

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES "PHILOLOGICAL SCIENCES"

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

I (64) 2022

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

---

1 (64) 2022

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2022

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Тойшыбаева Г.К., филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е. PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы,
профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Волгоград мемлекеттік техникалық университеті, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина,
Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

philology.bulletin@ablaikhan.kz

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Тойшибаева Г.К., кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор,
ЕНУ им. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор,
ЕНУ им. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор
МГУ им. М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор
Волгоградского государственного социально-педагогического
университета, Волгоград, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина,
Калифорния, США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

bulletin-philology.ablaikhan.kz

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological sciences” of JSC “Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages” is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor in chief

Kunanbayeva S.S., doctor of philological sciences, professor,
associate member of National Academy of Sciences of the RK,
Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Toishibaeva G.K., Candidate of Philology, KazUIR & WL named after
Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K. T., Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan
KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan
KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philology, Ablai Khan KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan

Karibaeva B.E., PhD, Ablai Khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philology, Professor, Leuven Catholic
University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philology, Professor, Moscow State University
named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philology, Professor, of Volgograd State
Technical University, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after
Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

bulletin-philology.ablaikhan.kz

МАЗМУНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

1 Бөлім. ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1. CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Амирбекова А.Б., Талгатқызы Г., Уракова Л. Семантическая разметка как один из компонентов национального языкового корпуса	9-20
Әмірбекова А.Б., Талғатқызы Г., Уракова Л. Семантикалық белгілеу ұлттық тіл корпусының құрамдас бөліктерінің бірі ретінде	9-20
Amirbekova A.B., Talgatkyzy G., Urakova L. Semantic Markup is one of the Components of the National Language Corpus	9-20
Акабаева М.О., Абикенова Г.Т., Абикенова Г.Т. Лингвистические проблемы медиакоммуникации	21-34
Ақбаева М.О., Абикенова Г.Т., Абикенова Г.Т. Медиакоммуникацияның лингвистикалық мәселелері	21-34
Akabaeva M.O., Abikenova G.T., Abikenova G.T. Linguistic Problems of Media Communication	21-34
Бүлегенова И.Б., Кенжетаетаева Г.К. К проблеме языковой экспликации негативных эмоций	34-45
Бүлегенова И.Б., Кенжетаетаева Г.К. Жағымсыз эмоциялардың тілдік экспликациясы мәселесі	34-45
Bulegenova I.B., Kenzhetayeva G.K. On the Problem of the linguistic Explication of Negative Emotions	34-45
Жумашева К.Б. Лексикографическая репрезентация бинарной оппозиции « мужчина-женщина » в казахском языке	45-57
Жумашева К.Б. Қазақ тіліндегі «еркек-әйел» бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясы	45-57
Zhumasheva K.B. Lexicographic Representation of the Binary Opposition “Man and Woman” in the Kazakh Language	45-57
Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Англицизмы в казахских газетах: семантико-контекстуальный подход	58-69
Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Қазақ газеттеріндегі англицизмдер: семантикалық және контекстуалдық бағыт	58-69
Zhussubalina Zh.M., Tleuberdiyev B.M. Anglicisms in Kazakh Newspapers: Semantical and Contextual Approach	58-69
Загидуллина А.А. Языковые символы в информационном пространстве	69-80
Загидуллина А.А. Ақпараттық кеңістіктегі тілдік таңбалар	69-80
Zagidullina A.A. Language Symbols in the Information Space	69-80
Ибраимова А.Р., Досымбекова Р.О. Этикет извинения в казахском и китайском языках	80-93
Ибраимова А.Р., Досымбекова Р.О. Қазақ және қытай тілдеріндегі кешірім сұрау этикеті	80-93
Ibraimova A.R., Dossymbekova R.O. Ethics of Apology in Kazakh and Chinese Languages	80-93

Игисинова А.С., Раева Г.М. Национальные прецедентные феномены, характеризующие сущность казахской женщины	93-108
Игисинова А.С., Раева Г.М. Қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер	93-108
Igissinova A.S., Rayeva G.M. National Precedent Phenomena Characterizing the Essence of the Kazakh Women	93-108
Испандиярова А.Т., Досова А.Т. Фреймовые применения концепта «Жизнь» в народных песнях	108-117
Испандиярова А.Т., Досова А.Т. Қара өлеңдердегі «Өмір» концептісінің фреймдік қолданысы	108-117
Ispandiyarova A.T., Dossova A.T. Frame Applications of the Concept “Life” in Folk Songs	108-117
Калибекулы Т. Проблема написания китайских личных имён и географических названий на казахской кириллице	117-134
Қалибекұлы Т. Қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларын қазақ-кирилл графикасында жазу мәселесі	117-134
Kalibekuly T. Problems of Writing of Person and Place Names in the Chinese Language on the Basis of Cyrillic Graphic	117-134
Қоғабәева А.М. Роль хэштегов в пиар статьях в социальных сетях LinkedIn	135-144
Қоғабәева Ә.М. LinkedIn әлеуметтік желісіндегі пиар мақалаларындағы хэштегтердің рөлі	135-144
Kogabayeva A. M. Role of Hashtags on PR Articles in Social Network LinkedIn	135-144
Қосымова Г.С., Задаханова А.А. Концепт «степь» в мировоззрении кочевников	145-158
Қосымова Г.С., Задаханова А.А. Көшпенділер дүниетанымындағы «дала» концептісі	145-158
Kosymova G.S., Zadakhanova A.A. The Concept of “Steppe” in the Nomads’ Worldview	145-158
Қуанышбаева А.Н., Махпиров В.У. Особенности современного экологического дискурса	158-171
Қуанышбаева А.Н., Махпиров В.У. Заманауи экологиялық дискурс ерекшелігі	158-171
Kuanyshbayeva A.N., Makhpirov V.U. Features of Modern Ecological Discourse	158-171
Мухамедина А.А., Батаева Ф.А. Немецкий язык в этноязыковой ситуации в социокоммуникативном пространстве Республики Казахстан	171-180
Мұхамедина А.А., Батаева Ф.А. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-коммуникативтік кеңесіндегі этнотілдік жағдайындағы неміс тілі	171-180
Mukhamedina A.A., Batayeva F. A. German Language in the Ethnolinguistic Situation in the Socio-Communicative Space of the Republic of Kazakhstan	171-180
Рыспаева Д.С. Языковая репрезентация концепта «ақыл/ум» в картине мира казахского народа	181-198
Рыспаева Д.С. Қазақ халқының әлем суретіндегі «ақыл/ум» ұғымының тілдік көрінісі	181-198
Ryspayeva D.S. Linguistic Representation of the Concept «akyl/um» in the Picture of the World of the Kazakh People	181-198

Салжанова Л.Е., Мауленова Е.М. Имагинарный, виртуальный и конкретный текст	199-212
Салжанова Л.Е., Мауленова Е.М. Имагинарлы, виртуалды және нақты мәтін	199-212
Salzhanova L.E., Maulenova E.M. Imaginary, Virtual and Concrete Text	199-212
Смагулова Г.Н., Айтжанова Г.Д. Современный характер использования новых иностранных слов из медиатекстов	213-227
Смағұлова Г.Н., Айтжанова Г.Д. Медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазіргі қолданыс сипаты	213-227
Smagulova G.N., Aitzhanova G.D. The Modern Nature of the Use of New Foreign Words from Media Texts	213-227
Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. Историко-этнокультурная основа формирования суффикса множественного числа «们» как морфологического показателя в современном китайском языке.....	227-241
Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б. Қазіргі қытай тіліндегі көптік мағынаны білдіретін “们” жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуының тарихи - этномәдени танымдық негізі.....	227-241
Tursynali Zh., Jeldybayeva R.B. Historical Ethno-Cultural Cognitive Basis of Plural Formation in Modern Chinese as a Morphological Indicator	227-241
Федорова М.А., Шевякова Т.В. Провокационная лексика шоктеймента как средство повышения рейтинга новостей в эпоху постмодернизма	241-254
Федорова М.А., Шевякова Т.В. Шоктеймент арандатушы лексикасы постмодерндік дәуірдегі жаңалықтар рейтингісін арттыру құралы ретінде	241-254
Fedorova M.A., Shevyakova T.V. Provocative Lexis of Shoktainment as a Means of Increasing News Ratings in the Postmodern Era.....	241-254

2 Бөлім. АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2. RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Ким С.К. Первичный ретроспективный анализ тематики казахстанских исследований по переводоведению (с середины XX по начало XXI вв.)	255-264
Ким С.К. Қазақстандық аударматану саласындағы зерттеулер тақырыптарының бастапқы ретроспективті талдауы (XX ғасырдың ортасынан XXI ғасырдың басына дейін)	255-264
Kim S.K. Primary Retrospective Analysis of the Topics of Kazakhstan Studies in Translation Studies (from the Middle of the 20 th to the Beginning of the 21 st Centuries)	255-264

Тухтарова А.С., Сарбасова А.Е. Современная практика киноперевода: лингвокультурологический аспект (на материале телесериала «Шерлок»	264-276
Тухтарова А.С., Сарбасова А.Е. Заманауи киноаударма тәжірибесі: лингвомәдени аспект («Шерлок» телехикаясы негізінде)	264-276
Tukhtarova A.S., Sarbassova A.E. Current Issues of Film Translation: Linguocultural Aspect (Based on “Sherlock” Television Series)	264-276

3 бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Оданова С.А., Молдабаева К.Е. Языковые модели для подготовки электронного контента академического письма	277-289
Оданова С.А., Молдабаева К.Е. Академиялық жазылымның электронды контентін даярлауға арналған тілдік модельдер.....	277-289
Odanova S.A., Moldabayeva K.E. Language Models for the Preparation of Electronic Content of Academic Writing	277-289

4 бөлім. ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Раздел 4. ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Part 4. LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Буркитбаева Ш.Д. Поэзия тюркских народов Казахстана – отрасль литературы народов Казахстана	290-301
Бүркітбаева Ш.Д. Қазақстандағы түркі халықтары поэзиясы – Қазақстан халқы әдебиетінің бір саласы	290-301
Burkitbayeva Sh.D. Poetry of Turkic People in Kazakhstan - a Branch of Literature of Kazakhstani People	290-301
Секей Ж., Амангазықызы М. Гражданский мотив в поэзии Жубана Молдағалиева	301-313
Секей Ж., Амангазықызы М. Жұбан Молдағалиев поэзиясындағы азаматтық сарын	301-313
Sekey Zh., Amangazykyzy M. The Civic Motive in the Poetry of Zhuban Moldagaliev	301-313
Тайманова С., Байдаулетова А.О., Сактағанова А.Т. Таупық Рымжанов – новатор детской литературы	314-325
Тайманова С., Байдаулетова А.Ө., Сактағанова А.Т. Балалар әдебиетінің жаңашыл жазушысы – Таупық Рымжанов	314-325
Taimanova S., Bidauletova A.O., Saktaganova A.T. Taupyk Rymzhanov - Innovator of Children’s Literature	314-325

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

UDC 81'33
SRSTI 16.21.51
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.001

**SEMANTIC MARKUP IS ONE OF THE COMPONENTS OF THE
NATIONAL LANGUAGE CORPUS**

*Amirbekova A.B.¹, Talgatkyzy G.², Urakova L.³

*¹Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after
A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

² PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ PHD Akdeniz University, Antalya, Turkey

*¹e-mail: Marghan01@mail.ru, ² e-mail: gulalyzhan@mail.ru

³e-mail: urakovayanc@gmail.com

Abstract. The article describes the principles of semantic markup in the National Corpus of the Kazakh language. The purpose of the article is to consider and develop a system of semantic tags ready for use in the language corpus. This approach is based on the semantic classification of vocabulary and is universal and applicable to any language. The practical significance of dictionary and text corpus markup is to improve the quality of search and expand user capabilities. The scientific significance of the article is determined by the fact that the markup and semantic classification should be focused on any programming paradigm. We have chosen a functional paradigm. The main results of the article are, firstly, the semantic marking of national corpora significantly improves the quality of the search and expands the user's capabilities when requesting linguistic information; secondly, the semantic information about each token in which an entry is made is presented as a set of semantic markups or tags and is usually reflected in the semantic classification of the language's vocabulary. Conclusions are drawn about further possibilities of using corpus data for modern studies of lexical and grammatical semantics.

The publication was made within the framework of a scientific project on No. BR11765619 on the topic “ Development of the national corpus of the kazakh language as information-innovation state language base: research and training internet resource”, supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: semantic tags, semantic classification, markup, vocabulary, subgroup, subcorpus, national corpus.

Introduction

Recently, corpus linguistics has been rapidly developing, which is undoubtedly due, on the one hand, to the emergence of “breakthrough” developments in computer technology and, on the other hand, the rapid development of the Internet and Internet technologies, the very existence of which can be defined as an impetus to the progress of information and communication systems in general. Studies conducted on the material of texts corpus in a particular language have made it possible to correct the existing descriptions of languages. For example, on the material of the National Corpus of the Kazakh language, new dictionaries, grammars have been created. Research is being carried out on the problems of general and applied linguistics and particular issues. Among special programs for natural language processing, automatic markup programs occupy a special place.

The development of new types of markup and the constant replenishment of language corpora with new materials are important for a simple user, since the existence of parallel electronic resources with different approaches, different markups create favorable opportunities for a deeper and more versatile study of the structure of the language.

In developing the tagging system for semantic annotation, we relied on the markup for the Russian National Corpus [1, p. 381], the Bashkir language corpora [2, p. 23], the Chinese language corpora [3, p. 24], the multimedia colloquial Turkish language corpora [4, p.9], and also on works devoted to taxonomic groups [5, p. 13]. The reference point in solving many issues that arise when creating the Kazakh language corpus is, first of all, the National Corpus of the Russian Language, the first Russian experience in developing an information and reference system with semantic markup. The developers of the corpus themselves, in turn, were based on the Lexicography system, which, of course, was redesigned taking into account the features of the corpus [6, pp.156–158].

Description of materials and methods

What is a semantic markup for? Let's answer this seemingly simple

question in the words of S. Gindin: "There are two approaches to the description of the language - "from form to meaning" and "from meaning to form". In the first case, the descriptor's task is to characterize as accurately and completely as possible all the existing meanings and ways of using a certain linguistic element. In the second approach, on the contrary, all the ways of embodying some content, some semantic complex, available in a given language, are listed and described. Both of these approaches complement each other and are equally necessary for linguistics and language teaching. And the "user", the addressee of linguistic products, whether they are grammars and dictionaries of his native language or the language that he is still learning, needs descriptions of both types. If you come across an unfamiliar word or an unknown construction, you reach for a dictionary or list of grammatical elements, which will list the meanings of the stranger who puzzled you. But when you speak or write, how often do you find yourself in the position of a mute: what you want to say, you seem to know or at least feel, but you can't find the right word or grammatical form" [7, p. 56].

Indeed, semantic markup is very important for solving the problems of studying vocabulary, in particular, the problems of word compatibility and its` syntactic. There are two approaches to creating a semantic annotation: faceted and tree classification. The latter is implemented in the Russian Semantic Dictionary [8, p. 21] in the form of a tree, where each label is a derivative of the main one. When conducting a faceted classification, the researcher starts with the idea that several independent classifications can be used simultaneously for various reasons. One or another lexical unit, which may have many features, has the potential for a non-intersection of these features. In the analysis, both classifications were used, since, in our opinion, it is rather difficult to choose one type of material classification. According to A. A. Kretov: "Lexico-thematic markup: the allocation of taxonomic groups, mereology, topology, if it was possible to determine belonging to a particular themetaxon" [9, p.126]. The traditional approach to linguistic markup is implemented within the framework of the TEI (Text Encoding Initiative) [10, p.6] project and the XCES (Corpus Encoding Standard for XML) [11] standard. The advantages of markup in the TEI standard are its completeness, based on a carefully developed theory of the structure of text and document, ease of personalization and adaptation to a specific material due to the modular organization and specification mechanism, independence from a specific platform or software product [3, p.24].

Another approach to the organization of structural-semantic markup, proposed in 2004 by C. Tantek, is based on practical experience in working with a networked electronic environment and proposes to solve the problem

of introducing new elements into a hypertext markup language based on microformats. In 2011, the creators of the largest search engines united in the Schema project. org - an initiative to develop a unified schema for semantic markup based on the effective structuring of the supplied information resources and their semantic markup with microformats.

Microformats are entities on top of HTML that can be used to describe any information on Web pages. The microformat specification is a way to mark up content to define specific types of information such as testimonials, information about a person, or an event. The standard is a set of classes that describe all kinds of entities and their properties. Now there are several hundred of them.

Meta-marking is effective in studying the conditions for the existence of a language, identifying relationships in it, and studying individual subsets of a language. XML (Extensible Markup Language) has become the standard for semantic description, bringing metadata to the electronic information environment that describes the structure, properties, and semantics of information resources.

Of particular importance for automatic text analysis is linguistic markup itself, which consists in assigning special labels to texts (their components), which provide the ability to automatically identify texts according to various parameters, to carry out their syntactic and semantic analyzes.

A. L. Sharandin, who develops the principles of “lexical grammar”, points out the special significance of the defectiveness of the paradigm for this type of linguistic description. Moreover, we will quote, “in the ontological aspect, the semantic defectiveness is not the actual defectiveness. The uniqueness of the sign content represented by the lexical meaning lies in the fact that the word tends to have only its own set of grammatical forms” [12, p. 25].

The premise of this work is the study, the results of which are presented in the article [13, p.349]. As well as the development of grammatical word profiles [14, p.721].

Modern systems of semantic markup use binding not to dictionaries, but to semantic networks or lexical classifications, among which the most popular is WordNet (<http://wordnet.princeton.edu/>), which uses the division into values from the Oxford Advanced Learners Dictionary (OALD).

The first subcorpus of the Brown Corps was marked on its basis [Miller et al. 1993], containing 234,136 marked-up word usages, of which 186,575 are polysemantic.

Then came the LEXAS system [Ng & Lee 1996], which manually labeled 192,800 usages of the two hundred most common nouns and verbs.

The SemCor corpus [Fellbaum et al. 1998], created at Princeton University, contained 700,000 words, 200,000 of which (full words) were manually marked up according to WordNet 1.6 values, and subsequently automatically recoded into WordNet 1.7.-2.0.

Lexical classifications, originating from ontologies, are less sensitive to semantic nuances. They distinguish between two meanings of a word only if one of them belongs to class X and the other to class Y. Such, in particular, is the classification of lexical units used in the FrameNet project (<http://framenet.icsi.berkeley.edu/>), the classification of the SenseLearner system developed in Lancaster [Scott Songlin Piao et al. 2005], as well as taxonomies developed for the corpora of the Russian language - the corps of the Laboratory of General and Computer Lexicology and Lexicography of the Faculty of Philology of Moscow State University, the Syntax Corpus.

Results

Markup (tagging, annotation) consists in attributing special tags (tag, tags) to texts and their components: external, extralinguistic, structural, and linguistic proper, describing lexical, grammatical, and other characteristics of text elements.

The set of these metadata largely determines the opportunities provided by corpora to researchers. When choosing these data, it is necessary to be guided by the objectives of the study and the needs of linguists, as well as the possibilities for introducing certain additional features into the text. Linguistic markup types include:

- morphological markup. Morphological marks include not only a feature of a part of speech but also features of grammatical categories characteristic of a given part of speech. This is the main type of markup: firstly, most large corpora are just morphologically marked up corpora, secondly, morphological analysis is considered as the basis for further forms of analysis

- syntactic and semantic, and, thirdly, advances in computer morphology make it possible to automatically mark up large hulls;

- syntactic markup resulting from parsing. This type of markup describes syntactic links between lexical units and various syntactic constructions.

- semantic markup. Although there is no unified semantic theory for semantics, most often semantic tags denote the semantic categories to which a given word or phrase belongs, and narrower subcategories specify its meaning;

- anaphoric markup. Fixes referential links. prosodic markup. In prosodic corpora, marks are used to describe stress and intonation. In colloquial speech corpora, prosodic marking is often accompanied by so-called discourse

marking, which serves to indicate pauses, repetitions, reservations, etc.

There are other types of markup.

The technological process of creating a case can be represented as the following steps or steps.

1. Definition of the list of sources.

2. Digitization of texts (conversion to computer form). It should be said that as far as the task of entering texts into a computer was difficult and time-consuming before, today this problem is solved quite easily, at least concerning modern texts and modern orthography.

This ease is based on advances in optical input (scanning) and recognition of textual information and the global computerization of modern life, including in areas related to the processing of textual information.

Texts in electronic form for creating corpora can be obtained in a variety of ways - manual entry, scanning, author's copies, gifts and exchange, the Internet, original layouts provided to compilers of corpora by publishers.

3. Text preprocessing. At this stage, all texts obtained from different sources undergo philological verification and correction. A bibliographic and extralinguistic description of the text is also being prepared.

4. Converting and graphemic analysis. Some texts also go through one or more stages of pre-machine processing, during which various kinds of re-coding (if required), removal or transformation of non-text elements (figures, tables), removal of hyphens, "hard-line endings" from the text, ensuring uniform writing dashes and so on.

As a rule, these operations are performed automatically. Usually, at the same stage, the segmentation of the text into its structural components is carried out.

5. Text markup. Text markup consists in attributing additional information (metadata) to texts and their components. The meta description of corpus texts includes both meaningful data elements (bibliographic data, features that characterize the genre and style features of the text, information about the author) and formal ones (filename, encoding parameters, markup language version, performers of work stages). This data is usually entered manually. Structural markup of a document (selection of paragraphs, sentences, words) and proper linguistic markup are usually carried out automatically.

6. At the next stage, the results of automatic markup are corrected: error correction and disambiguation (manually or semi-automatically).

7. The final stage is the conversion of marked-up texts into the structure of a specialized linguistic information retrieval system (corpus manager), which provides fast multi-aspect search and statistical processing.

8. And finally, providing access to the body. The package may be available within the display class, may be distributed on CD-ROM, and may

be available in WAN mode. Different categories of users may be granted different rights and different options.

Of course, in each specific case, the composition and number of procedures may differ from those listed above, and the actual technology may turn out to be much more complicated.

Semantic markup allows the user to create meaningful queries when searching for examples of the use of a word in a certain meaning, and for the developers of the Corpus to create semantic filters for automatic disambiguation.

Within the lexico-semantic group, subclasses are distinguished, of which the largest (about a hundred units in each subclass) and the most interesting for analysis are nouns and verbs.

The principles of the semantic description of lexemes in the dictionary were described in detail in the publications of Kobritsov, Lyashevskaya, Kustova, we will only say that each meaning of a word is given by a set of semantic labels indicating that a lexeme belongs to one or another lexical class, for example:

Museum

- 1) "objective name", "spatial object" (go to the museum);
- 2) "objective name", "collection" (artist's museum);
- 3) "objective name", "organization" (national museum).

This semantic markup program transfers into the text sets of features that describe all the meanings of a word; the task of subsequent filters is to select the correct one and remove the rest.

Many polysemic words do not require disambiguation, for example, institute

- 1) A higher educational institution;
- 2) Research institution;
- 3) In pre-revolutionary Russia: a closed (with a boarding school) women's secondary educational institution for the children of the nobility. All three values are described in the same way: "subject name", "organization" [15, p.137].

Discussion

The basis of further research will be three theses with varying degrees of scientific strength and novelty.

The first of them is that the lexical semantics of a word contains the possibilities of its speech use. This hypothesis is the most general and therefore of little interest. It is accepted by most linguists and is essentially a truism. Because different groups of nouns manifest themselves differently in

syntax, and this depends primarily on their meaning.

The second thesis: the lexical semantics of a word determines the features of the implementation of its morphological paradigm. Accordingly, the lexico-semantic group of words should be characterized by some generality of the paradigm (dominants are distinguished here based on average values). This idea is very relevant for modern grammar.

The third thesis: the set of word usages of a lexeme (the speech paradigm of a word) correlates with the intuitive structuring of lexico-semantic groups in the mind of a native speaker.

In particular, it can be assumed that the core of such a group is characterized by the greatest correspondence to the “dominant” grammatical profile. This hypothesis is the strongest; it needs special proof and verification. In particular, it requires an appeal to the data of linguistic statistics.

As a result, the problem of continuous semantic markup of a very large amount of texts is solved in the language corpus, which can be performed only in automatic mode.

One of the techniques in the fight against polysemy, which generates noise when searching by semantic features, is the optimization of the initial semantic dictionary, namely, the establishment of a hierarchy of values and, if necessary, their renumbering.

The additional criterion of the semantic query “search only by the first meaning of the word” will ensure the issuance of the most probable value. Thus, using the order of word values in the markup is a simple and fairly effective tool for improving the adequacy of the output.

Conclusion

The use of semantic markup is one of the latest trends in corpus linguistics. Semantic markup is one of the newest, most powerful, yet definitely, the least used search engine optimization techniques. Once you understand the concept and techniques of semantic markup, you can greatly improve the position of a language corpus and even your site in search engine results.

Semantic markup is code that you place in a corpus or on your website to help search engines get more informative corpus results for SERP users.

Semantic markup tells search engines what words stand for, i.e. their meaning (semantics). With semantic markup, corpus content is indexed and returned in search results in a different way.

Usually, when creating a semantic classification for a dictionary or thesaurus, the lexicon is divided into topics called semantic classes, and, if necessary, subgroups are created in each of the classes.

These subgroups are also tagged, and the tagging system can be applied to a dictionary or thesaurus. If the token does not match any existing semantic subgroup in the class, you can either create a new subgroup and a new semantic tag for it or use the semantic tag of the class to which the token belongs.

The problem is to create an axiomatic basis for such a classification, i.e., a minimum set of semantic features through which other semantic features can be defined. The fact is that no one can think of such a classification of the language that will be universal and will not be devoid of some semantic classes or subgroups.

Indeed, text corpora allow researchers to access a large amount of illustrative material and statistical information. For the researcher within the framework of corpus linguistics, there are great opportunities for studying authentic material.

Currently, the Corpus has implemented a search system for lexical-semantic manifestations, based on partial semantic markup of texts. With this definition, most of the words in the text upon detection of one or more semantic and word-forming features, for example, 'person', 'substance', 'space', 'speed', 'movement', 'possession', 'property of a person', 'diminutive', 'verbal name' etc. Facet classification is used, in which one word can fall into several classes. At the first stage, the search was carried out in terms of the appearance of features in the dictionary. Text markup is carried out automatically using the *Qazkorpus.kz* program (authored by A. Baitursynov Institute of Linguistics) in accordance with the semantic dictionary of the Corpus. Since manual processing of semantically marked texts is very laborious, semantic homonymy in the Corpus is not removed: several alternative sets of semantic features are assigned to polysemantic words.

There are three groups of tags assigned to words to reflect lexical and semantic information:

1. Class (a name, a reflexive pronoun, etc.)
2. Lexical and semantic features (a lexeme's thematic class, indications of causality or assessment, etc.)
3. Derivational features (a diminutive, an adjectival adverb, etc.)

The set of semantic and lexical parameters is different for different parts of speech. Moreover, nouns are divided into three subclasses (concrete nouns, abstract nouns, and proper names), each with its own hierarchy of tags.

Lexical and semantic tags are grouped as follows:

1. Taxonomy (a lexeme's thematic class) – for nouns, verbs, adjectives and adverbs.
2. Mereology ("part – whole" and "element – aggregate" relationships) – for concrete and abstract nouns
3. Topology – for concrete names
4. Causation – for verbs

5. Auxiliary status – for verbs
6. Evaluation – for abstract and concrete nouns, adjectives and adverbs

The semantic markup is based on the classification system of Kazakh vocabulary, adopted in the database “15 volume explanatory dictionary of the Kazakh language”, which has been developed since 2012. Since then the dictionary was essentially expanded, several new semantic classes and the derivational parameters were added for the needs of the Corpus.

REFERENCES

- [1] Kustova G.I. Mental predicates in metatext constructions of the 2nd person. Based on the materials of the international conference “Dialogue-2018”: « Computational Linguistics and Intelligent Technologies». Issue, 17 (24), М., 2018, pp. 380 - 390. [In Rus.]
- [2] Sirazitdinov Z.A. Corpora of the Bashkir language: development principles // Oriental Studies, 2016, 23.[In Rus.]
- [3] Corpus Chinese. (LIVAC Synchronous Corpus). Access mode: <http://www.rcl.cityu.edu.hk/livac> (accessed 01/17/2022), pp. 11– 26.
- [4] The Spoken Turkish Corpus (a multimedia corpus of spoken Turkish). Access mode: <http://stc.org.tr> (date of access: 06/17/2013), pp. 6 - 39.
- [5] Kretov A. A. Theoretical problems of lexico-semantic typology (on the example of Caucasian languages). Vestnik VSU, series: linguistics and intercultural communication, No. 1 (2020), pp. 6-13. [In Rus.]
- [6] Kustova G.I. Vocabulary Markup in the National Corpus of the Russian Language: Principles, Problems, Prospects . National Corpus of the Russian Language: 2003–2005. Results and prospects. М.: Indrik, 2005. Pp. 155–174. [In Rus.]
- [7] Gindin S. Semantic dictionaries – map of the language world. Russian language, No. 5, 2001. Pp. 12-19[In Rus.]
- [8] Russian semantic dictionary. IV. Explanatory dictionary, systematized by classes of words and meanings. Rep. Ed. N.Yu. Shvedova. М.: Azbukovnik, 2007. 924 p. [In Rus.]
- [9] Kretov A.A. Corpus of Parallel Texts: Architecture and Possibilities of Use . National Corpus of the Russian Language: 2003—2005. Moscow: Indrik, 2005. [In Rus.]
- [10] Text Encoding Initiative [Electronic resource]. Access mode: <http://www.tei-c.org> .Access date: 03/15/2014. P. 12.
- [11] Corpus Encoding Standard for XML [Electronic resource]. Access mode: <http://xml.cover pages.org/xces.html>. Date of access: 03/15/2014.
- [12] Sharandin A. L. Methodology of lexical grammar . Interaction of vocabulary and grammar in Russian: problems, results, and prospects. Tambov, 2009, pp. 13-28. [In Rus.]

[13] Norman B. Yu., Mukhin M. Yu. On grammatical profiles of lexico-grammatical groups: search for internal links between lexical and grammatical semantics. *SLAVIA: Casopis pro slovanskou filologii*, 2015. Roc. 84, ses. 3. Pp. 348-359.

[14] Janda L. A., Lyashevskaya O. Grammatical profiles and the interaction of the lexicon with aspect, tense, and mood in Russian. *Cognitive Linguistics*, 2011, Vol. 22, No 4. Pp. 719-763. [In Rus.]

[15] Kukanova V.V. Principles of semantic markup of the National Corpus of the Kalmyk language // *Oriental Studies*, 2014. 137 p. [In Rus.]

СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕУ ҰЛТТЫҚ ТІЛ КОРПУСЫНЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

*Әмірбекова А.Б.¹, Талғатқызы Г.², Уракова Л.³

*¹Филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

²Докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

³PhD, Акдениз университеті, Анталия, Түркия,

*¹e-mail: Margan01@mail.ru. ² e-mail: gulalyzhan@mail.ru

³e-mail: urakovayanc@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілінің Ұлттық корпусындағы семантикалық таңбалау принциптері сипатталған. Мақаланың мақсаты – тілдік корпуста қолдануға дайын семантикалық тегтер жүйесін қарастыру және дамыту. Бұл тәсіл сөздіктің семантикалық жіктелуіне негізделген және әмбебап және кез келген тілге жарамды. Сөздіктер мен мәтіндер корпусын белгілеудің практикалық мәні іздеу сапасын жақсарту және пайдаланушылардың мүмкіндіктерін кеңейту болып табылады. Мақаланың ғылыми маңыздылығы белгілеу және семантикалық классификация кез келген бағдарламалау парадигмасына бағытталуы керек екендігімен анықталады. Біз функционалдық парадигманы таңдадық. Мақаланың негізгі нәтижелері, біріншіден, ұлттық корпустың семантикалық таңбалануы, бұл іздеу сапасын айтарлықтай жақсартады және лингвистикалық ақпаратты сұрау кезінде пайдаланушының мүмкіндіктерін кеңейтеді; екіншіден, жазба жасалған әрбір лексема туралы семантикалық ақпарат семантикалық белгілер немесе тегтер жиынтығы ретінде беріледі және әдетте тіл сөздігінің семантикалық классификациясында көрініс табады. Лексико-грамматикалық семантиканың заманауи зерттеулері үшін корпус деректерін пайдаланудың одан әрі мүмкіндіктері туралы қорытындылар жасалады. Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу; ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурс» тақырыбындағы

№ BR 11765619 ғылыми жобасының аясында жасалды.

Тірек сөздер: семантикалық тегтер, семантикалық классификация, белгілеу, лексика, топша, субкорпус, ұлттық корпус.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ РАЗМЕТКА КАК ОДИН ИЗ КОМПОНЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКОВОГО КОРПУСА

*Амирбекова А.Б.¹, Талгатқызы Г.², Уракова Л.³

*¹Кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан

²Докторант КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ PhD, Университет «Акдениз», Анталия, Турция

*¹e-mail: Marghan01@mail.ru, ² e-mail: gulalyzhan@mail.ru

³e-mail: urakovayanc@gmail.com

Аннотация. В статье описаны принципы семантической разметки в Национальном корпусе казахского языка. Цель статьи – рассмотреть и разработать систему семантических тегов, готовую к использованию в языковом корпусе. Этот подход основан на семантической классификации лексики и является универсальным и применимым к любому языку. Практическое значение разметки словарей и корпусов текстов заключается в повышении качества поиска и расширении возможностей пользователей. Научная значимость статьи определяется тем, что разметка и семантическая классификация должны быть ориентированы на любую парадигму программирования. Мы выбрали функциональную парадигму. Основными результатами статьи являются, во-первых, семантическая маркировка национальных корпусов, значительно повышающая качество поиска и расширяющая возможности пользователя при запросе лингвистической информации; во-вторых, семантическая информация о каждой лексеме, в которой сделана запись; она представлена в виде набора семантических разметок или тегов и обычно отражается в семантической классификации словаря языка. Делаются выводы о дальнейших возможностях использования корпусных данных для современных исследований лексико-грамматической семантики. Публикация выполнена в рамках научного проекта №BR 11765619 на тему «Разработка национального корпуса казахского языка как информационно-инновационной базы госязыка: научно-исследовательский и обучающий интернет-ресурс», поддержанного Министерством образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: семантические теги, семантическая классификация, разметка, лексика, подгруппа, подкорпус, национальный корпус.

Статья поступила 15.02.2022

ӘОЖ 81.119

ХҒТАР 16.21.27

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.002

МЕДИАКОММУНИКАЦИЯНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Ақабәева М.О.¹, Абикенова Г.Т.², Абикенова Г.Т.³

¹Phd докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

²ф.ғ.д., Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

³ф.ғ.к., Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан

*¹e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz, ²e-mail: abikenova-gt@mail.ru

³e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі медиакеңістіктегі медиамәтін мен медиадискурс ұғымдарының лингвистикалық мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар медиадискурс риторикасы мен медиамәтіннің әлеуметтік стилистикасы мәселелері қамтылады. Мақаланың негізгі мақсаты - қазіргі қазақ медиакеңістігіндегі медиадискурс риторикасы мен медиамәтіннің әлеуметтік стилистикасы мәселелерін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес мақалада медиадискурстағы коммуникативті үдерістің өзіндік нақты міндеттері зерделенеді, медиадискурстағы сөйлеудің риторикалық сипатына тоқталады, классикалық риториканың дәстүрлі концептілері – этос, логос және пафосты дүниенің заманауи медиакартинасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар мақалада медиастильдердің түрлері, медиакеңістіктің маңызды бөлігіне айналған колумнистика, дайджест, ньюс-фиче (news-feature), ток-шоу сияқты жаңа жанрлар туралы айтылады.

Мақалада медиадискурстық риторикаға – медиакоммуникациядағы сөздің күші (әсері) және оның соңғы өнімі – медиамәтін туралы ғылым деген анықтама беріледі. Риторикалық коммуникацияны құрайтын компоненттерге тоқталады. Сонымен қатар мақалада сөйлеу әрекетіндегі негізгі мәселе – тыңдаушыны иландыру, дәлелді сөйлеу мәселесі және риторикалық түрде ұйымдастырылған медиамәтіннің анықтаушы факторлары туралы айтылады. Мақала авторлары медиамәтінің әсер ету күші ақпараттың маңыздылығында ғана емес, оны беру тәсілінде деп есептейді. Мақалада бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеудің риторикалық сипаты мен медиадискурстағы оқырманды иландыру тәсілдері талданады. Медиакоммуникацияның тағы бір аспектісі - коммуниканттардың әлеуметтік мінез-құлық ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік фон немесе әлеуметтік стилистика мәселесіне басты назар аударылады.

Зерттеу барысында теориялық материалды жинақтау, зерделеу және жүйелеу талдаудың әдістері қолданылды. Тәжірибелік материалды талдау үшін: медиапроцесті модельдеудің сипаттамалық тәсілі,

медиамәтінді риторикалық және лингвистикалық талдау, салыстырмалы талдау және т.б. әдістер қолданылды.

Қорыта келгенде мақалада қазіргі медиамәтіндердің стилистикалық және лингвистикалық көрінісі талданып, медимәтіндердегі сөйлеудің риторикалық сипаты айқындалады.

Тірек сөздер: медиамәтін, медиадискурс, дискурстық риторика, медиастиль, дүниенің медиабейнесі, медиаформат, медиакоммуникация.

Негізгі ережелер

Кез келген қоғамдық құрылымда, кез келген қоғамдық жүйеде БАҚ тың маңызы зор. Медиакоммуникацияның лингвистикалық мәселелері зерттеушілерді, ең алдымен, қоғамның тез өзгеретін сұраныстарына жауап іздеу контекстінде қызықтырады.

Дәстүрлі лингвистикада мәтін «негізгі қасиеттері бірізділік пен тұтастық болып табылатын таңба бірліктерінің біртұтас мағыналық байланысы» ретінде анықталса, массмедиа саласына ауысқанда мәтін бұл анықтама шеңберінен шығып, айтарлықтай кең ұғым мен қасиеттерді қамтиды. Өйткені медиамәтін тек вербалды ғана емес басқа да белгілерге ие болады.

Мысалы, медиамәтін типтерінің бірі - теледидардағы мәтінді алатын болсақ, ол тек сөздік құрамнан тұрмайды, сонымен қатар бейнелік және дыбыстық сүйемелдеу сияқты ерекшеліктерді иеленеді. Радиомәтіндер мен баспасөз мәтіндері де вербалдылықпен қатар әуен және дыбыстық бояулар, газет немесе журналдар мәтіні графикалық рәсімделу ерекшеліктері сияқты медиақасиеттерге ие.

Медиамәтіннің қарым-қатынастың басқа салаларындағы (ғылыми, көркем және т.б.) мәтіндерден айырмашылығы бар мәтіннің ерекше түрі ретінде танымыз. Публицистика, жарнама және PR мәтіндерін әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бола тұра, бұқаралық коммуникацияның жиынтық өнімі ретінде қарастыруға болады.

Кіріспе

Қазіргі таңда баспасөз медиа саяси, әлеуметтік, экономикалық, діни және басқа да салалардағы ақпарат пен коммуникацияның көзі ғана емес, сонымен қатар ақпарат алушыға ықпал ету құралына айналууда.

Т. Добросклонская медиалингвистиканы ғылымның жаңа бағыты ретінде қарастырып, оған мынадай анықтама берген: «Медиалингвистика – баспа, аудиовизуалды және желілік медиамен байланысты қазіргі бұқаралық байланыс құралдарын немесе медиа саласын зерттейтін лингвистиканың бағыты» – деп көрсетеді [1, 74б.]. «Медиа» термині латынның «media», «medium» сөзінен алынған – құрал, тасымалдаушы деген мағына береді. XX ғасырда «бұқаралық мәдениет» құбылысын анықтап көрсету үшін енгізілген [2, 64б.]. Қ. Есенова «Жалпы БАҚ-тың ақпаратты жеткізу формасына қарай үш түрге бөледі: телевизия, радио

және мерзімді баспасөз [3, 15б.]. Бүгінгі таңда БАҚ- тағы бір түрі ретінде қарыштап дамып, кең құлаш жайған ғаламторды, және электронды бұқаралық ақпарат құралдарын қосу қажет деп ойлаймыз. Қазіргі заманда ақпарат таратуда ғаламтор желісі алдыңғы орында болып отыр. Қазақ тіліндегі медиалингвистикалық тұрғыда Қ.Есенова, Д. Бисмильдина [4], Г.Машинбаева т.б. ғалымдар еңбектерінде қарастырылды. Г. Машинбаева «Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері» атты диссертациясында «Қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары қазақ тілін дамытуда, оның қолданылу аясын кеңейтуде, сондай-ақ халықтың сауаттылығын арттыруда басты рөл атқарады», – дейді [5, 11б.].

Ғалым М. Гречихин қазіргі орыс медиадискурсын зерттеуінде «БАҚ мәтіндерінде автор мен адресаттың екеуінің де үлесі бар. Себебі, медиамәтінді жасаған автор мен оны түсініп қабылдаған адресаттың ойы бір жерден шығуы керек. Яғни, ол мәтінді адресат жақсы түсініп, қабылдауы керек. Себебі, медиадискурс сол қоғамның мәдениетін білдіреді», – деген қорытынды жасайды [6, 45б.].

Қоғамдық қатынастардың екі түрлі аспектісі бар, біріншісі – материалдық логикалық, фактуалды яғни интеллектуалдық, сипаттамалық, объективті, концептуалды фактілі ақпарат. Екіншісі– прагматикалық, яғни бағалаушы, субъективті білім. Бұл ақпараттың міндеті қабылдаушыға әсер ету және коммуникатордың өзі негіздеп отырған объектіге, құбылысқа, оқиғаға қатынасын (көзқарасын) білдіру [7, 241 б.].

Қазіргі қазақ мерзімді баспасөз тілі – коммуникативтік қызметі жағынан үлкен аудиторияны қамтитын беделді жазба нұсқаларының бірі, сондықтан да ол сауатты жазу мен мәдениетті сөйлеудің бірден-бір доминант үлгісіне айналып отыр» [8, 175 б.].

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Қазіргі қазақ медиакөністігіндегі медиамәтіннің лингвистикалық сипаты мен стилистикалық ерекшеліктерін қарастыру. Осы мақсатта мынадай міндеттер көзделеді:

- медиадискурстағы коммуникативті үдерістің өзіндік нақты міндеттерін зерделеу;
- медиамәтіндердің тілдік ерекшеліктерін айқындау;
- медиамәтіндердегі стильдік құралдар мен амалдарды жеке және бұқаралық санаға әсер ету құралдарды ретінде қарастыру.

Зерттеу мәселесі бойынша теориялық материалды зерделеу және жүйелеу процесінде талдаудың, синтездің және дедукцияның жалпы ғылыми әдістері қолданылды. Тәжірибелік материалды талдау үшін: медиамәтінді лингвостилистикалық талдау, салыстырмалы талдау және т.б. әдістер қолданылды.

Нәтижелер

Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін зерттеу үшін жүйелік және мазмұндық талдаудың дәстүрлі әдістерінен бастап дискурсивті, социолингвистикалық және мәдени талдауға дейін мәтінді өңдеудің барлық әдістері қолданылады. Мұндай кең әдістемелік база негізінен медиалингвистика зерттеулерінің пәнаралық сипатына байланысты. Медиалингвистика шеңберіндегі бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін талдаудың әртүрлі әдістерін біріктіру медиамәтіндердің нақты қасиеттері: стилі, жеке және бұқаралық санаға әсер ету ерекшеліктері, ауызша және медиаденгейлердің өзара әрекеттесу жолдары, идеологиялық модальділік, медиамәтіндердегі мәдени маңызды компоненттердің рөлі туралы кең көлемде жан-жақты түсінік алуға мүмкіндік береді.

Медиамәтіндерді зерттеуде стилистикалық талдау әдісінің де өзіндік маңызы бар. Себебі, медиамәтін стилі өте бай және күрделі. Ақпараттық аналитикада, публицистика және жарнама мәтіндерінде аудиторияға әсер ету үшін салыстырулар, метафоралар және басқа стилистикалық әдістер қолданылады.

Медиамәтін – медиадискурстың практикалық нәтижесі. Медиадискурс өзіне тән заңдылықтары мен параметрлері бар және техникалық (медиалды) компонентпен толықтырылған дискурстың ерекше түріне жатады. Медиадискурстың коммуникативті саласында медиажанрларын сипаттауға байланысты мәселелер зерттеледі, медиакommunikациядағы әсер ету механизмдерінің рөлі нақтыланады. Медиамәтіндердің жанрлық ерекшеліктерінің өзіндік сипаты медиамәтіндердің сапалы жаңа қасиеттері арқылы көрінеді және бұл қасиеттер медиамәтіндерді қоғамдық қатынастар жүйесін реттеуші фактор ретінде тануға көмектеседі.

Медиамәтіндерді зерттеу тіл білімінің, психологияның, семиотиканың, философияның, филологияның және басқа да пәндердің соңғы жетістіктерін көрсететін сөйлеу құралдарының тұтас кешенінің қазіргі жағдайын және қызмет ету ерекшеліктерін талдаумен байланысты. Медиадискурстың ерекшеліктерін айқындауда медиаәлеуметтік стилистикасын кешенді түрде зерттеу өзекті болып табылады.

Талқылау

Қазіргі медиамәтіндердің стилистикалық және лингвистикалық көрінісі біркелкі емес; ол әртүрлі жанрлар мен тілдік элементтердің көп стильділігімен және араласуымен анықталады. Медиастиль әртүрлі басылымдарда пайдаланады: 1) жаргон, стандартсыз, ауызекі сөйлеу стилінің элементтері кеңінен қолданылатын «сары баспасөз»(желтая пресса); 2) аналитикалық және көркем дискурс элементтерін жинақтаған элиталық басылымдар, немесе «сапалы баспасөз»; 3) Интернет-басылымдар – блогтар, пікірлер, форумдар, онда тіл айтарлықтай деформацияға ұшырайды.

Медиамәтіндердің тілдік ерекшеліктерінің бірі ретінде жазбаша және бейвербалды коммуникация элементтерінің кіріктіре қолданылуын айтуға болады. Интернет жарнама мәтіндерінде тартымды, қанық фотосуреттер қаншалықты көп болса, медиамәтін соншалықты адресаттар назарын аударады. Фотосуреттер – адресаттар бойында сенімділікті арттыра түсетін сендіру тәсілі.

Сонымен қатар, медиамәтіндерде оқырманның есінде қалатын айрықша бейнелер жасау үшін метафоралар белсенді қолданылады. *Соғыс ошағы, саяси арена, ақпараттық жарылыс* және т.б. сияқты метафораларды баспасөз беттерінен ұшырастырамыз.

Әлеуметтік желідегі медиамәтіндердің ерекшеліктерінің бірі ретінде графикалық құралдардың қолданысын айтуға болады.

Графикалық құралдар көрінісі мәтінде кейбір сөздер мен сөз тіркестерін арнайы *қалың қаріппен бөліп көрсету* немесе бас әріптермен жазылуынан да көрінеді. Адресант осы әдіс арқылы негізгі айтылатын ақпаратқа екпін қояды, яғни прагматикалық ниет іске асады.

Ақпаратты баяндау кезінде адресаттар жағымды немесе жағымсыз эмоционалды көңіл күйін білдіру барысында *эмфатикалық-орфографиялық* қолданыстар ұшырасады. Бұл құбылысты логикалық екпін деуге де болады.

Окказионал лексикалық бірліктер – сөз құраудың ойнақы элементі. Окказионал лексемалар мәтінге экспрессивтілік рең беретін бір мезеттік бірліктер деп түсінуге болады. Әсіресе жаңалықтар мәтіндерінде *«жұмыртқадан жүн қырқатындай жұлымыр», «қалтаңызды қағып алады», «солақай талап», «космостық жылдамдықпен өсу», «жетегабыл қонақүйлердің аздығы», «бай-бағландар», «қос бүйрегінді сатып кететіндей қымбат», «кеңейген сүрлеумен жүру»* т.б. окказионал қолданыстар ұшырасады.

Саясат, ғылым сияқты тақырыптағы медиамәтіндер арнайы академиялық терминдер, фактілерді қолданумен ерекшеленсе, жарнама мәтіндері, жаңалықтар, комментарийлерден көпшілікке түсінікті ауызекі сөйлеу стилінің лексикалық ерекшеліктерін байқауға болады.

Тұлғалар туған киелі өңір. Бұл жерлерді білмейтіндер, әй жоқ-ау. Барып көрмесе де, хабардар. («Егемен Қазақстан», 28 қыркүйек 2021 жыл).

Әлеуметтік желілердегі тілдік қолданыста англицизмдерді қолдану аға буын өкіліне қарағанда, жастар коммуникациясы арасында жиі кездесетін құбылыс.

Пиардың маркетингте де алар орны үлкен. Мәселен, атақты Ford компаниясы Ford Taurus аталатын өз автомоделдерінің атақ -даңқын пиарлау арқылы шығарған. Пиаршы маманының негізгі қызметі мен жұмысы- кампанияның имиджін қалыптастыру ғана емес, жақсы жағынан таныту мен жағымды пікір қалыптастыру арқылы

аудитория немесе тұтынушылар арасында кері байланыс орнату (<https://qamshy.kz/>)

Сондай ақ *веб-сайлау, веб-сабақтар, веб-шолғыш, веб-қосымша, веб-әзірлеу, веб-құрылғы, метаөңдеу, метамәлімет, метатұрақты, метатіл және т. б.* кірме сөзбен төл сөзден құралған будан аталымдарды жиі кездестіреміз

Жарнама мәтіндерінің басым көпшілігінде англицизм болашақ тұтынушының жарнамаланатын тауарға немесе қызметке назарын аударатын элементтер ретінде қызмет атқарады. Жарнамашылар көбінесе сөздің ағылшындық нұсқасын калькалайды. Мысалы: *донатс, имидж, тур, вип, сейл, блокбастер, грумминг, инсталляция.*

Синтаксистік деңгейде қазақ тілді медиамәтіндерде лепті сөйлемдер, шартты райлы сөйлемдер, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, риторикалық сұраулы сөйлемдер, эллиптикалық сөйлемдер, хәштег-мәтіндер, синтаксистік параллельділік, қайталау сияқты экспрессивті синтаксистік құралдар жиі қолданылады.

Интернетте жарияланған пост-мәтіндерде және жарнама мәтіндерінде адресаттар тарапынан тез және нәтижелі қабылдануы үшін, жарнамалық мәтіннің динамикалық-экспрессивтілігіне байланысты жай сөйлемдердің басымдығын байқауға болады.

Медиамәтіндерде эмоцияны көрсету барысында *лепті сөйлемдер* жиі қолданылады. Лепті сөйлемдер аудиторияның эмоционалдық көңіл күйіне әсер ету арқылы реципиенттерді баурап алуды көздейді.

Адресант риторикалық сұрақтарды оқырмандар тарапынан қандай да бір жаңа мәлімет алуға сұраныс ретінде емес, белгілі бір мәселеге қатысты ой тұжырымдамасын біліп, оқырмандар мен адресанттар арасындағы коммуникацияны өрбітуге бағытталатындығында, яғни монологты сөзді диалогқа айналдырудың ең тиімді тәсілі болып табылады. Оқырмандарды ойландыруға жетелейді.

Әлеуметтік желі әлеуметсізденуге алып келмей ме? Әлеуметтік желі дерт пе әлде қажеттілік пе? (АСТАНА. Қазақпарат)

Бұл сонда кімнің елі, кімнің жері? Қазақтікі болса, неге көшедегі жазу-сызулар мемлекеттік тілде емес?! Айталық, қазір бір көше атауының өзі үш тілде жазылады! Бұл кімге керек? Адасып, жол таппай жүрген бір орыстілді азамат пен шетелдікті көргеніңіз бар ма? Франция қалаларында жазудың бәрі – французша, Германияда – немісше, Грекияда – грекше. Бұл қалыпты жағдай. Ешкімге талас тудырмайтын аксиома. Ал бізде неге бұл басқаша болуы керек? Егер аурухананың өзінде тақтайшаны мемлекеттік тілде жазу – “асыра сілтеу” болса, онда парламентте, министрлікте, әкімшілік пен билік органдарында қазақ тілінде сөйлеу – мемлекеттік қылмысқа айналмай ма?! («Жас Алаш», 21 сәуір 2011).

Медиамәтіндерінде сан түрлі стилистикалық амалдар мен құралдар мәтіндерге әр беру үшін мақсатты түрде қолданып, реципиенттерді

сендіруге тырысады. Бұл амалдардың негізінен экспрессивтілік тудыру үшін стильдік мақсатта қолданылады.

Гипербола қолданысы – медиамәтіндерде өте жиі қолданылатын стилистикалық құрал. Бұл әсерлеуіш тілдік құралдар оқырманды өзіне тарту үшін, әсерлендіру үшін кеңінен қолданылады.

Мынау аунақшыма дүниеде жаңа көзқарас, жасампаз жаңашылдық таныта алмаған, өрелі өзгерістердің бастауында тұрмаған билеуші партиялар елді белеске көтермей, күзге құлатады, оның кесірінен ел экономикасының тынысы тарылып, көбейген елден тебендей елге айналу қаупі төнетінін әлемдегі оқиғалар көрсетуде («Айқын», 1 наурыз 2014).

Медиамәтінің әсер ету күші ақпараттың маңыздылығында ғана емес, оны беру тәсілінде де жатыр. Хабарламаның мақсаты – ақпаратты алушының сенімін, пікірін және бағасын өзгерту арқылы алушыны адресанттың ниетін қабылдауға итермелеу. Бұл жағдайда ақпарат адресатқа оның назарын барынша белсендіре отырып, қолжетімді нысанда беріледі [9,8б.]. Бұл үдерісте автордың оқырманға тікелей жүгінуі, материалдың сипатына сәйкес әсер етудің ұтымды және эмоционалды әдістері қолданылады. Автор адресатты шешім қабылдау қажеттілігіне сендіруге, эмоционалды түрде әсер етуге ұмтылады. Әдетте, қажетті әсерге қол жеткізу орын алған оқиғалардың маңыздылығының фактілерін көрсету, олардың өзектілігі (рационалды әсер ету), оқырманның сезімі мен эмоциясына жүгіну (эмоционалды әсер) арқылы жеңілдетіледі. Риторикалық аргумент деп адресатқа дәлелдің максималды түсініктілігі (яғни, қолжетімділік, шындық, ақпараттық мазмұн, нанымдылық) қамтамасыз етілетін коммуникативті әрекетті ұйымдастыру тәсілін айтамыз. Бұл жағдайда риторикалық аргумент толық, ауызша қалыптасқан ойды білдіреді, оны аудитория дұрыс, орынды, қолайлы деп бағалайды. Қазіргі медиакоммуникациядағы негізгі мәселе белгілі бір астар, коннотациялар және т.б. қамтитын ақпаратты түсіндіру болып табылады.

Медиамәтіннің авторы басқа біреудің сөзін емес, өзінің сөзін басқарады, оны мәдени ортамен үйлестіреді, интерпретацияланған оқиғаларды көрсетеді.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеудің риторикалық сипаты бейнесі сөздер пен стандарттың кезектесуіне байланысты және әлеуметтік бағалаушылықпен сипатталады [10, 56б.]. Бұл факторлар ақпаратқа әсер ететін медиастилінің стилистикалық негізін белгілейді, ал медиамәтіннің авторы оны әлеуметтік мазмұнмен толтырады. Орталық нүкте – медиаәсер ету табиғатының өзі ғана емес (медиадискурс риторикасы), сонымен қатар тілдің медиакоммуникация сфералары мен жағдаяттарында (арнайы стилистикалық компонент), тілдің әлеуметтік табиғатымен үйлесімде қолданылуы. Медиакоммуникацияның тағы бір аспектісін де есте ұстаған жөн. Ол - коммуниканттардың

әлеуметтік мінез-құлық ерекшеліктерін көрсететін әлеуметтік фон немесе әлеуметтік стилистика. Шындықты идеология мен менталитет тұрғысынан актуализациялау медиамәтіннен белгілі бір ақпараттың адекватты (адекватты емес) берілуі мен қабылдауының белгілі бір түрі болып табылатын ерекше әлеуметтік стильді көруге, түзетуге, сақтауға мүмкіндік береді.

Дискурс теориясы тек лингвистикада ғана емес, сонымен қатар медиакоммуникацияға қатысты зерттеулерде де белсенді дамып келе жатқан салалардың бірі.

Медиадискурстағы коммуникативті үдерістің өзіндік нақты міндеттері бар, ол белгілі бір келісімге қол жеткізуге немесе автордың өз көзқарастары мен ұстанымдарын түсінікті етіп жеткізуге ықпал етеді. Медиадискурс риторикасы осы процестің негізінде жатыр, өйткені медиадискурс риторикасы оқырманға (аудиторияға) тілдік әсер етудің әртүрлі формаларын, сендіру жолдарын түсіндіреді, ақпаратты адресат үшін қолайлы түрде ұсынуға көмектеседі. Бұл оқырманға тікелей үндеу, сөйлеушіге қажетті белгілі бір әрекеттерге шақыру, императивті конструкцияларды қолдану, сөйлеу әрекетінің стереотиптері, қарым-қатынас формулалары, манипуляциялық тәсілдер мен айыптау риторикасы т.б. тәсілдер арқылы бұқаралық ақпарат құралдарының тіл деңгейінде айқын көрінеді.

Медиадискурс әлемнің өзіндік бейнесін, басқаша айтқанда, әлемнің медиасуретін құрайды. Классикалық риториканың дәстүрлі концептілері – этос, логос және пафос – дүниенің заманауи медиакартинасы мәнінде де қамтылған. Медиадискурстың ерекшелігі адресаттың (жеке немесе корпоративтік медиақауымдастығы) шындықтың өзі мен оқырмандар арасында делдал ретінде әрекет етуінде. Ол өзіндік көзқарасы мен дүниетанымының көмегімен адресаттың санасында дүниенің бейнесін қалыптастырады.

Медиадискурстық риторика – медиакоммуникациядағы сөздің күші (әсері) және оның соңғы өнімі – медиамәтін туралы ғылым. Риторикалық коммуникация үш компонентті қамтиды: адресант, адресат және мәтін.

Сөйлеу әрекетіндегі негізгі мәселе – тыңдаушыны иландыру, дәлелді сөйлеу мәселесі. Сөйлеудің монологтық түрінде риторикалық ситуацияға араласады, онда коммуникатор реципиентті белгілі бір шешім қабылдауға көндіруді мақсат етеді. Мәтіннің риторикалық режимдері (ниет, коммуникативті стратегия, коммуникативті факторлар) медиасөйлеуді зерттеуде риторикалық және дискурсивті тәсілдерді біріктіруге мүмкіндік береді.

Дискурстық риториканың негізіне реципиентті сендіруге бағытталған қарым-қатынас түрлері (мысалы, сендіру коммуникациялары) жатады. Риторикалық түрде ұйымдастырылған медиамәтіннің анықтаушы факторлары: мақсат, материалдың

риторикалық сипаты, айтылымның дәлелдік құрылымы, хабардың астарлы мәтіні, оны түсіндіру және т.б.

Медиакеңістіктің маңызды бөлігіне айналған жаңа жанрларға колумнистика, дайджест, ньюс-фиче (news-feature), ток-шоу жатады.

Медиаформат ұғымы медиамәтіннің құрылымдық және мазмұндық бөлшектерін көрсетеді.

Медиамәтін стиліне әртүрлі факторлар әсер етеді: мәселенің ауқымы, фактілік материал, тиімділік, мәлімдеме, түсіндіру, мақұлдау немесе теріске шығару, жанр, өлшем, иллюстрация, газет бетіндегі орналастыру, композиция, т.б. мәтіннің пішіні мен сыртқы параметрлеріне байланысты факторлар. БАҚ форматы жоғарыда аталған факторларды қамтитын және медиамәтіннің сапасын анықтайды. Бірқатар авторлардың пікірінше, медиаформатты медиамәтіннің стилистикалық көрінісінің синонимі ретінде түсінуге болады.

Соңғы уақыттарда ақпаратты құру және ұсыну нысаны ретінде «формат» мағынасы қолданылуда. Формат немесе пішім медиамәтіннің құрылымын құрайтын көптеген мазмұнды, техникалық, әлеуметтік, идеологиялық және басқа факторларды қамтиды. Сонымен қатар, медиаформат үш түрлі белгісі арқылы ерекшеленеді - жанрлық, құрылымдық және әлеуметтік, ал жанрлық модельге автор пайдаланатын көптеген жанрлық формалар, олардың жүйе құраушы ерекшеліктерінің барлық түрлері кіреді.

Қорытынды

Медиамәтіндердің лингвистикалық сипатын қарастыруда мынадай ерекшеліктерін айтуға болады:

- жазбаша және бейвербалды коммуникация элементтерін кіріктіре қолдану;

- окказионал лексикалық бірліктердің қолданысы;

- эмфатикалық-орфографиялық қолданыстар;

- орфографиялық бұрмалаулар және тілдік өзгерістер;

- неологизмдер, англицизмдер мен гибрид сөздерді жиі пайдалану;

- метафоралар мен теңеулерді оқырманды сендіру құралы ретінде жұмсау;

- лепті сөйлемдер, риторикалық сұраулы сөйлемдер, эллиптикалаулық сөйлемдер, хэштег-мәтіндер, синтаксистік параллельділік, қайталау сияқты экспрессивті синтаксистік құралдар жиі ұшырасады.

Стилистикалық құралдар мен тәсілдерді пайдалану арқылы автор өз көзқарасын білдіріп, оқырман қызығушылығын тудырып, ықпал ету құралы ретінде қолданылады. Метафоралар мен салыстыру медиамәтіндердегі оқырманды басты сендіру құралы болып табылады. Әсіресе жарнама мәтіндерінде метафоралық тіркестерді тауарды өткізу мақсатында басты құрал ретінде қолданылады. Бұл тұтынушылық әлемде үлкен

жетістіктерге әкелетін табыстың кілті деуге болады.

Медиамәтін медиадискурстың практикалық нәтижесі ретінде адресатқа семантикалық және бағалаушы ақпарат арқылы әсер ету функциясы бар өзіне тән әлеуметтік-мәдени сипаты бар әлеуметтік шартты әрекет болып табылады. Медиамәтіннің әлеуметтік стилистикасы бағалау және экспрессивті компоненттерді пайдаланатын әртүрлі коммуникативті құралдарды қамтиды.

Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен қоғамда болып жатқан күрделі әлеуметтік процестер мәтінде жаңа әлеуметтік шындықтарды жеткізеді және кейіннен оларды қоғамдық санада бекітеді. Барлық әлеуметтік-коммуникативтік салаларда (саясат, экономика, мәдениет, дін және т.б.) риторикалық, дискурсивті, стилистикалық және әлеуметтік аспектілер медиамаәтін арқылы медиамаәтін авторының параметрлеріне сәйкес сөйлеудің қоғамға әсерін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь. – М., 2008. – С. 120.

[2] Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог, 2010. – 64 с.

[3] Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007. – 157 б.

[4] Бисмильдина Д. Телехабарлар тілі: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Астана, 2009. – 30 б.

[5] Кенжеқанова Қ. Саяси дискурстың прагмалингвистикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тілді мерзімді басылымдар материалдары бойынша): Философия (Phd) ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.: 10.02.02. – Алматы, 2015. - 187.

[6] Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2007. – 25 б.

[7] Гречихин М.В. Современный русский медиадискурс: язык интолерантности: на материале языка российских СМИ: Дис. ... канд. филол. наук.– Белгород. 2008. – 159 с.

[8] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 10.02.02. – Алматы, 2007. - 328.

[9] Алдашева А. Мерзімді баспасөз тілінің лексикалық құрамы жайында//Вопросы тюркского языкознания. – Алматы, 1985.

[10] Солганик Г.Я. К определению понятий «текст» и «медiateкст» // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 2005. – № 2. – С. 7-15.

REFERENCES

[1] Dobrosklonskaya T.G. Medialingvistika: sistemnyj podkhod k izucheniyu yazyka SMI: sovremennaya anglijskaya mediarech (learning the language of the media).– М., 2008. – S. 120. [In Rus.]

[2] Fedorov A.V. Slovar` terminov po mediaobrazovaniyu, mediapedagogike, mediagramotnosti, mediakompetentnosti (Glossary of terms). – Taganrog, 2010. – 64 s. [In Rus.]

[3] Esenova K. Kazirgi kazak media-matininin pragmatikasy (kazak baspasoz materialdary negizinde) (Pragmatics of modern media texts) // Filologiya gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertacziya. – Almaty, 2007. – 157 b.[In Kaz.]

[4] Bismildina D. Telekhabarlar tili (TV language): Filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu yshin dajyndalghan diss. avtoreferaty. – Astana, 2009 . – 30 b. [In Kaz.]

[5] Kenzhekanova K. Sayasi diskurstyn pragmalinvestikalik zhane kognitivtik komponentteri (kazak tildi merzimdi basylymdar materialdary bojnsha).(Pragmatic and cognitive components of political discourse): Filosofiya (Phd) gyl. d-ry ... diss.: 10.02.02. – Almaty, 2015. –187. [In Kaz.]

[6] Mashinbaeva G.A. Teledidar tilinin lingvopragmatikalik aspektileri: filol. gyl. kand. ... avtoref. (Linguistic and pragmatic aspects of the language of television). – Almaty, 2007. – 25 b. [In Kaz.]

[7] Grechikhin M.V. Sovremennyj russkij mediadiskurs: yazyk intolerantnosti: na materiale yazyka rossijskikh SMI.(Media Discourse). Dis. ... kand. filol. nauk.– Belgorod. 2008. – 159 s. [In Rus.]

[8] Uәli N. Kazak soz madenietinin teoriyalik negizderi.(Theoretical foundations of the Kazakh culture of speech). Filol. gyl. d-ry ... diss.: 10.02.02. – Almaty, 2007. – 328. [In Kaz.]

[9] Aldasheva A. Merzimdi baspasoz tilinin leksikalik kuramy zhajynda(Vocabulary of periodicals) //Voprosy tyurkskogo yazykoznaninya. – Almaty 1985. [In Kaz.]

[10] Solganik G.Ya. K opredeleniyu ponyatij «tekst» i «mediatekst» (Definition of Text and Media Text)// Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10. Zhurnalistika. –2005. – # 2. – S. 7-15. [In Rus.]

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИАКОММУНИКАЦИИ

*Акабаева М.О.¹, Абикенова Г.Т.², Абикенова Г.Т.³

*¹Phd докторант, Университет имени Алихана Бокейханова,
Семей, Казахстан

²д.ф.н., Университет имени Алихана Бокейханова, Семей, Казахстан

³к.ф.н., Университет имени Алихана Бокейханова, Семей, Казахстан

*¹e-mail: m.akabaeva@kazguiu.kz

²e-mail: abikenova-gt@mail.ru

³e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические проблемы понятий медиатекст и медиадискурс в современном медиапространстве. Также исследуются проблемы риторики медиадискурса и социальная стилистика медиатекстов. Основная цель статьи – выявить проблемы риторики медиадискурса и социальной стилистики медиатекстов в современном казахском медиапространстве. Следуя указанной цели, в статье рассматриваются такие вопросы, как: выявление подлинных обязанностей коммуникативных процессов в медиадискурсе; определение свойств риторического общения в медиадискурсе. Традиционные концепции классической риторики, такие как: этос, логос и пафос – анализируются в качестве современной картины мироздания. В статье описываются такие новые жанры, как дайджест, ньюс-фиче (news-feature), ток-шоу, которые стали неотъемлемой частью коммуникации в медиапространстве и медиастилей в целом.

В статье риторика медиадискурса определяется как наука о силе (влиянии) слова в медиакоммуникации и ее конечном продукте - медиатексте. Акцентируется внимание на компонентах риторического общения. Также в статье рассматриваются основные проблемы речевой деятельности: убеждение слушателя, особенности мотивированной речи и определяющие факторы риторически организованного медиатекста.

Авторы статьи считают, что воздействие медиатекста заключается не только в актуальности информации, но и в способе ее подачи. В статье анализируются риторический характер выступления в СМИ и способы убеждения читателя в медиадискурсе. Еще одним аспектом рассмотрения медиакоммуникации является учет социального происхождения участников дискурса, особенностей социальной стилистики, которая отражает социальное поведение коммуникаторов.

В ходе исследования применялись такие методы, как обобщение теоретических материалов, конкретизация и их классификация. Для анализа практических материалов использовались методы: моделирование медиапроцессов, риторический и лингвистический анализ медиатекстов, сравнительный анализ и др.

В статье оценивается стилистическая и лингвистическая картина современного медиапространства и выявляется особенность

риторической коммуникации в медиаматериалах.

Ключевые слова: медиатекст, медиадикурс, дискурсионная риторика, медиастиль, медиакартина мира, медиаформат, медиакоммуникация.

LINGUISTIC PROBLEMS OF MEDIA COMMUNICATION

*Akabaeva M.O.¹, Abikenova G.T.², Abikenova G.T.³

*¹doctoral student in the specialty Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

²Doctor of Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

³Candidate of Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

*¹e-mail: m.akabaeva@kazguiu.kz

²e-mail: abikenova-gt@mail.ru

³e-mail: gulnafis.abikenova@mail.ru

Abstract. Linguistic problems of the concept of media text and media discourse in the contemporary media space are considered in this article. The problems of rhetoric in media discourse and the social stylistics of media texts are also investigated. The main purpose of the article is to identify the problems of media discourse rhetoric and the social stylistics of media texts in contemporary Kazakh media space. Following the above-mentioned purpose, the following questions will be addressed in the article: identifying the true duties of communicative processes in media discourse; defining the properties of rhetorical conversation in the moment of media discourse; analyzing traditional concepts of classical rhetoric as ethos, logos and pathos as a modern picture of the universe. At the same time, new genres such as digest, news-feature, talk shows, which have become an integral part of communication in the media space and media styles in general, will be covered in this article.

In the article rhetoric of media discourse is defined as the science of the power (influence) of words in media communication and its final product - the media text. The attention is focused on the components of rhetorical communication. The article also considers the main problems of speech activity - persuasion of the listener, peculiarities of motivated speech and determinants of rhetorically organised media text.

The authors of the article believe that the impact of a media text lies not only in the relevance of information, but also in the way it is presented. The article analyses the rhetorical nature of media speech and ways of persuading the reader in media discourse. Another aspect of media communication is the problem of social origin or social stylistics, which reflects the social behaviour of communicators.

The research methods used during the study include generalisation of theoretical material, concretisation and their classification. The following methods were used to analyse practical materials: description of media process modelling, rhetorical and linguistic analysis of media texts, comparative analysis, etc.

To sum up, the article assesses the stylistic and linguistic picture of contemporary media space and reveals the peculiarity of rhetorical communication in media materials.

Keywords: media text, media discourse, discourse rhetoric, media style, media picture of the world, media format, media communication.

Статья поступила 28.02.2022

ӘОЖ 81Г1
ХҒТАР 16.21.51
DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.003

ЖАҒЫМСЫЗ ЭМОЦИЯЛАРДЫҢ ТІЛДЕ БЕРІЛУ МӘСЕЛЕСІ

*Булегенова И.Б.¹, Кенжетаева Г.К.²

*¹докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²ф.ғ.к., профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық
Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*¹e-mail: indirabulegen@gmail.com

²e-mail: gulken_kz@mail.ru

Аңдатпа. Мақала көркем шығармалар материалдары негізінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі жағымсыз эмоцияларды сипаттаудың тілдік құралдарын зерттеуге арналған. Адамның ішкі әлемі, оның әлемді қабылдауы қазіргі уақытта өзекті тақырыптардың бірі. Осы тақырыпқа арналған ғылыми жұмыстардың саны күннен күнге артып келеді. Қазіргі күні антропоцентрилік парадигма лингвистиканың жеке бағытына айналды және оның басты маңызды құрамдас бөлігі – адам болып табылады. Тілдегі адам факторының негізгі компоненті эмоционалды қарым-қатынас болып табылады. Бұл бағыт қазіргі антропологиялық парадигма мәселелерін шешуге белсенді үлес қосуда. Көркем мәтіндерде адам баласының эмоционалды күйлерінің баға жетпес саны жинақталған, себебі олар тілдік құралдар арқылы эмоциялардың стереотиптік үлгісін береді. Жұмыстың өзектілігі бір жағынан адам өміріндегі ұлттық бірегейлікті анықтайтын эмоциялардың маңызды ролімен негізделсе,

екінші жағынан, жинақталған мәліметтерді лингвистикалық білімнің жалпы жүйесіне біріктіру мақсатында қарым-қатынас барысындағы эмоциялар мен эмоционалды жағдайды бейнелеу қажеттілігімен байланысты. Мақалада эмоцияның тілдегі алатын ролін сипаттаумен қатар, олардың тілдік құралдар арқылы берілу жолдарын қарастырылады. Сезім, аффект және эмоция ұғымдарының жігін ашамыз. Зерттеу материалы негізінде қазақ халқының бірегей жазушысы Ә. Нұрпейісовтің және американдық жазушы Т. Драйзердің шығармаларынан теріліп алынған эмоцияларды білдіретін тілдік бірліктер алынды. Жағымсыз эмоцияларды тілдік құралдар арқылы білдіру барысында адамның физиологиялық өзгерістері, яғни дене қимылы, бет әлпеті түсінің өзгеруі сияқты факторлар да сараланады. Жұмыстың мақсаты көркем шығармалар негізінде жағымсыз эмоциялардың тілде берілу жолдарын анықтау. Зерттеу барысында алынған деректерді жалпы салғастырмалы лексикология, сөзжасам салаларының теориялық курстарында, мәтін талдауда, оқулықтар дайындауда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: жағымсыз эмоция, көркем мәтін, лингвистика, эмоционалды жағдаят, ұлттық құндылық, аффект, сезім.

Негізгі ережелер

Тұлғалардың қарым-қатынас құралы – тіл. Адам туралы алғашқы пікіріміз оның қарым-қатынас мәнерінен қалыптасады. Дегенмен, әрбір мәдениеттің эмоцияларды білдіруде өзіндік жолдары мен ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, тіл әрбір индивидтің сезімдерін бірегей жолмен білдіруге көмектеседі. Алғашқыда, тіл білімінде жалпы эмоцияларға аса көп мән берілмегенмен, XX ғасырдан бастап бірқатар лингвисттердің (Ш. Балли, Дж. Эйчисон, В.И. Шаховский, т.б.) зерттеу саласына айналды. Эмоциялар адамның әлемге деген көзқарасын білдіруге көмектеседі. Ғалымдардың тұжырымдауынша, мәдени құндылықтарға енгізілген эмоционалды концептілер белгілі бір эмоция концептілері зерттеліп талданғанға дейін толық танылмайды. Эмоция концептісінің не білдіретінін анықтау мақсатында барлық сөз тіркестерін (метафоралар, метонимиялар, идиомалар) талдап қарастырған жөн.

Әйгілі психолог К. Изард [1] эмоцияларды адам қызметінің мотивациялық негізі екенін атап көрсетті. Ал, Ю.Д. Апресян [2] эмоцияларды білдіруде тұлғалардың ақыл-ойы, дене қимылы, бет-әлпеті, сөйлеу мәнері, реакциясы және қабылдауы кіретінін нақтылайды. Эмоциялар адамға әсер ететін факторлардың маңыздылығын, оның қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы мен қанағаттанбауының бағалайтын жағдайы.

Кіріспе

Тілдік бірліктерді талдау адам менталитетін, оның лингвистикалық табиғатын және психикалық уайымдарын, яғни эмоцияларын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстандық ғалымдар (А.А. Мұсабаева, К.С. Сарышова, З.Х. Ибадильдина, А.Ғ. Сембаева, Х.М. Нұрмұқанов, Ш.И. Нұрғожина, Б.С. Жонкешов, С.Б. Қоянбеков, А.З. Қазанбаева, Ғ.Қ. Иманалиева) эмоция мен оның кейбір аспектілерін талдауға өз еңбектерін арнады. Эмоцияларға қосарлылық қасиеті тән: махаббат пен жек көру, ашу мен қуаныш және т.б. Эмоциялар бағалау белгісіне қарай жағымды және жағымсыз эмоциялар болып бөлінеді. В.И. Шаховскийдің пікірінше, жағымсыз эмоциялар жағымды эмоцияларға қарағанда көп [3]. Аталмыш мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі жағымсыз эмоцияларды талдау негізге алынады. Алдымен эмоция, аффект және сезім ұғымдарының жігін ажыратып алалық. Бұл категориялар эмоционалды күйге жатады. Аффект тез пайда болуымен, қысқа мерзімділігімен, әсердің қарқындылығымен, санасыздығымен ерекшеленеді. Аффект барысында адам өзінің психологиялық халін, эмоцияларын бақылай алмайды. Бұл жағдай адам басына келген қиыншылықтарды, не болмаса жағдайларды шеше алмаған кезде пайда болады. Сезімдер болса, эмоциялармен салыстырғанда тұрақтырақ. Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігінде сезім сөзіне келесідей анықтамалар берілген: 1. Сыртқы дүние мен құбылыстардың әсерінің нәтижесіндегі адамның ішкі жан дүниесіндегі көңіл күй құбылысы. 2. псих. Сыртқы тітіркендіргіштердің адамның сезім мүшелеріне әсерінен пайда болатын психикалық үдеріс. 3. Түрліше түсінудің әсерінен пайда болатын түсінік, ұғым, ой. 4. Көңілдің нәзік толқынысы елітіп, ляззатқа батыратын күйі. 5. ауыс. Ынтықтық, ғашықтық, құмартушылық [4].

Яғни, сезім – бұл адамның объективті түрде қабылдау қабілеті, адамның физиологиялық және психикалық сезімдері. Сезімдер эмоция мен аффектіге қарағанда, мотивациялық тұрғыдан тұрақтырақ болады.

Эмоция аффектіден өзінің ұзақтығы мен жағдаяттылығымен ерекшеленеді. Дәстүрлі түрде эмоциялар жағымды және жағымсыз болып екі топқа бөледі. Мысалы, қуаныш эмоциясы жақсы сезімдерді тудырады, сондықтан да жағымды эмоциялар санатына жатады. Қорқыныш эмоциясы керісінше жаман сезімдер тудыратындықтан жағымсыз болып саналады. К.Изардтың ойынша, адамдарда психологиялық ауытқуларды арттыратын және ымыраға, мәмілеге келетін эмоциялар бар [1]. Базалық эмоциялар классификациясын әр ғалым әртүрлі береді. Базалық эмоциялар классификациясының негізгі қағидасы – ол эмоциялардың барлық адамдарға тән болуы.

Материалдар және әдістер

Әйгілі психолінгвист А.М. Шахранович мәтін концепциясының бірнеше түрін бөліп көрсетті. Оның зерттеуіне сүйенсек, мәтіннің бірінші бөлігі – коммуникативті, ал екінші бөлігі – когнитивті. Мәтіндегі коммуникативті тәсіл автор, мәтін және адресат үштігінің арақатынасына негізделеді. Коммуникативті бөлігі семантикалық элементті қамтиды. Прагматикалық компоненттің басты қызметі автордың оқырманға әсері. Көркем мәтіннің бірегейлігі үнемі лингвисттердің назарында болған [4]. Көркем мәтін адамның эмоционалды халін айқын бейнелейді. Мақалада көркем мәтіндегі жағымсыз эмоциялардың берілу жолдары мен әдістерін саралаймыз. Нақтырақ айтсақ, зерттеу барысында қазақ әдебиетіне үлкен үлес қосқан қазақ халқының ұлы жазушысы, аудармашысы Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясы (Ымырт, Сергелден, Күйреу) мен американдық жазушы, публицист және прозашы, қоғам қайраткері Т. Драйзердің «Trilogy of Desire» (The Financier, The Titan, The Stoic) шығармаларында берілген жағымсыз эмоцияларды негізге аламыз.

Нәтижелер мен талқылау

Эмоциялар дүниежүзіндегі барлық адамдарға тән, алайда олардың тілде көрініс табуы ұлттардың тарихы мен тұрмыс-салтына, дүниеге көзқарастарына байланысты. Олардың әр тілде сипаттамасы, анықтамасы немесе тілде көрініс табуы мен қолданылуы әрқилы. Дегенмен, ортақ жақтары да болуы мүмкін. Оны біз екі тілдегі жағымсыз эмоцияларды талдау барысында анықтаймыз. Бұл мақалада жағымсыз эмоцияларды білдіру құралдарын көркем мәтін негізінде анықтауға тырысамыз. Көркем әдебиет эмоционалды қарым-қатынаста кодтарды көрсету мен бекітудегі ең қолжетімді және нақты жұмыс жасайтын құралдардың бірі. Ол өмірді автордың эмоционалды-субъективті сынуындағы әлемнің бір бейнесі ретінде көрсетеді. Бұл жағынан көркем әдебиет эмоцияларға толы шынайы немесе жасанды адам өмірінің көрсеткіші болып табылады. Эмоциялар – бұл адамның болып жатқан толқыныстарға жауабы және, психолінгвисттердің пікірінше, абстрактілі ұғым. Жағымсыз эмоциялардың ішінде ең жиі кездесетін эмоциялардың бірі – ашу эмоциясы. Кез-келген адам ашу эмоциясын бастан кешірген уақытында оның физиологиялық, сыртқы өзгерістерін байқауға болады. Дене қызуының көтерілуі, қан қысымының көтерілуі, бет әлпетіндегі өзгерістер осы эмоцияға тән. 3. Кевечестің теориясына сүйенсек, эмоция ең бірінші физиологиялық тұрғыдан белгілі болады. Мысалы, бетінің қызаруы мен бозаруы. 3. Кевечестің тұжырымдауынша, бет пен мойын жағының қызаруы ағылшын тіліндегі ашу эмоциясының

көрсеткіштері [6]. Мәселен, Т. Драйзердің шығармасынан осы теорияны растайтын мысалдар келтірейік:

1. His face for the moment was flushed and swollen with anger [7, 477 б.]. (Оның беті бір сәтке қызарып, ашудан жарыла жаздады. Автордың аудармасы);

2. His face was red and scowling [7, 373б.]. (Оның қабағы түсіп, беті қызарып кеткен еді. Автордың аудармасы). Кейде бетінің бозаруы да ашу эмоциясының көрсеткіші бола алады;

3. She paused for a moment, uncertain how to take this, the while she whitened, grew more tense, more spiritual than she had been in many a day. Now she felt desperate, angry, sick, but like the scorpion that ringed by fire can turn only on itself [7, 402б.]. (Ол не істеу керектігін білместен бір сәтке кідірді де, бірнеше күн бұрынғы шиеленісті есіне түсіріп, бозарды. Автордың аудармасы).

Автор *face was flushed and swollen with anger* (Беті қызарып, ашудан жарыла жаздады. Автордың аудармасы), *face was red* (Беті қызарды. Автордың аудармасы), *she whitened* (Ол бозарды. Автордың аудармасы) сөз тіркестерін ашу эмоциясын білдіруде қолданды [7].

Берілген үзінділерде автор кейіпкерлердің ашудан беттеріндегі өзгерісті берумен қатар, ашу эмоциясын *swollen with anger, scowling, grew more tense, desperate, angry, sick, like the scorpion that ringed by fire* сияқты сөз бен сөз тіркестері арқылы айқындай түседі.

Қазақ тілінде де ашу эмоциясымен байланысты дәл осындай мысалдар кездестірдік. Ә. Нұрпейісовтің триологиясынан келесідей өрнектерді іріктеп алдық. Бұл өрнектерде де бетінің қызаруы мен бозаруы, немесе түсінің бұзылуы сияқты өзгерістер жайт табады. Мысалы: Зығыры қайнаған Еламан аузына сөз түспей, ішінен тынып, *түсі бұзылып* отыр [8, 13 б.]. Автор шығарманың басты кейіпкерлерінің бірі Еламанның айтарға сөз таппай отырған сәттерінде, жан күйзелісі мен уайымын іштен тыну, түсі бұзылу тіркестері арқылы сипаттайды. Сонымен қатар автор ашу мен ыза эмоцияларын көрсету мақсатында кейіпкерлердің бет әлпеттерінің өзгерісін *қараптан-қарап қызарақтап күйіп пісті, құлақтары қызара бастады* деген сөз тіркестерін қолданады. Оны келесі үзінділерден байқауға болады: Осы арада жас жігіт Бұған қарсы айтатын ұтымды сөз аузына түспей, өзіне, әлде айтқанын құлағына ілмей қойған аналарға ызаланды ма, *қараптан қарап қызарақтап күйіп пісті* [8, 65 б.]. Енді жеңгесіне тіпті қатты өшігіп, қаны қайнап, кеjdkкке біткен кішкентай томай *құлақтың ұшы дуылдап қызара бастады* [8, 276 б.].

Ә. Нұрпейісовтің трилогиясынан алынған үзінділерде автор кейіпкерлердің бет әлпетінің түс өзгерістерінен басқа *зығыры қайнаған, сөз аузына түспей, ызаланды, қатты өшігіп, қаны қайнап, дуылдап* деген сөз бен сөз тіркестері арқылы ашу эмоциясын нақтылай түседі. Сонымен қатар, Ә. Нұрпейісовтің шығармасынан ашу эмоциясын білдіруде, автор кейіпкерлердің бет әлпеттеріндегі өзгерістерді бейнелеу мақсатында *сұр, қара, көк* түстерді де қолданған. Мәселен: 1. Күйік көтерген әйел бұған да місе тұтпай, тұла бойын долылық буып қалшылдап *көгеріп* алды. [8,108 б.]. 2 Әдемі бетіне ащы мысқыл шауып, іште жатқан ыза мен ызғарды танытып *сұп-сұр* боп сұстія қалды [8,294 б.]. 3. Бірақ, көрер көзге түсі бұзылып, *қан-қара* боп тұнжырап барады [8, 298 б.].

Т. Драйзердің шығармасынан сараланған ашу эмоциясын білдіретін тілдік бірліктердің ішінде автор тек *қызыл, қызғылт, бозару* сөздерін қолданған болса, қазақ тілінде *қызыл, сұр, қара, көк* секілді түстер де қолданысқа ие. Демек, бұл жерде қазақ тіліндегі ашудың түстер арқылы бейнелену ерекшелігі деп айтуға болады.

Қазіргі кезде қорқыныш эмоциясы да ең жиі кездесетін жағымсыз эмоциялардың бірі. Әлеуметтік, экономикалық не болмаса саяси қиыншылықтар мен келеңсіздіктер кезінде адамның сана сезімінде қорқыныш пен үрей эмоциясы қалыптасады. Тіл білімінде қорқыныш эмоциясын зерттеудің екі тәсілін атап көрсетуге болады: мұның бірі – лингвомәдени, екіншісі – когнитивті. Бұл тәсілдермен қоса, аталмыш эмоция диахроникалық және синхроникалық аспектіден де қарастырылған. Диахроникалық аспектіден Е.Я. Яшкинаның жұмысын атап өтуге болады. Ғалым қорқыныш эмоциясының динамикасын британдық лингвомәдениет шеңберінде зерттеген [9]. С.В. Зайкина қорқыныш эмоциясына ағылшын және орыс тілдері негізінде салғастырмалы талдау жүргізген. Талдау нәтижесінде ғалым психологиядағы қорқыныштың қызғанышпен байланысын жоққа шығарды. Екі тілге де тән қорқыныш эмоциясы сағынышпен, ұятпен, сыйластықпен және таң қалумен тығыз байланысты [10]. Аталмыш эмоцияға салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасаған ғалымдардың арасында Е.Ю. Бутенко, Н.В. Кириллова, И.А. Волосных бар. Зерттеу барысында басты назар қорқыныш эмоциясының тілдік номинация құралдарының компонентін сипаттауға және білдіруге аударылды. Т. Драйзер мен Ә. Нұрпейісовтің туындыларынан теріліп алынған қорқыныш эмоцияларының талдауы, екі тілге ортақ семантикалық белгілерді (эмоционалды жағдаят, жағымсыз эмоция, төніп тұрған қауіпке жауап беру, эмоцияның қарқындылығы мен

ұзақтығы) айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, екі тілге тән просодикалық белгілер де анықталды: дауыс тембрінің өзгеруі, сөйлеу әуезінің төмендеуі, сөйлей алмау қалу жағдаяты. Аталмыш эмоциямен байланысты тілдік құралдарды саралау барысында қорқыныш эмоциясы басқа эмоциялармен де қатар жүретіндігіне көз жеткіздік. Бұл ерекшелік ағылшын тілінде жиірек кездесетіні анықталды. Мысалы: 1. He feared for the beauty of her body--troubled over the danger of losing her; and he actually endured his first worry when he stood outside the door the day the child came [7, 99-100 бб]. (Ол оның тән сұлулығының жоғалып кетуінен қорықты, бала дүниеге келген күні есіктің артында тұрған сәтте өзінің алғашқы мазасыздығын есіне алды. Автордың аудармасы) 2. Her face paled slightly as she read it; and then her hand trembled--not much. Hers was not a soul that ever loved passionately, hence she could not suffer passionately. She was hurt, disgusted, enraged for the moment, and frightened; but she was not broken in spirit entirely [7, 382 б.]. (Мұны оқығанда оның беті сәл бозарды; содан кейін оның қолы аздап дірілдеп кетті. Ол ешқашан бұлай құмарланып сүймеген еді, сондықтан ол құмарлықтан азап шеге алмады. Бір сәтке ол ауырсынуды, жиіркенішті, ашу мен қорқынышты сезінді, бірақ оның рухы толығымен құлазымады. Автордың аудармасы)

Т. Драйзер шығармасында кейіпкердің қорқыныш эмоциясымен қатар уайым эмоциясын да сипаттаған. Автор оны *feared, danger of losing, endured his first worry* сияқты тілдік бірліктер арқылы жеткізген. Тағы бір мысалда кейіпкердің қорқыныш, қобалжу, сүйіспеншілік, жиіркену мен ашу эмоцияларын басынан бір сәтте кешіргенін аңғаруға болады. *Loved hurt, disgusted, enraged, frightened* сөздері тікелей эмоциялар атауын көрсетіп тұрса, *paled, trembled, passionately, suffer passionately* лексикалық бірліктері кейіпкердің эмоцияларына реңк бере отырып, оқырманға кейіпкердің ішкі әлемін түсінуге мүмкіншілік береді. Кейіпкердің эмоционалды ойларының сипаттамасы, оның эстетикалық және танымдық мағынасына айтарлықтай ақпараттық қосымша болып табылады. Екінші мысалда автор кейіпкердің ішкі эмоцияларын ашып көрсетеді. Нәтижесінде, оқырманның назары кейіпкердің эмоционалды көрсетіліміне тоқталады. Әке мен қызы арасындағы қарым-қатынасты сипаттайды. Қызы физикалық тұрғыдан әкесінің жанында бола тұра, іштей әкесінің бұл әрекетін құптамай, айыптауда және мұны оқырманға ішкі сезімдерін көрсетумен білдіреді.

Қорытынды

Көркем мәтін мотивті мәтін түрі, себебі нақты ақпаратпен қатар эмоционалды ақпараттан да тұрады. Сонымен қатар, мұндай мәтін

ерекше эмотивті құралдарды қамтиды. Бұл құралдар адамның ішкі жан дүниесінің жағдайын көрсетеді. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі көркем шығармалар негізіндегі жағымсыз эмоцияларды білдіретін тілдік бірліктер сараланды. Көркем мәтінде адамның эмоционалды жағдаятын сипаттау екі жолмен іске асады: вербалды және бейвербалды. Көп жағдайда авторға эмоцияның нақты атауын қолдануға тура келеді. Автор жағымсыз эмоцияларды білдіруге тән стандартты тіркестерді қолданады. Тіркестер стереотиптерден туындайды. Стереотиптер эмоциялардың физиологиялық белгілерінің мәдени модельдеріне негізделген. Ашу эмоциясы физиологиялық өзгерістерді сипаттау арқылы тілде көрініс табады. Жағымсыз эмоциялардың тілде берілуінде, түс атауларының қолданылуы қазақ және ағылшын тілдеріне тән қасиет. Қарастырылған үзінділерге сүйенсек, ашу эмоциясын білдіруде сұр, көк, қызыл, қара және т.б. түс атаулары қолданылған. Қазақ тіліндегі мысалдар сұр, қара, көк түстердің қолданылуымен ерекшеленіп тұр. Жалпы қара түсінің қазақ дүниетанымында қараңғылық, жалғыздық, жауыздық, ыза, қайғы, өлім сияқты жағымсыз мағынада қолданылуы басым. Мысалы, қара жамылу, қара түнек, т.б. тіркестері бұған дәлел. Көк түсі менталитетімізде жағымды, әрі жағымсыз мағынада қолданылады. Жағымсыз мағынада ашушаң, ұрысқақ, топас ұғымдарының белгісін сипаттайды. Алайда, көк түсі жағымды мағынада көбірек қолданылады. Қазақ халқында көк түсі пәктік пен тазалық белгісі, құдіретті күш иесі Тәңірмен байланыстырылады. Сонымен қатар көк түс атауы байлық, махаббат, жастық, күштілік белгілерін білдіреді. Бұл мақала жағымсыз эмоцияларды сипаттауда ұлттық ерекшеліктерден басқа әмбебап жағдайлардың да бар екендігін түсінуге септігін тигізеді. Дегенмен, кез-келген эмоциялардың сипаттамалары және осы біз зерттеген жағымсыз эмоцияларды білдіру ережелері мен жолдары әр ұлт мәдениетінде бар екендігін байқауға болады, сонымен қатар әр ұлттың осы эмоцияларды білдіруде түстерді қолдануда өзіндік ерекшеліктерін де көрсетеді. Көркем шығарманы оқу барысында, адам жай эмоционалды күйлер жайында өз білімін байытады. Адам өзінің және басқа мәдениетте эмоциялардың сипатталуын анықтайды және түсінеді. Сонымен қатар, кез-келген эмоциялардың көріністерінің күш деңгейін қарым-қатынас контекстінде бағалай алады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Изард К. Психология эмоций / Перев. с англ. СПб: Издательство «Питер». – 1999. – 464 с.

[2] Апресян В.Ю. Семантические типы эмоциональных метафор

// Эмоции в языке и речи: Сб. статей / Под ред. И.А. Шаронова. – М.: РГГУ, 2005. – С. 9-31.

[3] Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Москва, 2019. – 206 с.

[4] Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шойбеков Р. және т.б. құраст./Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

[5] Шахнарович А.М. К проблеме языковой способности (механизма) // Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220.

[6] Kövesces Z. Emotion Concepts. N. Y.: Springer-Verlag, 1990. 230 p.

[7] Dreiser Th. The Trilogy of Desire: Three novels (The Financier, The Titan; The Stoic), World Publishing. 2016, 1365 p.

[8] Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Трилогия. 1, 2 томдар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 702 б.

[9] Яшкина Е.А. Динамика концепта «страх» в британской лингвокультуре: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Хабаровск, 2005.

[10] Зайкина С.В. Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Волгоград, 2004.

REFERENCES

[1] Izard K. Psihologiya emocij / Perev. s angl. SPb: Izdatel'stvo «Piter». (Psychology of Emotions)– 1999. – 464 s.

[2] Apresyan V.Yu. Semanticheskie tipy emotsional'nykh metafor // Emotsii v yazyke i rechi: Sb. Statei (Semantic types of emotional metaphors, Emotions in language and speech: Collection of articles, Edited by I.A. Sharonov). –М.: RGGU, 2005. – P. 9-31. [in Rus.]

[3] Shakhovskii V.I. Kategorizatsiya emotsii v leksiko-semanticheskoi sisteme yazyka. (Categorization of emotions in the lexical and semantic system of the language). – Moskva. – 2019. – 206 p. [in Rus.]

[4] Ýäli N., Qürmanbaiüly Sh., Malbaqov M., Shoibekov R. jäne t.b. qürast./Qazaq sözdıgı (Qazaq tılınıñ birtomdyq ülken tüsındırme sözdıgı) (Kazakh dictionary (a single large Explanatory Dictionary of the Kazakh language)). – Almaty: Däuir, 2013. – 1488 p. [in Kaz.]

[5] Shakhnarovich A.M. K probleme yazykovoi sposobnosti (mekhanizma) // Chelovecheskii faktor v yazyke: yazyk i porozhdenie rechi // (On the problem of language ability (mechanism). The human factor in language: language and the generation of speech), М.: Nauka, 1991. – PP.185-220. [in Rus.]

[6] Kövesces Z. *Emotion Concepts*. N. Y.: Springer-Verlag, 1990. – 230 p.

[7] Dreiser Th. *The Trilogy of Desire: Three novels (The Financier, The Titan; The Stoic)*, World Publishing. – 2016. – 1365 p.

[8] Nūrpeіsoв Ä. *Qan men ter. Trilogia. 1-tom. ("Blood and sweat". Trilogy. Volume 1,2)*. – Almaty: Jazushy, 2004. – P. 702. [in Kaz.]

[9] Yashkina E.A. *Dinamika kontsepta «strakh» v britanskoi lingvokul'ture (Dynamics of the concept of "fear" in British linguoculture)*, avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Khabarovsk. – 2005. [in Rus.]

[10] Zaikina S.V. *Emotsional'nyi kontsept «strakh» v angliiskoi i russkoi lingvokul'turakh (The emotional concept of "fear" in English and Russian linguistic cultures)*, avtoref. dis. kand. filol. nauk. –Volgograd. – 2004. [in Rus.]

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕДАЧИ ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ЭМОЦИЙ В ЯЗЫКЕ

*Булегенова И.Б.¹, Кенжетаева Г.К.²

¹докторант 3-го курса, Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

² к.ф.н., профессор, Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*¹e-mail: indirabulegen@gmail.com

²e-mail: gulken_kz@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена изучению языковых средств описания негативных эмоций в казахском и английском языках на основе материалов художественных произведений. Внутренний мир человека, его мировосприятие – одна из актуальных в настоящее время тем. Человек и его окружающий мир – главные и важные компоненты антропоцентрической парадигмы современной лингвистики. Ведущим компонентом человеческого фактора в языке является эмоциональное общение. Изучение эмоционального общения вносит активный вклад в решение проблем современной антропологической парадигмы. В художественных текстах накоплено неограниченное количество описания эмоциональных состояний человека, которые дают стереотипную модель эмоций с помощью языковых средств. Актуальность работы, с одной стороны, состоит в изучении важной роли эмоций, в выражении которых проявляются национальные особенности языка, с другой – в необходимости изучения способов отражения эмоций и эмоционального состояния во время общения в языке с целью объединения накопленных данных в общую систему лингвистических знаний. В статье, наряду с описанием роли эмоций в языке, рассмотрены способы их передачи

языковыми средствами. Раскрыты границы понятий чувства, аффекта и эмоции. В качестве материала исследования взяты языковые единицы, выражающие эмоции, из произведений казахского писателя А. Нурпеисова и американского писателя Т. Драйзера. В процессе выражения негативных эмоций языковыми средствами дифференцируются и такие факторы, как физиологические изменения человека, т. е. движения тела, изменение цвета лица. Целью работы является анализ единиц языка, выражающих негативные эмоции, на материале художественных произведений. Практическая ценность работы заключается в том, что ее результаты могут быть использованы в преподавании теоретических курсов общей и сопоставительной лексикологии, словообразования, при анализе текста, при подготовке учебников.

Ключевые слова: отрицательная эмоция, художественный текст, эмоция гнева, лингвистика, эмоциональная ситуация, национальная ценность, аффект, чувство.

TO THE PROBLEM OF TRANSMITTING NEGATIVE EMOTIONS IN THE LANGUAGE

*Bulegenova I.B.¹, Kenzhetayeva G.K.²

¹PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

²Candidate of Philological Sc., Prof., L.N.Gumilyov Eurasian National
University, Nur-Sultan, Kazakhstan

*¹e-mail: indirabulegen@gmail.com

²e-mail: gulken_kz@mail.ru

Abstract. This article is a little step to the study of linguistic means of describing negative emotions in the Kazakh and English by the examples of artistic works. The inner world of a person, his perception of the world is one of the current topics. The number of scientific papers devoted to this topic is growing day by day. The anthropocentric paradigm has become a separate direction of modern linguistics and its main important component is man. The main component of the human factor in language is emotional communication. This direction makes an active contribution to solving the problems of the modern anthropological paradigm. An invaluable amount of human emotional states has been accumulated in literary texts, since they give a stereotypical model of emotions using linguistic means. The relevance of the work is due, on the one hand, to the important role of emotions that determine national identity in a person's life, on the other hand, to the need to reflect emotions and emotional state during communication in order to integrate the accumulated data into the general system of linguistic knowledge.

In the article, along with the description of the role of emotions in language, we will consider ways of their transmission by linguistic means. We reveal the boundaries of the concepts of feeling, affect and emotion. Based on the research material, linguistic units expressing emotions borrowed from the works of the unique Kazakh writer A. Nurpeisov and the American writer T. Dreiser were obtained. In the process of expressing negative emotions by linguistic means, factors such as physiological changes in a person, i.e. body movements, changes in complexion, are also differentiated. The purpose of the work is to analyze the units of language expressing negative emotions based on works of art. The practical value of the work lies in the fact that its results can be used in teaching theoretical courses of general comparative lexicology, word-formation branch, in text analysis, in the preparation of textbooks.

Keywords: negative emotion, artistic text, emotion of anger, linguistics, emotional situation, national value, affect, feeling.

Статья поступила 12.01.2022

ӘОЖ 81'373

ХҒТАР 16.21.65

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.004

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕРКЕК-ӘЙЕЛ» БИНАРЛЫ ОППОЗИЦИЯ-СЫНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

*Жумашева К.Б.¹

¹докторант, «8D02303-Филология» мамандығы

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kama0186@mail.ru

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі еркек-әйел бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясын айқындауға арналған. Аталық және аналық бастау туралы түсініктің, сонымен қатар олардың қарама-қарсылығының тілде көрініс беруін қазіргі гендерлік лингвистика, немесе лингвистикалық гендерология. зерттейді. Гендер әлеуметтік жыныс, қоғамдағы тұлғаның жыныстық ерекшелік факторы ретінде тілде көрініс бермеуі мүмкін емес. Мақалада гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейлерінде зерттелуі керектігіне және гендерлік лингвистиканың негізгі бағыттарының бірі ретінде гендерлік лексикография екендігіне мән беріледі.

Жұмыста еркектік және әйелдік концептілерге қатысты әлеуметтік-мәдени түсініктердің тілдік құрылымдалуын анықтауда

лексикографиялық бағыттағы гендерлік зерттеулер лингвомәдени ұстанымды толық жүзеге асыруға мүмкіндік беретіндігі, түсіндірме сөздіктер ұлттың әлемдік тілдік бейнесінде қалыптасқан ерекшелігін көрсететіндігі, концептінің ядролық негізінің дамуын, өзгерісін анықтайтындығы маңызды фактор ретінде қаралады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – лексикографиялық аспектіде еркек - әйел бинарлы оппозициясының мазмұнын айқындау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін сөздік дискурсы гендерді құрылымдаудың маңызды ресурстарының бірі ретінде зерттеу көзі мен талдау объектісі ретінде алынып, сөздіктердегі гендерлік лексемаларға талдау жасалады.

Зерттеу әдісі ретінде сөздің мағыналық құрылымы, оның ішінде сөз мағынасын зерттеудің құрылымдық әдісі (компоненттік талдау) қолданылады. Компоненттік талдау әдісі арқылы қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі еркек – әйел концептуалды оппозициясы номинантарының сөздік дефиницияларын талдау жолымен сөздердің базалық бөлігінің семантикалық құрылымы анықталады, сөздіктердегі ер, еркек және әйел, қатын сөздерінің түсіндірмелері талданып, ер және әйел түсініктері арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер айқындалады.

Зерттеу нәтижесінде лексемалардың ядролық және қосымша компоненттері анықталып, бинарлы оппозицияның құрамындағы лексемалардың мағыналары салыстырыла келе, еркек пен әйел түсіндірмелерін беруде бірдей мағыналық модельдеу үлгісі қолданылғандығы және анықталған компоненттік белгі белгілі бір деңгейде ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік концепциясын көрсететіндігі айтылады.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы қазақ тіл білімінде жаңа қалыптасып келе жатқан гендерлік лингвистика ғылымындағы лексикографиялық бағытың дамуына өз үлесін қосатындығымен айқындалады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған тұжырымдар гендерлік сөздіктерді құрастыруда практикалық маңызға ие болуы мүмкін.

Тірек сөздер: гендер; гендерлік лингвистика; «еркек-әйел» оппозициясы; лексикография.

Негізгі тұжырымдар

Еркек-әйел оппозициясы ерте кезеңде-ақ пайда болған адамзат мәдениетінің базалық түсініктерінің қатарына енеді. Ал *гендер* термині *еркектік* және *әйелдік* ұғымдарының әлеуметтік, физикалық, тұлғалық аспектілерін сипаттау үшін қолданылады.

Адамзат дамуы тарихында ерлер мен әйелдерге атрибутивті сапалар, психологиялық сипаттамалар, әлеуметтік рөлдер таңылып, нәтижесінде олар аталық және аналық бастауларды білдіреді.

Ерлерге немесе әйелдерге тән психологиялық сапаны, мінез-құлық моделін, қызмет түрлерін биологиялық жыныс емес, әлеуметтік-мәдени нормалар анықтайды. Яғни қоғамда еркек немесе әйел деген атау белгілі бір анатомиялық ерекшеліктерге ие болу ғана емес, сонымен қатар оларға телінген гендерлік рөлдерді орындау дегенді білдіреді.

Қарама-қарсылық философиялық категориясы жеке жағдайларды жалпы белгілері бойынша теңдестіруге негізделеді. Қарама-қарсылықты әмбебап және антропоцентристік сипатқа ие бинарлы оппозицияның мазмұны құрайды. Қарама-қарсылықты құрайтын негізгі тілдік құрал ретінде антонимияны айта аламыз.

Аталық және аналық бастау туралы түсініктің, сонымен қатар олардың қарама-қарсылығының тілдегі көрінісін, яғни гендерлік антонимияны қазіргі гендерлік лингвистика немесе лингвистикалық гендерология зерттейді. Гендердің әлеуметтік жыныс, қоғамдағы тұлғаның жыныстық ерекшелік факторы ретінде тілде көрініс бермеуі мүмкін емес. Біріншіден, еркектік-әйелдік белгілердің айырмашылығы лексика, сөздің лексикалық мағынасы арқылы танылады (әке-шеше, аға-апа). Бұл тұрғыда гендерлік қағидат еркек немесе әйел жынысы тұлғасының семантикасы болып есептеледі.

Кіріспе

Еркек-әйел әмбебап бинарлық оппозициясына оның құрамындағы бөліктерінің полярлылығы тән. Бастапқыда аталған қарама-қарсылықтың семантикасы ер субъектісінің басым болғанын білдіретін әлем бейнесінің патриархаттық сипатын көрсеткен. Позитивті және негативті түсініктердің қарама-қарсылығына негізделген Аристотель оппозициясының Пифагор құрастырған кестесінде ер адам *Мен* позициясында болса, әйел адам *Өзге* позициясында келтірілген. Кестенің позитивті бөлігінде *Жарық, Мейірім, Тыныштық, Шама, Квадрат* зат есімдері, *Еркектік, Оң, Тік, Тақ* сын есімдері және *Бір* саны берілген. Кестенің негативті бөлігінде *Қараңғылық, Зұлымдық, Қозғалыс, Созылған тік бұрыш* зат есімдері, *Әйелдік, Сол, Шексіз, Жұп, Қисық* сын есімдері берілген.

Гендерлік оппозиция дегеніміз тілдегі (ұлттың тілдік тәжірибесіндегі) әлеуметтік-жыныстық қарама-қарсылықтың түсінігі. Бұл түсінік тілдің барлық деңгейлерінде көрініс береді. Осы орайда қазақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеулерге жол салған Б.Хасанұлы гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейлерінде зерттелуі шарт екендігін айта келе, гендерлік лингвистиканың негізгі бағыттарының бірі ретінде гендерлік лексикографияны атап көрсетеді [1, б. 286]. Біз бұл зерттеуімізде тілдегі гендерлік оппозицияның көрінісін ғалым атап көрсеткен лексикографиялық бағытта қарастырмақпыз. Бұл зерттеу жұмысында лексикографиялық сөздіктер зерттеу көзі мен талдау объектісі ретінде алынды, яғни қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі лексемалардың

гендерлік ерекшеліктері сараланды. Осы мақаланың аясында гендерлік оппозиция ретінде *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* лексемалары таңдалды. Зерттеудің мақсаты – лексикографиялық материалдардың маңызды дерек көзі екендігіне назар аудара отырып, *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* лексемаларына компоненттік талдау жасау арқылы *еркек - әйел* бинарлы оппозициясының мазмұнын айқындау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Сөзді зерттеудің семантикалық аспектісі – лексикологиядағы маңызды бағыт. XX ғасырдың II жартысынан бастап құрылымдық лингвистика бағыты дамыды, осымен байланысты сөздің мағыналық құрылымы, оның ішінде сөз мағынасын зерттеудің құрылымдық әдістері (компоненттік талдау) туралы мәселе маңызды орынға шықты.

Компоненттік талдау жолымен қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі *еркек* – *әйел* концептуалды оппозициясы номинантарының сөздік дефиницияларын саралау сөздердің базалық бөлігінің семантикалық құрылымын анықтауға мүмкіндік берді.

Түсіндірме сөздіктер әлемнің тілдік бейнесінде қалыптасқан ұлтқа тән ерекшелікті көрсетеді, концептінің ядролық негізінің дамуын, өзгерісін анықтайды.

Бұл мақалада қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі мәліметтер қолданылады, сөздіктердегі *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* сөздері мағыналарының түсіндірмелері талданып, *ер* және *әйел* түсініктері арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер анықталады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Тілді зерттеудегі антропоцентристік ұстаным тілде көрініс беретін адам тұлғасының барлық параметрлерін, оның ішінде, гендерлік параметрді де есепке алады. Лингвистикалық гендерологияда тілдің, сөйлеудің және гендердің өзара байланысы – басты орында. Тіл әлеуметтік тәжірибеде гендерлік стереотиптерді көрсететін құрал ретінде қарастырылады. Гендерлік ғылыми бағыттағы зерттелуі тиіс өзекті мәселелердің бірі – гендердің лексикографиялық сипатталуы. Лексикографиялық материал, бірінші кезекте, гендер мен оның әлеуметтік-мәдени ерекшелігін зерттеу үшін репрезентативті эмпирикалық ақпарат көзі болып табылады. Екінші жағынан, тіл мен қарым-қатынастың гендерлік қырын зерттеу нәтижелері сөздіктерді құрастыру теориясы мен тәжірибесіне жаңа мәліметтер береді. Яғни заман талабына жауап беретін лексикографиялық сөздіктер қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді, мәдени құндылықтар мен бағыттардың алмасуын, сонымен қатар қазіргі заманғы тілдік зерттеулер, оның ішінде лингвистикалық гендерологиядағы зерттеулер барысында алынған жаңа лингвистикалық мәліметтер көрініс беретін лексикадағы белсенді үдерістерді есепке алып, зерделеуі қажет.

Кез келген ұлттың рухани және материалдық мәдениеті, оның өмір сүруі, тұрмыс салты, дүниеге көзқарасы тілі арқылы көрінеді. Себебі шынайы өмірдің көрінісі санада сөз арқылы тіркеледі және түсінік ретінде қалыптасады. Сөздер арқылы берілетін түсінік, түсініктер жүйесі барлық мәдени-тілдік қоғамдастық үшін ортақ болады, ол әлеуметтік келісімге, олардың арасындағы өзара түсіністікке жол ашады. Сондықтан бүгінгі таңда қоғамның рухани сұранысы мен қажеттілігіне жауап бере алатын, мәдени дамуына өз үлесін қосатын, уақыт талабына, тіл туралы ғылымның деңгейіне жауап беретін сөздіктер ғана өзінің міндетін орындай алады.

Сөздік дискурсы гендерді құрылымдаудың маңызды ресурстарының бірі болып есептеледі. Ғалым Т.Б. Рябова өз еңбегінде сөздік мәтіндері *еркектік* және *әйелдік* туралы түсініктер қалыптасып және оларға түзетулер енгізілетін кеңістік екендігін дәлелдеген.

Лексикографиялық бағыттағы гендерлік зерттеулер *еркектік* және *әйелдік* концептілеріне қатысты әлеуметтік рөлдер мен қызметтердің, әлеуметтік-мәдени түсініктердің тілдік құрылымдалуын зерттеуде лингвомәдени ұстанымды толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Тілдік құбылыстарды зерттеуде лексикографиялық мәліметтерді қолданудың өзектілігі сөздіктің, ең алдымен, кітап, мәтіндер, яғни әдебиет фактілері екендігінде. П.Н.Денисов атап көрсеткендей, сөздік – адамзаттың ұзақ уақыт бойындағы жады.

Гендердің тілдегі көрінісін лексикографиялық аспектіде зерттеген ғалым М.С. Колесникова гендерлік зерттеулер саласында лексикографиялық көздер қарым-қатынастың гендерлік компонентінің мәдени-символикалық мазмұнын, ұлттық-мәдени гендерлік түсініктерді сипаттауда, оның құрылымы мен ерекшелігін талдауда қолданылуы мүмкін екендігін айтады.

Сөздік мәтіндерінде субъективті көзқарастар да орын алуы әбден мүмкін. Мәтіндерді, оның ішінде сөздік мәтіндерін де өзіндік мәдени ерекшеліктері бар белгілі бір қоғам мүшесі құрастырады. Әлеуметтік ортаның барлық мүшесі белгілі бір мәдени универсумның шеңберінде әрекет етеді, ал ол сол ортаның мүшесі өндірген өнімде міндетті түрде көрініс береді. Яғни лексикографиялық шығарма сол кезеңнің әлеуметтік-мәдени стереотиптері мен түсініктері туралы ғана емес, құрастырушы-автордың да көзқарасын көрсетеді. Автордың көзқарасы сөздікте көрсетіліп отырған түсініктің немесе реалиялардың гендерлік көкжиегін өзгертуі (тарылтуы не кеңітуі) мүмкін.

Әдетте сөздік жан-жақты мәліметтерді бере алатын белді ақпарат көзі ретінде бағаланады. В.Г. Гак атап көрсеткендей, сөздік түзуші – жеке тұлға мен қоғам арасындағы дәнекер, яғни сөздіктегі анықтамаға жүгіну арқылы сөздік түзушіге сұрақ қойылады. Сөздік түзушінің жауабы сөздік оқырманы үшін белгілі бір деңгейде міндетті ұйғарым ретінде қабылданады. Себебі сөздік жеке білім мен ұжымдық білім арасындағы

айырмашылықты жою мақсатында құрастырылған.

Сонымен, лексикографиялық дискурс когнитивтік қасиеттерге ие, семантикалық және прагматикалық ақпараттар мазмұндалатын дерек көзі екендігіне көз жеткізе келе, төменде қазақ тілі сөздіктерін хронологиялық реті бойынша келтіре отырып, *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* сөздеріне гендерлік талдау жасап көрдік.

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1959-1961 (жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев).

ӘЙЕЛ. «1. Жыныс жағынан еркекке қарама-қарсы, аналық ұрығы бар, бала көтеруге қабілетті адам. 2. Тұрмысқа шыққан, ұрғашы жынысты адам» [2, 68 б.].

ҚАТЫН. «Ерге шыққан әйел» [3, 48 б.].

Бұл жерде *жынысы бойынша еркек адамға қарама-қарсы* деген ядролық мағынадан басқа *әйел адамның дүниеге ұрпақ әкелу қабілеті маңызды элемент болып табылады*. Бұл ана болу, көбею және тәрбиелеу қабілеті *әйел адамның басты анықтамасы* деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар анықтамада *әйелдің тағы бір белгісі тұрмысқа шығу, яғни некелік қарым-қатынас екендігі келтіріледі. Әйел* сөзімен қатар қолданылатын *қатын* сөзінің де ядролық мағынасы тұрмысқа шыққан *әйелді* білдіреді.

ЕРКЕК. «Адамның, малдың тағы басқа хайуанаттың ер жыныстылары» [2,191 б.].

ЕР. «Күйеу, әйелдің жұбайы» [2, 190 б.].

Бұл жерде атап өтетін жайт, *ер адамның анықтамасында әйел адамға қарама-қарсылық мағынасы негізгі мағына ретінде көрсетілмейді, ядролық мағынасы ер жынысты* тіркесімен берілген. *Еркек* сөзімен қатар қолданылатын *ер* сөзінің негізгі мағынасы *әйелдің жұбайы* ретінде беріледі.

Сонымен, берілген түсіндірмелер негізінде төмендегідей айырмашылықтар анықталды:

А) *Әйел адамның дүниеге ұрпақ әкелуі – әйел адамның ер адамнан ерекшелігін көрсететін басты қасиеті. Ал ер адамның анықтамасында оның ұрықтану қабілеті көрініс бермейді.*

Б) *Әйел адам жыныс жағынан еркек адамға қарама-қарсы адам екендігі анықталады, ал ер адам сипаттамасында мұндай оппозициялық қатынас көрініс бермеген, әйелдің жұбайы анықтамасы арқылы әйел жынысына қатыстылығын білдіріп тұр.*

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974-1986 (жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов).

ӘЙЕЛ. «1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары. 2. Жұбай, зайып» [4, 592 б.].

ҚАТЫН. «2. Жалпы әйел атаулы, ерге тиген әйел. 2. Зайып, жар, жұбай» [5, 153 б.].

І.Кеңесбаев пен А.Ысқақовтың басқаруымен жарық көрген сөздіктердегі анықтамаларды салыстыру барысында *әйел*, *қатын* лексемасында ешқандай динамикалық өзгеріс жоқ екендігі анықталды. Негізгі мағынасы ретінде *жыныс ерекшелігі* мен *жұбай*, *зайып* екендігі қалған.

ЕР. «1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат*» [6, 385 б.].

ЕРКЕК. «1. *Ер жынысты адам. 2. Күйеу, жұбай, бай*» [6, 397 б.].

Ал *еркек* лексемасының ядролық мағынасы ретінде жыныс ерекшелігі қалғандығы көрінеді. Сонымен қатар ер адамның әйелге қарым-қатынасы *әйелдің жұбайы* ретінде емес, *әйел* лексемасы алынып тасталып, *күйеу*, *бай*, *жұбай* түсініктемесі арқылы берілген.

3. Қазақ тілінің сөздігі, 1999 (Т.Жанұзақов).

ӘЙЕЛ. «1. *Адам баласының ұрғашы жыныстылары. 2. Жұбай, зайып, қатын*» [7, 84 б.].

ҚАТЫН. «1. *Зайып, жар, жұбай. 2. Жалпы әйел атаулы*» [7, 389 б.].

ЕР. «1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек. 2. Әйелдің жұбайы, күйеу*» [7, 229 б.].

Т.Жанұзақовтың редакциялығымен 1999 ж. жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігінде» *ер*, *еркек* және *әйел*, *қатын* лексемалары бұрынғы жарық көрген сөздіктерден еш айырмашылығы жоқ. Қосымша түсіндірмелер енгізілмеген.

4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008 (Т.Жанұзақов).

Бұл сөздікте 1999 ж. жарық көрген «Қазақ тілінің сөздігінде» берілген бұрынғы түсіндірмелер қайталанған [8].

5. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік), 2009 (Ә.Қайдар).

ӘЙЕЛ. «1. *Табиғи болмысы жағынан адам баласының еркек кіндіктеріне қарама-қарсы жаратылған ұрғашы жыныстылары; 2. Бала тауып, ұрпақ жалғастыру үшін ер адамның бас қосысқан зайыбының күйеуіне жақындық қатысы. Қазақ арасында әйел кісіні кемсіту, қомсыну мәнінде «төмен етек», «байтал» деп бағалайтыны да бар. Алайда бұлардың алғашқысы әйелдердің киіну мәнеріне, ұзын етекті көйлегіне байланысты «әйел» ұғымын бейнелеп айтудан туындаған болса, екіншісі жалпы ұрғашы атаулыны кемсітуге, жалпы еркектен төмен деп санауға байланысты қолданылған эвфемистік балама» [9, 317 б.].*

Бұл сөздікте *әйел* лексемасына этнолингвистикалық тұрғыдан біршама түсініктеме берілген:

А) ер адамға оппозициялық қарама-қарсылығы көрсетілген;

Б) адам баласының ұрғашы жыныстылары екендігі айқындалған;

С) дүниеге ұрпақ әкелу қабілеті «*бала тауып, ұрпақ жалғастыру үшін ер адамның бас қосысқан зайыбының күйеуіне жақындық қатысы*» деп ер адамға қатыстылығы берілген.

Д) Эвфемистік баламасына түсініктеме берілген.

ЕР. «1. Ар-намыс үшін саналы, батыл әрекеттерге баратын, адамгершілік қасиеті мол еркек жынысты азамат; 2. Еркек адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатысы» [9,324 б.].

Ал *ер* лексемасының түсіндірмесінде:

А) Жыныстық ерекшелігі көрсетілген;

Ә) Ер адамға тән қасиеттер, сипаттамалар берілген;

Б) Некелік қарым-қатынасы көрсетілген.

6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011.

ӘЙЕЛ (ир.). «1. Адам баласының ұрғашы жыныстылары. 2. Жұбай, зайып, ер адамның қосағы» [10, 393 б.].

ҚАТЫН. «1. Жалпы әйел атаулы, ерге тиген әйел. 2. Зайып, жар, жұбай» [11, 473 б.].

Бұл сөздікте де *әйел*, *қатын* лексемаларына қатысты өзгеріс пен толықтырулар байқалмайды. Бұрынғы жылдары жарық көрген түсіндірме сөздіктерде берілген анықтамалар келтірілген.

ЕР. «1. Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат. 2. Күйеу, бай, әйелдің жұбайы. 3. Адам, пенде» [12, 328 б.].

ЕРКЕК. «1. Хайуанаттардың, басқа да жанды тіршілік иелерінің тұқым шашатын жыныстылары. 2. Ер жынысты адам. 3. Әйелдің некелеп қосылған күйеуі, жұбайы. 4. Күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт» [12, 344 б.].

Ал *еркек* лексемасы біршама толықтырылған. Түсіндірме сөздіктермен салыстырғанда ер адамның ұрықтандыру ерекшелігіне мән беріліп, *тұқым шашатын жыныстылары* түсіндірмесі енгізілген, *мықты, күшті ер адам, нағыз жігіт* сипаттамалары арқылы ер адамға тән қасиеттер көрсетілген.

Қорытынды

Талдау нәтижесінде *әйел*, *қатын* сөздерінің лексикалық мағыналарынан біз бірінші кезекте «адам» (*ұрғашы жынысты адам*) жалпы компонентін және «*жыныс жағынан еркекке қарама-қарсы адам*» компонентін ядролық компонент ретінде анықтадық. Сонымен қатар «*аналық ұрығы бар*», «*бала көтеруге қабілетті адам*», «*тұрмысқа шыққан*», «*жұбай, зайып*», «*ер адамның қосағы*» деген қосымша бес белгісі анықталды.

Ер, *еркек* сөздерінің лексикалық мағыналарының ядролық компоненті «адам» (*ер жынысты адам*) екендігі анықталды. Осы ядролық компонентке қосымша ретінде «*күйеу, әйелдің жұбайы*», «*адамның некелеп алған әйеліне жақындық қатысы*», «*күшті, мықты ер адам, нағыз жігіт*» қосымша белгілері анықталды.

Сонымен, қазақ тілінің сөздіктері арқылы *еркек* - *әйел* концептуалды оппозициясын талдау негізінде белгілі болғандай, *еркек* пен *әйел* түсіндірмелерін беруде бірдей мағыналық модельдеу үлгісі қолданылған: екі лексеманың да ядролық компоненті «адам» (*ұрғашы*

жынысты адам, ер жынысты адам) және қосымша компонент ретінде «зайып, жұбай» мағынасы бірдей жүреді. Осылайша, анықталған компоненттік белгі белгілі бір деңгейде ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік концепциясын көрсетеді.

Талдау көрсеткендей, *еркек* және *әйел* лексемалары қарама-қарсы екі бөлігі бір бірін толықтырып тұратын комплементарлы антонимдердің қатарына жатады.

Зерттеу объектісі ретінде алынып отырған *еркек* және *әйел* лексемалары - *еркек-әйел* эмбебап оппозициясының екі шегін құрайтын зат есімдер. Аталған бинарлы оппозиция компоненттерінің тығыз семантикалық байланыстылығы оның компоненттерінің лексикографиялық дефинициясының негізін құраушы бөліктердің антонимдік қарама-қарсылығының жоғары дәрежесін дәлелдейді. Ол бірінші кезекте биологиялық жыныс пен әлеуметтік рөл белгісі бойынша жыныс өкілдерінің қарама-қарсылығын білдіреді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: Халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 284-288 бб.

[2] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I том / Жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1959. – 337 б.

[3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II том / Жалпы редакциясын басқарған І.Кеңесбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1961. – 533 б.

[4] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1 том/ Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. А - Ә. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1974. – 735 б.

[5] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том// Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. Қ. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1982. – 624 б.

[6] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том/ Жалпы редакциясын басқарған А.Ысқақов. Ғ – Ж. - Алматы, Қазақ ССР Ғылым баспасы, 1978. – 735 б.

[7] Қазақ тілінің сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 950 б.

[8] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[9] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолінгвистикалық сөздік), I том. Адам. – Алматы, Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

[10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Ғ.Қалиев және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

[11] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Ә.Ыбырайым және т.б. – Алматы, 2011. – 744 б.

[12] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том/Жалпы ред. басқарған А.Ысқақов. Құраст. Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

REFERENCES

[1] Hasanūly B. Qazaq tıl biliminde genderlik baǵytty qalyptastyrudyñ özeıtkı mäseleleri // Psiholingvistika jáne äleumettik til bilımı: qazırgı küıı jáne bolaşaǵy: Halyqaralyq konferensia materialdary (Actual problems of the formation of a gender orientation in Kazakh linguistics // Psycholinguistics and social linguistics: current state and prospects: Proceedings of the International Conference). – Almaty, 2003. – 284-288 bb. [In Kaz.].

[2] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı. I tom / Jalpy redaksiasyn basqarǵan I.Keñesbaev (Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Volume I / headed the general editorial office I. Kenesbayev) – Almaty: Kazak SSR Gylym akademijasynyn baspasy, 1959. – 337 b. [In Kaz.].

[3] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı. II tom / Jalpy redaksiasyn basqarǵan I.Keñesbaev (Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Volume II / headed by the general editor I. Kenesbayev). – Almaty: Kazak SSR Gylym akademijasynyn baspasy, 1961. – 533 b. [In Kaz.].

[4] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı, 1 tom/ Jalpy redaksiasyn basqarǵan A.Ýsqaqov. A - Ә (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 1/ general editor A. Iskakov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1974. – 735 b. [In Kaz.].

[5] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı, 6-tom// Jalpy redaksiasyn basqarǵan A.Ýsqaqov. Q. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 6// general editor A. Iskakov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1982. – 624 b. [In Kaz.].

[6] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı, 3-tom/ Jalpy redaksiasyn basqarǵan A.Ýsqaqov. Ğ – J. (Explanatory Dictionary of the Kazakh language, Volume 3 / general editor A. Iskakaov). – Almaty, Kazak SSR Gylym baspasy, 1978. – 735 b. [In Kaz.].

[7] Qazaq tılınıñ sözdıǵı/ Jalpy redaksiasyn basqarǵan T.Janūzaqov. (Dictionary of the Kazakh language / Head of the general edition T. Zhanuzakov). – Almaty: Dajk-Press, 1999. – 950 b. [In Kaz.].

[8] Qazaq tılınıñ túsındırme sözdıǵı / Jalpy redaksiasyn basqarǵan T.Janūzaqov (Explanatory Dictionary of the Kazakh language / Head of the general edition T. Zhanuzakov). – Almaty: Dajk-Press, 2008. – 968 b. [In Kaz.].

[9] Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde (etnolingvistikalıyq sözdık), I tom. Adam (Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary), Volume I. The man). – Almaty, Dajk-Press, 2009. – 784 b. [In Kaz.].

[10] Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 2-tom /Jalpy red. basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. Ğ.Qaliev jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 2 / General Ed. directed by A. Iskakov. Comp. G. Kaliyev and others). – Almaty, 2011. – 744 b. [In Kaz.].

[11] Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 9-tom/Jalpy red. Basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. Ä.Ybyraiym jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 9 / General Ed. Directed By A. Iskakov. Comp. B. Abraham, etc). – Almaty, 2011. – 744 b. [In Kaz.].

[12] Qazaq ädebi tiliniñ sözdıgı. On bes tomdyq. 5-tom/Jalpy red. Basqarğan A.Ysqaqov. Qūrast. B.Äbilqasymov jäne t.b. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 5 / General Ed. Directed By A. Iskakov. Comp. B. Abylkasimov and others). – Almaty, 2011. – 752 b. [In Kaz.].

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗАНТАЦИЯ БИНАРНОЙ ОППОЗИЦИИ «МУЖЧИНА-ЖЕНЩИНА» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Жумашева К.Б.¹

¹*докторант, специальность «8D02303-Филология»

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Актобе, Казахстан, *e-mail: kama0186@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена определению лексикографической репрезентации бинарной оппозиции «мужчина-женщина» в казахском языке. Вопросы происхождения мужского и женского начал, их противоположности изучаются современной гендерной лингвистикой, или лингвистической гендерологией. Гендер не может не выражаться в языке как социальный пол, фактор половой идентичности личности в обществе. В статье делается акцент на том, что проявление гендерного фактора должно изучаться на всех уровнях языка и гендерная лексикография является одним из основных направлений гендерной лингвистики.

Важным фактором является то, что гендерные исследования лексикографической направленности позволяют в полной мере реализовать лингвокультурную позицию в изучении языковой структуры социальных ролей и функций, социокультурных понятий, относящихся к концептам *мужественность* и *женственность* и что толковые словари отражают специфику, сложившуюся в языковой картине мира нации, определяют развитие, изменение ядерной основы концепта.

Цель исследовательской работы – выявить содержание бинарной оппозиции «мужчина-женщина» в лексикографическом аспекте. Для достижения этой цели дискурс словаря, как один из важнейших ресурсов структурирования гендера, берется в качестве источника исследования и объекта анализа, на основе которого проводится анализ гендерных лексем.

В качестве метода исследования используется анализ смысловой структуры слова, в том числе структурный метод исследования значения слова (компонентный анализ). Методом компонентного анализа определяется семантическая структура базовой части слов - номинантов концептуальной оппозиции «мужчина – женщина» в толковых словарях казахского языка, анализируются толкования слов *ер*, *еркек* и *әйел*, *қатын* в словарях, выявляются сходства и различия между понятиями «мужское» и «женское».

В результате исследования выявляются ядерные и дополнительные компоненты лексем, сравниваются значения лексем в составе бинарной оппозиции, отмечается, что в изученных словарях при передаче трактовок *мужчина* и *женщина* использовалась модель равнозначного моделирования. Компонентный признак, обнаруженный в результате проведенного анализа, в определенной степени отражает концепцию равенства между мужчинами и женщинами.

Научная значимость исследовательской работы определяется вкладом в развитие лексикографического направления в области гендерной лингвистики, формирующейся в казахском языкознании.

Выводы, полученные в результате исследовательской работы, могут иметь практическое значение при составлении гендерных словарей.

Ключевые слова: гендер; гендерная лингвистика; оппозиция «мужчина-женщина»; лексикография.

LEXICOGRAPHIC REPRESENTATION OF THE BINARY OPPOSITION “MAN AND WOMAN” IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Zhumasheva K.B.¹

¹doctoral student, specialty «8D02303 – Philology»

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kama0186@mail.ru

Abstract. The article is devoted to determining the lexicographic representation of the binary opposition “*man and woman*” in the Kazakh language. The representation of the origin of masculinity and femininity, as well as their opposites in the language, is studied by modern gender linguistics or linguistic gender studies. Gender cannot be expressed in language as social gender, a factor of the sexual identity of an individual in society. The article emphasizes that the manifestation of gender should be studied at all levels of language and gender lexicography is one of the main directions of gender linguistics.

An important factor is considered the fact that gender studies of lexicographic orientation allow to fully realize the cultural linguistic position in the study of the linguistic structure of social roles and functions, socio-

cultural concepts related to the concepts *masculinity* and *femininity*, that explanatory dictionaries reflect the specificity that has developed in the language worldview of the nation, determine the development, change the nuclear basis of the concept.

The research work aims to reveal the content of the binary opposition *man and woman* in the lexicographical aspect. To achieve this goal the dictionary discourse as one of the most important resources of gender structuring is taken as a source of research and an object of analysis and gender lexemes are analyzed.

The semantic structure of the word is used as a method of research, including the structural method of the word meaning research (component analysis). The method of component analysis determines the semantic structure of the basic part of words by analyzing the definitions of words of nominates of the conceptual opposition *man* and *woman* in the explanatory dictionaries of the Kazakh language, analyzes the interpretations of the words *yer*, *yerkek* and *ayel*, *qatyn* in the dictionaries, identifies similarities and differences between the male and female concepts.

As a result of the study the nuclear and additional components of the lexemes are identified, the meanings of the lexemes in the binary opposition are compared, it is noted that the model of equivalent modeling was used to convey the interpretations of *man and woman*, and the component feature found to a certain extent reflects the concept of equality between men and women.

The scientific significance of the research work is determined by the contribution to the development of the lexicographic direction in the science of gender linguistics, which is forming in Kazakh linguistics.

The conclusions obtained as a result of the research work may be of practical value in the compilation of gender dictionaries.

Keywords: gender; gender linguistics; opposition «man-woman»; lexicography.

Статья поступила 20.12.2021

UDC 81'25; 81'42

SRSTI 16.21.47

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.005

ANGLICISMS IN KAZAKH NEWSPAPERS: SEMANTICAL AND CONTEXTUAL APPROACH

*Zhussubalina Zh.M.¹, Tleuberdiyev B.M.²

^{*1} PhD student, 2nd year, Speciality «8D02310 – Philology», M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

² doctor of Philological Sciences, professor, «Philology» faculty, «Kazakh language and literature» department. M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

^{*1}e-mail: zhusubalinazh@gmail.com, ²e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru

Abstract. The authors of this article investigate the spread of anglicisms in modern mass media, their use in media texts. The term «media text» has gained great interest in the Kazakh scientific community over the past 10 years.

The urgency of this research is conditioned by the great importance of scientists to the study of the peculiarities of language activity and the problems of media speech in the field of mass communication.

The main object of this study is to explore the factors that influence on the distribution of anglicisms in Kazakh newspapers.

The theoretical significance of this research lies in the fact that the results of this research can be basis for further in-depth analysis of loanwords from other languages (German, French and etc.) in Kazakh media texts.

The practical value of this research is that the results of the study can be used by teachers and students of universities of humanities in such disciplines as Lexicology, Terminology.

Quantitative and qualitative analysis and data collection are used in this piece of work. The anglicisms are collected based on the semantical categorization of articles and analyzed which articles they are most often used in (for national or international news).

This study examines and analyzes anglicisms found in the media context. 3 popular newspapers periodicals (Egemen Kazakhstan, Almaty Akshamy and South Kazakhstan) in Kazakhstan are taken as the object of the research.

According to the results of the research, 1060 anglicisms were found and this amounted to 0.14% of all analyzed words, which doesn't pose any threat to purity of Kazakh language.

Keywords: anglicisms, mass media, media text, semantic category, periodicals, newspapers, articles.

Basic provisions

In the beginning of XX century Britain became the most profitable imperial power, which owned India, Canada, Australia and many other small geographical locations. English became the master language in all of these places. It was used as an international communication language in Europe more often than other languages. The English speaking United States of America took the lead in economic domination after the Second World War. The economic, social and military help of the United States to the developing countries caused English to expel French language from the role of diplomatic language step by step. There were several reasons why English language spread all over the world and became popular:

- *recognition as one of the official languages of the UN;
- development of industrial and technological progress;
- development of telecommunication and aviation directions;
- broadcasting of new films and programmes in cinematography;
- popularization of pop music all over the world;
- invention of electronic communication tools.

In all the spheres which were mentioned above, English was used as an international language.

The fact that singers such as Bob Dylan and John Lennon, who sang in English and had more audiences than their counterparts in other countries did not mean that they were more talented, but that their songs in English have become more popular.

The influence of the English language is growing in the world from year to year. The same situation has been observed in Kazakhstan over the past 20-30 years. The number of people who speak English is growing. Children learn English from primary school. The first sign of the influence of the English language is the considerable amount of loanwords from this language. These words are adapted to the sound system of the local language. Secondly, many people started also using adapted English words.

English words that have been adapted and officially entered the vocabulary are called anglicisms.

From the perspective of language relations, anglicisms are now becoming widespread in Kazakh language. They are often used in different situations and by different specialists. However, in Kazakhstan, the opinion of society about it has divided into two parts: purists and modernists. Purists believe that anglicisms have a negative impact on Kazakh language, while modernists see anglicisms as a useful addition which have no harmful impact on the language. It is interesting to note that the institutions that deal with the language are lagging behind the event. They present the corresponding

neologism, calculus, or English translation alternative to Kazakh language late. It is proposed only after the word had already been introduced into the spoken language, and is widely distributed among the population.

1. G. Doszhan studies anglicisms as a part of her thesis work and confirms: “English as a motive power of globalization and information is called global language. In this process anglicisms are one of the quickly spreading criterions of globalization that bring valuable installations of the West European culture. Thereby, the world and national mass media is a type of distributor of Anglicisms in all languages” [Anglicisms were identified and collected from the articles. Advertisements, weather forecast items, amendments to legislations, articles with no anglicisms were excluded.

2. Each article was summarized in one category based on key words and the subject with which it dealt with. For example: each newspaper had many columns such as Politics, Culture and etc. The category naturally emerged out of the actual content of the article. 1 additional and unfamiliar column for newspapers was attached. As a result of pandemic that swept the world starting from 2019, no matter what kind of mass media you observed, there was always more than 1 article dedicated to coronavirus. For example, in *the Egemen Qazaqstan*, the column was called *Take Care of Your Loved Ones! (Жақыныңа Жанашыр Бол!)*, and in *the Almaty Aqshamy* it was *Fight Against the Epidemic! (Індетпен Күресу)*. These articles were decided to unite in the category Covid-19.

3. Afterwards articles were divided into national or international news. The headlines of the articles and sometimes key words helped to distinguish it. For example, *All The World Is Fighting Infectious Decease (Жұмыр Жер Жұқпалы Дертпен Жұмыла Күресін Жатыр)*, *What Does The World Experience Say? (Әлемдік Тәжірибе Не дейді?)*. It was obvious that the articles with such headlines linked to international news section.

4. After the anglicisms were collected, articles were categorized, quantitative analysis took place. In order to examine the distribution of anglicisms, it was estimated the total number of anglicisms, the number found in national news, international news respectively, and the number of anglicisms that occurred per semantic category.

5. Finally, it was commented and concluded on the distribution of anglicisms within their semantic category.

Results

After having summarized all of the articles, it became obvious that all 3 newspapers have certain topical clusters. For example, *the Egemen Qazaqstan* newspaper dedicated 3 articles for the theme of population census in one edition: (1) *Interviewed Once (Бір Мәрте Фана Сұралды)*, (2) *Almaty*

Took Leadership (Алматы Көш Басында) and (3) *Important Promotion (Маңызды Науқан)*. When counting the occurrence of the subject "census", it would seem logical to assign the overarching article category "Census" to these three. However, this would discount a crucial linking element: the author's emphasis on specific subjects within the articles. What these articles have in common is that they resolve firstly and foremost around the government's outreach to the population and what is being done during the census – only secondly around the issue of census on itself. Consequently, the selection of categories was defined in such process. Although the categories were general, they were more specific. The categories were:

- Politics (president, government, social parties);
- Society (articles dedicated to city, region, society problems and works);
- Law (articles on military affairs and laws, some facts of violation);
- Finance (articles about news and changes in Economics);
- Health (achievements and works done in Healthcare system);
- Covid-19 (pandemic, vaccination, epidemical situation in cities);
- Education (achievements and works done in Education system);
- Art (theatre, cinema, museum news and achievements);
- Sport (articles on different contests and athletes);
- Technology (news and achievements in technology sphere).

Discussion

As demonstrated below in Figure 1, the total number of anglicisms amounts to 1060 in total in 3 newspapers. Of these, 748 anglicisms occurred in articles classifies as national news, and 312 anglicisms came out from international articles.

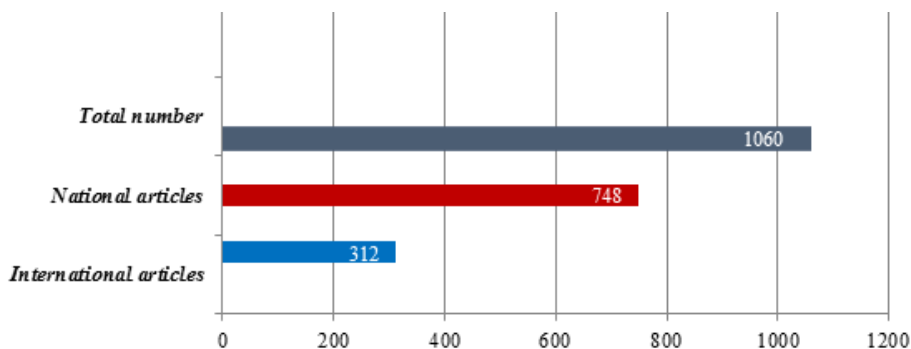

Figure 1. Quantitative distribution of anglicism

Figure 2 displays the total number of collected anglicisms in 3 newspapers. *The Ontustik Qazaqstan* has 140, *the Almaty Aqshamy* - 254, and the majority of anglicisms were found in *the Egemen Qazaqstan*. It can

be noticed that more anglicisms were defined in the articles dedicated to national news. For instance, the number of anglicisms found in international news in *the Almaty Aqshamy* is 30, while anglicisms in articles dedicated to national news are 7 times more. The number of anglicisms found in articles devoted to national news in *the Ontustik Qazaqstan* is 115, and the number of anglicisms found in international articles is 4 times less. Comparing to these 2 newspapers, the result of *the Egemen Qazaqstan* looks more or less attractive. The number of anglicisms found in the newspaper’s international news is about 2 times less than the number of English loanwords in articles focused on national news.

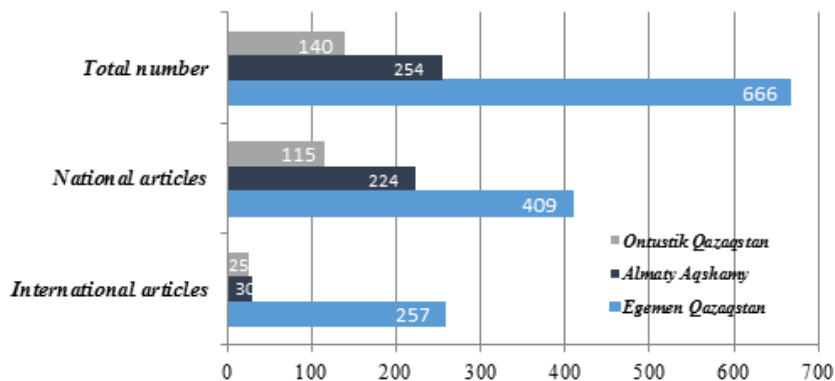

Figure 2. Quantitative distribution of anglicisms per newspaper

Regarding semantic category of the articles in all 3 newspapers, Society contains more anglicisms compared to other categories. The least number of anglicisms were defined in Finance category (see Fig. 3).

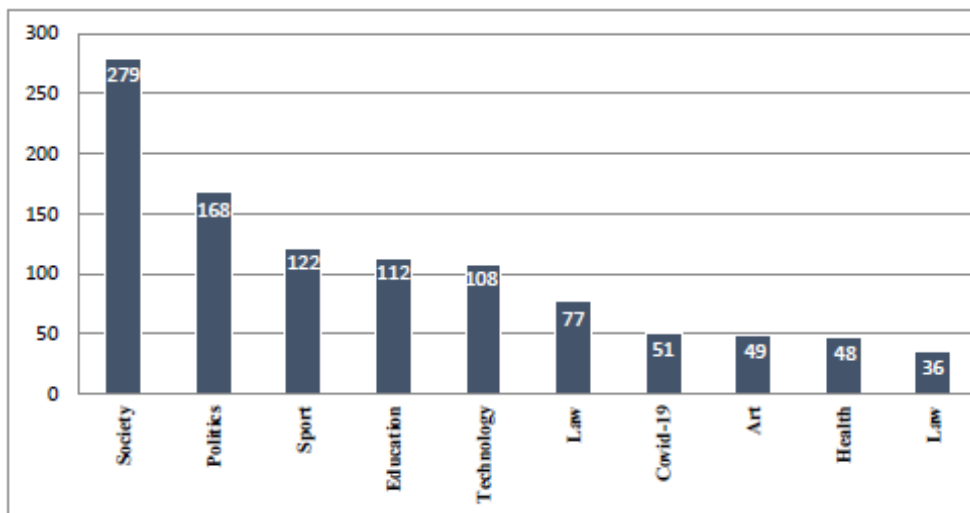

Figure 3. Quantitative distribution of Anglicisms per semantic category

The greatest number of anglicisms were discovered in Society category. The anglicisms as воркаут (workout), сквер (square), роллердром

(rollerdrom), рейд (raid), респондент (respondent), интервьюер (interviewer) were often collected in the articles devoted to social issues. 168 anglicisms were found in Politics category. The following anglicisms were identified in the articles devoted to political issues: брифинг (briefing), саммит (summit), митинг (meeting), спикер (speaker), локдаун (lockdown), мониторинг (monitoring), менеджмент (management), реинжиниринг (reengineering), импичмент (impeachment), инауграция (inaguaration). The anglicisms as нокаут (knockout), нокдаун (knockdown), панчер (puncher), фристайл (freestyle), сет (set), матч (match), раунд (round), корт (court), промоутер (promoter) were often found in articles related to Sport category. The categories Covid-19 and Education had many anglicisms as онлайн (online), офлайн (offline), грант (grant), Телеграм-бот (Telegram-bot), сайт (site), ПЦР-тест (PCR-test), QR-код (QR-code), модератор (moderator), скрининг (screening). The wide-range of anglicisms was found in Technology category. Тренд (trend), блогер (blogger), чат (chat), сторис (stories), файл (file), медиа (media), стикер (sticker), биткойн (bitcoin), сенсор (sensor), Ай-Ти (IT), аутсорсинг (outsourcing), сервер (server), хакер (hacker), хаб (hub) and other anglicisms were discovered in articles devoted to news and achievements in Technology sphere.

In terms of the semantic category of each newspaper (see Fig.4), it can be noted several obvious differences. Although *the Ontustik Qazaqstan* has a low number of anglicisms in all categories, but compared to *the Almaty Aqshamy*, there are 30 more anglicisms in Society category. With respect to *the Almaty Aqshamy*, although it has an average rating in all categories, it has 23 more anglicisms in Politics category compared to *the Egemen Qazaqstan*. *The Egemen Qazaqstan* takes the highest rating almost in all categories. Exclusively, the number of anglicisms found in Art and Health category articles doesn't exceed 30.

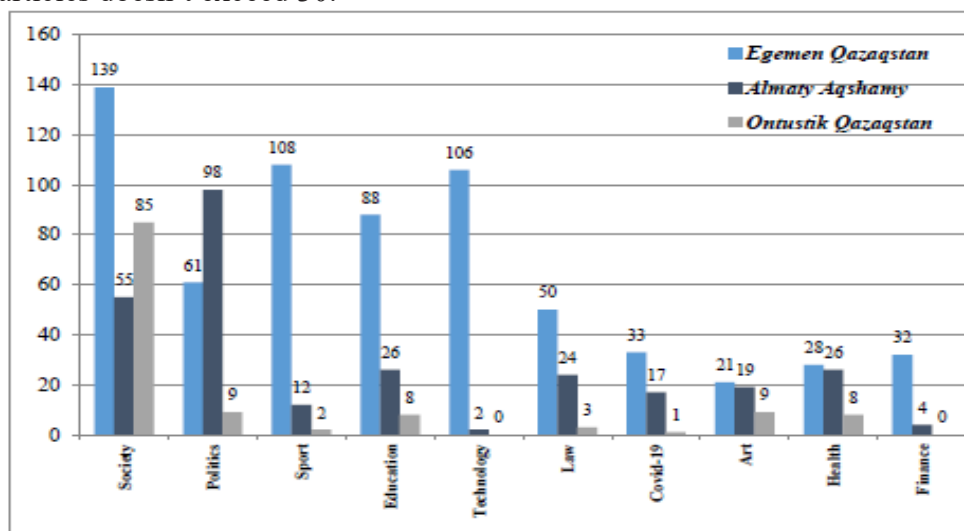

Figure 4. Quantitative distribution of anglicisms per semantic category

Figure 5 demonstrates the average distribution of anglicisms in 3 newspapers for each semantic category. The percentage indicator in the Fig.5 shows the relative number of anglicisms that occur in relation to the total number of words in the reviewed articles. Based on this data, Sport (*the Egemen Qazaqstan*) and Art (*the Almaty Aqshamy*) are the categories that contain the most anglicisms. The second place is taken by the categories of Education and Technology of *the Egemen Qazaqstan*.

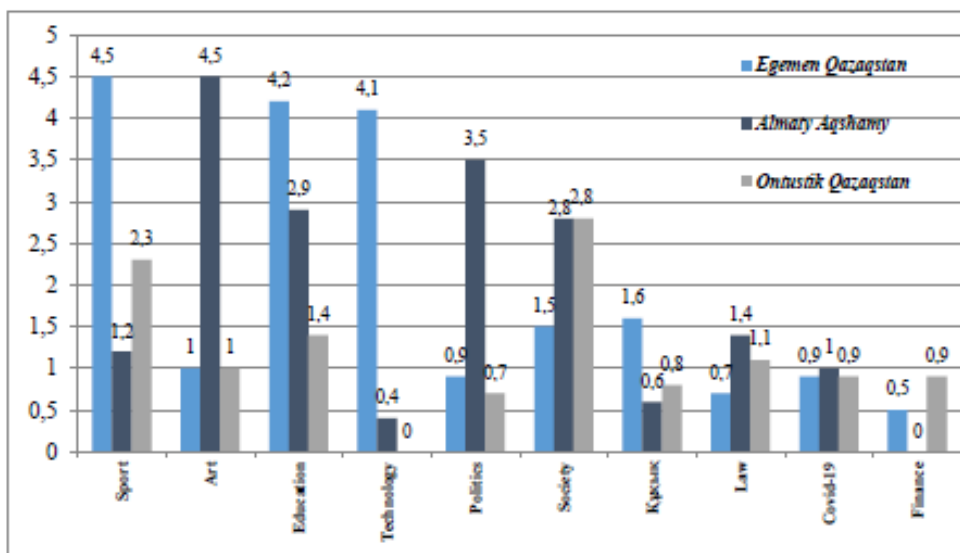

Figure 5. Average distribution in percent of anglicisms per semantic category

Conclusion

Summing up the results, there is a significant difference in the division of national and international news presented in this research. The anglicisms found in international articles are 2.3 times less than in national news. It means that foreign reality has entered Kazakh language and became our reality. If any Kazakh had been asked about the meaning of бустер (booster), локдаун (lockdown), хайп (hype) 5 years ago, nobody would have answered it. But today, these and many other English words have integrated into Kazakh language and penetrated in everyday vocabulary. For instance, although the article *Let's Treat Interviewer With Respect (Интервьюерге Құрметпен Қарайық)* in *the Almaty Aqshamy* discusses the inner social issues, nevertheless the lexis used in it (интервьюер (interviewer), онлайн (online), офлайн (offline), сайт (site), кол-центр (call-center), респондент (respondent) and etc.) is at least based on the international concept.

Thus, it is not a strict contradiction to accept the national or international division. To search the influence of anglicisms in national or international articles, it is necessary to establish more specific criteria to describe the interaction of these 2 elements.

Generally, some categories have slightly more anglicisms than the others. For instance, Sport is the category with the most amount of anglicisms - 4,5%, followed by Education and Technology. The least number of anglicisms has Finance category with the percentage of 0,9%. Thus, it is evident that there is a difference in the division into categories in the articles.

One of the difficulties that was encountered during the research was the absence of previously tested or approbated semantic structure in the dividing of articles. There was defined overlap which mainly caused difficulties in semantic categorizations. The most prominent example: *Winner who improves knowledge* (*Білімін толықтыра түскен ұтады*). The emphasis in this article puts on Education. It is said about political workers who improve their knowledge in the article. The question that comes up: which category does this article relate to? Politics category was chosen as it was decided from the beginning to follow and remain systematic in the research methodology. But the solution may not be perfect. The second difficulty, some categories might be considered as subcategory. For example, Covid-19 might be subcategory to Health. They were divided because the research took place exactly when coronavirus pandemic was arisen and all the newspapers dedicated 1 or 2 full pages to this issue. Thirdly, an important feature of all newspapers to take into account is the variability of the themes from day to day. The results of the research might have looked entirely different if:

- 1) other newspapers would have been chosen;
- 2) long-term publications of these 3 newspapers would have been analyzed. Specifically, the analysis was held during the population census in the country. If another editions of these newspapers had been analyzed, the words *интервьюер* (*interviewer*), *респондент* (*respondent*) wouldn't have been found. The number of anglicisms in Society category might have been completely different.

In essence, absolutely perfect system of categorization is needed. This system can be obtained by examining a much larger linguistic Corpus. In the presence of such Corpus, it is possible to create a clear and relevant system for semantic analysis of media texts (newspaper, radio, television texts).

The articles examined in this research comprised 744952 words in total. 1066 of them are anglicisms. It means that 0,14% of the total number of words examined is anglicisms. For this reason, it is certain that the use of anglicisms in the modern Kazakh language doesn't carry any threaten to the purity of Kazakh language, especially not when taking into consideration that articles without anglicisms weren't analyzed. Would we have done so, the percentage of anglicisms per total words would have been lower still. Moreover, as newspapers give precedence to standard language, the present inflow of English loanwords into modern Kazakh language can be counted as overreaction, and there is no proper evidence for seeing anglicisms as a thread to the survival of Kazakh language.

REFERENCES

- [1] Baidrakhmanov D., & Doszhan G. (2015). Historical and sociolinguistic aspects of use of anglicisms in the Kazakh Language. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 190, 346-352. [in English]
- [2] Dobrosklonskay T.G. (2005). Mediatekst: teoriya i metody izucheniya. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10. Zhurnalistika* (2), 28-35. [in Rus.]
- [3] Bell A. (1996). *Approaches to media discourse*. London: Blackwell. [in English]
- [4] Antonova L. G. (2011). Mediateksty v sovremennoj massovoj kommunikacii. *Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik*, 1(2), 275-278. [in Rus.]
- [5] Kazak tilinin kirme sozder sozdigi (2019). Almaty : Ulttyk audarma burosy. [in Kaz.]
- [6] Sicherl, E. (1999). The English element in contemporary standard Slovene: phonological, morphological and semantic aspects. *Znanstveni inštitut Filozofske fakultete*. [in English]
- [7] Gottlieb, H. (2005). Anglicisms and translation. In and out of English: For better, for worse, 161-184. [in English]
- [8] Planchon, C. (2015). Anglicisms and online journalism: Frequency and patterns of usage. *Belas Infieis*, 3(2), 43-61. [in English]
- [9] Bajtursynuly, A. (2013). Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Almaty: El-shezhire, 1, 384. [in Kaz.]
- [10] Bazarbayeva, Z.M. (2016). Kazak tilinin zhanashyry. Akademik O.Ajtbajuly zhane memlekettik til maseleleri. Halykaralyk gylymi-teorijalyk konferenciia materialdary. Almaty: A. Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty. [in Kaz.]
- [11] Syzdykova, R. (2014). Tildik norma zhane onyn kalyptanuy (kodifikaciyasy). Almaty: El-shezhire. [in Kaz.]
- [12] Abduali, K. (2014). *Gylymdagy gumyr*. – Almaty: Sardar. [in Kaz.]

ҚАЗАҚ ГАЗЕТТЕРІНДЕГІ АНГЛИЦИЗМДЕР: СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КОНТЕКСТУАЛДЫҚ БАҒЫТ

*Жусубалина Ж.М.¹, Тлеубердиев Б.М.²

*¹2 курс докторанты, мамандығы «8D02310 – Филология», М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

² ф.ғ.д., профессор, филология факультеті, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Шымкент, Қазақстан

*¹e-mail: zhusubalinazh@gmail.com,

² e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru

Андатпа. Бұл мақаланың авторлары қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы англицизмдердің таралуы, олардың медиамәтіндерде қолданылуын талқылайды. «Медиамәтін» термині қазақ ғылыми

ортасында соңғы 10 жылда үлкен қызығушылыққа ие болып жатыр.

Зерттеудің өзектілігі бұқаралық коммуникация саласында тілдің қызметінің ерекшеліктері мен медиасөз мәселелерінің зерттелуіне ғалымдардың орасан зор мән беруіне негізделген.

Зерттеудің мақсаты қазақ медиамәтін құрамындағы англицизмдерді талдау.

Зерттеу идеясы 2 гипотезадан тұрды:

- англицизмдер жиі халықаралық мақалаларда әлде ұлттық жаңалықтары бар мақалаларға кездеседі және олардың таралуына себеп болады ма?

- мақалаларды категориялизациялауы англицизмдердің таралуына ықпал етеді ма?

Зерттеудің теориялық маңыздылығы оның нәтижелерінің қазақ медиамәтіндерінде басқа тілдерден енген (неміс, француз және т.б.) кірме сөздерін талдауға негіз болады.

Зерттеудің практикалық құндылығы гуманитарлы бағыттағы жоғарғы оқу орындарында мұғалімдер мен студенттердің Лексикология, Терминология сияқты пәндерде қолдана алады.

Зерттеуде ақпаратты талдау мен жинақтаудың сандық және сапалық әдістері қолданылды. Англицизмдерді мақалаларды семантикалық категориялау тәсіліне сүйене ажыратып, олардың қандай (ұлттық әлде халықаралық жаңалықтарға арналған) мақалаларда жиі қолданылатыны талданады.

Қазақ тіліндегі мерзімдік басылымдар негізінде жасалған бұл зерттеу медиамәтіндегі кездесетін англицизмдерді талдап, сараптайды. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстандағы мерзімдік басылымдардан 3 танымал газеттер алынды. Егемен Қазақстан, Алматы Ақшамы және Оңтүстік Қазақстан газеттерінің 3 басылымы сараланып, англицизмдер кездескен мақалалар жинақталды.

Зерттеу нәтижесі бойынша 1060 англицизм табылды және бұл барлық зерттелген сөздердің 0,14% құрады, ол дегеніміз англицизмдердің қазақ тілінің тазалығына ешқандай қауіп төндіретінін білдіреді.

Тірек сөздер: англицизмдер, БАҚ, медиамәтін, семантикалық категория, мерзімдік басылым, газеттер, мақалалар.

АНГЛИЦИЗМЫ В КАЗАХСКИХ ГАЗЕТАХ: СЕМАНТИКО-КОНТЕСТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД

*Жусубалина Ж.М.¹, Тлеубердиев Б.М.²

¹докторант 2 курса, специальность «8D02310 – Филология», Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
² д.ф.н., профессор, факультет филологии, кафедра казахского языка и литературы. Южно-Казахстанский университет имени М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

*¹e-mail: zhusubalinazh@gmail.com,

²e-mail: tleuberdiyevb@mail.ru

Аннотация. Авторы статьи рассматривают распространение англицизмов в современных средствах массовой информации, их использование в медиатекстах. Медиатекст вызывает большой интерес в казахской научной среде в последние 10 лет.

Актуальность данного исследования обусловлена большим вниманием ученых к изучению особенностей функционирования языка и проблем медиаречи в сфере массовой коммуникации. Целью данного исследования является анализ англицизмов в казахских медиатекстах.

Идея исследования заключалась в 2 гипотезах:

- статьи с международными новостями содержат большее количество англицизмов, чем статьи с национальными новостями, что является главным источником распространения англицизмов в казахском языке;

- категоризация статей влияет на распространение англицизмов в языке - реципиенте.

Теоретическая значимость данного исследования заключается в том, что результаты данного исследования в дальнейшем могут быть базой для более глубокого анализа заимствованных слов из других языков (немецкий, французский и т.д.) в казахских медиатекстах.

Практическая ценность данного исследования заключается в том, что данные исследования могут быть использованы преподавателями и студентами вузов гуманитарного направления в преподавании и изучении таких дисциплин и разделов языка, как лексикология, терминология и др.

В исследовании были использованы количественный и качественные методы анализа и сбора информации. Исходя из подхода семантической категоризации статей, проводится анализ, в каких статьях англицизмы чаще всего используются (национальных или международных новостей).

В процессе исследования проведен теоретический обзор трудов отечественных и зарубежных ученых, даны определения терминов “медиатекст”, “англицизм”.

Данное исследование, составленное на основе периодических изданий на казахском языке, рассматривает и анализирует англицизмы, встречающиеся в медиатекстах. В качестве объекта исследования были взяты 3 популярные газеты из числа периодических изданий Казахстана: Егемен Қазақстан, Алматы Ақшамы и Южный Казахстан. Были собраны статьи, в которых встречались англицизмы. По результатам исследования были найдены 1060 англицизмов, и это составило 0,14% всех изученных слов. Отсюда следует вывод об отсутствии угрозы чистоте казахского языка.

Ключевые слова: англицизмы, СМИ, медиатекст, семантическая категория, периодические издания, газеты, статьи.

Статья поступила 27.02.2022

УДК 81'1
МРНТИ 16.21.07
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.006

ЯЗЫКОВЫЕ СИМВОЛЫ В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

*¹Загидуллина А.А., д.филол.н., профессор
Казахский университет международных отношений и
мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан
*e-mail:aluth@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию функционирования языковых символов в информационно-коммуникативном пространстве. Символическое представление реальности реализуется посредством языка, кодирующего заложенные в символах смыслы. Они позволяют участникам коммуникации ориентироваться в пространстве языка и культуры, коды которых – это особый универсальный способ осмысления и представления реальности. Цель статьи – определить статус, функции и лингвокультурологические особенности символов, выявить общие, универсальные и национально-культурологические аспекты языковых символов. Теоретическая значимость исследования заключается, прежде всего, в том, что оно освещает один из важных вопросов, связанных с развитием языка, с его глубинными структурами и креативными возможностями, в практическом плане оно помогает определить систему ценностей, принятых в определенной культуре, дает информацию для проникновения в толщу этнолингвокультурологического слоя, позволяя более осмысленно расшифровывать гипертекст культуры. При проведении анализа использовались метод перекрестной корреляции,

позволяющий проследить связь между языковыми фактами и идеями, представляющими эти явления, метод лингвокультурологической семантизации, позволяющий выделить национально-культурный аспект, элементы лингвокультурологического комментария, а также семиотический и прагмафункциональный подходы. Проведенный анализ позволяет представить описываемые языковые единицы как элементы целостной системы, где ядро и периферия постоянно взаимодействуют и в принципе могут меняться местами. В разных случаях наблюдается разная степень эксплицитности, хотя свойство обобщения присуще в той или иной степени всем составляющим образно-символического арсенала в целом. Символическое переосмысление включает в себя набор определенных когнитивных шагов, а механизм образного использования представляет собой редуцирование старого и рождение нового на базе имеющегося, механизм символического употребления рассматривается как обобщение и создание эталона. Полученные данные свидетельствуют о многообразии, многоступенчатости и многовекторности когнитивного познания, а современная лингвистика исследует наиболее важные аспекты мыслительной деятельности человека – его сознание и интеллект, особенности восприятия и осмысления действительности, а также способы выражения этих процессов в языке. Национальное своеобразие культуры находит свое выражение особенно ярко в языковой образно-символической системе. Символы представляют собой лингвистические стереотипы, обладающие общим лингвокультурологическим зарядом. Символический подход позволяет более точно передать коммуникативную ситуацию, а в эпоху постоянной смены ориентиров символы приобретают особую информационную значимость.

Ключевые слова: Языковые символы, семиотика, культура, информационное пространство, символическая значимость, динамика, системность.

Основные положения

Динамика процессов современной жизни требует постоянного обновления экспрессивных средств языка. Источником такого обновления может являться символическое употребление языковых единиц как результат вторичного семиозиса, характеризующегося взаимодействием когнитивного, языкового, коммуникативно-прагматического, психологического и социокультурного аспектов.

Введение

Интерес к языковым символам постоянен и правомерен, поскольку социокультурное пространство информационно безгранично, а постоянно создаваемые тексты и дискурсы требуют новых языковых возможностей и экспрессивных средств. Символ выступает как понятие,

фиксирующее способность материальных вещей, событий, образов выражать идеальные содержания, отличные от их непосредственного материального бытия.

Э. Кассирер определял символ, как чувственное воплощение идеального, обозначая в качестве символического всякое восприятие реальности с помощью разного рода знаков [1]. Символ и символическое представление реальности реализуются посредством языка, кодирующего заложенные в них смыслы. Они позволяют людям ориентироваться в пространстве культуры, код которых – это особый универсальный способ осмысления и представления реальности. Первичный слой семиозиса ограничен объективным миром, вторичный не ограничен ничем.

Человек строит несущие информацию модели, исходя из целей познания, общения и практической деятельности. Всякая информационная модель создается на основе определенного способа кодирования. Одним из способов подобного кодирования является представление реального мира при помощи языковых символов. Использование языковых символов в процессе общения способствует реализации таких основных функций языка как коммуникативная, когнитивная, эмоциональная и воздействующая (директивная).

Определенные слова с незапамятных времен запечатлеваются в памяти человеческой именно как символы. Духом символа пронизана вся философия имени [2, с. 232]. Символ изучался с философской точки зрения – как явление, в котором объединяется феномен и его сущность. Э. Кассирер, К. Леви-Стросс, А.Ф. Лосев писали об антропологически-социальном характере символизма. Проводились исследования символов, как в мифопоэтическом аспекте, так и в литературоведческом плане [3, с. 248]. В психологии символизм, или символическая мысль, изучался как мыслительная функция, обладающая способностью устанавливать ассоциации естественного или конвенционального характера между воспринимаемым объектом и другим объектом или ситуацией и производить взаимозамену между этими объектами или ситуацией, когда выразить мысль напрямую трудно или невозможно. В психоанализе под символом понимается субституция, предназначенная для того, чтобы в сознание попало в закамуфлированной форме то содержание, которое из-за запрета туда попасть не может.

Результаты

Понятие символа в том виде, в каком оно используется в современной науке (философии, логике, математике, семиотике), весьма противоречиво, и противоречие это уходит корнями в историю развития семиотики. На сегодняшний день преобладают, в основном, два подхода к определению содержания этого термина: первый связан с расширительным толкованием символа как эмпирического объекта, используемого для указания на другие эмпирические или же абстрактные

объекты, тогда как второй – ограничивает его употребление сферой функционирования языковых знаков, которые делятся на символические и несимволические. Символы встречаются в праязыке, в языке детей; язык современных туземцев насыщен символами и образами. Мифологические сюжеты являются источниками многочисленных символов.

Изучение символического связано с изучением механизма возникновения символов, с символизмом обозначаемого, с одной стороны, и с теорией интерпретации символов, с другой. Эти два направления являются сторонами одного и того же феномена – производства и восприятия речи. Они легли в основу двух дисциплин – риторики и герменевтики. Прямой смысл – это смысл Библии, непрямой смысл – это смысл христианской доктрины, результат интерпретации [4, с. 99].

Знания о классе объектов энциклопедичны, а не лингвистичны, с этими знаниями могут сливаться разные эмоциональные, эстетические, оценочные и символические коннотации. В данном случае уместно вспомнить слова И. В. Гете, что все живое образует вокруг себя определенную атмосферу [5, с. 393]. Символы не однозначны. Есть символы, которые без труда преодолевают «земное тяготение», стремясь обозначить вечное и ускользающее, то, что трудно поддается концептуализации. Символ как бы возвышается над обыденной репрезентацией реальности. Он может рождаться в мифологическом, религиозном, фольклорном, художественном текстовом пространстве. Символ может быть конкретен или же иррационален.

Для термина «символ» свойственно большое количество сложных и неоднозначных определений, но несмотря на это, он сохранил точность и очевидность своего первого, этимологического значения. В основе данного термина лежат два греческих слова: *symbollo* значит «указывающий на совпадение, соединение, слияние, встречу двух начал в чем-то одном», и *symbolon* – это «результат этой встречи, этого совпадения, знак этого единства». В античные времена символ состоял из двух частей одной пластины, сложенные вместе они представляли единое целое [5, с. 16].

Символ – это такой неоднозначный феномен, который «одним концом своим «выступает» в мире вещей, а другой «утопает» в действительности сознания» [6, с. 26]. Символ – это вещь, способная индуцировать. Солнце, свет, звезды – это объекты, которые создают в информационном пространстве ассоциативно-символический контекст. К.-Г. Юнг знаменитый философ и психиатр, изучая подсознание, как и З. Фрейд, полагал, что последнее говорит с нами языком образов и символов. Когда разум пытается объять некий символ, то неизбежно приходит к идеям, лежащим за пределами логики [7, с. 15].

Когнитивно-концептуальный подход обнаруживает, что синергетика символических единиц языка является результатом взаимодействия многих факторов, связанных с различными уровнями вторичного лингвосомиозиса, в результате чего происходит слияние «разных энергий», их совместное действие направленно на функциональную «самоорганизацию» знака, что и определяет его смысловую дистрибуцию в соответствующем дискурсивном пространстве.

Лингвокультурологическая интерпретация символов требует не только декодирования текста, в котором существует символ, но и всей той социокультурной информации, которая этим текстом опосредуется.

Символы относятся к специфическим этносоциокультурным феноменам, заполняющим семиотическое пространство, они служат для передачи представлений и ценностей этического, религиозного, психологического, культурно-исторического, космологического толка, прибегая при этом к неожиданным гиперболам, непредсказуемым замещениям, сжатиям и развертываниям, понимание символов базируется на культурно-семиотическом опыте коммуникантов и на креативном потенциале их воображения [8, с. 130].

Методы

В качестве материала исследования могут быть использованы метафоры, метонимия, сравнения, фразеологизмы, пословицы, поговорки, имена собственные. При проведении анализа применялись следующие методы: метод перекрестной корреляции, позволяющий проследить связь между языковыми фактами и идеями, представляющими эти явления, метод лингвокультурологической семантизации, позволяющий выделить национально-культурный аспект, элементы лингвокультурологического комментария, а также семиотический и прагмафункциональный подходы.

Дискуссия

Символ в первом значении всегда помещен в сопутствующий ему обязательный контекст интерпретации. Когда значимыми становятся фоновые знания некоторых культурных традиций, устанавливающих определенное соотношение между абстрактными понятиями этой культуры и некоторой совокупностью эмпирических объектов (вернее, тем, что мы знаем и думаем об этих объектах в том или ином контексте интерпретации и к чему мы обращаемся как к определенному концептуальному инвентарю в целях более конкретного представления культурных абстракций). Так в социокультурном пространстве французского языка широко известен образ-символ Б. Паскаля, который связан с растительным миром. Дерево может противостоять своей мощью человеку. И поэтому Паскаль выбрал для символического сравнения более подходящий вид растения, учитывая физические особенности

человека, и создал одно из самых известных своих изречений. «Человек – это тростник, он самое хрупкое в природе, но это думающий тростник» (l'homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la nature, mais c'est un roseau pensant) [8, с. 92].

Символизм не является чисто лингвистическим явлением, он существует и вне языка, но заимствуется языком как особый способ представления действительности, как один из приемов передачи значения, как средство экспрессивности и культурной ценности.

Оценка объекта бывает неоднозначной. Лилия как цветок, растущий в парке, не является символом. Французский и русский языки отмечают белизну и нежность лепестков этого цветка, который может ассоциироваться с женской кожей – *Teint de lis – très blanc, très pur*, Лилейный – белоснежный, чистый, нежнейший. Венок из лилий – символ непорочности, который невеста надевает при венчании. Цветок лилии вручает архангел Гавриил Деве Марии во время благовещения. Поэтому белая лилия является символом Богородицы. Изображения лилии вы могли видеть на стенах Нотр-Дама. Геральдическая лилия символизирует власть короля Франции. Именно лилиями именовалась королевская знать, и именно так называется в русском переводе роман М. Дрюона «Негоже лилиям прясть».

Символы национально-культурного характера порой так прочно входят в обиходную жизнь людей, храня в своем символическом пространстве связи с действительностью, что не всегда возможно определить разделяющую их черту. Именно язык является той системой знаков, в которой зафиксированы не только существующая реальность, но и вселенная, наполненная символами, то есть творчески переработанная действительность.

Символ несет не только значение, он является также составной частью национальной культуры, представленной в информационном пространстве. Символ может быть связан с самой сутью концепта («весы» – символ справедливости) и быть очень далеко удаленным от него (математические символы). Система языковых символов – это часть коллективной памяти. Символ – хранитель культурного наследия. Символы дополняют друг друга, образуя систему, они завоевывают культурное пространство. Этот код по-особому структурирован и един. Символ глубже, чем слово, он обладает многовекторностью и многополярностью. Особое место занимают ассоциации, коннотации и этносоциокультурная составляющая в механизме символического употребления. Ассоциации – психофизический фактор, механизм восприятия и способ переработки информации. Различают ассоциации общепринятые (сердце имеет двойное символическое толкование, оно ассоциируется с жизнью и с чувствами) и индивидуальные, например, Р. Декарт сравнивал совокупность знаний с деревом, а для Г. Башляра дерево ассоциируется с воображением [8, с. 109]. Символ неисчерпаем,

так как ассоциативные связи ничем не ограничены. Символ – это и один из способов представления концепта, это наглядная демонстрация знания, являющегося продуктом переработки вербального и невербального опыта [9, с.76].

Особое место символы занимают в лингвокультурологии, поскольку связывают мир смыслов с миром предметных и прагматических отношений [10, с. 238]. Символ, являясь особым знаком, сохраняет мотивированное звено между означаемым и означающим. Будучи унификатором, символ конкретизирует абстрактную идею, привносимую не извне, а исходящую из определяющей сути феномена, превращающегося в символ. Истинный символ обладает следующими характеристиками: он космогоничен, так как его образность черпается из реальной действительности, у символа есть связь с подсознанием и воображением, и он поэтичен, в нем существует эстетическое начало.

Вследствие общей тенденции к упрощению означаемого, символическую значимость может приобретать отдельный признак предмета – его форма, цвет, качество, ценность, положение в пространстве. На основе подобных признаков рождаются символические метафоры и метонимии, например, золотое правило, ходить в шелках [11, с. 341].

Символ, через образ, обращается не просто к языку, а к языку конкретных понятий, обладающему наибольшей наглядностью [8, с. 126]. Так, например, красный цвет во многих культурах – это символ безграничной роскоши, лучезарного счастья, страстной любви, сверкающей красоты, и в то же время этот цвет является символом кровопролитных войн, неудержимой вражды, большой опасности.

Было бы рискованно утверждать, что наш век реже использует символы по сравнению с другими периодами. Современный язык, часто представляя собой коммуникативно-адресованный дискурс, предполагает наличие воздействующей силы речи, которая обеспечивается целенаправленностью, образностью, эмоциональностью, оценочностью [12]. Видоизменяется значимость символов, но численность их не уменьшается. Сегодня все прекрасно понимают, что такое «зеленый», «желтый» и «красный» по отношению к светофору, но в настоящее время эти цвета обозначают еще и уровни ковидной опасности. Символы направлены на преодоления хаоса реальности, они представляют мир не только широко, но и глубоко, у символа есть фокус, в котором и заключена ситуационно значимая информация. Символ создается не только на основе реальности и системной семантики, но и на основе социокультурной базы. Так, например, символическими становятся названия пьес, романов повестей: «Царь Эдип», «Медея», «Антигона», «Король Лир», «Гамлет», «Отелло», «Три сестры», «Вишневый сад», «Дядя Ваня», «Граф Монтекристо», «Три мушкетера», «Дама с собачкой», «Человек в футляре». (Элита наконец поняла, что это уже не тот вишневый сад). Название фильмов: «Черный лебедь», «Бумер», «Ван

Гоги», «Северный ветер». Название картин: «Черный квадрат». Названия музыкальных произведений: «Лунная соната» и «Ода к радости».

Заключение

В заключение следует отметить, что символическое представление реальности остается одним из востребованных способов репрезентации процессов современного мира. Текучесть и изменчивость жизни передается пластичностью и динамикой символической функции слова. Информационная несистемность требует лингвистической оптимизации. Новые символы – это всегда новый взгляд на мир, это фокусная прагманаравленность, это новая текстовая реальность. Символический подход позволяет более точно передать коммуникативную ситуацию. В эпоху постоянно меняющихся ориентиров символы особенно информационно значимы. Наступают моменты, когда распадается связь времен, а символы их связывают с современностью. Символы – это элементы машины времени, они переносят нас в разные эпохи. Хорошо известна символика, зафиксированная и представленная языком. Но, следуя за жизнью, символическая система все время пополняется новыми символами – «токсичная ситуация» или же старые символы могут обретать новую жизнь, так, например, «черный лебедь» – внезапно возникшая, непрогнозируемая ситуация в экономике, имеющая значительные последствия. Существует символизм поколений, символизм культур. Если какие-то символы нам неизвестны, то мы оказываемся в ситуации информационной некомпетентности, и коммуникативный процесс осуществляется неполностью. В определенном смысле язык представляет собой символически наполненную культурно-информационную модель, которая стремится передать более точно окружающую нас реальность, и эта модель должна изучаться постоянно.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кассирер Э. Сила метафоры // В кн.: Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 33-44.
- [2] Степанов Ю. С. Язык и метод в современной философии языка. – М.: ЯРК, 1998. – 779 с.
- [3] Топоров В. П. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследование в области мифопоэтического. – М.: Прогресс, 1995. – 624 с.
- [4] Todorov Tz. Théories du symbole. – Paris: Ed. du Seuil, 1977. – 376 p.
- [5] Malmberg B. Signes et Symboles. – Paris: Picard, 1977. – 454 p.
- [6] Мамардашвили М. К., Пятигорский М. К. Символы и сознание: метафорические рассуждения о сознании, символической и языке. – М.: ЯРК, 1997. – 217 с.
- [7] Юнг К.Г. Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 1998. – 360 с.
- [8] Загидуллина А.А. Языковые символы и образы: онтология и

функционирование (на материале французского языка). – Алматы: Принт, 2010. – 292 с.

[9] Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. – М.: Флинта, 2011. – 294 с.

[10] Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно смысловое пространство языка: учебное пособие – М.: Издательство «Флинта», 2016. – 283 с.

[11] Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 893 с.

[12] Кунанбаева С.С. Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности. – Алматы: Полилингва, 2017. – 263 с.

REFERENCES

[1] Kassirer E. Sila metafory // V kn.: Teoriya metafory. (The power of metaphor).– М.:Progress, 1990. – S.33-44. [In Rus.]

[2] Stepanov YU.S. YAzyk i metod v sovremennoj filosofii yazyka. (Language and method in modern philosophy of language). –М.: YARK, 1998. – 779 с. [In Rus.]

[3] Toporov V.P. Mif. Ritual. Simvol. Obraz. Issledovanie v oblasti mifopoeticheskogo. (Myth. Ritual. Symbol. Image.) –М.: Progress, 1995. – 624 s. [In Rus.]

[4] Todorov Tz. Théories du symbole. –Paris : Ed. du Seuil, 1977. – 376 p.

[5] Malmberg B. Signes et Symboles. –Paris: Picard, 1977. – 454 p.

[6] Mamardashvili M.K., Pyatigorskij M.K. Simvoly i soznanie: metaforicheskie rassuzhdeniya o soznanii, simvolike i yazyke.(Symbols and Consciousness: Metaphorical Discourses on Consciousness, Symbolism and Language). –М.: YARK, 1997. – 217 s. [In Rus.]

[7] YUng K.G. CHelovek i ego simvoly.(Man and his symbols). –М.: Serebryanye niti, 1998. – 360 s. [In Rus.]

[8] Zagidullina A.A. YAzykovye simvoly i obrazy: ontologiya i funkcionirovanie (na materiale francuzskogo yazyka).(Language symbols and images: ontology and functioning). –Almaty: Print, 2010. – 292 s. [In Rus.]

[9] Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnyuyu lingvistiku: uchebnoe posobie.(Introduction to Cognitive Linguistics: A Study Guide). – М.: Flinta, 2011. – 294 s. [In Rus.]

[10] Alefirenko N.F. Lingvokul'turologiya: cennostno smyslovoe prostranstvo yazyka: uchebnoe posobie (Linguoculturology: value-semantic space of language: textbook).– М.: Izdatel'stvo «Flinta», 2016. – 283 s. [In Rus.]

[11] Arutyunova N.D. YAzyk i mir cheloveka. (Language and the human world) – М.: YAzyki russkoj kul'tury, 1998. – 893 s. [In Rus.]

[12] Kunanbaeva S.S. *Konceptologicheskie osnovy kognitivnoj lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoj lichnosti.* (Conceptual Foundations of Cognitive Linguistics in the Formation of a Multilingual Personality). – Алматы: Polilingva, 2017. – 263 s. [In Rus.]

АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ТІЛДІК ТАҢБАЛАР

*¹Загидуллина А.А., ф.ғ.д., профессор

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aluth@mail.ru

Аңдатпа. Мақала ақпараттық-коммуникациялық кеңістіктегі тілдік таңбалардың қызметін зерттеуге арналған. Шындықты символдық бейнелеу таңбаларға енген мағыналарды кодтайтын тіл арқылы жүзеге асады. Олар қарым-қатынасқа қатысушыларға тіл мен мәдениет кеңістігінде шарлау мүмкіндігін береді, олардың кодтары шындықты түсіну мен бейнелеудің ерекше әмбебап тәсілі болып табылады. Мақаланың мақсаты – рәміздердің мәртебесін, атқаратын қызметтері мен тілдік-мәдени ерекшеліктерін айқындау, тілдік таңбалардың жалпыға ортақ, жалпыадамзаттық және ұлттық мәдени аспектілерін анықтау. Зерттеудің теориялық маңыздылығы, ең алдымен, оның терең құрылымдарымен, шығармашылық мүмкіндіктерімен тілдің дамуына қатысты маңызды мәселелердің бірін көрсетуінде, практикалық тұрғыдан алғанда құндылықтар жүйесін анықтауға көмектесуінде. Белгілі бір мәдениетте қабылданған, мәдениеттің гипермәтінін неғұрлым мағыналы дешифрлеуге мүмкіндік беретін этнолингвомәдениеттану қабатының қалыңдығына ену үшін ақпарат береді. Талдау барысында осы құбылыстарды бейнелейтін тілдік фактілер мен идеялар арасындағы байланысты байқауға мүмкіндік беретін кросс-корреляциялық әдіс, ұлттық-мәдени аспектіні, лингвомәдени түсіндірме элементтерін, лингвомәдениеттану элементтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік беретін лингвомәдени семантизациялық әдісі, сондай-ақ семиотикалық және прагма-функционалдық тәсілдер. Жүргізілген талдау сипатталған тілдік бірліктерді өзегі мен перифериясы үнемі өзара әрекеттесетін және негізінен орындарын ауыстыра алатын интегралдық жүйенің элементтері ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Жалпылау қасиеті тұтастай бейнелі-символдық арсеналдың барлық құрамдас бөліктеріне сол немесе басқа дәрежеде тән болғанымен, әртүрлі жағдайларда айқындықтың әртүрлі дәрежесі болады. Символдық қайта ойлау белгілі бір танымдық қадамдардың жиынтығын қамтиды, ал бейнелі қолдану механизмі бар негізінде ескіні қысқарту және жаңаның тууы болып табылады, тілдік таңбаларды қолдану механизмі жалпылау және құру ретінде қарастырылады. Алынған мәліметтер танымдық танымның алуан түрлілігін, көп сатылы және көп векторлығын көрсетеді, ал қазіргі лингвистика адамның ақыл – ой әрекетінің

маңызды аспектілерін-оның санасы мен интеллектісін, шындықты қабылдау мен түсіну ерекшеліктерін, сондай-ақ осы процестерді тілде білдіру тәсілдерін зерттейді. Мәдениеттің ұлттық ерекшелігі әсіресе тілдік бейнелі-символдық жүйеде айқын көрінеді. Рәміздер-бұл жалпы лингвомәдени заряды бар лингвистикалық стереотиптер. Тілдік таңбалар коммуникативтік жағдайды дәлірек жеткізуге мүмкіндік береді, ал бағдарлардың тұрақты өзгеру дәуірінде символдар ерекше ақпараттық мәнге ие болады.

Тірек сөздер: Тілдік таңбалар, семиотика, мәдениет, ақпараттық кеңістік, таңбалық мән, динамика, жүйелілік.

LANGUAGE SYMBOLS IN THE INFORMATION SPACE

*¹Zagidullina A.A.

Doctor of philological sciences, professor KazUIR&WL Ablai Khan,
Almaty, Kazakhstan, *e-mail: aluth@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of the functioning of language symbols in the information and communication space. The symbolic representation of reality is realized through a language encoding the meanings inherent in the symbols. They allow communication participants to navigate in the space of language and culture, the codes of which are a special universal way of understanding and presenting reality. The purpose of the article is to determine the status, functions, and linguistic and cultural features of symbols, to identify common, universal, and national-cultural aspects of language symbols. The theoretical significance of the study lies, first of all, in the fact that it highlights one of the important issues related to the development of language, with its deep structures and creative capabilities, in practical terms, it helps to determine the system of values adopted in a particular culture, provides information for penetration into the thickness of the ethnolinguistic and cultural layer, allowing more meaningfully decipher the hypertext of culture. During the analysis, the method of cross-correlation was used, which makes it possible to trace the connection between linguistic facts and ideas representing these phenomena, the method of linguoculturological semantisation, which makes it possible to highlight the national-cultural aspect, elements of linguoculturological commentary, as well as semiotic and pragma-functional approaches. The analysis allows us to present the described language units as elements of an integral system, where the core and periphery constantly interact and, in principle, can change places. In different cases, there is a different degree of explicitness, although the generalization property is inherent to one degree or another in all components of the figurative-symbolic arsenal as a whole. Symbolic reinterpretation includes a set of certain cognitive steps, and the mechanism of figurative use is the reduction of the old and the birth of the news based on the existence, the mechanism of symbolic use is considered as a generalization and the creation

of a standard. The obtained data indicate the diversity, multi-stage and multi-vector nature of cognition, and modern linguistics explores the most important aspects of human mental activity – his consciousness and intellect, the peculiarities of perception and comprehension of reality, as well as ways of expressing these processes in language. The national identity of culture finds its expression especially vividly in the linguistic figurative-symbolic system. Symbols represent linguistic stereotypes that have a common linguistic and cultural change. The symbolic approach makes it possible to convey the communicative situation more accurately, and in the era of constant change of landmarks, symbols acquire special informational significance.

Keywords: Language symbols, semiotics, culture, information space, symbolic significance, dynamics, systematic approach.

Статья поступила 28.01.2022

ӘОЖ 81'271
ХҒТАР 16.21.61.
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.007

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕШІРІМ СҰРАУ ЭТИКЕТІ

*Ибраимова А.Р.¹, Досымбекова Р.Ө.²

*¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Шығыстану факультеті, қытайтану кафедрасы,
Алматы, Қазақстан

²PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Шығыстану факультеті, қытайтану кафедрасының доценті м.а.,
Алматы, Қазақстан, *¹e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,
²e-mail: rauan-d@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі кешірім сұрау әдебінің лингвомәдени ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, этикеттің қоғамдағы тілдің қарым-қатынасын жақсарту және сыпайы сөйлеу әрекетіндегі алатын орны сөз етілген.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ және қытай қоғамындағы тілдік қарым-қатынасқа бағытталған этикет формулаларын салыстырмалы түрде зерттеу. Осыған орай, адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынастың сыпайы формада қолдану ережелерін, қазақ және қытай халықтары арасында жүзеге асырылатын тілдік бірлігінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын лингвомәдениет, салт-дәстүр мен ұлттық менталитет тұрғысынан салғастыру. Проблеманы зерттеу әдіснамасы тарих, әлеуметтану және лингвистика ғылымдарымен тығыз

байланысты. Этикетті жүзеге асыруда адресант пен адресат арасындағы коммуникацияның теориясы мен практикасы қарастырылған. Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі этикет ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салғастырмалы эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылған.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, адамдардың қарым-қатынасы сол ортада қалыптасқан ұлттық менталитет пен заңдылықтарға, ережелер мен принциптерге негізделуі тиіс. Себебі, адам қоғаммен бірге дамып, жетіледі. Кез келген адам өзге халықтың тілдік этикетін жүзеге асыру барысында сол елдің тілін меңгеруімен қатар, менталитеті мен дүниетанымын, рухани даму тарихын білуі қажет. Өйткені, әрбір халықтың мәдени ерекшелігі бірдей болмауы себебінен коммуникацияны жүзеге асыру барысында проблема туындайды. Сонымен қатар, мақалада қазақ және қытай қоғамындағы әдептің дәстүрге сай үйлесімділік пен сыпайылыққа негізделгені, адамдардың бір-біріне сыйластық пен құрмет көрсетуінің негізгі мәселе екендігі және адамдар арасындағы адамгершілік пен сыпайылыққа негізделген қағидаларды ұстану арқылы ғана қоғамды дұрыс қалыптастыруға болатындығы қарастырылған.

Зерттеу нәтижелері ЖОО тәжірибесінде тіл мамандарын оқытуда, магистранттар мен докторанттардың ғылыми зерттеу жұмыстарында пайдалану үшін маңызды.

Тірек сөздер: этикет эволюциясы, лингвомәдениет, өркениет, мінез-құлық нормалары, этикет, коммуникация, менталитет, адресант, адресат, субъект.

Негізгі ережелер

Этикет тақырыбы халықтың салт-дәстүрлері мен менталитетімен, тарих, әлеуметтану және психология ғылымдарымен тығыз байланысты. Сондықтан, қазақ және қытай тілдеріндегі кешірім сұрау этикетін гуманитарлық ғылымдар және қоғамдағы коммуниканттардың қарым-қатынастарымен сабақтастыру керек.

Кіріспе

Мәдениаралық коммуникация кез келген ұлт өкілдері арасында ғасырлар бойы дамып келе жатқан тілдік қатынас. Адамдар қарым-қатынасының нәтижелі болуы қоғамда қалыптасқан сөйлеу деңгейімен, ұлттың мәдениетімен және адамдардың мінез-құлқының деңгейімен тығыз байланысты болуы себебінен қоғамда тілдің коммуникативтік қызметі маңызды роль атқарады. Тілдік этикетке амандасу, қоштасу, құттықтау, алғыс айту, танысу, кешірім сұрау т.б. нормалары жатады. Қоғамдағы салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдениеті, өмір сүру дағдылары мен әдебі, этикет нормалары әрдайым өзгеріп отыратын құбылыс. Алайда, әрбір халық өзінің ұлттық болмысы мен дәстүрі негізінде қалыптасқан

этикет нормалары мен ережелеріне сүйеніп қарым-қатынас жасайды. Себебі, тілдік бірліктер – коммуниканттардың өзара қарым-қатынасы мен мінез-құлқының маңызды көрсеткіші. Әр елдің сөйлеу салтын білу оларды өзге мемлекет өкілдерімен жүргізілетін келіссөздерді оңтайлы өткізуді көздейді. Ал, этикеттегі коммуниканттар арасындағы тілдік қарым-қатынастың сыпайылық пен кішіпейілділік, адамгершілік пен ізгілікке бағытталған түрі – кешірім сұрау. Берілген тіл әдеби қоғамдағы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасын жақсарту, өз қателігін мойындау немесе өкініш білдіру мақсатын жүзеге асыруға бағытталған тілдік бірлік болып табылады. Сыпайы сөйлеу әдебін жүзеге асыру үшін коммуниканттар сол мемлекет қоғамында қалыптасқан заңдылықтарға, ұлт мәдениетінде қалыптасқан дәстүр, менталитет, мәдени ерекшеліктері мен санасына сүйеніп қолдануы тиіс. Себебі, сөйлеу әдебін қолдануда жауапкершілік адресант пен адресатқа жүктеледі. Ал, адресант пен адресат – хабарламаның, мәтін мен сөйлеу әдебінің дұрыс болуын қадағалайды.

Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы әртүрлі. Осыған орай, қазақ және қытай қоғамындағы тілдік қарым-қатынасқа бағытталған этикет формулаларын салыстырмалы түрде зерттеу – мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеулер мен әдістер

Мақалада қазақ және қытай тілдеріндегі этикетті қолдану ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды.

Талқылау мен нәтижелер

Зерттеуші ғалымдар тілдік қатынасқа өз көзқарастарын білдірген. Мысалы, Ресей ғалымы Н.И.Формановская тілдік этикеттің ұлттық белгілер жүйесінен және ұлт дәстүрлері мен әдеттерінің жиынтығынан құралатынын дәлелдесе [1, 98 б.], қырғызстандық зерттеуші П.К. Қадырбекова этикетті халықтың мәдениетімен, менталитетімен және дәстүрімен қалыптасқанын атап өткен [2, 64 б.]. Ал, қазақстандық ғалым З.К. Сабитова этикетті ұлттық ерекшелігі бар этикет формуласы екендігін түсіндірген [3, 174 б.]. Американдық ғалым-зерттеушілер Э. Сепир мен Б. Уорф адамдардың ой-өрісінің сөйлеу тілінің негізінде қалыптасқанын тұжырымдаған [4, 132 б.]. Ал, Қытай этикетін зерттеуші Ся Чжыцянь Қытайдың әлемге ежелден этикетті дәріптеген мемлекет екендігін, сонымен қатар, қытай халқының мыңдаған жылдар бойы конфуциандық мәдениетті ұстанатындығын, ал мемлекеттер мен субъектілер этикетті білмеген жағдайда олардың бір-бірімен араласуы мен қарым-қатынасының сәтсіз аяқталатындығын айтып өткен [5, 296 б.].

Көптеген ғалымдар сөйлеу формасының коммуниканттардың ресми және бейресми ортада қарым-қатынас жасауға бағытталған байланыс түрі екендігін дәлелдесе, кейбір зерттеушілер этикетті қолдану барысында ұлт дәстүрі міндетті түрде сақталуы тиіс деп қорытындылаған. Ал, біз этикеттің ұлттық дәстүр, менталитет пен құндылықтарды сақтай отырып, сыпайы қарым-қатынас әдебін жүзеге асыру керек екендігін дәлелдеуіміз қажет. Себебі, адам дүниеге келіп, өз ортасынан тәрбие алғанда өмір сүріп отырған қоғам болмысын бойына сіңіреді. Бұл дегеніміз, әрбір адамның туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігінің көрінісі болып табылады. Екіншіден, коммуниканттар байланысқа түскенде сөйлеу мәдениетіне міндетті түрде көңіл бөлуі тиіс. Өйткені, сөйлеу әдебі адам бойындағы сыпайылық пен адами қасиеттерді көрсете біледі. Тілдік этикет түрлеріне қаратпа сөздер, сәлемдесу, танысу, қоштасу, құттықтау, тілек білдіру, алғыс айту, кешірім сұрау, қонақ күту т.б. бірліктер жатады. Коммуниканттар арасында берілген формалар дұрыс қолданылмаған жағдайда диалог нәтижесі сәтсіз аяқталуы мүмкін. Этикет сұхбаттасушымен жақсы байланысты сақтауға бағытталған ұлттық ерекшелігі бар формулалар жиынтығы болуы себебінен, әрбір тіл мәдениетінде қолданылатын – сәлеметсіз бе, қалай жағдай, сау бол, рахмет, мархабат, кешірім өтінемін, кешіріңіз т.б. сөздерінің орны ерекше болып табылады.

Қоғамдағы адресанттың кешірім сұрау әдебін жүзеге асырудағы мақсаты – адресанттың назарын өзіне аударуы, жақсы, адамгершілік қарым-қатынас орнатуы немесе адресанттың адресатқа өз өкінішін білдіруі. Этикетті жүзеге асыру барысында коммуникацияның қайсы ортада (ресми, бейресми), кімдер арасында (жасы егде және жасы кіші адамдар арасында, таныс немесе бейтаныс адамдар арасында) жүзеге асырылуы, мемлекеттің даму тарихы мен сол халықтардың менталитет ерекшеліктері өте маңызды роль атқарады.

Қазақ халқы ежелден-ақ көшпенді атауына ие болған және әлі күнге дейін ата-баба мұрасын сақтап қалған. Қазақтар көшпелі өмір салтын ұстанса да, өздерінің қонақжайлығын, тарихы мен салт-дәстүрін, сөз мәдениеті мен сөйлеу мәнерін жоғалтпаған халық. Ал, қытайлықтар Конфуций ілімінің негізінде ұлтының мәдениеті мен өркениеті, сөйлеу тілін зерттеуі ежелден қалыптасқан отырықшы халық. Ежелгі Қытай философы Конфуций адам бойындағы этикалық бастауларға жақсылық пен жамандықтың тән екендігін, сонымен қатар, адамның табиғаты жақсылық пен жамандықтың ара-қатынасынан пайда болатындығын анықтаған [6, 373 б.]. Ерте кезде көшпенді және отырықшы мемлекеттер арасында сауда және экономикалық, ал орта ғасырда Ұлы Жібек жолымен ҚХР мен ҚР арасында сауда, мәдени, дипломатиялық қарым-қатынастар орнап, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып, жылдан жылға дамып келеді. Мемлекетаралық байланыста сол ел халықтарының тілі мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен менталитетінен бөлек, тілдік этикет

нормалары қағидаларын білу өте маңызды. Себебі, коммуниканттардың жақсы қарым-қатынас орнатуының кілті де тілдік этикет нормаларын дұрыс қолдануымен тікелей байланысты. Ал, әдеп нормаларындағы сыйластық және сыпайылық тілдік бірліктерін қолдану дағдылары қоғамдағы өркениет пен әлеуметтік дамудың көрінісі болып табылады.

XX ғасырда өмір сүрген американдық жазушы Г.Торо этикеттің адамдар арасындағы құрмет көрсету мен сыпайы болуы көмегімен дау туындауының алдын-алатындығы, ал, болған жағдайда, оң шешім қабылдауға жағдай жасайтындығы туралы пікір білдірген [7, 212 б.]. Дүние жүзіндегі көптеген адамдар өзара серіктестік пен түсінісуді жүзеге асыру үшін мәдениаралық құзыреттілік дағдыларын барынша қолдануға ұмтылуда. Мәдениаралық құзыреттілік дағдылары (B. Ruben, P. Harris, R. Moran өңдеген). Бұл – мәдени ерекшеліктерге деген сезім мен халық мәдениетіне оң көзқарас, өзгерістерге жауап қайтара алу және альтернативті шешімдер қабылдауға бейімделу болып табылады [8, 232 б.].

Этикет – қай тілде болмасын, ұлт мәдениеті мен әдет-ғұрыптары мен менталитетінен, сол мемлекет қоғамында қалыптасқан қарым-қатынас заңдылықтары мен тарихи дамуынан, тұрмыс-тіршілігінен пайда болған. Тарихи даму көзқарасы бойынша, Қытай этикет эволюциясы алты кезеңнен өткен. Олар:

1. Пайда болу кезеңі және алғашқы кезең;
2. Қалыптасу кезеңі;
3. Даму және трансформация кезеңі;
4. Күшею және құлдырау кезеңі;
5. Заманауи этикет кезеңі;
6. Жаңа заман этикеті кезеңі.

1. Пайда болу кезеңі және алғашқы кезең.

Б.з.д. XXI -ғасырдың орташа және кеш қарабайыр қоғамында пайда болды. Бұл кезеңде адамдар жаймендеп өркениетке қадам басып, топта жұмыс атқара бастады.

2. Қалыптасу кезеңі.

Б.з.д. XXI ғ.- б.з.д.771 ж. Ся, Шан және Батыс Чжоу кезеңдері этикеттің қалыптасу кезеңі. Бұл кезеңде Чжоу династиясының негізгі рәсімдері (яғни, қолайлы рәсім, аудандық рәсім, әскери рәсім, қонақ күту және салтанат рәсімі) пайда болды.

3. Даму және трансформация кезеңі.

Көктем мен күз және жауласушы патшалықтар кезеңінде (б.з.д. 771ж. – б.з.д. 221ж.) этикеттің даму және өзгеріске ұшырау кезеңі. Чжоу династиясы кезінде жаңа рәсімдер теориясы ұлы ойшылдар Конфуций, Мэн-цзы, Сюн-цзы ықпалымен жаңарып отырды.

4. Күшею және құлдырау кезеңі.

Цинь династиясынан Хань династиясына дейінгі кезең (б.з.д. 221 – 1911жж.) күшею және құлдырау кезеңі болды. Бұл кезеңнің басында император мен министрдің, күйеу мен әйелдің, әке мен баланың, құдай мен адамның қарым-қатынасы орын алды. Ал, Цинь династиясының күйреп, батыс этикетінің енгізілуіне орай, құлдырай бастады.

5. Заманауи этикет кезеңі.

1911 жылғы революция кезеңінен 1949 жылғы Қытайдың құрылуына дейінгі кезеңде көне дәстүр жойылып, жаңа ресми этикет пайда болды.

6. Жаңа заман этикеті кезеңі.

Жаңа Қытайдың құрылуынан бастап жаңа заман этикеті кезеңі болып табылады. Бұл кезде Қытайда заманауи этикет толығымен жүзеге асырылды [9, 3-4 бб.].

Сөйлеу әдебін сол ұлтқа тән ережелер мен принциптерге сәйкес қолдану – адамның қоғамдағы даму тарихынан бастау алған. Осыған орай, қазақ және қытай халықтарының ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, мәдениаралық коммуникациядағы *кешірім сұрау* тақырыбын қарастырамыз. Берілген этикет түрі біреуді ренжіткенде, өкінгенде, кездесуге кешіккенде, қатесін түсінгенде, орынсыз сөйлегенде, біреудің сөзін бөлгенде, себепсіз мазалаған жағдайда, қылмыс жасағанда, сенімсіздік білдіруде т.б. жүзеге асырылады. Кей кездері кешірім сұрау әдебі қаратпа сөз ретінде де қолданылады. Сөйлеу мәдениетін жүзеге асыруда қолданылатын құрылымдар ерекшелігіне қарай конативтік және эмотивтік қызмет атқарады.

Қазақтар баланы кішкентай кезінен бастап біреудің ала жібін аттамауға, шынайылық пен шыншылдыққа тәрбиелеген. Сондықтан да қазақ халқының өмірінде *ұят, ар-ождан* сөздерінің алатын орны ерекше. Қазақ қоғамындағы *ұят болады* сөзі қазақ ұлты мәдениетінің жоғарғы деңгейінің көрсеткіші ретінде қолданылады. Ол үлкен мен кішінің, жас пен кәрінің, ата-ана мен бала-шағаның қарым қатынасын, таныстардың, туысқан мен туғанның, ер адам мен әйел адамның, әріптестер мен құрбы-құрдастың т.б. сыйластығының өлшемі іспеттес. Берілген сөздердің қытай қоғамында да алатын орны ерекше. Себебі, қытай қоғамындағы *丢脸/diulian* – өзгенің алдында беделін түсіру немесе абыройын жоғалту, ыңғайсыз жағдайға қалу – деген мағынаны білдіреді. Қытай тіліндегі *面子/mianzi*, *脸/lian*, яғни, *бет* сөзінің әлеуметтік статусы өте жоғары. Қытайлықтарда *ар-ождан* тақырыбына байланысты – *人有脸, 树有皮/ren you lian, shu you pi*, яғни, *ағашқа өзінің қабығы қаншалықты қажет болса, адамның абыройы да адамға соншалықты қажет* – деген қанатты сөз де бар. Бұл жерден біз қытай халқының абырой мен адамгершілік қасиеттердің бәрінен биік тұратындығын аңғара аламыз. Ал, көркем мінезі мен кішіпейілділігі, адамгершілігі бар адам кешірім сұрауға мәжбүр болмайды. Қазақ халқында да – *кешірім ізгіліктің белгісі немесе кешіру – мықтылардың*

ісі деген ұлы сөздер де жоқ емес. Бұл сөздерден біз қазақтың кеңпейіл, адамгершілік туын биік ұстаған халық екенін көре аламыз. Тілдесу арқылы адамдар өздерінің мәдени ой-өрісінің деңгейін жеткізе алады. Сыпайы сөйлеу тілі тек адамдардың жақсы қарым-қатынасы үшін ғана емес, сонымен қатар, олардың ойлары мен ішкі жан-дүниесінің көрінісі мен бет-бейнесін суреттеуі үшін өте қажет. Себебі, адам дүниетанымы және мемлекет қоғамында қалыптасқан халықтың әдет-ғұрпы, мәдени білімінің үйлесімділігі де тіл арқылы көрініс табады.

Қазақ және қытай тілдерінде қолданылатын тіл мәдениетінің өз әдет-ғұрпы мен ұлттық менталитетіне сәйкес тұрақты формулалары бар. Қазақ тілі әдепке қатысты тілдік бірліктерге өте бай. Мысалы, *кешіріңіз, кешірім өтінемін, гафу етіңіз, айып етпеңіз, айыпқа бұйырмаңыз, мен кінәлімін, бұдан былай сізді ренжітпеймін, сізді күттіргеніме кешірім сұраймын, сіздің өтінішіңізді орындай алмағаныма кешірім сұраймын, сізді мазалағаныма кешірім сұраймын, кешіккеніме кешірім өтінемін, осынша әуреге салғаныма кешірім өтінемін, ренжімеңіз, өкпелемеңіз, ашуланбаңыз, мен сізді ренжіткім келмеді т.б.*

Алайда, этикет тәртібі қолдану аясына және жағдайдың туындауы мен дамуына орай өзгеріп отырады. Қазақ тіліндегі берілген әдептің ең көп қолданылатын түрі – *кешіріңіз, кешірім сұраймын, кешірім өтінемін* сөздері. Берілген сөздердің мағынасы қытай тіліндегі – 对不起/*duibuqi* – *кешіріңіз, 请原谅/qing yuan liang* – *кешірім өтінемін* сөздерінің қолданылуымен бірдей. Аталған сөздер этикеттің ауызша және жазбаша формалды түрлері. Сонымен қатар, сыпайы сөйлеу әдеби адресанттың адресатқа өзінің істеген кінәсін сезіну, өкініш білдіру мақсатында қолданатын тіл бірлігі болып табылады.

Сөйлеу әдебін коммуниканттар қоғамдағы іс-әрекеттерін реттеу мақсатында сыпайы түрде қолданулары тиіс. Алайда, аталған сөздер тек адамның қателік жасап, кінәлі болуын білдірмейді. Сонымен қатар, адресанттың адресатқа көңіл бөлуі, оның назарын өзіне аудартуы үшін қаратпа сөз ретінде де қолданылады. Мысалы, қазақ тіліндегі – 对不起/*duibuqi* – *кешіріңіз, 请原谅/qing yuanliang* – *кешірім өтінемін* сөздері кешірім сұрау мақсатында және адресаттың назарын аудару немесе ескерту үшін қолданылады [10, 84-85]. Бұл жағдайда адресат адресанттың өтінішіне немесе сұрағына жауап береді. Мысалы, 对不起, 我来晚了/*duibuqi, wo lai wanle* – *кешіріңіз, мен кешігіп келдім*. Ал, адресат адресантқа 没关系, 没关系/*meishir, meishir* – *ештеңе етпейді, 没关系/mei guanxi* – *оқасы жоқ, 没有问题/mei you wenti* – *ештеңе етпейді, сөз емес немесе 问题不大/wenti bu da* – айтарлықтай мәселе емес, яғни, сөз емес деген сияқты тіркестерін қолдану арқылы жауап береді. Қазақ тілінде мұндай мәселе туындаған жағдайда адресат адресантқа – *ештеңе етпейді, ештеңе қылмайды немесе оқасы жоқ деп жауап береді.*

Қытай қоғамы қазіргі кезге дейін ежелгі конфуциандық, буддалық канондарға сүйеніп өмір сүріп келеді. Қытай тілдік этикет

тақырыбын зерттеуші Соң Цзиньюй кешірім сұраудың белгілі бір себептермен басқа адамдарға кедергі жасайтын іс-қимыл көрсеткен үшін сұрайтын шынайы өтініш екенін, сонымен қатар, бұл әрекеттің болмауы коммуниканттардың қарым қатынасын күрделендіруі мүмкін екендігін атап өткен [11, 199 б.]. Қытай тіліндегі 很抱歉/*henbaoqian* – өкінішке орай сөзі қазақ тіліндегі *өкінішке орай...*, *өкінішті...* деген сөздердің мағыналарымен сәйкес келеді. Мысалы, 我打扰你了/*da rao ni le* – *сізді мазаладым*, 很抱歉/*hen bao qian* – *кешірім сұрау*, өзін кінәлі сезіну, өкінішке орай. Берілген сөз ауызекі тілде немесе іскерлік қарым-қатынас барысында жиі қолданылады. Егер де адресант адресаттан ыңғайсыз жағдайға байланысты кешірім сұрайтын болса, яғни, кездесуге кешігіп келсе немесе күттіруге мәжбүр болса, бір тапсырманы дұрыс орындамаса, орынсыз сөйлесе, өз қателігін түсіндіруге байланысты этикеттің келесі түрлерін қолдануға болады. Мысалы, 打扰你了/*da rao ni le* – *сізді мазаладым*, 让你久等了/*rang ni jiu deng le* – *ұзақ күттіріп қойдым*, 失敬了/*shi jing le* – *алаңғасарлық таныттым*, 失言了/*shi yan le* – *байқамай айтып қалдым*, 不好意思 / *bu hao yisi* – *ыңғайсыз болды*, 完全是我的错 / *wan quan shi wo de cuo* – *барлығы менің қателігім*, 很对不起, 这事实实在无法做到 / *hen dui bu qi, zhe shi shi zai wu fa zuo dao* – *өкінішке орай, бұл заңсыз әрекет*, 失迎 / *shiying* – *өкінішке орай, үйде бола алмадым*, 失陪 / *shipei*, 恕不奉陪 / *shu bu fengpei* – *өкінішке орай, мен сіздермен бола алмаймын»* сөздері қолданылады. 不好意思 / *bu hao yisi* – *ыңғайсыз болды* сөзі әдетте ауызекі тілде қолданылады [12, 109 б.]. Басқа сөзге қарағанда, 不好意思 / *bu hao yisi* қолданылу тәртібі ерекше. Себебі, күтпеген жағдайда немесе аяқ астынан ыңғайсыз жағдай туындаған сәтте осы сөзді қолдануға болады. Мысалы, сіз кенеттен, адресаттың аяғын басып кеттіңіз дерлік, бұл жағдайда, әрине, *кешіріңіз* немесе *кешірім өтінемін* сөздерін қолдануға болады. Алайда, 不好意思 / *bu hao yisi* арқылы адресант ыңғайсыздық туындауының себебінен ұялғандық танытқандығын анық көрсете алады. Мысалы, 不好意思, 我要走了 / *bu hao yisi, wo yao zou le* – *кешіріңіз, (ыңғайсыз болып тұр), менің кетуім керек.*

Жоғарыда атап өткендей, тілдік коммуникация бірнеше компоненттерден тұрады. Олар – адресант, хабарлама, мәтін, адресат және тіл. Яғни, тілдік коммуникацияны жүзеге асыру үшін берілген ережеге сәйкес шарттарды қолдану қажет. Коммуникация барысында адресант белгілі бір мәтіннен туындаған хабарламаны адресатқа жібереді, яғни, берілген мәтінді түсіне отырып, хабарламаны қабылдайды [13, 316 б.]. Әдетте, әдеп формасын орнымен қолдану коммуниканттардың сыпайы тілдік байланысқа түсуіне жағдай жасайды. Алайда, әр ұлттың психологиясының өзіне тән сипаттары бар.

Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы әр түрлі болуы себебінен, халықтардың салт-дәстүрі мен ұлттық болмысы, әдет-ғұрпы, салт-санасы мен менталитетінің, әлеуметтік сипатының өзіндік даму

тарихы бар. Қазақ халқы ежелгі кезден бастап көшпенді өмір салтын ұстанса, қытай халқы Конфуцийдің философиялық жолымен дамып келеді. Алайда, қазақ және қытай халықтарының менталитетінде ұқсастықтар бар. Мысалы, қазақ және қытай халықтарына шыдамдылық қасиеті тән. Шыдамдылық – белгілі бір қоғамда туындаған шиеленіс пен қарама-қайшылықтың алдын-алуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, қазақтар мен қытайлықтарға тән тағы бір ерекше қасиет – *ұят болады* тілдік бірлігі. Қазақтар баласына кішкентайынан ұяттың не екендігін, ешкімнің ала жібін аттамауға, ұрлық жасамауға, үлкенге сөз қайтармауға тәрбиелейді. Қазақ және қытай халықтарының этикетінде бейвербалды қызметтің де мәні бар. Мысалы, қытайлықтар бір-бірімен сөйлесу кезінде ара-қашықтықты сақтайды және ым-ишараттарын білдіреді. Ал, қазақ халқы бір-бірімен жақын жерден қол алысып, кешірім сұрауды жүзеге асыра алады. Сыпайы тілдік этикетті жүзеге асырудағы тағы бір маңызды мәселе – коммуниканттардың дауыс ырғағы. Қазақ және қытай халықтарының адресант пен адресаттардың сөйлеу әдебін қолдануындағы дауыс ырғағы әр түрлі. Мысалы, қазақ халқы өзіне тән қажетті дауыс ырғағын орнымен пайдаланып, адамдармен тілдік қарым-қатынас орната алады. Ал, қытайлықтардың дауыс ырғағы өте ерекше. Алайда, қытай тілі ырғақты болуы себебінен, қытайлықтарға дауыс ырғағының қатты болуы үйреншікті жағдай. Тілдік этикетті жүзеге асырудың тағы бір мақсаты, коммуниканттар арасындағы қаратпа сөз немесе адресатқа бағытталған сыпайы сөйлеу тілінің амал-тәсілі, коммуниканттар арасында жылы тілдік қарым-қатынас орнату немесе жалғастыру, шиеленіс туғызатын мәселенің алдын алу немесе оған жол бермеу. Сонымен қатар, адамгершілік нормаларын сақтап, адресант пен адресат диалогын сәтті аяқтауға бағытталған. Ал, осы бағыттағы ұқсастықтар мен қарама-қайшылықтар тек тіл арқылы ғана сипатталып, айқындалады.

Қорытынды

Қазақ және қытай халықтарының сөйлеу әдебі сол елдің қоғамында қалыптасқан ережелер мен принциптерге, сыпайылық қарым-қатынасының және ұлтқа тән менталитет негізінің принциптеріне байланысты жүзеге асырылады. Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан сөйлеу әдебі, өзіндік болмысы жоғалмаған ата-баба бойына сіңген дәстүрінің заңдылық ережелері кейінгі ұрпаққа жалғасуда. Ал, қытай халқының мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктері Конфуций салып кеткен дәстүр көрінісі болып табылады. Алайда, екі халық өкілдері аталған заңдылықтарды бұзбай осы күнге дейін алып келді және кейінгі ұрпаққа жалғастырады. Себебі, тіл, мәдениет және дәстүр бір-бірімен тығыз байланыста және сол ұлттың тарихи дамуының нәтижесі болуы шарт. Этикетті қолдануда салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптан бөлек, тәрбиенің де алатын орны ерекше. Себебі, әрбір адам баласы дүниеге

келгенде өз ұлтына тән мінез бен тәрбиені бойына сіңіріп өседі. Осыған орай, тілдік этикеттің әрбір ұлт өкілінің болмыс көрсеткіші екендігін көре аламыз. Әрбір шет тілін меңгерген адам сол елдің өмір сүру әдебі мен сол ұлтқа тән менталитет заңдылықтарының лингвомәдени ерекшеліктерін игеруінің маңызы да осыған байланысты.

ӘДЕБИЕТ

[1] Формановская Н.И. Чем богаты, тем и рады. Вы сказали: «Здравствуйте!» (Речевой этикет в нашем общении). – Москва: Знание, 1989. – С. 90-101.

[2] Қадырбекова П.К. Национально-культурная специфика речевого этикета в межкультурном сравнении // Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. Т.3(101). – 64-68 бб.

[3] Сабитова З.К. Понятие о речевом поведении. Речевое поведение вчера и сегодня // Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 5-19 бб.

[4] Ахатова Б.А. Межкультурное общение как онтология исследования языкового сознания // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықта (қазақ және әлем тілдері). – Алматы, 2006. – 132-134 бб.

[5] 夏志强.你的第一本礼仪书. –江西: 美术出版社. – 2017. – 27-29 бб.

[6] Бижанова М.А., Тоғай Ә. Конфуцийдің этикалық-адамгершілік ілімі. Ғылым. Білім. Жастар // Республикалық ғылыми-тәжірибелік жас ғалымдар конференциясының материалдары. – Алматы, 2016. – 372-374 бб.

[7] Эйсмонт Е.А., Айтенов С.Б. Понятие и значение речевого этикета // VII Международная научно-практическая конференция «Наука и мы» (26-27 апреля 2016 года): Сборник научных трудов международной научно-практической конференции школьников, студентов, магистрантов и преподавателей. – Алматы, 2016. –Т.3. – С. 9-11.

[8] Абдыгаппарова С.К. Межкультурная коммуникация как научная дисциплина // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тілаларлық қауымдастықтар (қазақ және әлем тілдері) – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ. – 2006. – 105-119 бб.

[9] 陈格, 欧丹. 日常交往礼仪. 社交礼仪. – 海: 上海交通大学出版社. – 2016. – 3-4pp.

[10] 姜钧. 礼仪知识. –南昌: 百花洲文艺. – 2012. – 84-85pp.

[11] 熊经浴. 现代文明礼貌用于手册. – 北京: 金盾出版社. 2012. – 16-25 pp.

[12] 齐锐. 拜访礼仪. 礼仪常识. – 北京: 中国华侨出版社. 2019. – 63-64 pp.

[13] Макаров Б.В., Непогода А.В. Этикет деловых коммуникаций. Деловой этикет. –Ростов н/Д: Феникс, 2010. – С. 316-318.

REFERENCES

- [1] Formanovskaya N.I. СHem bogaty, tem i rady. Vy skazali: «Zdravstvujte!» (Rechevoj etiket v nashem obshchenii). (Speech etiquette in communication). – Moskva: Znanie, 1989. – S. 90-101. [in Rus.].
- [2] Қadyrbekova P.K. Nacional’no-kul’turnaya specifika rechevogo etiketa v mezhkul’turnom sravnenii (National and cultural specificity of speech etiquette in intercultural comparison). // Almaty: ҚазҰУ Хабаршысы. Filologiya seriyasy. – 2008. T.3(101). – 64-68 bb.
- [3] Sabitova Z.K. Ponyatie o rechevom povedenii. Rechevoe povedenie vchera i segodnya (The concept of speech behavior)// Almaty: Қазак университети, 2012. – 5-19 bb. [in Rus.].
- [4] Ahatova B.A. Mezhhkul’turnoe obshchenie kak ontologiya issledovaniya yazykovogo soznaniya (Intercultural communication as an ontology of the study of linguistic consciousness)// Қазакстан Respublikasy ғаламдық мәдениет және тиларалық қауымдастықта (қазак және әлем тилдери). – Almaty, 2006. – 132-134 bb. [in Rus.].
- [5] Xia Zhiqiang. Nide di yi ben liyi shu. – Jiangxi: Meishu chubanshe. –2017. –pp. 27-29 [In Chn.].
- [6] Bizhanova M.A., Тоғаж Ә. Конфуцийдің этикалық-адамгершілік илми. Ғылым. Билм. ЗHастар (Ethical and humanitarian doctrine of Confucius). // Respublikalyқ ғылыми-тәжірибелік зhas ғалымдар конференциясының материалдары. – Almaty, 2016. – 372-374 bb. [in Kaz.].
- [7] Ejsmont E.A., Aјtenov S.B. Ponyatie i znachenie rechevogo etiketa (The concept and meaning of speech etiquette)// VII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya «Наука i my» (26-27 aprelya 2016 goda):Sbornik nauchnyh trudov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii shkol’nikov, studentov, magistrantov i prepodavatelej. – Almaty, 2016. –T.3. – S. 9-11. [in Rus.].
- [8] Abdygapparova S.K. Mezhhkul’turnaya kommunikaciya kak nauchnaya disciplina (Intercultural communication as a scientific discipline)// Қазакстан Respublikasy ғаламдық мәдениет және тиларалық қауымдастықтар (қазак және әлем тилдери) – Almaty: Abylaj han atyndary ҚазКHK және ӘТУ. – 2006. – 105-119 bb. [in Rus.].
- [9] Chen Ge, Ou Dan. Ri chang jiaowang liyi. Shejiao liyi. –Shanghai jiaotong daxue chubanshe. –2016. –pp. 3-4 [In Chn.].
- [10] Jiang Diao. Liyi zhishi. – Nanchang: baihuazhou wenyi. –2012. –pp. 84-85 [In Chn.].
- [11] Xiong Jingyu. Xiandai wenming limao yongyu shouce. – Beijing: Jindun chubanshe. –2012. –pp.16-25 [In Chn.].
- [12] Qi Rui. Baifang liyi. Liyi changshi. – Beijing: Zhongguo huaqiao chubanshe. –2019. –pp.63-64 [In Chn.].
- [13] Makarov B.V., Nepogoda A.V. Etiket delovyh kommunikacij. Delovoj etiket. (Etiquette of business communications. Business Etiquette.) –Rostov n/D: Feniks, 2010. – S. 316-318. [in Rus.].

ЭТИКЕТ ИЗВИНЕНИЯ В КАЗАХСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Ибраимова А.Р.¹, Досымбекова Р.О.²

*¹Докторант PhD кафедры китаеведения факультета востоковедения
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

² Доктор PhD, и.о. доцента кафедры китаеведения факультета
востоковедения Казахского национального университета
имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*¹e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,

²e-mail: rauan-d@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются лингвокультурные особенности *этикета извинения* в казахском и китайском языках. Также изучается роль этикета в улучшении языкового общения и выражения вежливости в обществе.

Основной целью статьи является сравнительное исследование этикетных формул, используемых в казахском и китайском обществе. В связи с этим авторы сопоставляют правила употребления формул вежливости в языковом общении между адресантом и адресатом, сходства и различия языкового единства казахского и китайского народов с точки зрения языковой культуры, традиций, национального менталитета.

Методология проблемного исследования тесно связана с историей, социологией и лингвистикой. Авторами рассматриваются теория и практика общения адресанта и адресата с использованием формул этикета. В статье используются методы анализа, описания, исторического, сопоставительного, эмпирического и социального исследования в зависимости от специфики употребления этикета в казахском и китайском языках.

По мнению многих исследователей, человеческие отношения должны основываться на национальном менталитете и законах, правилах и принципах, сформированных в этой среде, потому что человек развивается и взрослеет вместе с обществом. В процессе реализации речевого этикета другого народа говорящий должен знать язык этой страны, а также менталитет, мировоззрение и историю его духовного развития. Это связано с тем, что не все народы имеют одинаковые культурные особенности, что создает проблемы в осуществлении коммуникации. В статье также отмечается, что этикет в казахском и китайском обществе основан на согласованности и вежливости казахских и китайских традиций, а самое главное – на уважении людей друг к другу. Общество может быть сформировано правильно, если соблюдаются принципы гуманности и вежливости.

Результаты исследования важны для использования в практике высшей школы при подготовке языковедов, в научно-исследовательской работе магистрантов и докторантов.

Ключевые слова: эволюция этикета, лингвокультура, цивилизация, нормы поведения, этикет, коммуникация, ментальность, адресант, адресат, субъект.

ETHICS OF APOLOGY IN KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES

*Ibraimova A.¹, Dossymbekova R.²

^{*1}Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of oriental studies,
Department of Sinology, PhD student, Almaty, Kazakhstan

²PhD, Al-Farabi Kazakh National University, the Faculty of oriental studies,
Acting assistant professor of the Department of Sinology,
Almaty, Kazakhstan, ^{*1}e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru,

²e-mail: rauan-d@mail.ru

Abstract. The article deals with the linguo cultural features of the etiquette of *an apology* in the Kazakh and Chinese languages. In addition, the study focuses on the role of etiquette in improving language communication and polite speech in society.

The main purpose of the article is comparative study of etiquette formulas aimed at language communication in the Kazakh and Chinese society. In this regard, the rules of polite usage of the language communication between the addressee and the addressee, the similarities and differences of the linguistic unity of the Kazakh and Chinese peoples are compared in terms of language culture, traditions, national mentality.

The problem research methodology is closely connected with the sciences of history, sociology and linguistics. The research intends to examine the theory and practice of communication between the addresser and the addressee in the implementation of the etiquette. The article uses methods of analysis, description, historical, comparative, empirical and social research, depending on the specifics of the usage of the etiquette in the Kazakh and Chinese languages.

According to many researchers, human relations should be based on the national mentality and the laws, rules and principles formed in this environment, because a person develops and matures together with society. In the process of implementing the language etiquette of another people, everyone should know the language of that country, as well as the mentality and worldview and the history of spiritual development. This is due to the fact that not all peoples have the same cultural characteristics, which creates problems in the implementation of communication. The article also emphasizes that the etiquette in Kazakh and Chinese society is based on traditional harmony and politeness, the main thing is that people show respect and dignity to each

other, and that society can be formed correctly if the principles of humanity and politeness are observed.

The results of the research are helpful for the use in the practice of higher education institutions for training linguists and for research works of undergraduate and doctoral students.

Keywords: the evolution of etiquette, linguocultural, civilization, the norm of behavior, etiquette, communication, mentality, addressant, addressee, subject.

Статья поступила 12.01.2022

ӘОЖ 81'1

ХҒТАР 16.21.27

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.008

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ БОЛМЫСЫН СИПАТТАЙТЫН ҰЛТТЫҚ ПРЕЦЕДЕНТТІ ФЕНОМЕНДЕР

*Игисинова А.С.¹, Раева Г.М.²

*¹филология магистрі, оқытушы,

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан,

²ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: kas-id-3@mail.ru, ²e-mail: raeva09@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әйелінің болмысын көрсететін ұлттық прецедентті феномендер, олардың әлеуметтік-прецедентті, әмбебап-прецедентті және ұлттық прецедентті сияқты түрлері, прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтін, прецедентті жағдаят, прецедентті айтылым және прецедентті есім ұғымдары әртүрлі ғалымдардың ғылыми жұмыстарын зерделеу арқылы қарастырылған. Мақала мақсаты – қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендерді анықтау. Осы мақсатқа жету үшін қойылған міндеттер: «прецедентті феномендер» ұғымын ашу; прецедентті феномендердің түрлерін, дәлірек айтқанда, ұлттық прецедентті феномендерді қарастыру; «қазақ әйелінің болмысын» талдау. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, гендерлік лингвистика, когнитивті лингвистикаға қатысты еңбектерге теориялық толықтырма жасау болып табылады. Практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Лингвомәдениеттану», «Гендерлік лингвистика», «Прецеденттілік құбылыс» сынды арнайы курстар дәрістерін құрастыруға, оқу-әдістемелік кешендер дайындауда, курстық және дипломдық жұмыстарды жазу барысында немесе тақырыптарын әзірлеуде қолдануға болады.

Ұлттық прецедентті феномендер арқылы қазақ әйелінің болмысын нақтылау үшін осы уақытқа дейін гендерлік лингвистика аясында жазылған еңбектерге талдамалы шолу жасалды. Бұл зерттеудің әдіснамасын құрады. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі: қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер анықталды. Прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді талданып, мысалдар арқылы көрсетілді. Қыздарға байланысты прецедентті айтылымдар үлесі жоғары болғанынан, қазақ халқының қыз бала деген ерекше құрметін, оның тәрбиесіне ерекше мән беретінін ұйғардық. Зерттеу жұмысының құндылығы: бүгінгі менталдық жаһандану кезеңінде қоғамда ер адамдар мен әйел адамдардың әлеуметтік рөлдері өзгеруде. Соған байланысты адам санасында қалыптасатын және сақталатын прецедентті феномендер де жаңарып немесе жаңадан қалыптасып отырады, кейбіреулері тіпті жойылып кетеді. Осындай тілдік материалдар негізінде біз әйел адам мен ер адамның болмысының өзгеруін анықтай аламыз.

Тірек сөздер: прецедентті феномендер, прецедентті айтылым, прецедентті мәтін, прецедентті есімдер, прецедентті жағдаят.

Негізгі ережелер

Қазіргі «менталдық» жаһандану заманында ер адам мен әйел адамның гендерлік рөлдері өзара араласуда. Ер адам мен әйел адамның нақты орындайтын функцияларын ажырату да қиынға соғуда. Қоғамда «әлсіз» болып саналатын әйел, бүгінгі таңда ер адам сияқты өзіне сенімді, дұрыс және тез шешім қабылдай алатын, көшбасшы бола алатын қасиеттерге ие. Бұрынғы және бүгінгі қазақ әйелінің ерекшеліктерін ажырата білу өте маңызды. Жалпы адамзаттық мәдениеттің даму үрдісі әрбір ұлттың, халықтың дәстүрі мен мәдениетіне ықпал етуде.

Кіріспе

Әр адам белгілі бір ұлттық мәдениетке жатады. Елдер мен халықтар арасындағы экономикалық, мәдени және ғылыми қарым-қатынастар мәдениетаралық коммуникация, тіл мен мәдениет арақатынасын зерттеуге, тілдік тұлғаны үйренуге байланысты тақырыптарды өзекті ете түседі. Тілдік құбылыстарды терең түсіну үшін лингвистика мәдениет сұрақтарына көмекші материал ретінде жүгінеді. Адамдардың өмір сүру салты динамикалық өзгеріске ұшыраған сайын, олардың тілдік талғамы да өзгеруде. Ұлттық-мәдени бағалаушылық сипатқа ие лексика да, яғни мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер мен прецедентті феномендер жаңа сөздер, атаулар мен мән мәтіндер арқылы жаңартылуда.

Лингвистикада соңғы жылдары прецедентті феномендерді зерттеуде бірнеше тәсілдеме дамып келеді. Бірінші тәсілдеме тілдік тұлға теориясы мен когнитивтік лингвистика тұжырымдамаларын біріктіреді.

Бұл тәсілдеме өкілдері қатарына Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, И.В. Захаренко, Д.Б. Гудков, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров жатады. Екінші тәсілдеме лингвистиканың жас дамушы саласы– лингвомәдениеттану жетістіктеріне негізделеді. Өкілдері: С.Л. Кушнерук, Г.Г. Слышкин, Л.И. Гришаева. Үшінші тәсілдеме өкілдері А. Е. Супрун, Н. М. Орлова, Г. Д. Распаева, Н. В. Иноземцева, Н. А. Кузьмина, А. Д. Васильев, И. И. Яценко, А. А. Евтюгина, С. С. Чистова прецедентті феномендерді интертекстуалдық теориясы тұрғысынан қарастырады. Еңбектерін прецедентті феномендерге арнаған ғалымдар саны көп болғанымен, бүгінгі таңда бұл құбылысты жан-жақты зерттелген деп сенімді айта алмаймыз. Жоғарыда аталған лингвистикалық білімдер жүйелері аясында қарастырылған прецедентті феномендердің базалық ұғымдары әртүрлі түсіндіріледі және прецеденттілікке қатысты әрқилы негізгі және екінші реттік белгілер айқындалады. Мұның барлығы тілдік прецеденттіліктің күрделі және көп сырлы, әлі де кешенді жан-жақты зерттеуді талап ететін құбылыс екенін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Қазақ әйелінің болмысын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде Ж. Кейкіннің “Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі” және Бабалар сөзі 65-том “Қазақ мақал-мәтелдері” жинағынан және интернет дереккөздерінен алынды.

Зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында кешенді зерттеу, көркем мәтінді лингвомәдени тұрғыдан талдау, контекстік талдау, салыстыру және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Талқылау

Алғаш рет «прецедентті феномен» ұғымын Ю.Н. Караулов «Русский язык и языковая личность» атты жұмысында қолданды. Ғалым прецедентті мәтіндерді тілдік тұлға теориясы аясында қарастырып, олардың қолданылуын тұлғаның коммуникативті- іс әрекеттік қажеттілігі деп түсіндіреді [1, 215 б.].

Ю.Н. Карауловтың пайымдауынша, прецедентті мәтіндер жалпыға мәлім және қайта интерпретациялау қасиеттерімен ерекшеленеді. Прецедентті мәтіндердің жалпыға мәлімдігін түсіндіре отырып, ғалым өте жақсы негізделген болжам жасайды: тілдік тұлғаның прецедентті мәтіндермен танысуы мектеп қабырғасынан және әлеуметтену процесі кезінде орын алады, «прецедентті феномендерді үйрену тіпті жалпы білім беру бағдарламасына кірмесе де, оларды «оқып немесе естіп» үйренбесе де, сөйлеуші бәрібір олар (прецедентті феномендер) туралы біледі [1,216 б.] Осыған орай, айта кететін маңызды жайт, тіл таратушысы прецедентті мәтіндерден хабардар болу керек, өйткені «прецедентті мәтіндерді білу тұлғаның сол дәуірге және мәдениетке жататынын білдіреді, ал білмеуі оның сол мәдениетті қабылдамауын көрсетеді» [1,216 б.]. Ю.Н. Караулов

прецедентті мәтіндердің тұрақсыз екендігін айтады. Оның пікірінше, уақыт өте база өзгеріп отырады: кейбір прецедентті мәтіндер ескіріп, орнына жаңа мәтіндер келеді.

Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндерге семиотикалық тіршілік амалы тән деп белгілейді, яғни «түпнұсқа мәтін тұспал, қайта сілтеме, нышан ретінде беріледі, коммуникация процесіне мәтін не толығымен енгізіледі, не сөйлеу жағдаятына немесе үлкен өмірлік оқиғаға байланысты жеке фрагменттер ретінде көрініс береді, мұндай жағдайда бүтін мәтін немесе оның фрагменті тұтас белгілеу бірлігі болады»[1, 217 б.]. Р. З.Назарова мен М. В.Золотарев прецедентті феномендердің осы қасиетін анықтаушы ерекшелік деп есептейді; бұл сөйлеу ағынынан прецедентті мәтіндерді анықтауға мүмкіндік береді.

Сонымен, Ю.Н. Караулов прецедентті мәтіндердің негізгі ерекшеліктерін былай анықтайды:

- 1) Эмоционалдық және танымдық маңыздылығы;
- 2) Жалпыға мәлім, тұрмыстық қолдану аясының кеңдігі;
- 3) Бірнеше рет жаңартылуы (қайталанылуы);
- 4) Қайта интерпретациялануы (өнердің басқа формаларында жүзеге асырылу қабілеттілігі);
- 5) Хронотопиялық таңбаланылуы (прецедентті мәтіндер белгілі бір дәуірге және мәдениетке жатады);
- 6) Семиотикалық тіршілік амалы.

Жоғарыда көрсетілген ерекшеліктер прецедентті мәтіндерді басқа мәтіндер түрінен ажыратуға мүмкіндік береді, сонымен қатар олар тілдік тұлға дискурсында прецедентті мәтіндердің қызметін сипаттайды.

Алайда, прецедентті сипатқа тек мәтіндер ғана ие деп айту дұрыс емес. Д. Б. Гудков, В. В. Красных, И. В. Захаренко и Д. В. Багаева ұсынған прецеденттік теорияға сүйенсек, прецедентті сипатқа ие бір қатар тілдік феномендер бар.

Мына феномендерді ғалымдар прецедентті деп анықтайды:

- 1) Ұлттық-лингвомәдени қауымдастықтың барлық өкілдеріне белгілі;
- 2) Когнитивті сипатта өзекті (танымдық және эмоционалды);
- 3) Белгілі бір ұлттық-лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің сөзінде үнемі жаңартылып тұратын [2; 8 б.].

А.С. Әділова прецедентті феномендерді вербалды (тілдік тұлғаның жадында дайын сөз, сөз тіркесі, сөйлем түрінде сақталып, өмір сүретін) және вербалданатын (тілдік тұлға оларды жадынан алғанда тұтас өздерін емес, олардың түрлі белгілі бір бөліктерін ғана алып, тұрақты атрибуттары арқылы мәтнінде пайдаланады) деп екіге бөледі. Ғалым вербалды прецедентті феномендерге прецедентті есімдер мен прецедентті айтылымдарды, ал еркін вербалданатын құбылыстарға прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдайларды жатқызады [3;112 б.].

С. Жапақов көпшілікке танымал аңыз-әңгімелерді «прецедентті мәтіндерге», ал сондағы оқиғаларды, тарихи тұлғаларды, кейіпкерлерді (эпикалық, ертегілік, фольклорлық, т.б.) «прецедентті феномендерге» жатқызады [4; 98 б.].

Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Д.В. Багаева және И.В. Захаренко прецедентті феномендерге прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді жатқызады. Ғалымдардың тұжырымдауынша, прецедентті мәтін мен прецедентті жағдаят кең мағыналы ұғымдар, сондықтан сөйлеу кезінде толық көлемде қолданылмайды. Осыған орай олар прецедентті мәтіннің және прецедентті жағдаяттың символы деген ұғым енгізеді [5;82 б.]. Ғалымдардың пайымдауынша, прецедентті мәтіндер мен прецедентті жағдаяттар прецедентті есімдер мен прецедентті айтылымдар арқылы жаңартылады.

В.В. Красных прецедентті мәтіннің ұзақтығына қатысты мәселе көтеріп, «мәтін» ұғымының өзі кең мағынада қабылдануы мүмкін деген ой білдіреді. Ю.М. Лотманның еңбектеріне сүйене отырып, ғалым мәдениет толығымен бір үлкен мәтін болып қабылданатынын көрсетеді, [2; 9 б.] мысалы әртүрлі мәдени ескерткіштерді бейвербалды прецедентті мәтіндер ретінде қарастыруға болады. Прецедентті феномендерді екі үлкен категорияға бөлуге болады: вербалды және бейвербалды [5;107 б.].

Е.Ю. Прохоров прецедентті мәтіндердің қолданылуын «белгілі бір мәдениетте жүзеге асырылатын, әлем және оның бейнесі туралы білім жүйесімен» байланыстырады [6;155 б.]. Демек, прецедентті мәтіндерді зерттеу лингвомәдениеттану саласында қарастырылып, лингвомәдениет тұрғысынан талдауға болады.

Зерттеудің бұл бағыты соңғы онжылдықта кеңінен таралуда. Бұл тәсілдеменің негізгі ерекшеліктері: 1) прецедентті феноменді адами мәдениет артефактінің өкілі ретінде қабылдау және 2) мәтінді кең мағынада түсіну. Бұл ерекшеліктер «прецедентті мәтін» ұғымын кең ауқымда түсінуге ықпал етеді. Г.Г. Слышкин прецедентті мәтінді әртүрлі ұзақтыққа ие болуы мүмкіндігін айтады, «мақал-мәтелдер немесе афоризмдерден бастап эпосқа дейін» [7;29 б.]. Ю.Н. Карауловтың прецедентті мәтінге алғаш берген анықтамаларына қатысты кейбір шектеулерді, яғни прецедентті мәтіндердің кеңдігі, олардың қолданыста жүру уақыты мен тіршілігіне байланысты шектеулерді алып тастап, олардың мағынасын ауқымдайды. Ұсынылған анықтамалар қатарына мәтінішілік аллюзиялар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер сияқты құбылыстар жатқызылады.

Аталған лингвомәдени тәсілдемеге қарсы когнитивті тәсілдеме де бар. Мұнда В.В. Красных Ю.Е. Прохоровтың идеяларын сынға алады. Ғалым прецедентті мәтіндердің сөйлеу барысында толық көлемде қолданылады деген пікірмен келіспейді, олар «анағұрлым үлкен бір

дүние» дейді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, әр прецедентті мәтін ішінде жеке тұлғалық және жалпымәдени жоспарда әртүрлі сипаттарға ие қабылдау инварианты болады. Сондықтан прецедентті мәтіндер сөйлеу барысында толығымен қолданылмайды. Сөйтіп, В.В. Красных сөйленімдегі прецедентті мәтіндерді жаңарту құралы болып табылатын «прецедентті мәтіндер символы» терминіне қайта оралады [2; 8 б.].

Прецеденттік теориясына қатысты кезекті зерттеулер когнитивті тәсілдеме тұрғысынан жүргізілді (Д.Б. Гудков және В.В. Красных). «Концепт» ұғымы мен прототиптер теориясы прецедентті феномендердің құрылымын және қызмет ету механизмін сипаттауда қолданылды. Д.Б. Гудков мен В.В. Красных прецеденттердің сөйлеу барысында қолдану ерекшеліктерін және олардың концептерінің тілдік санада сақталуын қарастырған. Зерттеу ауқымдылығы мен ғалымдардың беделі прецедентті феномендерге деген қызығушылықты арттырды, сөйтіп бұл тақырыпқа арналған еңбектер саны да көбейе түсті. Авторлар прецедентті феномендердің әсіресе әртүрлі дискурста қызмет етуін қарастырды. Дәлірек айтатын болсақ, саяси дискурс, жастар дискурсы, көркем, публицистикалық, мультипликациялық, фольклорлық, әзіл-оспақ, кинематография дискурстарына арналған біршама еңбектер жарыққа шықты.

Дискурсты-когнитивті тәсілдеме аясында жүргізілген көптеген зерттеулер нәтижесінде Ю.Н. Караулов берген алғашқы анықтама үнемі толықтырылып отырды. Н.В. Смыкунова ұсынған анықтама осы тәсілдеменің негізгі бағыттарын көрсетеді: «Прецедентті феномендер – сөйлеуде үнемі жаңартылып отыратын, ұлттық лингвомәдени қауымдастықтың барлық өкілдеріне ортақ, азайтылған коннотативті боялған қабылдау инварианты бар, қосымша декодтауды қажет етпейтін, дискурс бірліктері» [8; 52 б.].

Бұл анықтама прецедентті феномендерге қатысты бірнеше мәселені шешуге талпыныс. Біріншіден, прецедентті феномендердің белгілі лингвомәдени қауымдастық өкілдеріне ортақтығы көрсетіледі. Екіншіден, міндетті өлшемшарты – белгілі қауымдастық өкілдерінің ұжымдық тілдік санасында бекітілген, белгілі қабылдау инварианттың болуы. Үшіншіден, прецедентті феномендерді декодтау үрдісі тіл тасымалдаушысына қиындық туғызбау керек, яғни прецедентті феномендер кең танымал болумен қатар, олардың қолданылуы клишеленген (клишированность) болу қажет.

Жоғарыда аталған авторлардың көбісі прецедентті феномендердің келесі ерекшеліктерін атап өтеді:

- 1) инварианттылық;
- 2) қайтажасалымдылық;
- 3) клишелеу

Осы ерекшеліктерге тағы да эталондық пен аксиологиялық таңбалануды қосуға болады.

Прецедентті феномендердің эталондығы туралы алғаш рет И.В. Захаренко айтып өтті. Ғалымның пікірінше, сөйлеудегі прецедентті феномендердің сәтті қызмет етуі олардың эталон болуы, яғни белгілі бір шындық құбылыстарының «өлшеуіші» болуы қабілетіне байланысты; тіл таратушылары ұжымдық жадыға, одан шындық құбылыстарына ұқсас белгілі бір мәтіндер, есімдер, жағдаяттарға жүгіне алады. [4; 107 б.] Ауқымды мағынада прецедент– бұл тіл таратушылары шындық жағдаяттарын сипаттау үшін қолданылатын шаблон. Бұл мұрат(идея) тілдік мінез-құлық стереотиптерімен, яғни адамдардың жаңа дүние ойлап таппай, бар айналымдар мен клишелерді қолданумен тығыз байланысты.

Орыс ғалымдары Г.Г. Слышкин, Е.А. Нахимова, Е.Н. Горбунова, Л.И. Гришаева, Л.Ю. Федорова прецеденттердің құндылық құраушысы болатыны туралы біраз еңбектер жазады. Құндылығы арқылы прецеденттер тіл таратушыларының дискурсында бекітіледі және сөйлеуде прецеденттердің қолданылуын ынталандырады. Р.З. Назарова мен М.В. Золотаревтің пайымдауынша, прецеденттердің құндылығы екі жақты табиғаттан тұрады. Бір жағынан, прецеденттер жеке мәдени кабаттар мен тарихи кезеңдерді бір жүйеге байланыстыратын «мәдени скрептер» ролін атқару мүмкін. Басқа жағынан, прецеденттер қоршаған шындық, қоғамдық және жеке тұлғалық қарым-қатынастар, белгілі бір тарихи-әлеуметтік кезеңге және белгілі бір лингвомәдени қауымдастыққа тән адамгершілік басымдықтары туралы құндылықты көзқарастарды білдіреді [9;25 б.].

Прецедентті феномендердің өзінің белгілі бір даму кезеңіндегі белгілі лингвомәдени қоғамдастыққа тән әртүрлі құндылықтарды көрсету ерекшеліктері мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: прецедентті феномендер, ең алдымен жалпы тілдік жүйенің бірліктері емес, тілдік тұлға дискурсының бірліктері болып табылады. Прецеденттер семантикасы тұрақсыз: прецедент «тұрақты, нақтыланған мағынасы болмағандықтан, оның өзекті мағынасы кең диапазонда өзгеріп тұрады» [10;76 б.] Сондықтан, прецедентті феноменнің бір негізгі мағынасы бар деп айтуға келмейді.

«Прецедентті феномендерді» зерттеу аясы ХХ ғасырдың соңында кеңейе түсті. Н.В. Петрованың пікірінше, бұл ұғымның терминологиялық туындылары шыға бастады. Ғалымдар «прецедентті мәтіндік реминисценция», «прецедентті онимдер», «прецедентті топонимдер», «прецедентті жанр», «прецедентті әлем», «прецедентті бейне» сынды бірнеше ұғымдар ұсынды. Біздің пікірімізше, бұл ұғымдар прецедентті феномендер қатарына толығымен жатқызылуы әлі де уақыт еншісінде. Өйткені прецедентті феномендер ең алдымен жеке санада (мысалы, соңында прецедентті мәртебесіне ие болатын мәтіндердің құрылуы) немесе кіші топтар (тарихи оқиғалар мен жағдаяттар) деңгейінде пайда болады. Кең танымал болып, аталған прецедентті феномендер

үлкен адами топтарының санасында бекітіліп, ұлттық, мәдени немесе өркениеттік феномен мәртебесіне ие болады. Прецедентті феномендер тұрақтылығының бекітілуіне көптеген факторлар әсер етеді. Егер precedentті феномен берілген лингвомәдени қауымдастық үшін құнды және өзекті болатын, қандай-да бір құбылыс немесе болмыс фактілерін көрсететін болса, онда ол тіл таратушыларының ұжымдық санасында ұзақ уақыт бойы сақталады.

Әртүрлі тарихи кезеңдерде precedentті феномендердің қалыптасу шарттары әртүрлі болды. Біздің ойымызша, precedentті феномендердің жинақталу және сақталу үдерісінің белсенділігі адамдар арасындағы ақпараттардың алмасу үдерісімен тікелей байланысты.

Кітап бастыру дамуымен және әртүрлі авторлардың кітаптарының таралуы арқылы precedentті феномендер көлемі де ұлғайды. Газеттер мен телевидениенің пайда болуы precedentті феномендердің когнитивтік негіздерін жаңарту үдерісін тездетті. Бүгінгі таңда интернет пен әлеуметтік желіде қарым-қатынас жасаушылар арқасында precedentті феномендердің пайда болу мен жойылу үдерісі анағұрлым жылдамдаған.

Прецедентті феномендер – өткен шындық құбылысына қаратылған және жеке тілдік тұлға немесе тіпті тұтас бір лингвомәдени қауымдастық үшін құндылыққа ие коммуникацияның тұтас бірліктері [11;22 б.].

В.В. Красных феномендерді әлеуметтік-прецедентті, ұлттық-прецедентті және әмбебап-прецедентті деп бөледі.

Әлеуметтік-прецедентті феномендер – белгілі бір социумның (ұрпақтық, әлеуметтік, профессионалды, кәсіби) кез-келген өкіліне таныс және ұжымдық когнитивтік кеңістікке жататын феномендер. Мысалы, барлық мұсылмандарға ортақ немесе дәрігерлерге (кәсіби).

Әмбебап-прецедентті феномендер – әмбебап когнитивтік кеңістікке жататын және кез-келген қазіргі адамға танымал феномендер.

Ұлттық precedentті феномендер, біз жұмысымызда ерекше мән аударатын феномендер, белгілі бір ұлттық лингвомәдени қауымдастық өкілдеріне танымал феномендер түрі [12;174 б.].

Нәтиже

Кез келген ұлтта қалыптасқан әйел портреті болады. Мысалы, «француз әйелі» дегенде, көз алдымызға нәзік, әдемі киінген, сырт келбеті сұлу, күтім көрген, кербез, әйелге тән әйелдік қасиеті байқалатын, өзіне-өзі сенімді, табиғилықпен ерекшеленетін әйел елестейді. «Жапон әйелі» деген ұғымды есіткенде, арық, нәзік, кішкентай, терісі қардан да аппақ, көздері үлкен, шашы ұзын, сыпайы әйелді елестетеміз.

Ал қазақ әйелінің портреті қандай? «Қазақ әйелі» – халық дәстүріне адал, намысты, инабатты, ізетті, сыпайы, әдепті, қылықты, білімді, талапты болу [13; 50 б.].

Қазақ әйелі– әр тірліктің бастау көзі, үй ұйытқысы, әрі тұтқасы. Халқымыз ананы айрықша ардақтап, есімін ұмытпай, асқақ ұстайтын

болған. Аналар өз отбасының ғана емес, бүкіл елінің тыныштығын қорғай алған. Ел басына қатер төнгенде, аналарымыз ер адамдармен бірге атқа отырып, қан майданға аттануға дайын болған.

Сондай аналардың бірі, XVIII ғасырда өмір сүрген, Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың әйелі – Бопай ханым. Сұлулығымен, ақылдылығымен ерекшеленген Бопай ханым, ханның қазасынан кейін билікте отырған ұлдарына кеңес беріп отырған.

Ауыз әдебиетінде жиі айтылатын есімдердің бірі – Домалақ ана. Ел анасы болған Домалақ ана сабырлы, ақылды, кемеңгер адам болған.

Қазақ әйелі – отбасы ұйытқысы, ақылшы-кеңесшісі, ұрпақ тәрбиелеушісі ғана емес, рухани өрлеудің жаршысы, ұлт дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа таратушы. Ұлттық дәстүр – бұл біздің генетикалық кодымыз. Осы кодты келесі ұрпаққа сақтап, жеткізіп отыратын да аналар. «Бопай ханым», «Домалақ Ана» есімдерін прецедентті есімдер деп айтуға болады.

Біз, Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Д.В. Багаева және И.В. Захаренконың прецедентті феномендерге прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді жатқызу пікірімен толықтай келісеміз.

Прецедентті айтылымға мақал-мәтелдер, қанатты сөздер жатады. Тілімізде қазақ әйелінің болмысын ашып, нақтылап беретін мақал-мәтелдер көп. Мақал- мәтелдерде халықтың жай-күйі, салт-дәстүрі, күнделікті тұрмыс-тіршілігі, жалпы мәдениеті терең, дәл және ықшам бейнелейді.

Ш. Мажитаева, А. Тажикеева «Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің уәжділігі (гендерлік қыры)» мақаласында мақал-мәтелдердің гендерлік қырын ашу үшін оларды әлеуметпен біртұтас етіп қарастыру керек деп көрсетеді. Авторлар әйелдер мен ерлерге қатысты мақал-мәтелдерді шартты түрде Қазан төңкерісіне дейінгі және Қазан төңкерісінен кейін пайда болған мақал-мәтелдер деп екіге бөліп қарастырады. Мысалы, Қазан төңкерісіне дейінгі мақал-мәтелдерде әйелдердің ер адаммен салыстырғанда қоғамда алатын орнының әлдеқайда төмен екенін байқауға болады: *Алтын басты әйелден, Бақыр басты еркек артық; Қатын бастаған көш оңбас; Қатын бастаған ел қараң қалады; Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа.*

Қазан төңкерісінен кейін қоғамда болған саяси-әлеуметтік өзгерістерге сай, әйелдердің қоғамдағы орнына қатысты мақал-мәтелдердің біраз бөлігі қолданыстан шыққан [14;41 б.].

Прецедентті айтылымға жататын мақал-мәтелдер Ж. Кейкіннің “Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі” және Бабалар сөзі 65-том “Қазақ мақал-мәтелдері” жинағынан және интернет дереккөздерінен алынды. Негізгі жиынтық үлкен көлемді болғандықтан, репрезентативті жиынтық арқылы 194 мақал-мәтел алынды және мазмұнына қарай 4 категорияға топтастырылды: Қыз тәрбиесі – ұлт тәрбиесі, Әйел-ана –өмірге ұрпақ

әкелуші, Әйел– отбасы ұйытқысы, Келіннің құлағына алтын сырға. Әр категорияның меншікті үлесі анықталды.

1 Қазақ әйеліне қатысты мақал-мәтелдер

№	Категориялар	Жиілік	% үлесі
1	Қыз тәрбиесі–ұлт тәрбиесі	102	52,6
2	Әйел-ана– өмірге ұрпақ әкелуші	52	26,8
3	Әйел– отбасы ұйытқысы	21	10,8
4	Келіннің құлағына алтын сырға	19	9,8
	Барлығы	194	100,0

Әйел– отбасы ұйытқысы тақырыбына қатысты жинақталған мақал-мәтіндер үлесі 10,8 %. *Әйел-ана– өмірге ұрпақ әкелуші* деп, әйелдің аналық махаббатын, қамқорлығын, қазақ халқының әйел-анаға деген құрметті көрсететін паремиялардың меншікті үлесі 26,8 % құрады. Қыздарын ерекше сыйлаған, оның тәрбиесіне үлкен мән берген қазақ халқының паремиялық қорында қыздарға байланысты көп мақал-мәтелдер кездеседі, біз жинақтаған мақал-мәтелдер үлесі 52,6 % құрады. Мақал-мәтелдердің 9,8% *келінге* қатысты айтылған.

Қазақ отбасында қыз балаға деген құрмет баяғыдан ерекше болған. Қазақ қыздары әке-шешесінің қолында, ағалары, бауырларымен, туыскандарымен тұрған. Олар *Қыз баласы әкесіне жұлдыз, шешесіне құндыз; Қыз өссе–елдің көркі* деп қыздарын аялап, әлпештеп, оған ерекше қамқорлық көрсетіп, өсірген. Қызды *Қыз бала – қонақ* деп, *Есік жақта отырған қыздың төркіні кедей болар* деп ырымдап, қатты сыйлап төрге отырғызған, отбасында ұл балаларды жастайынан әйел затын құрметтей білуге тәрбиелеген. Қыз– болашақ ана. *Қызға қырық үйден тиым; Қызға қырық кісі сөйлейді* деген мақалдардың астарында ұлттық философия жатыр. Қыз бала өзінің жүріс- тұрысына мән беру керек, өйткені ол– болашақ келін, ұрпақ жалғастырушы, отбасы ұйытқысы.

Талданған мақал-мәтелдерден қазақ халқының әйел-анаға деген құрметі ерекше екендігін байқауға болады. *Анасыз өмір — сөнген көмір, Анасыз үй – панасыз; Анаңды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызынан да құтыла алмайсың; Алты жеңге бірігіп ана болмас; Жаннаттың кілті – ананың табанында; Ананың сүтін ақта, жүрегіне күйе жақпа* деп қазақ халқы ананы адам өміріндегі ең маңызды жан деп көрсетеді.

Әйелдің ана ретіндегі бейнесі жағымда сипатта, **ана-бала** қарым-қатынасы арқылы беріледі:

Жалғыз баласы атқа шапса, Анасы үйінде тақымын қысады; Баласының былдырын анасы гана ұғады; Ана баласын арыстанның аузынан алады; Аналы баланың өзі тоқ, Анасыз баланың көзі тоқ; Анаңа рақым етпесең, Балаңнан рақым күтпе.

Қазақ әйелі– отбасы ұйытқысы. М. Мағауин «Қазақ әйелі – бар мұратын отбасының игілігіне байлаған, әлемдегі ең ізгі әйел.... Ұлттың ұйтқысы» деп те айтады [15]. Шал ақынның төмендегі өлең жолдарында да әйел адамның бойындағы жақсы қасиеттер ерекше дәріптеледі:

Жақсы қатын алсаңыз,
Жақсылығын білдірер,
Ерін жөнге көндірер,
Анық осы, бозбала,
Жұмақтан шыққан хормен тең,
Алғаның жаман жолықса,
Жамандығын білдірер,
Ер қадірін кетіретер,
Оның өзі, бозбала,

Маңдайға біткен сормен тең (Шал ақын);

Қазақ отбасында да, қоғамында негізгі орын ер адамға беріледі. Дегенмен бұл әйелдің күйеуіне толығымен бағынады дегенді меңзеп тұрған жоқ. Әйел адам ерінің ақылшысы, тілеушісі, қолдаушысы. Шал ақын айтқандай, жақсы әйел ерінің жақсылығын асырар, жамандығын жасырар. Жаман әйел отбасының, ерінің қадірін кетіреді. Шал ақынның өлең жолдарын прецедентті мәтін қатарына жатқызамыз.

Мәдениет бірлігі болып табылатын ауыз әдебиетіндегі өлең, аңыз, ертегі әңгімелерде біз әйелдің сұлу, ақылды, айлалы бейнелерін жиі кездестіреміз. Еріне ақыл айтып, айласы арқылы жауларын жеңіп шығады. Мысал ретінде Жәнібек пен Жиренше шешен аңызын алуға болады.

Аңызда Жиренше – әрі ақылды, әрі сөз тапқыш, кез-келген жағдайдан сүрінбей шығатын адам. Бірақ патшаның өте қиын үш тапсырмасын орындауға келгенде, не қыларын білмей қалады. Осы жағдайда Жиреншені ажалдан құтқаратын – әйелі Қарашаш. Ол өз сүтінен қымыз ашытып, ханмен бірге жорыққа шыққан күйеуінің қанжығасына байлап береді. «Хан шөлдеп, саған сусын тап, әйтпесе өлтіремін!»- деп айтқанда, осы қымызды ханға ұсын, ішіп болғаннан кейін, ненің сүті деп сұрағанда ғана қымыздың сырын ашасын», - дейді.

Қарашаштың болжағаны дұрыс келеді. Хан қымызды Қарашаштың сүті екенін білгенде, санын бір-ақ соғып, енді оны әйелдікке ала алмайтынын түсініп, Жиреншеге жаулығын тоқтатады. Бұл прецедентті жағдаят әйелдердің ханнан да, оның шешенінен де ақылды бола алатынын көрсетеді.

Кестеде көрсетілгендей, талданған мақал-мәтелдердің ішінен келінге қатысты айтылған мақал-мәтелдердің меншікті үлесі 9,8% құрады.

Кез келген қазақ қызы – болашақ келін. «Келіні жақсы үйдің керегесі алтын» деп айтқан халқымыз. Жас кезінен күйеуінің шаңырағына келген келін, сол үйдің ыстығымен кіріп, суығымен шығады. Ата-анасының

үйінен алып келген тәрбиесі жаңа шаңырақта жалғасады. Енесінен біраз дүние үйренеді. *Келін қайын ененің топырағынан жаратылады* деген сөз осыдан шыққан болар. Келінге айтылатын мін болса, оған тура айтылмай, жұмсақ, жанама түрде жеткізілген. Мысалы, *Қызым саған айтам, келінім сен тыңда* деп ата-енесі өз қыздарын тәрбиелеу арқылы, келінге де тәлім-тәрбие беріп отырған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, прецедентті феномендер деп белгілі бір қауымдастықтың барлық өкілдеріне ортақ, сол қауымдастық өкілдерінің ұжымдық тілдік санасында бекітілген, декодтау үрдісінде қиындық туғызбайтын дискурс бірліктері. Жұмысымызда «прецедентті феномен» ұғымын аштық. Прецедентті феномендердің әлеуметтік-прецедентті, ұлттық прецедентті және әмбебап-прецедентті түрлерін қарастырдық.

Прецедентті феномендерге жататын прецедентті мәтінді, прецедентті жағдаятты, прецедентті айтылымды және прецедентті есімді талдап, мысалдар арқылы көрсеттік. Қыздарға байланысты прецедентті айтылымдар үлесі жоғары болғанынан, қазақ халқының қыз балаға деген ерекше құрметін, оның тәрбиесіне ерекше мән беретінін ұйғардық.

Қазақ әйелінің болмысын сипаттайтын ұлттық прецедентті феномендер қазақ халқы үшін өзекті құбылыстар мен болмыс фактілерін көрсетеді, сондықтан олар біздің ұжымдық санамызда әлі күнге дейін сақталып келеді.

Алайда «менталдық» жаһандану дәуірінде, әлемдік пандемиядан кейінгі кезеңде адамдар арасындағы ақпараттың жедел алмасуына, ерлер мен әйелдердің қоғамдағы әлеуметтік рөлдерінің өзгеруіне байланысты әйел адамның болмысына деген көзқарас өзгеруде.

«Қазақ әйелінің болмысын» талдауда прецедентті есімдер, прецедентті айтылымдар, прецедентті мәтіндер және прецедентті жағдаяттар қарастырылды.

Қазақ әйелі – отбасы ұйытқысы, ақылшы-кеңесшісі, ұрпаққа тәрбие беруші, генетикалық код болып табылатын ұлттық дәстүрімізді таратушы және сақтаушы. Әйел–ана. Ана сүтімен мейірімділік, ұлтжандылық, парасаттылық сынды қасиеттерді өз бойына сіңірген бала өз еліне, тіліне, ұлтына үлкен құрметпен қарайды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. –М., 2010. – С. 215.

[2] Красных В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: сб. ст. –М., 1997. –С. 8

[3] Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі цитация

құбылысы. Монография. – Алматы: Эверо, 2015. – 252 б.

[4] Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: Фил.ғ.к...дис. –Алматы, 2003. –117 б.

[5] Захаренко И., Красных В., Гудков Д., Багаева Д. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // Там же. – С. 82.

[6] Прохоров Ю. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. –М., 2008. –С. 155.

[7] Слышкин Г. Лингвокультурные концепты прецедентных феноменов в сознании и дискурсе. –М., 2000. –С. 29.

[8] Смыкунова Н. Прецедентные феномены в речевом общении русской языковой личности и процессе обучения русскому языку как иностранному: дис. ... канд. пед. наук. –М., 2003. – С. 52.

[9] Федорова Л. Прецедентные феномены культуры в сознании современной студенческой молодежи: опыт социокультурного анализа: дис. ... канд. соц. наук. –Ростов н/Д, 2008. – С. 25

[10] Макаров В. Субстантивные фразеологизмы и прецедентные имена // Вестн. Новгород. гос. ун-та. – 2009. –№ 51. – С. 76.

[11] А. Ю. Никитина. Фразеологическая единица как основной элемент прагматического уровня, Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Филология. Журналистика. –2015. –Т. 15, вып. 2

[12] Красных, В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.

REFERENCES

[1] Karaulov Yu. Russkii yazyk i yazykovaya lichnost'.(Russian language and language personality) –М., 2010. –S. 215. [In Rus.]

[2] Krasnykh V. Sistema pretsedentnykh fenomenov v kontekste sovremennykh issledovaniy (The system of precedent phenomena in the context of modern research)// Yazyk, soznanie, kommunikatsiya: sb. st. –М., 1997. –S. 8. [In Rus.]

[3] Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем мәтіндеріндегі тсітатсия құбылысы.(Citation in modern Kazakh literary text) Monografiya. – Алматы: Evero, 2015. – 252 б. [In Kaz.]

[4] Zhapaqov S. Epikalыk frazeologizmderdiң kognitivtik negizderi (Cognitive bases of phraseological units): Fil.ғ.к...dis. –Алматы, 2003. –117 б. [In Kaz.]

[5] Zakharenko I., Krasnykh V., Gudkov D., Bagaeva D. Pretsedentnoe imya i pretsedentnoe vyskazyvanie kak simvoly pretsedentnykh fenomenov(Precedent Name and Precedent Statement as Symbols of Precedent Phenomena) // Tam zhe. –S. 82. [In Rus.]

[6] Prokhorov Yu. Natsional'nye sotsiokul'turnye stereotipy rechevogo obshcheniya i ikh rol' v obuchenii russkomu yazyku inostrantsev. (National

дополнений к работам по лингвокультурологии, социолингвистике, гендерной лингвистике и когнитивной лингвистике. Практическая значимость заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы при разработке лекций по спецкурсам, таким как: «Лингвокультурология», «Гендерная лингвистика», «Прецедентные явления», при подготовке учебно-методических материалов, при написании курсовых и дипломных работ.

Методология исследования включает аналитический обзор научных трудов в рамках гендерной лингвистики, посвященных изучению сущности женщины. Основные результаты исследовательской работы: выявлены национальные прецедентные феномены, отражающие сущность казахской женщины. Были проанализированы прецедентный текст, прецедентная ситуация, прецедентные высказывания и прецедентные имена. Высокая доля прецедентных высказываний о девочках говорит о том, что казахский народ с великим уважением относится к девочкам в семье и уделяет особое внимание их воспитанию. Ценность проведенного исследования: в настоящее время в эпоху ментальной глобализации меняются социальные роли мужчин и женщин в обществе. Благодаря этому прецедентные явления, формирующиеся и сохраняющиеся в сознании человека, обновляются или переформируются, некоторые из них даже исчезают. На основе таких лингвистических материалов мы можем выявлять изменения в сущности женщин и мужчин.

Ключевые слова: прецедентные феномены, прецедентные высказывания, прецедентный текст, прецедентные имена, прецедентные ситуации.

NATIONAL PRECEDENT PHENOMENA CHARACTERIZING THE ESSENCE OF THE KAZAKH WOMEN

*Igissinova A.¹, Rayeva G.²

*¹M.A., teacher, The Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

²Candidate of Philology, assistant professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*¹e-mail: kas-id-3@mail.ru

²e-mail: raeva09@mail.ru

Abstract. This article examines national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman, types of precedent phenomena, such as social precedent, universal precedent and national precedent, as well as precedent texts, precedent situations, precedent statements and precedent names related to "precedent phenomena" by analyzing various scientific papers. The purpose of the article is to identify national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman. Tasks to achieve this goal:

to reveal the concept of “precedent phenomena”, to consider the types of precedent phenomena, to analyze the “essence of the Kazakh woman”. The scientific significance of the research lies in the development of theoretical additions to the works on linguoculturology, sociolinguistics, gender linguistics and cognitive linguistics. Practical significance: the results of the research can be used in the development of lectures on special courses, such as “Linguoculturology”, “Gender Linguistics”, “Precedent phenomena”, in the preparation of teaching materials, when writing term papers and theses.

The research methodology includes an analytical review of scientific works within the framework of gender linguistics devoted to the study of the essence of women. The main results of the research work: national precedent phenomena reflecting the essence of the Kazakh woman are revealed.

A high proportion of precedent statements about girls suggests that the Kazakh people have great respect for girls in the family and pay special attention to their upbringing. The value of the study: at present, in the era of mental globalization, the social roles of men and women in society are changing. Due to this, the precedent phenomena that are formed and stored in the human mind are updated or re-formed, some of them even disappear. Based on such linguistic materials, we can identify changes in the essence of women and men.

Keywords: precedent phenomena, precedent statements, precedent text, precedent names, precedent situation

Статья поступила 15.02.2022

ӘОЖ 81'42(075.8)

XҒТАР 16.01.11

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.009

ҚАРА ӨЛЕҢДЕРДЕГІ «ӨМІР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ФРЕЙМДІК ҚОЛДАНЫСЫ

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.²

¹А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің
докторанты, Қостанай, Қазақстан,

²ф.ғ.к., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің
қауымдастырылған профессоры, Қостанай, Қазақстан,

*¹e-mail: ispandyarova@mail.ru

²e-mail: almdosova@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда қара өлеңдердің тарихы жөнінде монографиялық еңбектер болғанымен, фольклор жанрының танымдық жүйесі жөнінде тіл білімі саласында зерттеулер жүргізілмеген. Бұл мәселе лингвистердің алдына зор жауапкершілік қойып отыр. Себебі,

қара өлеңнің тілінде қазақ халқының дүниетанымы, болмысы, тарихы, тыныс-тіршілігі көрініс тапқан. Қара өлеңдердің табиғатын анықтап, лингвофольклортанулық аспектісін зерделеу арқылы тіл білімінің жаңа бағыттары: когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану сияқты ғылымдарға үлес қосуды мақсат етіп отырмыз. Мақаланың негізгі зерттеу нысаны – қара өлеңдер. Мақалада қазақ фольклорының жанры – қара өлеңдердің табиғаты мен құрылысы, жанрлық ерекшелігінің теориялық негіздері баяндалды. Қара өлеңдердің ерекшелігі жайлы теориялық мәліметтерді жинақтау барысында Ақселеу Сейдімбек жіктемесі негізге алынды. Фольклор тілінің, яғни қара өлеңдердің ұлттық танымдық сипаты тұрғысынан зерттеудің маңыздылығы қарастырылды. Тәжірибелік тұрғыда атқарылған басты міндеттердің бірі – қара өлеңдерге концептілік талдау жүргізу. Концептілік талдау барысында «Өмір» концептісінің фреймдік қолданыстары зерделенді. Әрбір фреймдердің мазмұнын ашатын ассоциациялар мен ұғымдар жинақталды. Қорыта келе, жалпы әлемнің тілдік бейнесінде қарастырылатын «өмір» концептісінің қара өлеңдердегі көрінісі арқылы фольклор тілінің әлеуметтік-қоғамдық ерекшеліктері айқындалды. Қазақ халқының ұлттық менталитеті мен ұлттық танымын көрсететін фреймдер талданды. Концептілік талдау қазіргі антропоэзектік парадигма аясында, заманауи сабақтастықта сипатталған. Халық болмысының қайнар көзі іспеттес, тарихи деректерден сыр шертетін қара өлеңдердің мазмұны мен мағынасы зерделенген. Қара өлеңдердің көркемдік ерекшелігі мен поэтикасын негізге ала отырып, концептуалды талдау жүргізілген. Қара өлеңдерді заманауи сабақтастықта салыстыру зерттеудің мақсатын айқындап көрсетеді.

Тірек сөздер: қазақ фольклоры, қара өлең, концепт, өмір, менталитет, фрейм.

Кіріспе

Қазақ фольклоры жанрларының ішіндегі зерттеу нысаны ретінде аз қарастырылған жанрдың бірі – қара өлең. Қара өлең құрылысы мен ерекшеліктері туралы біртуар ғалымдар зерттеулер жүргізді, өзіндік зерттеу нәтижелері мен қорытындыларын жасады. Дегенмен, қара өлеңдердің тәрбиелік, әлеуметтік салаларымен қоса, тіл білімі салалары бағытында зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындайды. Қазіргі таңда елімізде тарихи сананың дамуына, рухани жаңғыру, адамгершілік бағыттарға басымдылық берілуде. Қара өлеңдерді талдау арқылы қазақ халқының болмыс-бітімін, тұрмыс-тіршілігін, әлеуметтік-саяси толғанысын байқай аламыз.

Фольклор – халықтың рухани мәдениетінің маңызды бөлігі, қоғамдық сананың күрделі формасы, дүниетанымының айғағы. Фольклорды зерттеудің маңыздылығы ерекше, өйткені онда халықтың түп тамыры немесе жаны болып табылатын негізгі моральдық-этикалық

құндылықтары көрініс табады. Фольклордың түп тамыры тереңде жатыр әрі халықтың ділімен, оның базалық құндылықтарымен тығыз байланысты [1,33 б.]. Қазақ фольклорының ерекше бір жанры – қара өлеңдер. Қара өлең жайлы зерттеу еңбектері аса көп емес, алайда осы жанрдың табиғаты жайлы зерттеу жүргізген академик-ғалымдар баршылық. Әуелі, осы жанрдың жалпы сипаттамасына тоқталсақ. *Қара өлең дегеніміз* – он бір буынды, төрт тармақты өлең. Қара өлеңге анықтама беруде қазақтың зерттеуші-ғалымы Ш.Уәлиханов, академик В.Радлов, В.А.Гордлевский өз пікірлерін ұсынса, М.Әуезов осы жанрдың екі түрлі ерекшелігін ажыратады: «Әуелі, оңай түрі – *қайым өлең*, екінші үлгісі – *қара өлең*», - деп көрсетеді [2,7 б.]. Екеуінің де жасалу жолы мен өлшемдерінде ешқандай айырмашылық жоқ, тек айтылу, орындалу формасында ғана айырмашылық бар.

Ғалым Бекмұрат Уахатов «Қазақтың халық өлеңдері» атты еңбегінде қара өлеңнің жоғарыда аталған сегіз түрлі ерекшелігін ажыратады [3]. Қара өлең құрылысы, өлшемі жайлы нақты пікірлер ұсынып зерттеген ғалымдар Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Б.Уахатов. З.Ахметов, А.Сейдімбеков, А.Оразақын, С.Ақатаев құнды еңбектер жазса, ХХ ғасырдың 50-80 жылдары М.Әуезов, З.Ахметов, Б.Уахатовтар зерттеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің өзектілігі тілдік семантиканың танымдық аспектілерін түсіндірудің маңыздылығымен анықталады. Концепт құрылымын қалыптастыру әдістері қазіргі уақытта аз зерттелген. Жұмыс қазіргі уақытта қалыптасу сатысында тұрған фольклорлық мәтінге концептілік талдау жүргізу арқылы мәтіннің когнитивтік деңгейін қарастыруға бағытталған. Зерттеудің әдістері концептуалды мазмұнды сипаттау және жүйелеу, мәтінді қалыптастырудағы *өмір* концептісінің рөлін анықтау қажеттілігімен анықталады. Когнитивтік лингвистиканың танымдық және әдіснамалық аппараты әлі қалыптасқан жоқ, сондықтан терминологияны нақтылауға және когнитивтік талдау әдістерін жетілдіруге шұғыл қажеттілік бар. Ғалым А.Вежбицкаяның пікірі бойынша, ұлттық дүниетанымды айқындайтын тұжырымдамалар адамның санасында көрініс табады. Концептілік ой-суреттер ұлттың болмысын қалыптастырады және олардан түрлі мәдениеттің бейнесі беріледі. Ал осындай кешенді әмбебаптар тілдік бірліктерге талдаулар жасау арқылы ғана анықталады [4, 115 б.]. Бұл тұжырым фольклорлық мәтіндегі қазақ халқының дүниетанымының жеке ерекшеліктерін ашуға дәлел бола алады.

Қазақ тіл білімінде жаңа бағыттардың дамуымен бірге сөздік қорға жаңа терминдер де еніп отыр. Лингвотаным пәнінің басты нысаны - фрейм мәселесі. «Фрейм адамдардың түйсігінде әлемнің бейнесінің сәулеленуі болып табылады» [5, 35 б.]. Мақаламызда фольклорлық

мәтіндегі қазақ халқының тыныс-тіршілігі, тұрмысы, болмыс-бітімін танытатын сөздердің мәнін ашуға талпыныс жасалды. Сонымен қатар, фреймдерді талдау әлемнің ұлттық бейнесінің ерекшеліктерін сипаттауға көмектеседі деп ойлаймыз.

Талқылаулар

Қара өлең туралы жалпы ақпараттар жасалынды. Жоғарыда байқағанымыздай, қара өлеңдердің тақырыптық ауқымы алуан түрлі. Себебі, қара өлеңдердің мазмұны қоғамдағы адамзаттың күнделікті өмір сүру салты, тыныс-тіршілігі мен өмір тәжірибесін, салт-санасын суреттейтін түрлі-түрлі тақырыптарды қамтиды. Қара өлең мазмұнында реалистік өмірден алыс, фантастикалық дүниелерге жол жоқ. Мысалы, *Мен аспан мен жердің тірегімін, Мен жұмыр жердің лүпілдеп соққан жүрегімін* секілді шынайы өмірден аутқитын тәсілдерге бой алдырмайды. «Бабалар сөзі» 100 томдық сериясының 70-томында жинақталған қара өлеңдерге концептілік талдау жасайық. Жинақталған қара өлеңдердің ішінде *өмір* концептісі ерекше көрініс тапқан. Бұл концепт күрделі философиялық толғамдарды қамтитындықтан халықтың таным-түсінігінде әр қилы бейнеленеді.

Өмір туралы түсіндірме сөздікте мынадай анықтама беріледі. «Өмір дегеніміз - 1. Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтығы, тіршілік. 2. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы; тірі организмнің тіршілік ету мерзімі; ғұмыр. 4. Ауысп. Ешқашан, еш уақыт» [6, 653 б.]. *Өмір* концептісінің мағынасын ашатын мазмұндарға *қызық өмір, сұм жалған, сұм дүние, шекер дүние, бекер дүние, арман дүние, ата-анадан қалған дүние, жалған дүние, дүние шіркін* жатады. Байқағанымыздай, қара өлеңдердің стильдік қолданысында эпитет, теңеу жиі ұшырайды. Мысалы, *сұм* эпитеті екі рет, ұйқастыру мақсатында *бекер, шекер* эпитеті қолданылған. *Өмір* концептісінің мәнін ашатын төмендегідей ассоциациялар қолданылған: *дүние жеткізбейді, өтеді күндер, жатасың жалғыз өзін жапан түзде, қадір тұт, бір-біріңе құрмет көрсет*. Расымен де, *өмір* концептісі жоғарыда аталған ассоциациялармен тығыз байланысты. Себебі, өмір жайлы ақпараттар негізінен өмірлік тәжірибе мен ментальды сигналдар арқылы адам санасында қалыптасқан түсініктерден жинақталады. Қаншама ғасырлар өтсе де, адам баласы өмірдің мағынасы мен философиялық мәніне деген қызығушылықты жоғалтқан емес. Өмір жайлы ассоциациялар мен түсініктердің байланысын төмендегі қара өлең жолдарынан аңғаруға болады.

*Дүние жеткізбейді қуғанменен,
Өтеді күндер шіркін думанменен.
Жатасың жалғыз өзің жапан түзде,
Атадан алтау болып туғанменен. [2,25 б.]*

Нәтижелер

Өмір концептісінің фреймдік қолданысына назар аударсақ. *Фрейм* танымдық жүйенің құрылымдық элементтерінің қарапайым формасы болып табылады. Ол концептінің ең жақын схемаларынан құралады және ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалар арқылы танылады [7,12 б.].

1-фрейм. Өмір – шолақ. Қара өлеңнің мазмұнына зер салсақ, *өмір* концептісі *шолақ* тіркесі арқылы сипатталады. Демек, өмірдің ұзақтығы мен мөлшері жайлы сөз етіледі. Оның тым аз, әрі жылдам өтетіндігін көрсетеді. Өмір-шолақ фреймі мазмұнын кеңейту мақсатында *қазан ұрмай, қар жаумамай солатындығы* тіркесі қолданылған. Демек, адам баласы қаншалықты күш-жігерін салып, әрекеттер жасаса да, оның өмір ағымына ешқандай да әсерін тигізе алмайтын ақиқат жайлы баяндайды. *Адам-қонақ* тіркесі арқылы адамдардың бір-біріне уақытша ғана әсер ететін құбылыс екендігін сипаттайды. Себебі, барлығымызға мәлім, қонақ түсінігі белгілі бір аралықта саған кіріп, хал-жағдайыңды біліп, дастарханнан ауыз тиіп, өз жолымен әрі қарай жүретін адамдар. Алайда, дәл осы шолақ өмірді *қызық өмір* эпитеті мен *қызғалдақтай* теңеулері арқылы өмірдің маңызды, әрі керемет екендігіне назар аудартады.

2-фрейм. Өмір – жастық шақ. Бұл фреймдік құрылыс, адамзаттың өмірлік тәжірибесінен жинақталған. Қаншама ұрпақ ауысып, заман өзгерістерге ұшыраса да жалпыадамзат үшін ең керемет кезең – жастық шақ саналады. Сол себептен де өмір жайлы сөз еткенде жастық кезең жайлы сөз етпеу мүмкін емес. Жастық шақта жаңа тәжірибе, жаңа мүмкіндіктер, жаңа естеліктер қалыптасады. Жастық шақта өмірдің зулап өтетіндігін *ескен желдей* теңеуі арқылы бейнелейді.

Жастық шақ өте шығар, ескен желдей,

Алыстан бұлдырайсың, асқар белдей.

Құлазып көңіл шіркін толғанады,

Қоныстан қопарылып көшкен елдей [2,29 б.].

3-фрейм. Өмір – судағы балық. Бұл фреймдік қолданыстың мағынасы мен мазмұны терең. Өмірді *судағы балықтай* теңеуі арқылы суреттейді. Бұл теңеу арқылы өмірдің көзді ашып жұмғанша өтіп кететіндігін астарлап меңзеп тұр. Өйткені, балықтың мекен ететін көзі – су, ал судағы балықты ұстап алу өте қиын, тіптен мүмкін емес. Осы аналогия арқылы өмірді де қанша қуғанымен оны ұстап ала алмайсың деген қорытынды жасайды.

4-фрейм. Өмір – кең сарай. С. Бизақовтың «синонимдер сөздігінде» өмір сөзіне - *ғұмыр, дүние, жалған*, тірлік, тіршілік, дәурен [8, 433 б.] секілді синоним сөздерді жатқызады. Сондықтан мәтінде көрсетілген *дүние* деген сөзді өмір сөзімен алмастыра қолдана беруге болады деген сөз. Төмендегі қара өлеңде *дүниені – кең сарай* деп жазады. *Кең сарай* – үлкен мүмкіндіктер алаңы мағынасында қолданылуы әбден мүмкін. Себебі, *сарайға көзім талды қарай-қарай* тіркесі арқылы адам

баласының өмірді зерттеп, барлығын меңгеріп кетуі мүмкін емес.

5-фрейм. Өмір – бұлақ. Өмірді аққан бұлаққа теңестіру арқылы, өмір өз ағысын өзгертпейтіндігін, қаншама ұрпақ ауысып, заман өзгеріске ұшыраса да өмір жалғаса береді. Мәтіндегі *Сұм жалған қайда барып тұрақтайсың?* деген риторикалық сұрау өмірдің үздіксіз қозғалыста болатынына көзімізді жеткізген.

6-фрейм. Өмір – шекер дүние. Бұл фреймдік қолданыс арқылы өмірдің керемет сәттері мен қызықты оқиғалардан тұратын тәтті дүние ретінде бейнелейді. Өмірде ойнап күлуге әрбір сәтті бағалай алуға үндейді. *Бекер дүние* эпитеті арқылы өмірдің қиын сәттерін суреттейді. Ол сәттерді көбінесе жарлы адамдардың жағдайымен салыстырады.

7-фрейм. Өмір – арман. Өмірді арманмен салыстыру арқылы, қол жеткізуі қиын дүние екендігіне назар аудартады. Арман мағынасы арқылы адамдардың өмірді зерттеп бола аламыз деп ойлауын меңзейді. Адам баласы өмірдің бар тәттісі мен бар жақсысын көргісі келеді. Осы жолда көптеген күш пен жігер салады. Алайда, қара өлеңде айтылғандай өмір – қуса да жеткізбейді деп қорытынды жасайды.

8-фрейм. Өмір – түпсіз дария. Өмірдің әралуан құбылыстары мен күтпеген шиеленістерден тұратындақтан, өмірді түпсіз дариямен теңестіреді. Осы дарияны өту үшін батпайтын қайық қажет. Демек, өмір – жауабы жоқ құпия.

Басында биік таудың жалғыз терек,

Жігітке сыр шашпайтын жолдас керек [2,23 б.].

Бұл жолдарда жігітке сырға бекем дос қажет деген ой айтылған.

9-фрейм. Өмір – бір қисық жол бұрандаған. Өмір – бір қисық жол бұрандаған метафорасы арқылы өмірдің құпиялығы мен қиындығын сипаттайды. Бұл метафора арқылы адам санасында бір ұзын, қисық жолдың бейнесі қалыптасады. Осы ойсурет арқылы өмірдің бақ пен баптан құрылатындығын дәлелдейді. Оны мал мен бас құралмаған тіркесі арқылы меңзейді. Қара өлеңдердегі өмір жайлы айтылған ойлар адамзат құндылықтарымен түйінделген.

Қорытынды

Қазақ фольклорының жанры - қара өлеңдер жинағындағы өмір концептісі талдауға түсті. Қазақ халқының ұлттық менталитеті мен ұлттық танымын көрсететін фреймдер жинақталды. Өмір концептісінің мағынасын ашатын фреймдер: *өмір - шолақ, өмір – жастық шақ, өмір – судағы балық, өмір – кең сарай, өмір - бұлақ, өмір – қуғанменен жеткізбейді, өмір – шекер дүние, өмір - жалған, өмір - арман, өмір – түпсіз дария, өмір – бір қисық жол.* Әр фреймдік құрылыстың мағынасы жеке-жеке талдауға түсті. Байқағанымыздай, қара өлеңдер жинағындағы өмір концептісі қоғамдық санасы белгісіздік, шекер дүние, шолақ өмір тіркестерімен бейнеленген сол замандағы түсініктер мен ассоциацияларды көруге болады. Жинақталған фреймдік құрылыстар

арқылы қара өлеңдердің халықтық тәжірибе арқылы қалыптасқан, негізінен мазмұндық жағынан қоғамдық қызмет атқарушы деген қорытынды жасауға болады.

Фольклорлық мәтіндегі тілдік бірліктер ұғымдарының мазмұнды болып келуі қазақ халқының мәдени ерекшеліктерін, ұлттық дүниетанымын сипаттауымен тығыз байланысты. Қара өлеңнің танымдық жүйесін айқындау барысында өмір құбылысы көп қырлы болып келетіндігіне көз жеткіздік. Өмір концептісін суреттейтін фреймдер ата-бабаларымыздың танымдық ерекшеліктерін когнитивтік санада терең түсіндіруде қолданылғаны дәлелденді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Отарбекова Ж.К., Балабекова Қ.Ш. Қазақ фольклорындағы дәстүрлі ментальдік және ұлттық таным // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, Филология сериясы. –№ 1 (67). –2019 ж. – 30-34 б.

[2] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т 70: Қара өлең. – Астана: Фолиант, 2011. – 504 б.

[3] Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. –230 б.

[4] Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996.– 416 с.

[5] Постовалова В.И. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216с.

[6] Т.Жанұзақ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

[7] Имашева Г.Е. М.Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 24 б.

[8] Бизақов С. Синонимдер сөздігі. – Алматы: Арыс баспасы, 2007. – 640 б.

REFERENCES

[1] Otarbekova J.K., Balabekova Q.Sh. Qazaq fólkloryndaǵy dástúrli mentaldik jáne ulttyq tanym (Traditional mental and ethnic identity in Kazakh folklore) // Abai atyndaǵy Qazupý-niń Habarshysy, Filologia seriasy. – № 1 (67). –2019 j. – 30-34 bb. [In Kaz.]

[2] Babalar sózi: Júztomdyq. T 70: Qara óleń. – Astana: Foliant, 2011.– 504 b. [In Kaz.]

[3] Ýahatov B. Qazaqtyń halyq óleńderi.(Kazakh folk songs). – Almaty: Gylym, 1974. –230 b. [In Kaz.]

[4] Vejbiskaia A. Iazyk. Kúltýra. Poznanie.(Language. Culture. Cognition) – М.: Rýsskie slovari, 1996.– 416 s.

[5] Postovalova V.I. Rol chelovecheskogo faktora v iazyke: Iazyk i kartina mira.(The role of the human factor in language) – М.: Naýka, 1988. – 216s.

[6] T.Januzaq. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi (Explanatory dictionary of the Kazakh language)/ Jalpy redaksiyasyn basqarǵan T.Januzaqov. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b. [In Kaz.]

[7] Imasheva G.E. M.Dýlatuly shyǵarmalaryndaǵy Ǵalamnyń tildik beinesi: Filologıa ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan disertasiyanıń avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 24 b. [In Kaz.]

[8] Bızaqov S. Sinonımdır sózdigi (synonym dictionary). – Almaty: Arys baspasy, 2007. – 640 b. [In Kaz.]

ФРЕЙМОВЫЕ ПРИМЕНЕНИЯ КОНЦЕПТА «ЖИЗНЬ» В НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

*Испандиярова А.Т.¹, Досова А.Т.²

¹докторант Костанайского регионального университета имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан,

²к.ф.н., ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан,

*¹e-mail: ispanyarova@mail.ru

²e-mail: almdosova@mail.ru

Аннотация. В настоящее время, несмотря на наличие исследований по истории народной песни, исследований в области языкознания относительно когнитивной системы фольклорного жанра не проводилось. Эта проблема ставит перед лингвистами большую задачу, потому что в языке народных песен отражены мировоззрение, бытие, история, жизнь казахского народа. Определив природу народных песен и изучив лингвофольклористический аспект, мы стремимся внести вклад в такие новые направления лингвистики, как когнитивная лингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология. Основной объект исследования статьи – народные песни. В статье раскрывается жанр казахского фольклора – сущность и структура народных песен, особенности жанра. В статье изложены теоретические основы жанровой специфики казахского фольклора – природы и строения народных песен. В ходе обобщения теоретических сведений о специфике народных песен была взята за основу классификация Акселеу Сейдимбек. Рассматривалась важность исследования языка фольклора, т. е. с точки зрения национального познавательного характера народных песен. Одна из главных задач, которая была выполнена в практическом плане, – проведение концептуального анализа народных песен. В ходе концептуального анализа было изучено фреймовое применение концепта «жизнь». Обобщены ассоциации и понятия, раскрывающие содержание каждого фрейма. В заключение, через отражение в народных песнях концепта «жизнь», рассматриваемого в языковой картине мира в целом, были выявлены социально-общественные особенности языка фольклора. Проанализированы фреймы, отражающие национальный менталитет

и национальное самосознание казахского народа. Концептуальный анализ описан в рамках современной антропологической парадигмы, в современной приемственности. Исследуются содержание и значение народных песен, которые являются источником самоидентификации народа и раскрывают исторические факты. Концептуальный анализ основан на художественных особенностях и поэтике народных песен. Сравнение народных песен в современной последовательности определяет цель исследования.

Ключевые слова: казахский фольклор, народные песни, концепт, жизнь, менталитет, фрейм.

FRAME APPLICATIONS OF THE CONCEPT «LIFE» IN FOLK SONGS

*Ispandiyarova A.T.¹, Dossova A.T.²

^{*1} doctoral student A.Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan,

² c.f.s., associate professor, A.Baitursynov Kostanay Regional University,
Kostanay, Kazakhstan,

^{*1}e-mail: ispandiyarova@mail.ru

²e-mail: almdosova@mail.ru

Abstract. At present, despite the existence of a monograph on the history of folk song, research in the field of linguistics regarding the cognitive system of the folklore genre has not been conducted. This problem poses a big challenge for linguists. Because the worldview, existence, history, life of the Kazakh people are reflected in the language of folk songs. Having determined the nature of folk songs and having studied the linguo-folkloristic aspect, we strive to contribute to such new areas of linguistics as Cognitive Linguistics, Ethnolinguistics, Lingoculturology. The main object of study of the article is folk songs. The article reveals the genre of Kazakh folklore - the essence and structure of folk songs, the features of the genre. The article outlines the theoretical foundations of the genre specifics of Kazakh folklore - the nature and structure of folk songs. In the course of summarizing theoretical information about the specifics of folk songs, the classification of Akseleu Seydimbek was taken as a basis. The importance of studying the language of folklore, that is, from the point of view of the national cognitive nature of folk songs, was considered. One of the main tasks that was carried out in practical terms was to conduct a conceptual analysis of folk songs. In the course of the conceptual analysis, frame applications of the concept of life were studied. The associations and concepts that reveal the content of each frame are generalized. In conclusion, through the reflection of the concept of life in folk songs, considered in the linguistic picture of the world as a whole, the social and social features of the folklore language were revealed. Frames reflecting the national mentality and national identity of the Kazakh people are analyzed.

The conceptual analysis is described within the framework of the modern anthropological paradigm, in modern continuity. The content and meaning of folk songs are researched, which are the source of self-identification of the people and reveal historical facts. The conceptual analysis is based on the artistic features and poetics of folk songs. Comparison of folk songs in modern sequence determines the purpose of the study.

Keywords: kazakh folklore, folk songs, concept, life, mentality, frame.

Статья поступила 01.02.2022

ӘОЖ 81-23:(811.512.122; 811.581.11)

XҒТАР 16.41.53

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.010

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КІСІ ЕСІМДЕРІ МЕН ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫН ҚАЗАҚ-КИРИЛЛ ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУ МӘСЕЛЕСІ

*Қалибекұлы Т.¹

¹ф.ғ.к., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қытай тіліндегі ономастикалық атаулардың, оның ішінде антропонимдер мен топонимдердің транслитерацияда түпнұсқаға сай немесе мейлінше жақын келетін ғылыми негізді нұсқалары ұсынылып, нақты мысалдармен дәйектеледі. Алдымен, қарастырылып отырған тақырыптың тарихына шолу жасалады және осы саладағы еңбектер талданады, соның негізінде мәселенің өзектілігі негізделеді. Қытай тіліндегі антропонимдер мен топонимдерді қазақ тілінде дұрыс таңбалау мәселесіне қатысты ұсыныстар жасалады. Автор тарапынан алдымен қытай тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне талдау жасалып, кісі есімдері мен жер-су атауларының қытай тілінің емле ережесіне сай жазылуына қатысты ерекшеліктер көрсетіледі. Содан кейін Қытайда жарық көрген «Қазақ тілінің емле сөздігі» деп аталатын еңбектегі ханзу тілінен енген сөздер мен жер-су, адам аттарының жазылуына қатысты хань ұлтының есімдері, қытайша жер-су атауларын қазақша жазудың алты емле ережесі жеке-жеке талданады. Сонымен қатар, қытай қазақтарының қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларын төте жазуда таңбалау тәсілдері де қарастырылады. Қытай тіліндегі жер-су және кісі есімдерін қазақ тілінде орыс тілі арқылы қабылдау дәстүрімен емес, тікелей түпнұсқа тілден және сол түпнұсқа қытай тілі мен қазақ тілінің ерекшеліктері ескеріле отырып, транслитерация тәсілімен берудегі тиімді жолдар ұсынылады.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Қытай тіліндегі ономастикалық атауларды жаңа ұлттық қазақ латын жазуында таңбалаудың лингвистикалық негіздері» атты гранттық жобасы (ЖСН 0121РК00508) негізінде жарияланды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, жазу, дыбыстау, кирилл жазуы, ономастика, таңбалау, емле ережесі.

Кіріспе

Қытай тіліндегі дыбыстар мен дыбыстар тіркесінің (қытайша атауы *pinuyin*) қазақ-кирилл әрпімен таңбалануына қатысты қалыптасқан белгілі бір ереженің болмауы бірқатар қиындықтарды туындатып отыр. Бұл, біріншіден, аударма саласында өзекті мәселе. Өйткені қытай тіліндегі ономастикалық атаулардың қазақ-кирилл әрпімен транслитерациялануы күні бүгінге дейін бір жүйеге түспеген. Оларды әркімнің өз қалауынша жазуы атаулардың орфографиясындағы ала-құлалыққа әкеліп отыр. Мәселен, бірқатар еңбек авторлары ономастикалық атауларды орыс тілінің фонетикалық заңдылығы бойынша таңбаласа, қазақтілділер қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сүйеніп жазады. Сондай-ақ Қытайдағы қазақтілді басылымдарда төте жазу арқылы беріледі, бұл жазуда мүлде басқаша таңбаланады. Бұл аталған жайттар келесі өзекті мәселелермен сабақтасып жатыр. Олар білім беру саласы, оқу үдерісіне, баспа ісіне қатысты болып келеді. Яғни оқулықтарда, оқу құралдарында, сөздіктерде, ғылыми әдебиеттерде антропонимдер мен топонимдер түрлі нұсқада жазылуы қытай тілі мамандығы бойынша білім алып жатқан студенттер мен магистранттарға, жалпы оқырманға қиындық тудыратыны айтпаса да түсінікті.

Еліміз тәуелсіздік алып, ана тіліміз мемлекеттік мәртебе алса да, қытайдың кісі аттары мен жер-су атаулары қазақтілді БАҚ-та Кеңестік дәуірден бері қолданылып келе жатқан орыс графикасы негізінде жасалған «Палладий транскрипция жүйесі» бойынша таңбаланады. Мәселен, қытай тіліндегі *ng* [ŋ] дыбысына қазақ тілінде сәйкес келетін *ң* дыбысы бар болғанымен, онымен жазылмай, керісінше *n* әрпімен жазылады, ал *n* дыбысы *нь* таңбаларының тіркесі арқылы жазылады. «Палладий транскрипция жүйесінде» *r* [ʒ] дыбысы *ж* әрпі арқылы қате таңбаланғанына қарамастан, *r* дыбысы сол бұрынғыша *ж* әрпімен жазылып жүр. *R* мен *ж* дыбыстары – айтылу жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайтын екі түрлі дыбыс. Сондықтан қазақ тілінде *r*-ны кәдімгі **р** әрпімен таңбалаған дұрыс деп санаймыз. Қытай реформаторы 邓小平 *Deng Xiaoping*-нің аты-жөні *Дэн Сяопин* болып орысша жазылып жүр.

Қытай тіліндегі *e* [ʊ] дыбысы орыс тіліндегі *э* дыбысына қарағанда, қазақ тіліндегі *ы* дыбысына көбірек сәйкес келеді, *x* [ɕ] дыбысы орыс тіліндегі *с* дыбысына қарағанда, қазақ тіліндегі *ш*-ға жақындау, ал *ng* дыбысы қазақ тіліндегі *ң* дыбысына толық сәйкес келеді. Сондықтан *Deng Xiaoping* қазақ тілінде *Дың Шяупиң* болып жазылуы керек еді.

Қытай тіліндегі 人 [ren] (*адам*) сөзінің орыс тілінде *жэнь* деп таңбаланып, мүлде басқаша оқылады. *Жэнь* сөзін қазақша *жен* деп оқимыз ба? әлде латын графикасында жазылуы бойынша *jen* деп оқимыз ба? Ал қазақ тілінде *рын* болып дұрыс жазылады және бұл оқуға да жеңіл.

Орыс тілінде жазылған *Чжоу Эньлай* (Zhou Enlai), *Ли Кэцян* (Li Keqiang), *Жэнь Чжэнфэй* (Ren Zhengfei), *Шэньчжэнь* (Shenzhen), *Шицзячжуан* (Shijiazhuang) деген жалқы есімдер қазақ-кирилл графикасында *Жоу Ынлай*, *Ли Кычян*, *Рын Жыңфый*, *Шынжын*, *Шыжяжжуан* болып жазылады.

Бұл талдаулардан орыс-кирилл графикасына қарағанда, қазақ-кирилл графикасы қытай есімдерін бара-бар дәлдікпен таңбалай алатындығын аңғару қиын емес. Бұл әрі көзшалымға оңай танылады, әрі оқылымда қиындық тудырмайды, жазуға да жеңіл. Дәлел ретінде мынадай мысал келтіруге болады: орысшада *Zhou Enlai* есімін *Чжоу Эньлай* деп 10 таңбамен жазсақ, қазақ тілінде *Жоу Ынлай* деп 8 таңбамен жазылады. *Чжоу Эньлай* сөзін орысша жазылуы бойынша айту да қиындау. 11 таңбамен жазылған *Жэнь Чжэнфэй* (Ren Zhengfei) есімі қазақшада *Рын Жыңфый* болып 9-ақ таңбамен беріледі. *Shenzhen* сөзі орыс тілінде 9 таңбамен жазылса, қазақ тілінде 6 таңбамен қысқа жазылады. Бұл жазуға да, дыбыстауға да жеңіл. Сонымен қатар, қытай тілінің дыбыстарын қазақ-кирилл графикасында таңбалауда “бір дыбыс – бір әріп” қағидатын да ескеруге болады.

«Қытай тілінің фонетикалық дыбыстаңба жобасында» берілген дыбыстар мен дыбыс тіркесімдерін (pinyin) қазақ тілінде транскрипциялаудың ғылыми-теориялық негізін жасап, бірізге түсіру – өзекті мәселе. Әсіресе, латын әліпбиіне көшудің алдында қытай тілінің дыбыс тіркесімдерін (pinyin) қазақ тілінде транскрипциялау стандартын жасау, қытай тілінің ономастикалық атауларын қазақ латын графикасында жазудың емле ережелерін жасау – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып саналады.

Британдық дипломат, Оксфорд университетінің профессоры Томас Фрэнсис Уэйд (Thomas Francis Wade) 1867 жылы “文件自述集 Wen-chien tzu-erh chi” деп аталатын қытай тілі оқу құралын жазып, қытайдың жер-су атауларын латын графикасымен транскрипциялау тәсілдерін ұсынған. Аталмыш транскрипциялау тәсілі “Wade system” деп аталады. “Wade system” сол кезде қытайдың кісі аттары мен жер-су атауларын жазудың стандарты ретінде қолданылды.

1912 жылы Томас Фрэнсис Уэйдтің шәкірті Г.А.Джайлстің (Herbert Allen Giles) «Chinese English Dictionary» сөздігі жарық көреді. Автор сөздікте “Wade system” жобасының транскрипциялау жүйесіне біршама өзгерістер енгізіп, “Wade-Giles” жобасын жасап шығады. “Wade-Giles” жобасы пошта-телеграф саласында, шетелдегі кітапханаларда сақталған қытай әдебиеттерінің каталогын жасауда, шетелдік төлқұжаттағы қытай

есімдерін және жер-су атауларын латын графикасында жазуда жаппай қолданыла бастайды.

1906 жылы Шаңхайда өткен “Империялық пошта-телеграф” бірлескен жиналысында (Imperial Postal Joint-Session Conference) Қытайдың жер-су атауларын латын графикасында транскрипциялауды біріздендіру мәселесі талқыланады. Жиында Қытайдың жер-су атауларын транскрипциялауды бір ізге түсіру үшін британдық дипломат Г.А.Джайлстің «Қытайша-ағылшынша сөздігі» басшылыққа алынуы қажет деген келісімге келеді. Бұл жоба “Postal Spelling System” деп аталды.

Қазір “Postal Spelling System” мен “Wade-Giles” жобасындағы латын графикасымен таңбаланған қытай тіліндегі ішінара атаулар сол қалпында жазылып жүр: *Peking University, Tsinghua University, Soochow University, Nanking University, Hongkong, Kungfu*, т.б.

Пекин, Нанкин, Гонконг, конг-фу сөздері “Postal Spelling System” жобасындағы жазылуы бойынша орыс тіліне енген.

Қытай иероглифтерінің оқылуын латын графикасына негізделген фонетикалық транскрипциясын жасап, Қытайдың ортақ тілі путунхуаны бүкіл Қытайға жалпыластыру мақсатында 1958 жылы Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысында “Қытай тілінің фонетикалық дыбыстанба жобасы” ресми түрде қабылданады. 1977 жылы Географиялық атауларды стандарттау жөніндегі БҰҰ-ның конференциясы (UNCSGN) “Қытай тілінің фонетикалық дыбыстанба жобасын” Қытай тіліндегі ономастикалық атауларды латын графикасында жазудың халықаралық стандарты ретінде қабылдауға шешім шығарады. 1982 жылдың 1 тамызында Халықаралық стандарттау ұйымы (ISO) аталған жобаны қытай тілі дыбыстарын таңбалаудың халықаралық стандарты етіп бекітеді.

“Қытай тілінің фонетикалық дыбыстанба жобасында” қытай тілінің әліпбиі (ағылшын тілінің 26 әрпінен құралған), дыбыс тіркесімдерінің түрлері (қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша дыбыстар *шыңму* мен *юнму* болып бөлінеді. Шыңмулардың саны – 21, юнмулардың саны – 39) және олардың дыбысталуы мен таңбалануы; дыбыстардың тіркесіп буын құрау заңдылықтары; дыбыстарды тіркестіріп жазудың негізгі емле ережелері қысқаша берілген.

“Қытай тілінің фонетикалық дыбыстанба жобасының” қазіргі қытай тілінің фонетикасын меңгеру мен меңгертуде, қытай тіліндегі ономастикалық атауларды қазақ тілінде жазуда көмегі зор.

Орыс синологы Архимандрит Палладийдің “Палладий транскрипция жүйесінде” қытай тіліндегі 400-ден астам дыбыс тіркесінің (*pinyin*) орыс тілінде таңбалануы берілген. Автор қытай тіліндегі дыбыс тіркестерін орыс тілінің фонетикалық заңдылығына икемдеп, орыс тіліндегі дыбысталуы бойынша таңбалағандықтан, оның қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына сай келе бермейтін тұсы көп.

Елімізде қазірге дейін қытай тілінің ономастикалық атауларын қазақ тілінде жазу мәселесі қарастырылмай келеді. Бұл бағытта “Қытай тілінің фонетикалық дыбыстаңба жобасындағы” дыбыс тіркестерін қазақ-кирилл графикасында таңбалау туралы И.Қошқаридің “Қытай тіліндегі кісі және жер-су аттарын қазақша таңбалау ережелерінің жобасы” атты мақаласы жарық көрген. Д.Мәсімханұлы мен А.Әбиденқызыныңавторлығымендайындалған“Қытайша-қазақша үлкен сөздік” соңында “Қытай тіліндегі буындардың қазақша транскрипциясы” қосымша ретінде кестемен берілген. Ал, тұтастай алғанда, осы уақытқа дейін қытай тіліндегі кірме сөздер мен ономастикалық атауларды қазақ-латын графикасында таңбалауға арналған еңбек жоқ.

Қытай және қазақ тілдеріндегі дыбыстарды салғастыра отырып, қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларын кирилл негізді қазақ жазуында таңбалаудың тілтанымдық негіздерін айқындау. Бұл қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларының қазақ тілінде дыбысталу мен таңбалану тәсілдерін көрсете отырып, қытай тіліндегі антропонимдер мен топонимдердің қазақ тіліндегі орфоэпиясы мен орфографиясын дайындау, яғни емле ережесінің бірізді жүйесін жасау арқылы іске асырылады. Бұл орайда қытай тіліндегі кісі есімдері мен жер-су атауларын қазақ тілінің дыбыстық заңдылығы мен қазақ-кирилл жазуының мүмкіндігіне негіздеп, кісі есімдері мен жер-су атауларын қазақ жазуында дұрыс транскрипциялау мәселесі маңызды болып табылады. Ол үшін қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен қытай тілінің дыбыс жүйесін салғастырмалы аспектіден зерттеу арқылы қазақ тілінде баламасы жоқ қытай тіліндегі дыбыстарды анықтап, оларға қазақ тіліндегі баламасын ұсыну; қытай қазақтарының қытай кісі есімдері мен жер-су атауларын төте жазумен жазудағы тәжірибесімен бөлісе отырып, қытай тілінің дыбыстары мен дыбыс тіркестерін қазақ-кирилл графикасы арқылы транскрипциялау жобасын әзірлеу қажет.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Деректер қытайша-қазақша және қытайша-орысша қос тілді сөздіктерден, қытайша-қазақша-орысша үш тілді салааралық сөздіктерден, қазақ тілінің емле сөздіктерінен, қытай тіліндегі кісі есімдері және жер-су атауларының түсіндірме сөздіктерінен, қазақ және қытай тілді интернет сайттарынан алынды. Қытай есімдерін ресми құжаттарда жазудың мемлекеттік стандарты саналатын «The Chinese phonetic alphabet spelling rules for Chinese names» пайдаланылды.

Қазақ тілінде қытай тіліндегі бірқатар дыбыстардың болуы және буындардың жасалуы, дыбыс тіркестерінің сәйкестігі, дыбысталғанда тіліміздің фонетикалық заңдылығына сәйкес келетіндігіне қарамастан, көптеген сөздер күні бүгінге дейін орыс тіліндегі нұсқа бойынша жазылып келеді. Дегенмен екі тілдің ерекшеліктерін ескеріп, қазақ тілінің дыбыстық заңдылығын сақтай отырып, төмендегідей тәсілдерді

қолдану арқылы мәселені шешуге болады деп есептейміз.

Қытай тілінің дыбыстық ерекшеліктері:

1) қытай тілінде бір иероглиф бір буыннан құралады; 2) қытай тілінің буын құрамында дауыстылардың саны дауыссыздарға қарағанда әлдеқайда көп болады; 3) қытай тілінде дауыссыздар (*n* мен *ng* басқасы) ешқашан буынның соңынан келмейді; 4) қытай тілінде екі немесе үш дауыссыз дыбыстың тіркесінен басталатын сөздер мүлде кездеспейді, буынның құрамында екі немесе үш дауыссыз қатар келмейді, дауыссыздар тек буынның басында ғана тұрады (*n*, *ng* дыбыстарынан басқасы); 5) қытай тілінде буын үндестігі (сингармонизм) болмайды, иероглифтер тасымалданбайды.

Қытай тілінің осындай төл ерекшеліктеріне қарамастан, біз қазақ тілінің айтылым және жазылым заңдылықтарын сақтау мақсатында мынадай мәселелерге назар аударып, қытай тіліндегі бір буында қатар келетін кейбір екі дыбыс тіркесінің бір дыбысын ғана таңбалау; қытай тілінде екі таңбамен берілген, мағына айыратын дауыссыз дыбыс таңбаларын қазақ тілінде бір ғана таңбамен беру және т.б тәсілдер арқылы таңбалауға болатынын негіздейміз. Нәтижесінде: *біріншіден*, қытай тіліндегі жалқы есімдерді таңбалаудың ғылыми ұстанымдары қарастырылып, лингвистикалық негіздері айқындалды; *екіншіден*, қытай тіліндегі ономастикалық атауларды қазақ-кирилл графикасында таңбалаудың тәсілдері ұсынылады.

Зерттеу барысында сипаттама жасау, талдау, салғастыру сияқты дәстүрлі әдістер қолданылды. Шеттілдік атауларды таңбалаудың транскрипциялау және транслитерациялау тәсілдері пайдаланылды. Сонымен қатар, қытай тілі дыбыстарын қазақ тілінде таңбалауда “бір дыбыс – бір әріп” қағидаты басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

ШҰАР Ұлттар тіл-жазу қызметі комитеті – Шыңжаңдағы қазақ, ұйғыр, қырғыз және тағы басқа ұлттардың жазуына арналған орфографиялық ережелерді дайындайтын және бекітетін мекеме. Бұл мекеме «Қазақ тілінің емле сөздігі» деп аталатын көлемді еңбекті құрастырып, баспадан шығарды. Қытайдағы қазақтілді басылымдарда аталған сөздікте жазылған емле ережелер қатаң басшылыққа алынады.

Енді аталған сөздікте бекітілген емле ережелеріне жеке-жеке тоқталайық.

Сөздікте “Ханзу тілінен енген сөздер және жер-су, адам аттары мүмкіндігінше «Қытай тілінің фонетикалық жазу жобасындағы» дыбыстардың өлшемді дыбысталуы бойынша жазылады” [1,670 б.], – дей келе, хань ұлтының есімдері, қытайша жер-су атауларын қазақша жазудың төмендегідей емле ережелері ұсынылады. Біз енді осы 6 түрлі ережеге жеке-жеке тоқталамыз.

1. *Бірінші ережеде* *zh*, *j* әріптерінің орнына *ж* әрпі, *q*, *ch*

әріптерінің орнына **ш** әрпі, *x, sh* әріптерінің орнына **ч**, ал *c, s* әріптерінің орнына **с** әрпі жазылатыны көрсетілген [1,670-671 бб.].

Қытай тілінде дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын әріптер: *b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, z, c, s, zh, ch, sh, r, ng*. Бұлардың құрамындағы қазақ-кирилл әліпбиіндегі дауыссыз дыбыс әріптерімен сәйкес келетіндері: *b* — б; *p* — п; *m* — м; *f* — ф; *d* — д; *t* — т; *n* — н; *l* — л; *g* — г; *k* — к; *h* — х; *z* — з; *s* — с; *ch* — ч; *sh* — ш; *r* — р; *ng* — ң. Сәйкес келмейтіндері: **q, c, zh**.

Жоғарыдағы *zh, j, q, ch, x, sh, c, s* дыбыстары орыс тілінде жеке-жеке әріптермен немесе әріп тіркестерімен таңбаланады: *zh* — чж; *j* — цз; *q* — ц; *ch* — ч; *x* — с; *sh* — ш; *c* — ц; *s* — с [2, 2875-2878 бб.].

Таңбалануы бір-біріне ұқсамайтын жоғарыда көрсетілген 8 дауыссыз дыбыс көне жазуда (төте жазуда) неліктен 4 әріппен ғана таңбаланған деген заңды сұрақ тууы мүмкін. Мұның себебі – көне жазуда оларға сәйкес келетін, яғни оларды таңбалайтын әріптердің жетіспеуі.

И.Қошқаридің “Қытай тіліндегі кісі және жер-су аттарын қазақша таңбалау ережелерінің жобасы” атты мақаласында *z* мен *zh*-ны *дз, j*-ді *дж* дыбыс тіркестерімен таңбалайды, *q, ch* дыбыстарын **ч** әрпімен береді, ал *x, sh* дыбыстарын **ш** арқылы жазады [3,108,114 б.]. Орыс тіліндегі *дз* мен *дж* дыбыс тіркестері латын графикасында *z* және *j* әріптері арқылы таңбаланатыны белгілі.

Д.Мәсімханұлы мен А.Әбиденқызының «Қытайша-қазақша үлкен сөздігінде» *j* мен *z* әрпі **цз** әріп тіркесімен таңбаланған, *s* мен *x* таңбалары бір ғана **с** әрпімен берілген. *Q, ch* дыбыстарын **ч** арқылы таңбалайды. *Sh* дыбысын **ш** әрпімен жазады. *R* дыбысы орыс тіліндегідей **жс** арқылы таңбаланған [4,1020-1022 бб.]. Біздің пайымдауымызша, *r* мен **жс** дыбыстары – айтылу жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайтын екі түрлі дыбыс. *R*-ны қазақ тіліндегі **р** әрпімен таңбалаған дұрыс. Аталған сөздікте *ng* әрпі қазақша **ң** әрпімен таңбаланған. Бұл ешқандай дау тудырмайды. Алайда авторлардың *n* әрпін қазақ тілінде сәйкес келетін **н** әрпімен бермей, орыс тіліндегі **нь** таңбасымен бергенін түсіну қиын.

Біз *j, zh* дыбыстарын **жс** әрпімен жазуды ұсынар едік. *Q, ch* дыбыстарының орнына **ч** әрпі, ал *x, sh* дыбыстарының орнына **ш** әрпі жазылады. *C* [ts^h] дыбысын **ц**-мен жазамыз. *S* дыбысының айтылуы қазақ тіліндегі *c* дыбысына ұқсастау болғандықтан, **с** әрпімен жазылады. *Z* дыбысын **з** арқылы таңбалаймыз.

Сонымен, бірінші ережеде мысал ретінде берілген жер аттарын қазақ-кирилл әрпімен жазсақ:

Guangzhou — Гуаңжоу; Changjiang — Чаңжяң; Miquan — Мичуан; Shanxi — Шанши; Cai Chang — Цай Чаң; Sichuan — Сичуан.

Ескерту: *J* тіл алды **i** дыбысымен немесе **i**-ден басталатын дыбыс тіркестерімен және **ü** немесе **ü**-ден басталатын күрделі юнмулармен (дыбыс тіркестерімен) тіркесіп буын құрайды. *Zh* тіл арты **i** дыбысымен тіркеседі, **a, e, o, u** дыбыстарымен немесе осы дыбыстардан басталатын

күрделі юнмулармен (дыбыс тіркестерімен) тіркесіп келіп буын құрайды.

2. *Екінші ережеде* а дыбысы **a** әрпімен, о дыбысы **o** немесе **ұ** әрпімен, е [-i] дыбыстары **ы** әрпімен, и дыбысы **ү** әрпімен, і дыбысы **и** әрпімен, ү дыбысы **у** немесе **үй** әріп тіркесімен жазылатыны айтылған [1,671 б.].

Қытайдың ортақ тіліндегі (putonghua) дауысты дыбыстардың саны – 10 (*a, o, e, ê, i, u, ü, – i* (тіл алды), *– i* (тіл арты), *er* [ə]).

А [a] дыбысы сөздің барлық буынында жазылады. А-ны **a** әрпімен таңбалаймыз. Бұл ешқандай дау тудырмайды.

О [ɔ] дыбысы *c, d, g, h, k, l, n, r, s, g, r, t, y, zh* дауыссыздары мен *ng* дауыссызының арасында тұрса, **ұ** дыбысына жақын дыбысталатындықтан, **ү** әрпімен жазылып жүр. Орыс тілінде у арқылы таңбаланып жүр. «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» у арқылы жазылған [4,1020-1022 бб.].

О дыбысы тек *b, f, m, p, w, y* әріптердің соңынан келеді де, **o** болып оқылады және **o** болып жазылады. Бұл ешқандай дау тудырмайды.

Сонымен, біз дыбыс сәйкесімділігін сақтау мақсатында **o** дыбысын **o** әрпі арқылы жазуды жөн деп санаймыз.

Е [ɤ] дыбысы қазақ тіліндегі **ы** дыбысымен сәйкес келетіндіктен, **ы** әрпімен жазылады.

«Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» *e* дыбысы жеке тұрғанда **ы** арқылы таңбаланса, *ei, en, er* сынды дыбыс тіркестерінің құрамында келгенде орыс тіліндегідей *э* арқылы таңбаланған: *ei – эй; en – энъ; er – эр* [4; 1020 б.].

Қытай тілінде *ê* [ɛ] жеке-дара қолданылғанда *ê* болып жазылады, *ê* дыбысының жеке, дара тұрып қолданылуы тым сирек кездеседі. Ол тек *iê, iê* дыбыс тіркестерінің құрамында ғана қолданылады. Төбесіндегі (^) белгісі **e** дыбысымен шатасып кетпеуі үшін қойылған. *Iê, iê* дыбыс тіркесінің (қосар юнмулар) құрамында келгенде, төбесіндегі (^) белгісі түсіріліп жазылады (*ie, iê*), дыбысталуы (айтылуы) өзгермейді. *Ê* дыбысын қазақша **e** әрпімен таңбалаймыз.

У [u] дыбысы буынның құрамында екі дауыссыз дыбыстың арасында келсе, **ү** әрпімен, ал *b, c, g, p, r, s, t, w, z* сияқты дауысты әріптердің соңынан тұрса, **у** әрпімен жазылады.

І [i] дыбысы тіл алды және тіл арты дауысты дыбыс болып екіге бөлінеді. Тіл алды **i** дыбысы тек *c, r, z* дыбыстарының соңынан тіркесіп келіп буын құрайды: *ci, si, zi*. Тіл алды **i** дыбысын қазақ тіліндегі **i** арқылы таңбалаған дұрыс деп санаймыз: *ci — ci; si — ci; zi — zi*. Ал *ce, se, re, ze* дыбыс тіркестерін **цы, сы, ры, зы** арқылы таңбалаған жөн.

Орыс тілінде тіл алды **i** дыбысы **ы** арқылы жазылып жүр: *цы, сы, зы*.

И.Қошқари жоғарыдағы *ci, si, zi* дыбыс тіркесімдерін *ци, си, dzi* дыбыс тіркестерімен берген [3, 107, 112, 114 бб.]. Ал «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» *ци, си, зы* дыбыс тіркестері арқылы таңбаланған [4,1020-1022 бб.].

Тіл арты *i* дыбысы тек *zh, sh, ch, r* дыбыстарымен тіркесіп буын құрайды.

И.Қошқари тіл арты *i* дыбысының қатысуымен жасалған *zhi, shi, chi, ri* дыбыс тіркесімдерін *джи, ши, чи, ри* дыбыс тіркестерімен жазады [3,106-114бб.]. «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» *чжі, ши, чи, жи* арқылы таңбалайды [4, 1020-1022 бб.].

Орыс тілінде *zhi, shi, chi, ri* дыбыс тіркесімдерін *чжи, ши, чи, жи* арқылы таңбалап жүр.

Zhi, shi, chi, ri дыбыс тіркесімдерін *zhe (жы), she (шы), che (чы), re (ры)* дыбыс тіркесімдерімен шатастырмау үшін, оларды *жі, ши, чи, ри* арқылы таңбалаған дұрыс.

I дыбысы *n, ng* дыбыстарымен тіркесіп, *in, ing* мұрын жолды юнмуларын құрайды. *In, ing* дауыссыздарының құрамындағы *i* дыбысы жоғарыда аталған еңбектердің барлығында **и** болып жазылып жүр. *Beijing* сөзі Бейжің болып жазылады, яғни *ing* дыбыс тіркесімі **иң** әріп тіркесімен таңбаланған. *In, ing* юнмуларынан құралған буындардың құрамындағы *i* дыбысын қазақ тіліндегі **і** арқылы жазуды ойластыру керек сияқты.

B, d, j, l, m, n, p, q, t, x дыбыстарының соңынан келген **і** дыбысы қазақ тіліндегі **йй** дыбыс тіркесіне ұқсас айтылады және **и** арқылы жазылады: *b* — би, *di* — ди, *ji* — жи, *li* — ли, *mi* — ми, *ni* — ни, *pi* — пи, *qi* — чи, *ti* — ти, *xi* — ши.

Ü [y] дауыссыз дыбыстың соңында тұрса, **үй** әріп тіркесімен, тұйық буынның құрамында (яғни екі дауыссыздың ортасында келсе) **ү** әрпімен таңбаланады.

A, o e, u, i, ü дыбыстарының орыс кирилл графикасында жазылуы: *a* — а; *o* — о; *e* — э; *u* — у; *i* — и (й); *ü* — юй (ю) [2, 2875-2878 бб.].

Екінші ережеде мысал ретінде келтірген сөздерді қазақ-кирилл графикасымен таңбаласақ:

Bajin — *Бажин*; Bohai — *Бохай*; zongli — *зоңли*; Peng Zhen — *Пың Жын*; Shisanling — *Шысанлиң*; Zhu De — *Жу Ды*; Shuji — *шужу*; Luxün — *Лушүн*; Xü Teli — *Шүй Тыли*.

Жоғарыдағы мысалдардағы *zongli* (*премьер-министр*) мен *shuji* (*парткомның хатшысы*) сөзі қытайдағы қазақ тіліне қытай тілі арқылы енген кірме сөздер.

Екінші ережеде авторлар төмендегідей 3 түрлі *ескертуді* көрсеткен:

Бірінші ескерту: Ng-ның алдынан келетін *o* дыбысы **ұ** болып дыбысталатындықтан, **ү** әрпімен жазылады, ал әдеттегі жағдайда **o** болып жазылады: «Dongfanghong» маркалы — «Дүңфанхүң» маркалы.

Екінші ескерту: Тұйық буындағы *ü* дыбысы **ү** арқылы жазылса, ашық буынның құрамында келген *ü* дыбысы **үй** болып жазылады: Lu Xün — *Лушүн*; Xü Teli — *Шүй Тыли*.

Үшінші ескерту: N немесе *i* дыбыстарының алдындағы *a* дыбысы **ә** дыбысына жуық дыбысталады: Anhui — *Әнхүй*; Huaihai — *Хуэйхэй* [1,671-672 бб.].

1-ескертуге айтар уәжіміз: О дыбысы *b, f, m, p, w, y* әріптердің соңынан келгенде **o** болып жазылады. Ng-ның алдынан келетін *o* дыбысының **ұ** дыбысына жақындау айтылатыны рас, яғни *o* дыбысы ng-ның алдынан келіп, *ong* дыбыс тіркесін құрағанда [uŋ] болып оқылады.

Дыбысты таңбалауда бірізділікті сақтау мақсатында *o* дыбысын сол қалпында **o** әрпімен жазған жөн: «Dongfanghong» — «*Доңфаңхоң*». *Ong* дыбыс тіркесімі орыс тілінде **ун** болып таңбаланып жүр: «*Дунфанхун*».

2-ескертуге қатысты ойымыз: **Ü** дыбысы тек *l, n, x, j, q, x, y* дауыссыздарымен ғана тіркеседі: *liü, nü, xü, jü, qü, xü, yü*.

Сонымен, *ü* дыбысы тұйық буынның құрамында келгенде **ү** әрпімен, ашық буынның ішінде (яғни *j, l, n, x, q, x* дыбыстарының соңынан) келгенде **үй** әріп тіркесімен жазылады, *yü* дыбыс тіркесі **юй** арқылы жазылады: *Luxün* — *Лушүн*; *Xü Teli* — *Шүй Тыли*; *Qü Yuan* — *Чүй Юан*; *Yü Mei* — *Юй Мый*.

3-ескертуге қатысты пікіріміз: *a* дыбысы *n, i* дыбыстарының алдынан келіп, *an, in* юнмуларын (дыбыс тіркесімдерін) құрайды. Мұндайда *a* дыбысы қазақ тіліндегі **ә** дыбысына жақындау айтылады (естіледі), бірақ, **a** әрпімен жазылу керек: *Anhui* — *Анхүй*; *Huaihai* — *Хуайхай*.

Қытай тілінде **a** дыбысы 4 түрлі оқылады: [A], [a], [ɑ], [ɛ]. Алайда **a** дыбысы 4 түрлі оқылады деп, ол 4 түрлі таңбаланбайды ғой.

3. Үшінші ережеде «Қытай тілінің фонетикалық дыбыстаңба жобасында» буын құрамындағы дауысты дыбыс тіркестерінің (дифтонг немесе трифтонг) жазылуы кесте арқылы көрсетілген.

1 - кесте. Дыбыс тіркестерінің (дифтонг немесе трифтонг) жазылуы

Дыбыс тіркестері	Қытайша аталуы	Қазақша жазылуы
ai	Haihe	Хайхы
ei	Lei Feng	Лый Фың
ao	Mao Zedong	Мао Зыдоң
ou	Zhou Enlai	Жоу Ынлай
ia	Jiayüguan	Жяюйгуан
ie	Wang Jie	Уаң Жие
ua	Zhonghua	Жұңхуа
uo	Zhongguo (uo = o)	Жұңго
uai	Huaihe	Хуайхы
uei (ui)	Guangzhou	Гуаңжоу
iao	Jiao Yülu	Жяю Юйлу
iou (iu)	Liu Hulan	Лю Хулан
üe (ue)	daxüe (ue = үе)	дашүе
üan	Miquan (quan) (üan = уән)	Мичуан
ian	Tianjin	Тянжін
iang	Jiangsu	Жяңсу
iong	Qiongzhou (iong = юң)	Чюңжоу
uan	Bingtuan (uan = уан)	Биңтуан
uang	Huanghe	Хуаңхы [1; 672-673].

Ережеде қытай тіліндегі буын құрамында ұшырасатын *ai, ei, ao, ou, ia, ie, ua, uo, uai, uei (ui), iao, iou (iu), iie (ie), iian, ian, iang, iong, uan, uang* сияқты 19 дауысты дыбыс тіркесінің (юнмулар) көне жазумен (төте жазу) жазылу ережелері нақты мысалдармен көрсетілген. Бұлардың құрамындағы *iou, uei, uen* дыбыс тіркестері дауыссыздармен тіркескенде, *iu, ui, un* болып жазылады: *diu, cui, sun*, т.б.

Ескерту: “Дауысты және дауыссыз дыбыстар жалпы фонетикаға қатысты терминдер болса, *шынму* мен *юньму* – қытай фонологиясына тән терминдер. Олар – иероглифтің дыбыстық құрамына (жасалуына) қарай бөлінген түрлері. Бұлай бөлу иероглиф дыбыстардың алдыңғы және соңғы болып орналасуына, яғни дыбыстардың орналасу рет-тәртібіне байланысты: *шынму* – буынның басында тұратын дыбыс, *юньму* – буынның соңында тұратын дыбыс” [5, 124б.].

Қытай тіліндегі *юнмулардың* жалпы саны – 39, олардың ішінде жеке дауысты дыбыстан және екі немесе үш дауысты дыбыс тіркесімен жасалғандары – 23, мұрын жолды юнмулар – 16. Жоғарыдағы кестеде көрсетілгендері – күрделі юнмулар (复合韵母).

И.Қошқари 19 дауысты дыбыс тіркесін (юнмулар) қазақ-кирилл жазуымен төмендегідей таңбалаған:

Аі — ай; еі — ей; ао — ау; оу — оу; іа — я; іе — е; уа — уа; уо — о; уаі — уай; уі — ұй; іао — яу; іу — ю; үе (ue) — ө; үан — уән; іан — ян; іанг — яң; іонг — юң; уан — уан; uang — уаң [3, 106-114]. Автор *іе* дыбыс тіркесімін қазақтың төл дыбысы *ө* арқылы таңбалаған. Мәселен, *пүе-ны нө, қүе-ны чө, лүе-ны лө, уүйе-ны йө* деп мүлде басқаша таңбалайды.

«Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» берілуі:

Аі — әй, ай; еі — эй; ао — ао; оу — оу; іа — я; іе — е; уа — уа; уо — о; уаі — уай; уі — уй; іао — яо; іу — ю; үе (ue) — юе, уе, уэ; үан — уань, юань; іан — янь, ян; іанг — яң; іонг — иүң, юң; уан — уан; uang — уаң [4, 1020-1022 бб.].

Аі дыбыс тіркесінің дыбысталуы қазақ тіліндегі *әй* дыбыс тіркесіне жақындау айтылады екен деп, *әй* деп жазуға болмайды. Қытай тілінде *а* дыбысы 4 түрлі оқылады: [A], [a], [ɑ], [ɛ]. Аі дыбыс тіркесі [ai] болып оқылады: *zhai*. Қазақшадағы *жай* (*жәй* емес) сөзіне ұқсас оқылады.

Іан [iɛn] дыбыс тіркесінің құрамындағы *а* дыбысы [ɛ] дыбысына жақын оқылады: *jian*. Бұнда *а* дыбысы қазақ тіліндегі *ә* дыбысына жуықтау айтылады десек ойға қонымды. Сонымен, *ai* дыбыс тіркесін *әй* демей, *ай* деп жазамыз: *Shanghai — Шаңхай, Anshan — Аниан* (Әниан емес).

Еі дыбыс тіркесінің құрамындағы *е* дыбысы 4 түрлі оқылады: [ɣ], [ɛ], [e], [ə]. Е дыбысы жеке тұрғанда [ɣ] болып дыбысталады. Еі дыбыс тіркесі [ei] болып оқылады: *hei*. Сонымен, біз *ei* дыбыс тіркесін *ий* деп жазамыз.

Ао [au] дыбыс тіркесінің құрамындағы *o* дыбысы [u] болып дыбысталады. *O* дыбысы жеке тұрғанда немесе *uo* дыбыс тіркесінің құрамында келгенде [o] дыбысымен айтылады. Сонымен, біз *ao* дыбыс тіркесін *ao* түрінде жазамыз: Mao Zedong — *Мао Зыдоң*, Qingdao — *Чиңдао*.

Іе [iɛ] дыбыс тіркесінің құрамындағы *i* дыбысы еленбей, *ie* дыбыс тіркесі *e* әрпімен жазылады. Іе дыбыс тіркесі жеке тұрып буын құрағанда, *i* дыбысы *y*-ге өзгертіліп, *YE* болып жазылады: Ye Jianying — *Е Жяниң*, Wang Jie — *Уаң Же*.

Уо [uo] дыбыс тіркесі сөз құрамында немесе жеке дара келгенде *wo* болып жазылады. Уо-ның айтылуы қазақ тіліндегі *o* дыбысымен сәйкес келетіндіктен, *o* әрпімен таңбаланып жүр. Уо дыбыс тіркесі дауыссыздардың соңынан келіп буын құрағанда, *o* әрпімен таңбалауға болады: Guo Moruo — *Го Моро*, Guoli — *Голи* (жер аты). Уо дыбыс тіркесі жеке тұрып буын құрағанда, *u* дыбысы *w*-ға өзгертіліп, *wo* болып жазылады.

И.Қошқари *wo* дыбыс тіркесін *yo* арқылы берген. «Большой китайско-русский словарь» және «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» *wo* дыбыс тіркесі *vo* арқылы таңбаланған.

Ўе [uɛ] орыс тілінде *юе* (*юэ*) дыбыс тіркесімен таңбаланып жүр. Ўе дыбыс тіркесімі қазақ тіліндегі *ye* дыбыс тіркесімен сәйкес келеді: Хюе Qin — *Шүе Чин*. Орыс тілінде *Сюэ Цинь* болып жазылады.

Іоңг [yŋ] дыбыс тіркесі қазақ тілінде *йүң* болып оқылады да, *юң* болып жазылады: Yongcheng — *Юңчың*. Орысшасы: *Юнчэн*.

Біздің таңбалауымыз төмендегідей:

Аі — ай; еі — ый; ао — ао; оу — оу; іа — я; іе — е (ие); уа — уа; уо — о; уаі — уай; уі — ұй; іао — яу; іу — ю; үе (ue) — үе; іап — уан; іап — ян; іаңг — яң; іоңг — иоң (ёң); уап — уан; уаңг — уаң.

4. Төртінші ережеде *w*, *wi* таңбалары *y* әрпімен, ал *y*, *yi* таңбаларының *i* әрпімен жазылатыны көрсетіліп, дәлел ретінде төмендегідей мысалдар келтірілген: *Wuhan* — *Ухан*; *Wang Jie* — *Уаң Же*; *Chen Yi* — *Чын И*; *Yang Yong* — *Яң Юң* [1, 673 б.].

Орыс тілінде *w* таңбасы *v* арқылы, *wi* әріп тіркесі *y* әрпімен жазылады. «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» орыс тілінің ізімен *w* таңбасын *v* арқылы таңбалаған [4,1022 б.].

Біздіңше, қазақ-кирилл жазуында **w**-ды *y* әрпімен таңбалаған жөн, өйткені **v**-ға қарағанда *y* дыбысын айтқанда дыбыстау мүшелеріне күш көп түспейді, яғни айтуға жеңіл.

Ескеретін жайт: **yi** мен **wu** әріп тіркестерінің құрамындағы *Y* мен *W* – дыбыс емес, дыбыстарды бір-бірінен бөліп тұратын таңбалар.

Төртінші ереженің *ескертуінде* кейбір адамдардың фамилиясы екі буыннан (екі иероглифтен) құралатыны айтылғанымен, олардың жазылу емлесі ескерілмеген.

Екі иероглифтен құралған фамилия бірге қосылып жазылады. Фамилия мен аты бас әріппен жазылады: *Sima Qian* — *Сыма Чян*; *Ouyang Nai* — *Оуяң Хай*; *Shangguan Jie* — *Шаңгуан Же*; *Ouyang Lijian* — *Оуяң Лижян*; *Sima Xiangru* — *Сыма Шяңру*.

5. *Бесінші ереже бойынша* хань ұлтының аты-жөнінің басқы бөлігі тегі болса, соңғы бөлігі өз есімі болады. Қазақша жазғанда тегі мен аты бөлек жазылады: *Dong Cunrui* (*Доң Цунрүй*), *Liu Hulan* (*Лю Хулан*), *Lei Feng* (*Ли Фың*), *Li Bai* (*Ли Бэй*) [1,673 б.].

Кісі есімі *Lei Feng*-ды жоғарыдағыдай *Ли Фың* деп жазбай, *Лый Фың* деп жазған жөн, *Li Bai*-ды *Ли Бай* деп жазамыз. *Lei* мен *Li* дыбысталуы да, айтылуы да мүлде екі басқа, оларды бірдей таңбаласақ, олардың мағынасына нұқсан келетіні сөзсіз.

Жоғарыдағы кісі есімдері қазақ-кирилл жазуында *Доң Цунрүй*, *Лю Хулан*, *Лый Фың*, *Ли Бай* болып жазылады. *Dong Cunrui* орыс тілінде *Дун Цунжуй* болып жазылып жүр.

«Қазақ тілінің анықтағышында» хань ұлтының аты-жөнінің жазылуы туралы: “Үш бөлімнен тұратын қытай аттарының бірінші, екінші сөздері бас әріппен бөлек жазылып, үшіншісі екіншісімен қосылып жазылады: *Шу Цинчунь*, *Го Тайци*, *Фэн Цицай*, *Сунь Иминь*, *Лу Вэньтин*. Ал екі бөлімнен құралған қытай аты-жөндерінің әр компоненті бас әріппен дефиссіз жазылады: *Ляу Шэ*, *Чень И*, *Ван Мэн*, *Шэнь Жун*” [6,57 б.].

Біздің ойымызша, хань ұлтының аты-жөні үш бөлімнен емес, екі бөлімнен ғана тұрады, яғни басқы бөлімі – тегі, соңғы бөлімі – өз есімі, әкесінің есімі жазылмайды. Мысал ретінде келтірілген кісі есімдерінің бірінші бөлімі – тегі, екінші бөлімі – екі буыннан (екі иероглифтен) құралған өз есімі, екі буыннан құралған есім бөлек жазылмайды, міндетті түрде қосылып жазылады, тегі мен аты бас әріппен жазылады.

Қытайда қос фамилиядан тұратын (қатар тұратын фамилия) кісі есімдері де кездеседі. Қос фамилияның арасына дефис қойылып, бас әріппен жазылады: *刘扬帆* (*Liu-Yang Fan*), *郑李淑芳* (*Zheng-Li Shufang*) [7,2 б.]. Қазақша жазылуы: *Лю-Яң Фан*, *Жың-Ли Шуфаң*.

Бесінші ережедегі ескертулерге тоқталсақ:

Ереже бойынша фамилиясыз қаламгерлердің бүркеншік есімі бірге жазылатыны көрсетілген: *Лушүн* (*Luxün*), *Маудүн* (*Maodun*) [1,673 б.].

Кейін шыққан “Қытай есімдерін қытай тілінің фонетикалық әліпбиі негізінде жазу ережелерінде” (*The Chinese phonetic alphabet spelling rules for Chinese names*) бүркеншік есімнің бөлек бас әріппен жазылады көрсетілген, мәселен, *鲁迅* есімі *Lu Xun* (*Лу Шүн*) болып жазылады [7,2 б.]. Сонымен, аталған стандартты ереже бойынша *Маудүн* (*Maodun*) есімі *Мао Дүн* болып бас әріппен жазылу керек.

Қытай қаламгерлерінің бүркеншік есімдері орыс тілінде бөлек жазылып жүр: *Лу Синь*, *Мао Дунь*.

6. *Алтынышы ережеде* қытай тілінен енген жер-су атауларын, хань ұлтының кісі есімдерін қазақша жазғанда, сөз мағынасына әсер ететін жағдайда, буындардың арасына дефис қойылып жазылатыны көрсетілген: *Yan'an* — Ян-ан; *Zunyi* — Зүн-и; *Guowuyuan* — Го-у-юан; *Zhang'e* — Жаң Ы — (张娥) [1, 673 б.].

Ескерту: Төте жазуда сөздер бас әріппен жазылмайтындықтан, *张娥* деген кісі есімінің (тегі мен атының) арасына дефис қойылып жазылады, тегі мен атын *张娥* (*Жаңы*) деп қосып жазсақ, мағынасы мүлде өзгеріп кетеді. Ал қазақ-кирилл жазуында дефис қоймай, тегі мен атын бас әріппен жазамыз: *Жаң Ы*. Орыс тілінде *Чжан Э* болып жазылады.

Қазақ-кирилл әрпімен *Yan'an*-ды *Ян-ан* деп дефиспен жазған дұрыс, өйткені ол *Я-нан* болып та айтылуы мүмкін. *Zunyi*-ды *Зүн-и* деп дефиспен жазамыз. *Zunyi* қазақша *Зүн-и* болып та оқылуы мүмкін. *Го-у-юан* Қытайдағы қазақ тіліне қытай тілінен енген кірме сөз. Го-у-юанның арасына дефис қоймасақ, сөз мағынасы өзгеріп кетеді, мәселен, буындарының араларына дефис қоймай, *Гоуюан* деп жазсақ, *гоу-юан* болып, айтылады әрі мағынасы өзгеріп, түсініксіз болып шығады. *Го-у-юан* қазақ тіліне *Мемлекеттік кеңес* болып аударылады. *淮安* *Huai'an* орыс тілінде *Хуайань* болып жазылса, қазақша *Хуай-ан* деп дефис арқылы жазамыз.

Қытай тілінде буын айыру белгісі *a, o, e* дыбыстарынан басталатын буындар басқа буындардың соңынан келгенде, буындардың бір-бірімен шатасып кетпеуі үшін, яғни сөз мағынасының өзгеріп кетпеуі мақсатында қойылады: *刘广安* *Liu Guang'an* (Лю Гуаңан), *西安* *Xi'an* (Шиан).

Қытай тілінен енген кірме сөздерге қосымшалардың жалғануы.

Омар Бекбосынның «Қазақ жазуының емлесі» [8,104-105 бб.] деген еңбегінде қытай тілінен енген кірме сөздерге қосымшалардың жалғануы туралы ережелер қысқаша жазылған. Қытай тілінен енген кірме сөздерге қосымшалар қазақ тілінің сингармонизм заңы бойынша жалғанады. Біз төменде қазақ-кирилл әрпімен жазылған қытай тіліндегі жалқы есімдерге қосымшалардың жалғануын мысалдармен түсіндіре кетсек:

1) Соңғы буындары *a, o, e, u* дауысты дыбыстары мен *ei* қосар дауыстыға аяқталған жалқы есімдерге қазақ тілі қосымшалары жуан жалғанады:

青島 *Qingdao* → *Чиңдао* + *лық*; 上海 *Shanghai* → *Шаңхай* + *дан*;
郭沫若 *Guo Moruo* → *Го Моро* + *ға*; 河北 *Hebei* → *Хыбый* + *ға*.

Ескерту: Кейбір басылымдарда *Mao Zidong* (Мао Зыдон) есімі кирилл графикасында *Мао Цзэдун* болып орысша жазылып жүр. Мао Цзэдунның тегі *Мао* жеке жазылғанда жалғаулар қате жалғанып жүр: “*Маоның құдай емес, адам екенін көрсете алсам болды. Мен бала кезімде оны Құдай деп ойладым*” [9].

Мао әріп бойынша *ма-о* деп айтылмай, *мау* деп айтылады да, қосымшалар болып жуан жалғанады: *Мао + дың; Мао + дан; Мао + га.*

2) Соңғы буындары *i, ü, ê* дауысты дыбыстарға аяқталған жалқы есімдерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады:

产西 Cuangxi → Гуаңши + *ге*; 东旭 → Доң Шүй + *ден*; 任雪 → *Рын Шуе + нің.*

3) Жалқы есімдердің құрамында *ui* дыбыс тіркесі *zh, ch, sh, h* дыбыстарының соңынан келсе, қазақ тілі қосымшалары жуан жалғанады; *ui* дыбыс тіркесі басқа дауыссыздардың соңынан келсе, қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады:

Tianshui → Тяньшуй + *дан*; Li Zhui → Ли Жүй + *га*; Dong hui → Доң Хүй + *дың*;

Xue Cui → Шуе Цуй + *ден*; Li Kui → Ли Куй + *дің.*

Қазақ-кирилл графикасымен жазылған қытай тіліндегі ономастикалық атауларға қосымшалардың жалғануы – толық шешімін таппаған күрделі мәселе.

Қорытынды

Терминолог Ш.Құрманбайұлы: "... біз алдағы уақытта әлем халықтарының тіліндегі жер-су және кісі есімдерін қазақ тілінде ХХ ғасырда қалыптасқан делдал тіл орыс тілі арқылы қабылдау дәстүрімізді жалғастыра береміз бе, әлде оларды түпнұсқа тілден тікелей алуға көшеміз бе? Бізге осы мәселені принципті түрде шешіп, ол шешімімізді ғылыми негіздеп алуға тура келеді", – деп жазады [10]. Ғалым атап айтып отырған нәрсе мақалада көтерілген мәселені дәл көрсетіп тұр. Қытай тіліндегі хань ұлтының кісі есімдері және жер-су атауларын қазақ тілінде транслитерация тәсілімен беруде орыс тіліндегі таңбалануы негізге алынады. Біз қытай тіліндегі кісі есімдеріне талдау жасай отырып, орыс-кирилл графикасына қарағанда, қазақ-кирилл графикасы қытай есімдерін бара-бар дәлдікпен таңбалай алатындығын аңғардық. Бұл – көзшаламға оңай, оқылымда қиындық тудырмайды, жазуға жеңіл. Жалпы қытай тіліндегі ономастикалық атауларды транслитерация тәсілімен беруде түпнұсқаға жақындатуға қатысты жоғарыда ұсыныстар айтылды. Бұл мәселені шешу үшін, ең алдымен, қытай тіліндегі дыбыстар мен дыбыс тіркестерін қазақ-кирилл әрпімен таңбаланудың стандартты ережелерін әзірлеп, қытай тіліндегі ономастикалық атауларды транслитерациялаудың ғылыми жүйесін жасау керек. Сондай-ақ, практикалық құралдар мен арнаулы сөздіктер шығарылуы тиіс.

ӘДЕБИЕТ

[1] ШҰАР Ұлттар тіл-жазу қызметі комитеті. Қазақ тілінің емле сөздігі. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1986. – 696 б.

[2] 汉俄大词典 (Большой китайско-русский словарь). – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2009. –2878 с.

[3] Қошқари И. Қытай тіліндегі кісі және жер-су аттарын қазақша таңбалау ережелерінің жобасы / И.Қошқари // А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным журналы» журналы. – Алматы. –2016. –№ 1. –104-114 бб.

[4] Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытайша-қазақша үлкен сөздік / Д.Мәсімханұлы, А.Әбиденқызы. –Алматы: Эксклюзив КА, 2017. – 1032 б.

[5] Қалибекұлы Т. Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы / Т.Қалибекұлы // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. *Филология сериясы*. – Көкшетау. –2019. –№ 2. –123-130 бб.

[6] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы / Р.Сыздық. – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

[7] 中国人名汉语拼音字母拼写规则 (The Chinese phonetic alphabet spelling rules for Chinese names). – Beijing: Standards Press of China, 2012. – 5 б.

[8] Бекбосын О. Қазақ жазуының емлесі / О.Бекбосын. – Күйтың: Іле халық баспасы, 1996. – 174 б.

[9] Мо Янь. Мен кінәлімін / Әдебиет порталы сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20576>.

[10] Құрманбайұлы Ш. Ұлт атауларын қалай жазып жүрміз? / Тіл әлемі сайты [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://tilalemi.kz/article/1294-.html> .

REFERENCES

[1] Xinjiang Uyghur Autonomous Region Ethnic Language and Literature Work Committee (1986). Qazaq tilining emle sozdigi [Spelling dictionary of the Kazakh language]. Urumqi: Xinjiang People’s Publishing House, China [in Kazakh].

[2] Bolshoj Kitajsko-russkiy slovar (2009). [Big Chinese-Russian Dictionary]. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, China [in Chinese].

[3] Qoshkari, Y. (2016). Qytai tilindegi kisi zhane zher-su attaryn Qazaksha tangbalau erezheleleriniing zhobasy [Draft rules of marking Chinese names of human and place in Kazakh]. A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi institutynyng “Tiltanym” zhurnaly [Journal “Tiltanym” of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov], №1. 104–114 [in Kazakh].

[4] Masimhanuly, D. & Abidenkyzy, A. (2017). Qytaisha-Qazaksha ulken sozdik [Big Chinese-Kazakh Dictionary]. Almaty: Eksklyuziv [in Kazakh].

[5] Kalibekuly, T. (2019). Qytai zhane Qazaq tilderindegi fonetikalyk birlikterdin salgastyrmaly syipattamasy [Comparative characteristics of phonetic units in Chinese and Kazakh languages], Kokshetau memlekettik

universitetining Habarshysy [Bulletin of Sh. Valikhanov Kokshetau State University. Philological series]. №2, 123–130. [in Kazakh].

[6] Syzdyk, R. (2000). Qazaq tilining anyktagyshy [Spelling dictionary of the Kazakh language]. –Astana: Elorda [in Kazakh]

[7] Zhongguo renming hanyu pinyin zimu pinxie guize [The Chinese phonetic alphabet spelling rules for Chinese names]. (2012). – Beijing: Standards Press of China [in Chinese].

[8] Bekbosyn, O. (1996). Qazaq zhazuynyng emlesi [Spelling of the Kazakh script]. (Kuitun: Ile Halyq baspasy, China [in Kazakh].

[9] Mo Yan. *Men kinalimin [It's my fault]* / Adebijet portaly. Retrieved from <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20576> [in Kazakh]

[10] Qurmanbai, Sh. *Ult ataularynyn kalaj zhazyр zhurmiz? [How do we write the names of nations?]* / Til alemi. Retrieved from <https://tilalemi.kz/article/1294-.html> [in Kazakh]

ПРОБЛЕМА НАПИСАНИЯ КИТАЙСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЁН И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА КАЗАХСКОЙ КИРИЛЛИЦЕ

*Калибекулы Т¹.

¹к.ф.н., профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

*¹e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Аннотация. В статье представлены научно обоснованные близкие либо максимально близкие к оригиналу варианты транслитерации ономастических имен китайского языка, в том числе антропонимов и топонимов, и подкреплены конкретными примерами. Прежде всего приведен обзор истории рассматриваемой проблематики, а также анализ работ в этой области, на основании которых обосновывается актуальность вопроса. Даны рекомендации по правильному написанию китайских антропонимов и топонимов на казахском языке. Автор анализирует фонетические особенности китайского языка и показывает различия в написании личных имен и географических названий в соответствии с правилами правописания китайского языка. Далее приведен анализ каждого из шести правил правописания имён ханьского народа и китайских географических названий на казахском языке, слов, заимствованных из ханьского языка, географических названий и личных имён, описанных в труде «Орфографический словарь казахского языка», вышедшем в свет в Китае. Кроме того, рассмотрены способы написания личных имен и топонимов китайского языка арабской вязью, применяемых казахами, проживающими на территории Китая. Предложены эффективные способы транслитерации китайских географических названий и личных имен напрямую с исходного языка и с учётом особенностей казахского и китайского языков, а не традиции заимствования через русский язык.

Ключевые слова: казахский язык, китайский язык, письмо, произношение, кириллица, ономастика, написание, правила правописания.

**PROBLEMS OF WRITING OF PERSON AND PLACE NAMES IN
THE CHINESE LANGUAGE ON THE BASIS
OF CYRILLIC GRAPHIC**

*Kalibekuly T.¹

¹Candidate of Philology, Professor of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

*¹e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

Abstract. The article gives scientifically supported transliteration forms of Chinese onomastic names, particularly anthroponyms (personal names) and toponyms (placenames), that are closer, or as similar as possible to the original, and backs them up with concrete examples. First, a review of the history of the topic under discussion is conducted, followed by an analysis of works in this field, on the basis of which the issue's topicality is substantiated. Recommendations on the accurate lettering of Chinese anthroponyms and toponyms in the Kazakh language is given. First, the author analyses phonetic characteristics of Chinese language and highlights the peculiarities of personal and place names spelling in line with Chinese spelling regulations. Then, on the basis of the work "Dictionary of Kazakh language spelling" published in China regarding the correct spelling of persons and place names borrowed from Chinese language, six rules of spelling of Chinese names of places and people in the Kazakh language are meticulously analysed. In addition, the article discusses how Kazakhs from China use direct writing to write Chinese personal names and place names. Rather than the traditional method of transferring Chinese onomastic names into Kazakh through Russian, effective ways of transferring Chinese place and personal names into Kazakh from the original language using transliteration and taking into account the specifics of the original Chinese and targeted Kazakh languages are presented.

Keywords: Kazakh language, Chinese language, writing, pronunciation, Cyrillic writing, onomastics, lettering, spelling rules.

Статья поступила 25.01.2022

ӘОЖ 81'27

XҒТАР 16.31.31

DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.011

LINKEDIN ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІСІНДЕГІ ПИАР МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ХЭШТЕГТЕРДІҢ РӨЛІ

*Қоғабаяева Ә.М.¹

¹«Шетел филологиясы» мамандығының PhD студенті

Педагогика ғылымдарының магистрі

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем
тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: kogabayevaa@gmail.com

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – мазмұндық талдау әдісі арқылы LinkedIn әлеуметтік желісіндегі пиарға қатысты мақалалардағы хэштегтердің қызметі мен орнын анықтау. Мазмұндық талдау әдісінің ауқымдылығы оның қолдану аясынан, әртүрлі зерттеушілердің әртүрлі зерттеу мәнерінен көрініс табады. Біздің зерттеуде де осы әдістің бірнеше бағыттарын қолдана отырып, ағылшын тіліндегі соңғы жылдары LinkedIn әлеуметтік желісінде жарияланған 50 мақала зерттелді. Бұл зерттеудің нәтижесі келесідей 2 кестеде көрініс тапты, бірінші кестеде хэштегтердің орналасуы, маңыздылығы, ұзындығы мен салмағы анықталған болса, екінші кестеде хэштегтер категорияларға бөлініп, олардың LinkedIn әлеуметтік желісінде пайдалану жиілігі анықталды. Сонымен қатар, пиар мәтіндердің әлеуметтік желілерде кең таралуына нақты пиарға қатысты хэштегтердің әсері екі түрлі екені айқындалды. Көбіне пиар мақалаларының мақсаты жанама түрде оқырманға әсер ету болғандықтан ол мақаланың астына пиарға қатысты хэштегті қою тиімсіз екені байқалады. Әлеуметтік желідегі мақалаларды талдау барысында пиар мақала авторы көздеген мақсатына жету жолында “public relation” немесе “PR” хэштегтері “маркетинг” (#marketing) немесе “кәсіп” (#business) сынды хэштегтермен алмастырған мысалдар да кездесті. Сонымен қатар, #publicrelations және #pr хэштегтерін пайдаланып мақала іздегенде, LinkedIn әлеуметтік желісі тек пиарға қатысты емес, басқа мазмұндағы мақалалар мен посттарды көрсетеді. Бұл жағдай зерттеу материалын жинақтауда және жалпы зерттеудің шынайылығын қамтамасыз етуде қиындықтар туғызды. Дегенмен де, бұл зерттеу жұмысы өзінің зерттелу әдісімен және зерттеу материалын жинақтаудағы пәнаралық байланысымен практикалық құндылыққа ие болады. Яғни, бұл зерттеу жұмысының қорытындысы тіл мамандарымен қатар, қоғаммен байланыс саласындағы мамандарға, журналистика саласының мамандарына да ерекше нұсқаулық болары сөзсіз. Ал мазмұндық талдаудың әр қырынан көрсетілуі, яғни бұл зерттеу жұмысында әртүрлі мазмұндық зерттеу бағыттарының қолданылуы

тілдік зерттеу саласына жаңаша көзқараспен қарауға жол ашады. Таңдалынып алынған сандық мақалалардың жариялану мерзімі де бұл зерттеу жұмысының жаңашылдығын, әрі өзектілігін арттырады.

Тірек сөздер: пиар мәтіндер, LinkedIn әлеуметтік желісі, мазмұндық талдау, прагматика

Кіріспе

LinkedIn мамандардың кәсіби өсу жолын көрсететін, әр түрлі салада кәсіби орта құруға болатын әлеуметтік жүйе болып табылады. LinkedIn платформасы түйіндеме жүктеуге, жұмыс іздеуге, кәсіби беделді көрсетуге, қызығушылықтарға байланысты кәсіби қоғамдастықтар құруға мүмкіндік береді. Жұмыс берушілер де өздеріне керекті маманды олардың жеке парақшасындағы ақпаратты көре отырып таба алатын болса, ал жұмыс іздеушілер арнайы тетіктерді баса отырып өздеріне қажетті компанияның байланысу жолдарын, компания жайлы ақпарат ала алады. 2003 жылдан бері қызмет жасап келе жатқан бұл платформада дүние жүзінің әр бөлігінде 10 000-нан астам қызметкер жұмыс жасайды. Яғни, платформаның мүмкіндіктері бүкіл әлемді қамтиды. Бұл дегеніміз дүние жүзі бойынша ағылшын тілінде мақала іздеуге тұрарлық ауқымды әрі заманға сай жаңа мәлімет алуға мүмкіндік беретін платформа. Және де жұмыс беруші және жұмыс іздеуші үшін де тиімді виртуалды кеңістік. Сонымен қатар, LinkedIn әлеуметтік желісі жұмыс берушілер арасындағы ең танымал ғаламтор кеңістігі болғандықтан біздің ғылыми жұмысымыздың негізгі зерттеу объектісі болып табылады. Осы платформада пиар мамандарының хэштег қолдану арқылы өзі жайлы елге жария ету, немесе хэштег арқылы ақпаратты қолжетімді етудің қаншалықты тиімді екенін зерттеу біздің ғылыми жұмыстың мақсаты болып табылады. Тиімді әрі жиі ізделетін хэштегтердің тізімін жасау да бұл зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі болып табылады.

LinkedIn сынды ақпаратқа толы кеңістіктерде хэштегтер ақпаратты ұйымдастырушы, ақпаратты қолжетімді етуші және ұғымдарды, оқиғаларды реттеуші құрал ретінде қызмет атқарады. Біздің зерттеуде орын алған, «#» белгісімен белгіленетін «хэштег» ұғымын 2012 жылы Маррес «қатыстырылған/міндеттелген», яғни адамдардың басқалармен байланысын белгілейтін, бұқаралық дискурсқа қатыстырылған құрал деп анықтайды [1]. Біздің жағдайда рг мамандардың кәсіби өміріндегі оқиғалар осы хэштегтермен байланыстырылып зерттеліп отыр. Хэштегтерді әр түрлі зерттеулер өзінше ерекшелеп анықтауға тырысады, бірақ хэштегтерді нақты материалдық, не символдық деп анықтау дұрыс емес, осы екеуінің қосындысы, яғни «оқиға мен білімді құрайтын күш қатынасы» деп анықтайды Саутер мен Брунс [2]. Хэштегтердің бірнеше құрылымдық қабатта қызмет атқаратынын Брунс пен Мое Твиттердегі хэштегтер жайлы зерттеулерінде ашып жазады. Яғни, макродеңгейде жаңалықтар мен оқиғалардағы хэштегтер зерттелсе, микродеңгейде

фоллоуер (оқырман) мен фоллоуи (жазушы) арасындағы жеке хат алмасудағы хэштегтер қарастырылады [3]. Бұл зерттеу жұмысында макро- және микродеңгейде де хэштегтердің рөлін анықтауға талпыныс жасалды.

Яғни, бұған дейінгі зерттеулерде хэштегтің әлеуметтік желіде көрінісін зерттеу мақсатында әр түрлі тұғырлар қолданылған. Тілдік зерттеулердің көбісі әлеуметтік зерттеулермен тоғыса іске асқан.

Материалдар және әдістер

Кейбір зерттеушілер мазмұндық талдауды сапалық зерттеу әдісіне жатқызса, басқалары сандық зерттеу түрлеріне жатқызады. Сапалық мазмұнды талдау мәтіндік талдаудың көптеген әдістерін қабылдады және кейбір формаларда мәтіндерді талдау әдісімен сәйкес болып та келеді. Әлеуметтанушылар мазмұндық талдауды бихевиористік тәсілмен бірге қолданады. Бихевиористік көзқарас медиа-мазмұннан болашақ ықпалды анықтау немесе болжау үшін алға ұмтылатын болса, гуманистік көзқарас медиа-мазмұннан қоғам мен оны өндіретін мәдениет туралы не айтатынын анықтауға тырысады. Біздің зерттеуде мазмұндық талдау әдісі таңдалынып алынды. Жалпы медианы мазмұндық талдауда әдетте зерттеліп отырған элементтің *орналасуы, тегтеудің маңыздылығы, өлшемі мен ұзындығы, салмағы* сынды критерийлері қолданылады. Мұндағы әрбір критерийді анықтайтын болсақ:

- *Элементтің орналасуы*, айналымдардың, яғни таңдалып алынған сөздер мен сөз тіркестері БАҚ-тың алғашқы бетінде немесе бастаушы құралы ретінде қолданылған ба, немесе бағдарламаның соңғы бетінде, қорытынды бөлімінде орналасқан ба және оның қандай прагматикасы барын анықтайды.

- *Тегтеудің маңыздылығы*, мысалы, зерттеліп отырған элементтің басты тақырыпта атап өтілуі, бірінші параграфта атап өтілуі, мәтіннің маңызды жерлерінде аталып өтілуі, немесе “өткінші тегтер”;

- *Элементтің өлшемі мен ұзындығы*;

- *Элементтің салмағы*, жоғары таралымға, жоғары рейтингке немесе жоғары деңгейге, беделді бұқаралық ақпарат құралдары көбірек мән бере ме әлде керісінше, аудиториясы аз немесе мақсатты емес аудиториясы бар әлеуметтік желілерге қатысты ма, соны анықтайды [4]. Осы өлшемдерді қолдана отырып 1-кестеде хэштегтердің мазмұндық талдауы көрсетілді.

1-кесте. Хэштегтердің мазмұндық талдауы

<i>Элементтің орналасуы</i>	#PR #publicrelations хэштегтері көбінесе мақаланың соңында кездеседі; оның мақсаты ақпаратты хэштег арқылы іздегенде қолжетімді ету.
-----------------------------	---

<i>Элементтің маңыздылығы</i>	Кез келген хэштег әдетте мақала аяқталған соң жазылады; кейбір мақалаларда мәтіннің ішінде хэштег берілген.
<i>Элементтің өлшемі мен ұзындығы</i>	Халықпен байланыс сөзі көбінесе толық күйінде немесе қысқартылған күйінде берілген.
<i>Элементтің салмағы</i>	LinkedIn платформасын қолданушылар ғана хэштег арқылы бұл мақалаларды таба алады, демек ауқымы кең емес. Бірақ мақсатты аудиториясы осы платформада бар болғандықтан бұл хэштегтерді қолданған мақала ауқымды, әрі тиімді.

Осылайша, біздің зерттеуде мазмұндық талдаудың бұл критерийлері хэштегтердің орналасуын, маңыздылығын, ұзындығы мен салмағын зерттейді. Сонымен қатар, бұл зерттеу Берельсонның 1952 жылы ұсынған мазмұндық талдаудың 5 негізгі мақсатын да қанағаттандырады, яғни:

1. Хабарлама мазмұнының құрамдас бөлшектерін сипаттау;
2. Хабарлама мазмұнының формасын сипаттау;
3. Хабарлама мазмұнын өндірушілерге қорытынды жасау;
4. Хабарлама мазмұнын тудырушы аудиторияға қорытынды жасау;
5. Хабарлама мазмұнының аудиторияға әсерін болжау.

Хэштегтерді пайдаланған мақалалардың мазмұны қаншалықты аталған хэштегтерді пайдаланғанда өзгертінін тексеру мақсатында мазмұндық талдау әдісі қолданылды. Егер қоғаммен байланыс хэштегін (#publicrelations) пайдалана отырып LinkedIn платформасында сұраныс жасайтын болсақ, бұл хэштегке 3,760,604 адам жазылғанын көреміз. Яғни, осы хэштег арқылы пиарға қатысты ақпарат алынады. Әрбір сөз хэштег арқылы белгіленгенде жаңа қызмет атқара бастайды. Мысалы, «қоғаммен байланыс», «пиар» сөздері хэштегтің арқасында миллиондаған ақпараттарды қолжетімді етеді. Хэштег арқылы пиар мамандары өздері туралы әлемге жариялай алады. Сондай жарияланған 50 мақала таңдалынып алынды. Бұл мақалалар 1) мақаланың нақты пиар маманы жариялағаны, 2) мақаланың ағылшын тілінде болуы, 3) мақаланың соңғы кездері жарияланғандығы сынды өлшемдерге сүйене отырып жинақталды. Мұндағы мән беретін жағдай - зерттеу әдісіміз мазмұндық талдау, ал ақпаратты жинау кезінде белгілі бір мақалаларды *таңдау әдісі* арқылы жүзеге асқанын айтып өту керек.

Мазмұндық талдау әдісінің негізгі бөлшектері ретінде арнайы сөздер, сөз тіркестері немесе суреттер қолданылады, олар категорияларға бөлініп қарастырылады. Мысалы, біздің жағдайда «қоғамдық қатынас», «пиар» сынды сөздер мен сөз тіркестері алынды. Олар 2-кестеде көрсетілгендей мақаланың мазмұнына байланысты әр түрлі категорияларға бөлінді, 50 мақалаға тән ерекшеліктер өзара қайталанғанымен, олардың ішіндегі ең жиі кездесетін 10 құбылыс қана

2-кестеде көрініс тапты. Оларға семантикалық қыр беретін әлеуметтік желідегі ерекше құрал ретінде хэштегтер таңдалып алынды.

1. Мәліметтер базасын дайындау, оны ұйымдастыру үшін және тиімді пайдалану үшін кесте құрастыру. Мәліметтер базасын LinkedIn әлеуметтік желісінен таңдалынып алынған пиар мамандарының ағылшын тіліндегі посттары мен мақалалары құрайды.

2. Талдау категориясын қалыптастыру, яғни зерттеу мәселелері, идеялар, элементтерді таңдау. Бұл категорияларға таңдалынып алынған хэштегтердің авторлары, хэштегтердің аталу жиілігі, құрылымы, көлемі жатады.

3. Талдаудың бірлігін анықтау – таңдалынып алынған қандай да бір категорияның бөлшегі. Әдетте терминдер, түсініктер, айтулы тұлғалардың есімдері талдаудың бірлігі ретінде қарастырылады. Біздің жағдайда ол «қоғаммен қатынас» (public relations) термині және оның баламасы болып табылатын «пиар» (PR) сөзі [5].

2-кесте. «Publicrelations» және «PR» хэштегтерін қолданған PR мамандарының мақалаларын талдау кестесі

#	Хэштегтердің авторлары мен лауазымы	Хэштегтердің аталуы	Тіркес хэштегтер	Мақаланың немесе посттың мазмұны
1	Charu Srivastava, RedHill аға директоры	#publicrelations – екінші болып орналасқан	#storytelling	Бизнес жасаудағы аудионың рөлі
2	Louise (Deeb) Hunt - Hunt PR директоры	#publicrelations – үшінші болып	#realestate #property	Жылжымайтын мүлік саласындағы мақаласының жарық көруі
3	The Loop - Қоғаммен қатынас және коммуникация компаниясы, Дубай	#publicrelations – екінші болып орналасқан	#tellyourstory #pragency #gulfnews #khaleejtimes #thenationalnews #msn #publicrelationsagency #agoodstory #therightchannel #weclosetheoop	Мықты пиар қалыптастырудың жолы сторителлинг екені айтылады.
4	Commetric - Қоғаммен қатынас және коммуникация компаниясы, Лондон	#publicrelations – бірінші болып орналасқан	#influencers #womeninbusiness	Комметрик компаниясында жұмыс жасайтын ең беделді әйелдердің сүйікті тақырыптары туралы айтылған

5	Christina A. D'souza - Қоғаммен қатынас және коммуникация бөлімінің директоры, Мумбай	#pr – бірінші болып орналасқан	#communications #jobannouncement #jobavailable #opportunities2021	Денсаулық сақтау және фармацевтика саласында жұмыс жасайтын маман іздейтіні айтылады
6	Robin Lander Brinkley – пиар және маркетинг, Портсмауф, Англия	#PR – екінші болып орналасқан	#Marketing #Communications	“Maxwell Communications” компаниясының 16-жылдық мерейтойы жайында [6].
7	Rohit Ahuja – жарнамалау және маркетинг саласының маманы, лектор, Дублин	#PR – бірінші болып орналасқан	#Corporate Communications #Communications #Reputation #Marketing	Оқу барысындағы жасалған бренд репутациясын қалыптастыру жайлы жоба жайында айтылды [7].
8	Emily Levitt – SiriusXM тағылымдамасының қатысушысы, Нью Йорк	#pr - төртінші болып орналасқан	#intern #entertainment #marketing #hiring	Маркетинг саласы бойынша тағылымдамаға қабылдануы жайлы жазылған [8].
9	Aziz Zada - Қоғаммен қатынас және коммуникация бөлімінің директоры, Ливия	#publicrelations #PR – жетінші және сегізінші болып орналасқан	#marketing #digitalmarketing #socialmedia #branding #media #advertising #Article	Қазіргі жеке тұлғаға бағытталған танымалдылық саласында жазған мақаласының мақсатын түсіндіріп оның сілтемесін береді [9]
10	Elizabeth V. - Қоғаммен қатынас менеджері, Окленд	#publicrelations – мақаланың ортасында орналасқан	Басқа хэштегтер қойылмаған	Қоғаммен қатынас менеджері болып тағайындалғаны туралы жазылған

Сапалық мазмұндық талдау көптеген мәтінді талдау техникаларын өзіне бейімдеп алғандықтан кей жағдайларда оларды ажырату мүмкін емес. Ньюендорфтың айтуынша, ол сонымен қатар риторикалық талдаудан, нарративті талдаудан, дискурсты талдаудан, семиотикалық және интерпретациялық талдаудан да біраз техникаларды өз ыңғайына бағындырған [10]. Сондықтан, көптеген әдістемелік нұсқаулықтарда

талдаудың осы түрі интерпретативті зерттеулермен бірге қолданылатынымен қатар, сапалық мазмұндық талдауды қолдайтын арнайы нұсқаулықтарда да кездеседі.

Нәтижелер мен талқылау

Пиар саласына қатысты ең танымал хэштегтерді анықтау үшін арнайы хэштег іздейтін бағдарламалар мен сайттар қолданылды. Нәтижесінде ең кең танымал болған келесі хэштегтер анықталды: қоғаммен қатынас, қоғаммен қатынас агенттігі, қоғаммен қатынас фирмасы, пиар, қоғаммен қатынас маманы, қоғаммен қатынас өмірі, қоғаммен қатынас жоспары, қоғаммен қатынас қызметі, қоғаммен қатынас кәсібі, қоғаммен қатынас мамандығы (#publicrelations #publicrelationsagency #publicrelationsfirm #publicrelationship #publicrelationsspecialist #publicrelationsplan #publicrelationslife #publicrelationskills #publicrelationstips #publicrelationssservices #publicrelationsprofessional #publicrelationspecialist #publicrelationsmajor). Аталған хэштегтердің авторларын анықтау мақсатында LinkedIn әлеуметтік желісіндегі ағылшын тіліндегі жарияланған мақалалар талданды. Олардың басым көпшілігі, яғни 52,5% пиар мамандары, 38 % пиар мамандығының студенттері, ал 9,5% басқа мазмұндағы кездейсоқ мақалаларда кездеседі [11].

Көбіне хэштегтерді оқырман көңілін аудару мақсатында, белгілі бір өзекті оқиға орын алғанда сол оқиғаның желісінде өз жариялынымдарына назар аударту мақсатында да хэштегтердің орынды-орынсыз қолданылатыны анықталды. Яғни, #publicrelations хэштегін қолданған әрбір автордың дйттеген мақсаты әр түрлі, бірі – мазмұны жағынан хэштегке сәйкес болса, басқалары тек қана «көңіл аудару», аудиторияға әсер етуді көздейді. Яғни, ғалым Қ.Есенованың ойымен айтқанда, бұл хэштегтер «тікелей адресатқа ықпал етуге бағытталған тілдік қатынас коммуникациясы» болып отыр[12]. Ал кейбірі пиар саласындағы ақпаратты жасыру мақсатында #marketing, #business хэштегтерін қолданады.

Қорытынды

Қоғаммен байланыстың ортақ мақсаты мақсатты аудиторияны әсерлі (эмоционалды) және интеллектуалды деңгейде қолдау арқылы ұйымның ортақ мақсаттарына сенім білдіруге итермелеу. Бұл ортақ мақсатты жүзеге асыру үшін техникалық құралдарды тиісті деңгейде әзірлеу қажет. Яғни, біздің жағдайымызда техникалық құрал ретінде хэштегтер қолданылып отыр. Хэштегтерді талдау барысында қоғаммен байланыс мамандары #publicrelations хэштегін білім беру мазмұнында, яғни әр түрлі біліктілікті арттыру курстары, онлайн мастер класстардан алған сертификаттары жайлы жазғанда қолданады. Ал #publicrelationspecialist немесе #publicrelationsmajor хэштегтерін болашақ пиар мамандары

жиі қолданғандығын олардың сол саладағы болашақ маман екендігі түсіндіреді де бұл хэштегтердің авторлары да мамандық алу, кәсіби тағылымдамадан өту, яғни білім беру мазмұнына сәйкес келеді. Қорыта келгенде, хэштегтердің мазмұны олардың авторларын дәл сипаттайды. Автордың хэштег қолданудағы мақсаты мен жазған мәтінінің мазмұны көп жағдайда бір біріне сәйкес келеді. LinkedIn әлеуметтік желісінде хэштегтер пиар-мәтінді аудиторияға жеткізу, ақпаратты ұйымдастыру, топтау сынды қызметтер атқарады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Marres N. Material participation: Technology, the environment and everyday publics/ N.Marris. – Palgrave Macmillan, London. 2012. P.22

[2] Sauter T., Bruns A. #auspol:The hashtag as community, event, and material object for engaging with Australian politics, 2015. URL: <https://snurb.info/files/2015/auspol%20-%20The%20Hashtag%20as%20Community,%20Event,%20and%20Material%20Object%20for%20Engaging%20with%20Australian%20Politics.pdf>

[3] Bruns, A., & Moe, H. Structural layers of communication on Twitter. In K. Weller, A. Bruns, J. Burgess, M. Mahrt, & C. Puschmann (Eds.), *Twitter and society*. New York: Peter Lang, 2014. PP. 29–41

[4] Given L.M. (ed.). *The Sage Encyclopaedia of Qualitative Research Methods*. London:Sage Publications; Volume 1 & 2. 2008.

[5] http://clubforinternet.net/school_18/content_analysis

[6] <https://www.linkedin.com/posts/activity-6794210662764576768-V0B>

[7]https://www.linkedin.com/posts/rohitahuja01_reputational-recommendations-for-nespresso-activity-6794328816496979968-x474

[8]https://www.linkedin.com/posts/emily-levitt-psu_intern-entertainment-marketing-activity-6794298820109848576-C9D

[9] https://www.linkedin.com/posts/aziz-zada-b3a63847_marketing-digitalmarketing-socialmedia-activity-6794147186880905216-xkzy

[10] Neuendorf, K. *The content analysis guidebook* (Second ed.). SAGE Publications, Inc., 2017

[11] <https://www.all-hashtag.com/hashtag-generator.php>

[12] Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). Фил. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

REFERENCES

[1] Marres N. Material participation: Technology, the environment and everyday publics/ N.Marris. – Palgrave Macmillan, London. 2012. P.22

[2] Sauter T., Bruns A. #auspol:The hashtag as community, event, and material object for engaging with Australian politics, 2015. URL: <https://snurb.info/files/2015/auspol%20-%20The%20Hashtag%20as%20Community,%20Event,%20and%20Material%20Object%20for%20Engaging%20with%20Australian%20Politics.pdf>

[3] Bruns, A., & Moe, H. Structural layers of communication on Twitter. In K. Weller, A. Bruns, J. Burgess, M. Mahrt, & C. Puschmann (Eds.), *Twitter and society*. New York: Peter Lang, 2014. PP. 29–41

[4] Given L.M. (ed.). *The Sage Encyclopaedia of Qualitative Research Methods*. London: Sage Publications; Volume 1 & 2. 2008.

[5] http://clubforinternet.net/school_18/content_analysis

[6] <https://www.linkedin.com/posts/activity-6794210662764576768-V0B>

[7] https://www.linkedin.com/posts/rohitahuja01_reputational-recommendations-for-nespresso-activity-6794328816496979968-x474

[8] https://www.linkedin.com/posts/emily-levitt-psu_intern-entertainment-marketing-activity-6794298820109848576-C9D

[9] https://www.linkedin.com/posts/aziz-zada-b3a63847_marketing-digitalmarketing-socialmedia-activity-6794147186880905216-xkzy

[10] Neuendorf, K. *The content analysis guidebook* (Second ed.). SAGE Publications, Inc., 2017

[11] <https://www.all-hashtag.com/hashtag-generator.php>

[12] Esenova Қ.Ө. Қазиргі қазақ media-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). (Pragmatics of modern Kazakh media text): Fil. ғыл. докт. diss. – Алматы, 2007. – 345 б. [In Kaz.]

РОЛЬ ХЭШТЕГОВ В ПИАР СТАТЬЯХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ LINKEDIN

*Когабаева А.М.¹

¹PhD студент специальности «Иностранная филология», магистр педагогических наук КазУМОиМЯ имени Абылай хана Алматы, Казахстан, *¹e-mail: kogabayeva@gmail.com

Аннотация. Целью статьи является определение с помощью метода контент-анализа функции хэштегов в пиар-статьях в социальной сети LinkedIn. Было исследовано 50 статей на английском языке, опубликованных в последние годы в социальной сети LinkedIn с использованием нескольких направлений метода контент-анализа. Результаты исследования с использованием методов содержательного анализа нашли отражение в 2 таблицах. В первой таблице определены расположение, важность, длина и вес хэштегов, во второй таблице хэштеги разделены на категории, таким образом, была определена частота их использования в социальной сети LinkedIn. Кроме того, было установлено, что влияние хэштегов, связанных с конкретным пиаром, на широкое распространение пиар-текстов в социальных сетях неоднозначно. Было выявлено, что не всегда эффективно размещать #publicrelations и #pr под постом, так как автор не должен открыто писать, что это пиар-статья, поэтому автор заменяет хэштеги “public relation” или “PR” хэштегами “маркетинг” (#marketing) или “бизнес” (#business). Кроме того, при поиске статей с использованием хэштегов #publicrelations и # pr социальная сеть LinkedIn отображает статьи и посты другого содержания, а не только PR. Данное обстоятельство

создало трудности в сборе материала исследования и обеспечении достоверности исследования в целом. Данная исследовательская работа приобретает практическую ценность благодаря своему методу исследования и межпредметным связям. Результаты этой исследовательской работы могут быть своеобразным руководством как для специалистов - языковедов, так и специалистов в области связей с общественностью, специалистов в области журналистики. Использование же различных направлений контент-анализа вносит вклад в исследование современной речи. Сроки публикации отобранных цифровых статей также повышают новизну и актуальность данной исследовательской работы.

Ключевые слова: PR тексты, социальная сеть LinkedIn, контент анализ, прагматика

ROLE OF HASHTAGS IN PR ARTICLES ON SOCIAL NETWORK LINKEDIN

*Kogabayeva A.¹

¹PhD student of specialty «Foreign philology»
Master of pedagogical sciences Ablai Khan KazUIRandWL
Almaty, Kazakhstan, *¹e-mail: kogabayevaa@gmail.com

Abstract. The purpose of the proposed article is to determine the function of hashtags in PR articles on the LinkedIn social network by the method of content analysis. Our study examined 50 articles published in English in recent years on the LinkedIn social network using several directions of the content analysis method. The results of the study using the methods of content analysis are reflected in 2 tables. The first table defines the location, importance, length and weight of hashtags, in the second table hashtags are divided into categories, thus the frequency of their use in the LinkedIn social network was determined. In addition, it was found that there are two possible influences of hashtags of PR texts in social networks. It was revealed that it is not always effective to place #publicrelations and #pr under a post, since the author should not openly write that this is a PR article, as a result, the author replaced the hashtags “public relation” or “PR” with the hashtags “marketing” or “business”. In addition, when searching for articles using the hashtags #publicrelations and # pr, the LinkedIn social network displays articles and posts of other content, not just PR. This circumstance created difficulties in collecting research material and ensuring the reliability of the study as a whole. This research work acquires practical value due to its research method and inter-disciplinarity, the results of this research work will serve as a guide for both language specialists and specialists in the field of public relations and journalism. The timing of the publication of selected digital articles also increases the novelty and relevance of this research work.

Keywords: PR texts, LinkedIn social network, content analysis, pragmatics

Статья поступила 23.12.2022

UDC 81'1
SRSTI 16.01.07
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.012

THE CONCEPT OF "STEPPE" IN THE NOMADS' WORLDVIEW

*Kossymova G.S.¹, Zadakhanova A.A.²

*¹Doctor of Philology, Professor,

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

²teacher of the Department "Methods of teaching foreign languages"
at Kazakh national women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan

*¹e-mail: gkosym@inbox.ru

²e-mail: zadakhan_aliya@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the most pressing issue of our time - the concept of the *steppe* and its synonym, *village*. The concept of *steppe* in the nomads' worldview is very sacred; it is understood as a branch of the people's understanding of the *world*. Many figurative expressions that arise out of respect for the steppe - the great steppe, the vast steppe, the steppe of paradise, the wide green steppe, mother earth - have been around for thousands of years. In order to restore the conscious attitude of modern people to the steppe, to show the role of the steppe in the welfare and economic growth of the country, this topic was taken as an object of study. The nomadic way of life of the Kazakh people was to move between winter, summer, and autumn pastures. The land they revered was supposed to preserve their homeland, and not destroy its fertility, not worsen it. This proves that the early nomadic life of the Kazakh people was not in vain. Nevertheless, the duty and responsibility of a person is not that the *Earth bows before man, but rather a man bows before the Earth*, and it is necessary to make this principle the main position of today.

The article discusses the concept of Steppe in the sense of the village from the point of view of metaphysical, national-cultural and emotional knowledge, as well as the steppe as a set of national values that are an ideal, a standard for all people, especially for the Kazakhs. As evidence of this, the works of Kadyr Myrzaliev, who sang the *steppe* and *village* as a special theme and sang about nature and dignity with great love were analyzed. The micro-concepts that make up the concept Steppe and the frame-scenarios included in it are revealed. This article reveals the concept of Steppe in the Kazakh language and draws reasonable conclusions.

Keywords: nomads, steppe, village, worldview, national values, concept.

Introduction

The concept of *world* in the worldview of the Kazakh people is revealed only in connection with the concepts of *blue sky*, *seven layers of the underground*, and *endless steppe*, consisting of three branches of knowledge. Among them, the concept of *Steppe* in the traditional knowledge of ancestors as a set of national values are transmitted from generation to generation: “Values are the recognition of knowledge, a certain object, as sacred for a person, for society. Value determines how important an object is to a person. The value can never be questioned, it serves as an ideal, a standard for all people” [1, p.156].

Researchers of concepts conditionally attribute them to metaphysical, national-cultural and emotional concepts. The dictionary definition of metaphysics is [gr. *Metaphysics* - *after physics*. The term *metaphysics* was first used by Aristotle. Literally it means *after physics*. Philosophical work of Aristotle is also called metaphysics because metaphysics is a philosophical science about the principles of intangible principles and the principles of being [2, p.130]. Aristotle called it *the first philosophy*. It studies the highest principles of things, indispensable for all sciences, which cannot be changed and can only be understood by the mind and not by the senses. In the history of philosophy, the concept of metaphysics has been used as a synonym for philosophy. Modern philosophers have given metaphysics the simplest concept of *contemplation*. In medieval philosophy, metaphysics served as the philosophical proof of theology. The thinkers of the Muslim world, al-Kindi, al-Farabi, Ibn Sina and others, developed the concept of metaphysics in connection with the teachings of Aristotle. Since the 16th century, the term *metaphysics* has also been utilized as a synonym for *ontology*. The philosophical purpose of metaphysics is to create an ontology of the whole world. Ontology is any way of knowing the world or its parts; it allows you to think about what types of things really exist in this area, about the conditions for their existence, dependency relations [2, p.413]. The science of ontology also considers a person as a close connection with the outside world. According to philosophers, the life of any person takes place in the unity of three worlds: 1. The world that created us is nature. 2. Peace and society - which we have been creating for centuries. 3. The inner spiritual world of man. Three points have become the core of anthropological research: space (nature) + man + the unity of society - the product of this teaching. “Spatial matter is an inalienable attribute of matter, a form of life. Structural properties of the world, the place of objects, bodies between phenomena and processes, their location and interconnection. Space and time are inextricably linked and inseparable. Their unity is reflected in the movement and development of matter. Space and time do not exist separately from matter” [3, p.249]. Therefore, in the philosophy of Descartes, Leibniz, Spinoza and other thinkers of the 17th century, metaphysics was used in close connection with the natural and human sciences. As a result, the popular meaning of metaphysics

is the study of any problem related to reality, and a metaphysician is a person trying to understand the essence of truth. From a metaphysical point of view, the steppe is the original natural state of the world, reality, being. From the very beginning, the Kazakh people tried to understand the essence of truth, recognized the unity of man and nature, and there were metaphysicians who were looking for answers to such questions as what is life?, what is to exist?. From these questions formed the worldview of people. Worldview is the attitude of people to society, to the phenomena occurring in society, to the environment, and so on, the attitude to things and the beliefs and guiding principles that follow from them.

The worldview of any nation determines the worldview of each individual. We experience the world through our worldview. The ontological aspect of the worldview is given to the human mind. Reading Aristotle's metaphysics, we learned that the process of depicting in our minds the given to us being of the universal, amenable to study, is called the ontological aspect. Reality is a philosophical concept that includes the life of the objective world, matter beyond consciousness [3, p. 29]. A special place in the concept of unity *space + society + man* is occupied by man. Human perception and perception, life experience, mental conclusions from experience have formed the space of nature, the way of life and customs of members of society, beliefs and ideas about the truth as values that are transmitted from generation to generation in consciousness, rhetoric, speech, in a linguistic image. Social being is the material relation of man to nature and to each other, which arises in the process of the formation of human society and does not depend on social consciousness. The image of social consciousness is in the mind of a person (art, religion, morality, politics) [3, p.170].

Materials and methods

Since this research topic is cognitive in nature, philosophical methods were used in the research. This article uses the method of ontological proof to determine the relevance of the topic. Using this method, the idea of the consistency of the concepts *steppe* and *village* is analyzed.

Using the method of descriptions, Kazakh knowledge about the steppe and the relationship between the analyzed objects, people's attitude to the environment, lifestyle and attitude to the village are described.

The cognitive method was used to analyze the generational views of the people and the poet, who is their representative, on an objective picture of the world, systematized knowledge in the process of cognition.

The methods of deduction and induction were used to prove an idea or to draw conclusions based on one or more provisions of the laws of logic and show the common features of the steppe and the village.

Thanks to the interpretation method, the characteristics of the object under study were determined by analyzing the meaning of artistic means, the use of microconcepts and scenario frames that testify to the object was

explained. In the course of interpreting the frames-scenarios, the connections and relations between the steppe and the village were revealed.

The discursive method was used to discuss ideas about the past and the future, and the associative experiment method was used to determine the associative meaning of words and describe the associative system of the poet's language.

Discussion

In the Kazakh worldview, the Steppe is a special gift of nature to man. The concept of the steppe determined the Kazakh views on the real world and the place of a person in it, the attitude of a person to the environment and to himself, the life principles and beliefs, ideals and values arising from this.

Amirbekova noted the high role of the concept of Steppe for the national culture of our people, took the steppe as the standard of latitude and freedom, described the national and cultural life of the vast Kazakh land in connection with the nature of the people [4, p.10]. In addition, we would say that in the minds of people, space and freedom, combined with the concept of independence, have become the meaning of life. Here, independence includes a wide range of concepts, both metaphysically and emotionally, and in terms of cultural traditions.

Recognizing the steppe not only as a source of life support, but also as the freedom of human life, equating it to a flying bird, the Kazakhs graze in summer, autumn and winter to preserve the fertility of the land. The nomadic way of life follows from the vital essence of the steppe philosophy as a value. Nomadism is not ignorance, not savagery, not a superficial worldview, but a set of actions arising from the idea of the superiority and efficiency of life.

For example, the poet-thinker Kadyr Myrzaly:

Will the steppe spare us its healing?

Wanting nothing but air

Catch the butterfly in the race

Barefoot on the sand.

Like the hand of a sage touching forehead,

Not lucky with those who are cut off from the steppe.

Don't say I'm leaving like a child, who are you?

Acting like a child towards nature [5, p.7-8].

The poet connects the role of the steppe in the life of the Kazakh people with the medicine of the soul, freedom that competes with the wind, the purity of a child, the care of a wise hand. A person who does not feel and does not understand this concern is stupid, ignorant and frivolous. As a metaphysician, the poet was able to explain that man is a product of nature, calling everyone a child in the face of nature. Then the poet in the poem "Nature is the key to nature":

Traveler wind blew,

Heals the earth with a lullaby.

Deer antlers are also here

It looks like a grove that roams [5, p.9].

The microconcept *wind* which is part of the concept Steppe, is taken as a symbol of the speed of mood in the Kazakh sense of the word – is the mood fast, is it faster than the blue stallion. The images associated with the content of one stanza were created by frames – the wind is blowing, lullabies, passing like a mirage, which comprehensively revealed the concept of *freedom*. The concept of Steppe the poet expands in the content of one poem with such symbols as zhailau, koumiss, tulips, wormwood, green groves, stars, nightingales, swans, dombra, which are the values of the spiritual and cultural life of the Kazakh people. Zhailau is a symbol of a happy life, koumiss is a symbol of health and well-being, tulips are a symbol of beauty and youth, wormwood is a symbol of the homeland, a green grove is a measure of wealth, stars are a measure of longevity, a nightingale is a symbol of purity of the soul, a swan is a symbol of love and affection, and the dombra is a symbol of spiritual perfection. The dictionary explains a symbol as follows: “A symbol is a concept that means some action or thing. The connection between a symbol and what corresponds to this symbol is not always accidental. This can be justified by a certain connection of characters. The British anthropologist Mary Douglas in her book *Purity and Danger* (1966) said that the first task of ethnographers is to understand the ‘spider in meaning’ woven by man [2, p.582-583].

In the poem, the poet conveys his love and praise for the steppe, describing images and repetitive actions close to the Kazakh concept, rooted in the minds of the people. For instance:

Don't tell me who I was born from
Salt burns when the sun rises.
From the felt, where it smells of wormwood.
From the cradle, where it smells of wormwood.
Friendly field full of koumiss
The smell of the steppe absorbs wormwood.
Like the scent of wormwood

From the founding of a young family [5, p.10]. Here, through the example of wormwood and koumiss, the life of the steppe is conveyed. Wormwood is the birthplace of the Kazakhs, this is clearly seen in the following signs.

Nature soaked in wormwood, my rules,

Lucky comrades,

Bringing no flowers

They will take the wormwood from the bottom of the earth! [5, p. 11]

The noble qualities of the steppe dweller, his unique personality, the breadth and depth of his worldview. *When wisdom is combined with generosity, is a son greater than the sons of the steppe?* lies in these assumptions.

O steppe,

Feed your offspring

With money

Gold

Dignity

We understand, we express humility! [5, p.14].

The word to express *humility* in the text is abbreviated and is used in the sense of *used* so as not to break the rhymes and rhythm. There are several scenarios: increase in the number of livestock at the expense of steppe resources; sell animals on the market and turn them into money; receive money for material living needs; make them useful. Such a complex of actions is repeated for years by a villager who grazes in the steppe, grazes cattle, satisfies the needs of livestock at the expense of livestock, and uses the gifts of nature. Therefore, we summarize them as scenarios that reveal the concept of Steppe.

As we have seen in this analysis, the concept of Steppe comes from the meaning of the names that define the properties of the steppe and its main features. In the work of V. V. Vorobyov “Linguistic Culturology (Theory and Methods)”, the definition of the concept of Abelard is given. According to him, names are *means of perception*. The concept in Abelard’s cognition is the content [6, p.11]. E. Abakan: “The concept is understood as the meaning of the word. But this concept, representing the highest level of generalization (abstraction) not in meanings, but the concept of *event, process*. Therefore, in *conceptual analysis*, a word or sentence must be determined in relation to the context, i.e., the actual meaning”, he said, distinguishing between the terms *concept* in linguistics and *meaning* in logic [7, p. 46]. We agree with the opinion of the scholar that “the meaning of a word that has a conceptual meaning is revealed in the conceptual analysis”. We have seen that the nature of the concept is determined by the analysis of the meaning of the word in context, and the nature of the concept of the steppe is determined by the author’s understanding of the Kazakh way of life. The secret of the steppe in the Kazakh sense can be seen in the equations and equivalents used by the poet. The steppe is sometimes considered a beautiful girl, sometimes wisdom, sometimes paradise, and sometimes generosity. In the poem “The Village is the Way of the Homeland”, he compares the steppe with his mother and the sun with his father. Sahara equates to a wide palace, peace to spring, spring to mother, wind to wanderer, sun to mother’s milk, cloudy rain to hair, wind to crest, sky to ocean, poplar roots to octopus, sandy sea to sunny day to smiling baby, the aroma of the steppe is compared with a fountain, the sun to yellow silk, the sun – to red silk, a mirror – to the eye of a lake, the moon to the garden of happiness, the steppe to dombra. You will rejoice and enjoy the carefree, sad state of the steppes, which has gathered all the fruits of the earth in the fall. The night of the winter steppe is like a withered saxaul. The warmth of snow-covered nature is felt, so the poet illustrates the success of snow with the metonymy *view – winter, content – summer*. The metonymy of passing the school of nature gives an idea of what life is with nature. The

metonymy of sagebrush-scented furniture and the creation of a new bride seems to signify cleanliness and purity. When the clouds bend, the sun sets, time plays and the steppe blossoms, the metaphors of the steppe evoke the image of the steppe.

The starry night of July, the scorching August heat, the thinking holy earth, the white stream of greenery, the white snow playing with white light, the wind blows, the sun shines like a saint melting the August heat, the old day, smiling like a baby, a stallion dragging a lace chembur - metaphorically an epithet that resembles the view of the steppe, as in the picture.

In his book "A Look at World History", the Indian politician D. Nehru gave a fair assessment of the Great Steppe that shook the world: "If you open the atlas map, you will see a small Europe that is plunging into the very heart of the Asian continent. This is not an independent continent in itself, but a continuation of Asia. And if you read history, you will see that for a long time, in a certain period, Asia dominated. They destroyed Europe and brought it to civilization. Aryans, Saks, Huns, Mongols and Turks from some parts of Asia settled in Asia and Europe. Europe has long been a colony of Asia. It would be absurd not to recognize the greatness of Europe. It is also a mistake to forget the greatness of Asia" [8, p.534]. Based on this opinion, we associate the steppe civilization of the Saks and Huns, Uysuns and Kipchaks with the natural environment. The vast space between Europe and Asia is the ancient Desht-Kipchak steppe. Cultural, economic and spiritual unity was established in the Desht-Kipchak steppe, which formed the worldview of the Turks.

The image of the world is a set of human worldviews, the fruit of rational thinking. It contains the basic concepts of human knowledge of the world. From the very beginning, the instincts arising from the simple study, knowledge and reflection of the heavenly world, earthly and underground wonders, led a person to life in the relationship Nature + Man + Society. In linguistic communication, people's knowledge, arising from the observation and study of the actions of nature and members of society, is encoded in the language, thereby creating a linguistic picture of the world. From this understanding, the following opinion of A. Islam followed: "A person through thinking cognizes the environment and it is reflected in the consciousness of a person. When a person learns the truth through thought, language serves as a means of confirming the results of the visual function of thought. This is universal knowledge, because it is known that if human nature is the same in nature, then both the function of cognition and its mechanisms are a common phenomenon. Although any language is different in terms of its own linguistic structure and language models, it consists of common cognitive worlds that come to an understanding of linguistic reality" [9, p.13]. We saw the veracity of this opinion of A. Islam in the context of the contextual analysis of the basic concepts included in the concept of Steppe in the poems of Kadyr Myrzaliev. As for why we took the poems of Kadyr Myrzaliev, the poet takes the themes of *steppe* and *village* as special objects and describes the reality of Kazakh

knowledge in connection with everyday, emotional states, cultural and ritual traditions. The ideas of the nomad's about the steppe are followed by ideas about the socio-political and cultural knowledge about rural life.

In connection of the gradual settlement of the nomadic lifestyle of the Kazakhs with social, political, historical, social changes, the characteristics of people in the field, in the behavior of the steppes, we recognize the concept of *village* as a microconcept that is part of the concept of Steppe, stating the correctness of the opinion that that the symbols have moved into the concept of the village. That is, the Kazakh space, generosity, benevolence, kindness are directly related to the concept of the village [10, p. 2]. In the process of the development of the people as a country, the village became a catalyst for ethnic, ethnographic, economic and spiritual integration. Because the village is the fundamental social community in Kazakhstan.

Ethnically, the origin of the village is deep, although at first the village was formed within each tribe, by kinship, proximity, and such related villages included distant relatives, as well as the poor and needy also came and lived in the neighborhood.

Ethnographically, it depicts the following colors characteristic of the village: a galloping horse, a bleating sheep, a roaring camel, a donkey lined up in a line, and a lamb. Outside the village there is a sheep and a donkey. Near the village there will always be a spring or a well. The main purpose of wandering in the village is to feed the animals" [11, p.581].

There is a folk saying *a divided country will collapse, a united country will stand, let it be better to get ahead of a fellow villager's shearing than a horse of a distant relative, look at the village and get to know the city dweller, one village has one mouth*. Village, fellow villager, proverbs like *who tortures the eagles – does not respect the steppe, who tortures his young men – does not respect the elders*, prove that the village was the main basis for the unification of the Kazakh people as a nation.

For example, K. Myrzaliev in his poem, "The Village is the Way of the Motherland", concludes: "See yourself and appreciate your Motherland".

Isn't it proud?

Area for a child?

Let him look after the child

What are you really!

Seem like heaven in your eyes

Let the motherland bloom with all the colors.

Let him look at himself

What is your country [5, p.22].

What a person is, the country is the same. A person can improve a village and turn it into a paradise, as well as turn it into a hell. The poet describes this answer as follows: "When you talk about a person, he resembles a herdsman mired in deep snow in a fierce winter"; The man is reminded of the shepherd who milks the sheep in the pasture causing the offspring to jump over"; When

you talk about a man, you think about a man who destroys the shackles"; "If you say a man, beauties become prettier, and a flower will stand in front of me. There is a girl shaking a doll, a boy playing with a soldier" [5, p.35-36]. Thus, the village and the unity of man in the happy life of the villagers, in the happy life of the family raised a boy and a girl.

This idea is often found in poetry. The manifestation of the village in the descriptions of poets – vanity, haste, emergency life; everyone except the grandmothers looking after the child are at the beginning of the business: the younger ones look after the cattle; healthy people gather grass on the roof of the barn; the guys are driving the car; women boil kurt and prepare food; young men ride through the Boer taiga, walk around the village, have fun; old falconers catch birds; the daughters-in-law milk the mares, stir up the koumiss, the guests, and so on. These concept frames and concept scenarios are an integral part of the "steppe" concept. Complements the linguocultural content of the concept Steppe. "Even in complex mental structures, the values of a particular culture are reflected, the dominant values, i.e. the basic principles of the value system, form a certain type of culture and are preserved in the language [12, p. 5]. The cultural content of the concept steppe in the sense of the village is formed by values villages, since the ideas of the Kazakh people as a village are reflected in this model of a "village peasant". In K. Myrzaliev's description, the micro-concepts *hospitality*, *generosity*, *unity*, *industriousness*, and *love* form the basis of the *rural man* model. After all, all the events, plots, scenes in the poem are connected with the life of well-fed, joyful and calm villagers. For instance:

Games, weddings, amusements were carried out with songs,
Hear jokes only from your peers.
The same boiler boils for two houses,
One table for two houses.

The doors of the village are not closed day and night,
Who notices the actions of neighbors?
Wearing galoshes of one grandmother another grandmother
They wear them the next day as well.

The friendly village was divided even by the remnants of the Kurt,
Holding an ax and saw each other.
Snuffbox of an old man
Stays in someone else's pocket.

Being upset, being greedy is not the goal,
There is always a treat for you.
The whole village is one desire, one table,
The whole village is one house, one address [5, p.28-32].
In these verses, a frame scenario is given such as respect, love and

kindness of fellow villagers for each other: *they cooked food and set the table, the door was always open for the traveler, they used property without division, the sky of the village was full of singing*. Many of these events, which occur only in rural areas, underlie micro-concept scenarios, since the ethno-cultural content of concept scenarios is determined by events and actions.

We have seen that the linguocultural content of the concept *steppe in the sense of the village* includes structures and units associated with the daily carefree life of the villagers. We noticed that the content of the story, full of exciting events and scenes, revolved around the image of the villagers, which is the core of the concept of Steppe.

Results

As a result of studying the concept of Steppe in Kazakh knowledge, it was found that the steppe is a synonym for the village. The ways of creating micro-concepts and frame scenarios that are part of the concept Steppe through the poems of Kadyr Myrzaliev were analyzed. It was proven that the system of values, reflecting the advantages of the village in the understanding of the Kazakhs, and the artistic images in the description of the poet form the national identity. As a result of this study, connections and differences between the former steppe and the modern steppe were revealed. It is believed that the President's article "Seven Edges of the Great Steppe" is important in revealing the features of the Kazakh steppe. It became known that this article can become a methodological basis for the development of society, the improvement of social and infrastructural systems of auls (villages), and the understanding of the aspects of the steppes passed from father to son. It was realized that the happy life of the villagers is in their own hands, for which it is necessary to understand the unity of nature and man, to introduce into the consciousness of future generations the need to protect, preserve and develop the land, water and homeland inherited from their ancestors. It is shown that the image of the steppe in the rural sense is possible on the basis of increasing diligence, brotherhood, generosity, hospitality, and patriotism of the people. The analysis of this article opens the way to new studies of the steppe and the countryside and gives impetus to new work.

Conclusion

There is practically no poet who speaks more about the essence and nature of the concept of Steppe in Kazakh knowledge than Kadyr Myrzaliev. Speaking about the advantages of the steppe, the poet uses the concept of *village* as a synonym for it, referring to the past and the future. He lists the life ideals of the Kazakhs in his poems, reminds people and presents them to the rulers of the country. The poet's wish ends with the thought: *I did not live without prayer, I have a dual steppe!* The thought *the sun craves fragrance, Kurysh Bilek craves its white meadow* has become the dream of a modern kazakh child:

If you do not join during the era,
How do you look at your friend.
If determination is rusted, then it is timidity,
Sharpen him with honor.
If you want to destroy the fortress,
Join the ranks, wounded!
Well done if you entered service
As a sign of forgetting to take care of the steppe! [5, p.34].

This is the result of the poet's thought. You tremble when you read. You want to scream as loud as you can. Together with the poet, you want to restore the village that all Kazakh children dream of and fall in love with the boundless steppe with your own eyes. You want to appreciate everything and be grateful. With pride in your heart you care about nature and are ashamed to step on the grass. The perfection of the poet's thought and the beauty of his language affected the reader's feelings and excited his imagination. When analyzing the truth of the words of K. Satpaev, we were convinced: "The Kazakh steppe is not like its dastarkhan (table)". The steppes, sung by K. Myrzaliev, are archetypes that have not lost their relevance in the value space of Kazakh culture. The archetype comes from the Greek word *axios* - valuable, *logos* - doctrine, that is, a doctrine that reflects the nature and structure of values, their place in real life. The Philosophical Dictionary defines archetypes as: "Subject-value orientations that continuously grow from the depths of history, have not lost their meaning and significance in the normal value space of modern culture and give a common project to the actions of today's people" [2, 249]. As mentioned here, we believe that the archetypes analyzed in this article will give the right direction to modern people.

This article was written within the framework of the grant funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan №AP09260204 The system of concepts in the worldview of the ancient Turkic people.

REFERENCES

- [1] Cultural-philosophical encyclopedic dictionary. – Almaty: Rarity, 2004. – 317 p.
- [2] Oxford Dictionary. Sociology. – Almaty: Kazakhstan, 2002. – 631 p.
- [3] Philosophy. Russian-Kazakh explanatory dictionary. – Pavlodar: NPF "ECO", 2006. – 400 p.
- [4] Amirbekova A. Features of verbalization of conceptual structures in a poetic text (based on the poetry of M. Makataev): philol. science candid. ... diss. abstracts. – Almaty, 2006. – 26 p.
- [5] Kadyr Myrzaliev. Dombra. – Almaty: Publishing House of Zhazushy, 1979. – 351 rub.
- [6] Vorobyov, V.V. Cultural linguistics (theory and methods). – Moscow:

Ros. University of Friendship of Peoples, 1997. –331s.

[7] Abakan E. Cultural philosophy of language. – Almaty: Aikos, 2000. –184 p.

[8] National Encyclopedia of Kazakhstan. Volume 3 – Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1998. – 720 p.

[9] Islam A. Linguistic picture of the world in the context of national culture. PhD. Abstract of the dissertation for the degree: 10.02.19. – Almaty, 2004. – 54 p.

[10] Adilova A.S. The image of the “Steppe”, “City” in literary texts. Bulletin of Kokshetau University. – No. 2. –2016.

[11] National Encyclopedia of Kazakhstan. Volume 1 –Almaty: Kazakh Encyclopedia, 1998. –719 p.

[12] Karasik V.I. Language circle: personality, concept, discourse. – Volgograd: Change, 2002. – 477 p.

КӨШПЕНДІЛЕР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ДАЛА» КОНЦЕПТІСІ

*Қосымова Г.С.¹, Задаханова А.А.²

*¹Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің
«Шетел тілдерін оқыту әдістемесі» кафедрасының оқытушысы
Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: gkosym@inbox.ru

²e-mail: zadakhan_aliya@mail.ru

Аңдатпа. Мақала бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі Дала және оның синонимі болатын *ауыл* концептісіне арналады. Дала ұғымы қазақтың дүниетанымында өте қасиетті, ол халықтың Әлем туралы түсінігінің бір тармағы ретінде ұғынылады. Даланы қадірлеуден туындаған көптеген бейнелі сөз қолданыстары – ұлы дала, байтақ дала, сар дала, жұмақ дала, жазира дала, жер ана мыңдаған жылдар ел аузынан түспей келеді. Қазіргі адамдардың далаға деген саналы көзқарасын қайтадан қалпына келтіру үшін, даланың елдің әл –ауқатын арттырудағы, экономикалық өсуіндегі рөлін көрсету үшін осы тақырып зерттеу нысаны етіп алынды. Қазақ халқының ерте кездегі көшпелі өмірінің бекер еместігін, қыста қыстауды, жазда жайлауды, күзде күзеуді жайлаған өмір салты өздері қасиет тұтқан жер ананы сақтап қалу, құнарлылығын жоймау, аздырып-тоздырмау мақсатында болғандығын дәлелдеу болды. Әлі де болса, адамдардың борышы мен міндеті *адамға табын жер енді* емес, керісінше, *жерге табын адам енді* қағидасын бүгінгі күннің басты ұстанымына айналдыру қажеттілігі туындап отыр.

Мақалада *ауыл мәніндегі дала* концептісі әрі метафизикалық, әрі

ұлттық-мәдени, әрі эмоционалдық таным тұрғысынан қарастырылып, дала барлық адамдар үшін, әсіресе, қазақтар үшін идеал, эталон саналған ұлттық құндылықтар жиынтығы ретінде пайымдалды. Бұған дәлел ретінде Дала мен ауылды арнайы тақырып етіп алып, бар болмысы мен қадір-қасиетін зор сүйіспеншілікпен жырлаған Қадыр Мырзалиевтің шығармалары талданды. Дала концептісін құрайтын микроконцептілер мен оған енетін фрейм –сценарийлер анықталды. Мақалада қазақ танымындағы Дала ұғымы жан-жақты ашылып, өміршең тұжырымдар жасалды.

Тірек сөздер: көшпенділер, дала, ауыл, дүниетаным, ұлттық құндылық, концепт.

КОНЦЕПТ «СТЕПЬ» В МИРОВОЗЗРЕНИИ КОЧЕВНИКОВ

*Косымова Г.С.¹, Задаханова А.А.²

¹доктор филологических наук, профессор,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан

²Преподаватель кафедры методики преподавания иностранных языков,
Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

*¹e-mail: gkosym@inbox.ru

²e-mail: zadakhan_aliya@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена самому актуальному вопросу современности – понятию «степь» и его синониму «деревня». Понятие Степь в мировоззрении кочевников очень сакральное, оно понимается как ветвь народного понимания *мира*. Многие образные выражения, возникающие из уважения к степи, такие как: великая степь, бескрайняя степь, райская степь, желтая степь, широкая зеленая степь, мать-земля - существуют уже тысячи лет. Для того чтобы восстановить сознательное отношение современных людей к степи, показать роль степи в благосостоянии и экономическом росте страны, эта тема была взята в качестве объекта исследования. Кочевой образ жизни казахского народа заключался в кочевках между зимними, летними и осенними пастбищами. Почитаемая ими земля должна была сохранить их родину, а не уничтожить ее плодородие, не ухудшить ее. Это доказывает, что ранняя кочевая жизнь казахского народа не была напрасной. Тем не менее долг и ответственность человека не в том, что *земля преклоняется перед человеком*, а в том, что *человек преклоняется перед землей*, и этот принцип необходимо сделать основным положением сегодняшнего дня.

В статье рассматривается понятие *степь в смысле деревни* с точки зрения метафизического, национально-культурного и эмоционального знания, а также степь как совокупность национальных ценностей, являющихся идеалом, эталоном для всех народа, особенно для казахов.

В качестве доказательства этого были проанализированы произведения Кадыра Мырзалиева, который воспевал *степь* и *деревню* как особую тему и с большой любовью пел о природе и достоинстве. Выявляются микроконцепты, составляющие концепт Степь, и входящие в него фреймы-сценарии. В данной статье раскрывается понятие Степь в казахском языке и делаются обоснованные выводы.

Ключевые слова: кочевники, степь, деревня, мировоззрение, национальные ценности, концепт.

Статья поступила 19.01.2022

ӘОЖ 81'1 (075.8)

ХҒТАР 16.21.07

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.013

ЗАМАНАУИ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДИСКУРС ЕРЕКШЕЛІГІ

*Куанышбаева А.Н.¹, Махпиров В.У.²

¹*докторант, Абылай хан атындағы ҚазақХҚжәнеӘТУ,

Алматы, Қазақстан

² д.ф.н., профессор, Абылай хан атындағы ҚазақХҚжәнеӘТУ,

Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

²e-mail: velinur@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйеде үлкен өзгерістер орын алып жатыр, соған байланысты ана тілімізде түрлі терминдер мен ұғымдар пайда бола бастады. Экологиялық мәселені әлемдегі ең өзекті мәселелердің бірі десек қателеспейміз. Қазіргі таңдағы экологиялық мәселелер өрбіп, сәйкесінше осы тақырыпқа байланысты түрлі басылымдардың аудармасы да көбейіп жатыр. Экологиялық дискурс ұғымына жеке және жалпы сипаттама беріліп, қоршаған орта мәселесі қоғамның іс-әрекетіне еніп, дискурсивті түрде әсер етіп, ерекшеленеді.

Бұл жұмыста заманауи экологиялық дискурстың ерекшеліктерін ерекше атап өтіп, экологиялық дискурстың белгілі бір оқырманға бағытталуы мүмкіндігі жөнінде жазылған. Мақалада осы мәселе бойынша біршама мысалдар қарастырылған. Жұмыстың өзектілігі қоғамның экологиялық мәселеге деген үлкен қызығушылығымен, сондай-ақ лингвистердің әр түрлі жанрдағы көптеген мәтіндерге деген назарымен ерекшеленеді. Экологиялық дискурс бойынша

ақпараттың әлеуетті тұтынушыларын анықтайтын арнайы критерийлердің бар екендігі дәлелденді. Қоршаған орта жөніндегі шетелдік «Ecologist», «National Geographic», «Concerned Scientists» және «Organic Matters» журналдарының негізінде экологиялық дискурс мәтінінің ұйымдастырылуы адресатқа тікелей байланысты екендігі көрсетілді. Сондай-ақ, дискурс, экологиялық дискурс және оның классификацияларына ауқымды анықтама берілді. Бұл жұмыс экологиялық дискурс мәтіндерінің ұйымдастырылуы реципиентке тәуелді екендігін көрсетеді.

Қоғамдағы экономиканың, мәдениеттің, ғылым мен білім салаларының өзгерістері ана тіліміздің мемлекеттік мәртебесінің нығаюына септігін тигізеді. Сәйкесінше, әр саладағы дискурс негізіндегі терминологиялық жүйені жетілдіру өзекті мәселелердің біріне айналуға. Жұмыстың негізгі мақсаты – экологиялық дискурс шеңберінде ағылшын тіліндегі лексеманың құрылымдық ерекшеліктерін анықтап, оған жалпы сипаттама беру. Талдау жұмысы негізінде экологиялық дискурсты зерттеу, ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару ерекшеліктерін анықтау қажет болды. Зерттеу жұмысында сипаттау, лексика-семантикалық, саралау, құрылымдық талдау, салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Ағылшын тіліндегі экологиялық дискурстарда көрініс тапқан экологиялық терминдер қазақ тіліне негізінен транслитерация, транскрипция, калька, сөзбе-сөз аударма, экспликация немесе сипаттау сияқты стратегиялар арқылы аударылады. Эколингвистика ғылымын филология факультеттерінде арнайы пән ретінде енгізуге болады. Жұмыстың нәтижелері осы салада курстар жүргізуде және лингвистика, терминология пәндерінде практикалық және семинар сабақтарында қолдануға болады.

Тірек сөздер: экологиялық дискурс, эколингвистика, парниктік эффект, климаттық дағдарыс, ғылыми дискурс, медиадискурс, саяси дискурс.

Жұмыстың негізгі ойы

Қазіргі таңда қарқынды дамып жатқан жаңа техникалық үдеудің салдарынан қоршаған ортада едәуір өзгерістер орын алып жатыр. Бұның бәрі бүкіл тірі организмдерге елеулі әсерін тигізуде, қоршаған орта ластанып, табиғи ресурстар сарқылу үстінде. Сондықтан да, қоршаған ортаны қорғау, яғни экология проблемалары бүгінгі таңда бүкіл адамзатты толғандырады. Оның қазіргі таңдағы басты мәселелердің қатарында орын алуы көптеген жаңа ғылыми салаларының пайда болуына алып келеді. Экологиялық дискурс - қоршаған ортаға байланысты ауызша немесе жазбаша мәтін. Экологиялық дискурстың негізгі тақырыбы қоршаған ортаның табиғаты мен ахуалы болып табылады.

Кіріспе

Бүгінгі күні «дискурс» ұғымының анықтамасы және оның типологиясы туралы бірыңғай пікір жоқ. Бұл тұжырым дискурстың типологиясы әр түрлі негіздерде құрылуы мүмкіндігін түсіндіреді. Дискурсқа лингвистикалық және экстралингвистикалық компоненттер тән болғандықтан, ол коммуникация барысына да кездеседі, ал коммуникация әрқашан белгілі бір әлеуметтік кеңістікте орын алады, сондықтан да, дискурстық талдау жалпы дискурсты емес, белгілі бір дискурсты қарастырумен сипатталады. Дискурстың қазіргі кезде басты нысаны адамзат болғандықтан, қамтитын саласы өте ауқымды, кешенді ұғым [1, электронды ресурс]. Дискурсқа тән компоненттер: адресант, адресат, мақсат, уақыт шеңбері, әлеуметтік контекст. Дискурстың түрін ажырату үшін міндетті түрде «не», «қалай» және «не туралы» деген валенттіліктері қажет, өйткені олар лингвистикалық зерттеудің объектісі болып табылады [2, 14–15 бб.].

Зерттеу жұмысында біз В.И.Карасиктің анықтамасына тоқталдық: «Дискурс дегеніміз - бір-бірімен когнитивті стратегиялар арқылы байланысқан белгілі мәтіндер жиынтығындағы сөйлеу - ойлау үдерісі» [3, 17-18 бб].

Жұмыстың әдістері

Зерттеу жұмысында сипаттау, лексика-семантикалық, саралау, құрылымдық талдау, салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Ағылшын тіліндегі экологиялық дискурстарда көрініс тапқан экологиялық терминдер қазақ тіліне негізінен транслитерация, транскрипция, калька, сөзбе-сөз аударма, экспликация немесе сипаттау сияқты стратегиялар арқылы аударылады.

Ағылшын тіліндегі экологиялық терминдерді транскрипциялау арқылы аудару тәсілі қазақ тілінде терминнің сәйкесінше нақты баламасы болмаған жағдайда терминді айтылуы бойынша, ешбір артық таңба көмегінсіз тілдің таза табиғи шеңберінде қолданыс табады. Мысалы: hurricane (харрикейн, дауыл), phytoplankton (фитопланктон-су өсімдіктері), photosynthesis (фотосинтез), typhoon (тайфун) және т.б.

Транслитерация ағылшын тіліндегі терминдердің жазылуы яғни, әріпке әріп қағидасы арқылы көшіру болып табылады. Мысалы: gas (газ), metal (метал), climate (климат), tornado (торнадо), industry (индустрия, өнеркәсіп), organism (организм), flora (флора, өсімдіктер әлемі), fauna (фауна, жануарлар әлемі), bacteria (бактерия), virus (вирус), smog (смог), environment transparency (экологиялық транспаренттілік).

Ағылшын тіліндегі экологиялық терминдердің көбісі калькалау немесе сөзбе-сөз аудару тәсілі арқылы қазақ тілінде көрініс табады. Мысалы толық калькалау – land-use (жерді игеру), pesticide resistance – пестицидтерге қарсы тұру, oil slick – мұнау дағы, oil film – мұнау көлкімесі, radiation sickness – радиация/сәуле ауруы, water pollution

– судың ластануы, water distillation – суды залалсызандыру, soil fertilization – топыраққа тыңайтқыш енгізу, deforestation – ормансыздану, forest degradation – ормандардың жұтандауы, conservation of forest – ормандарды сақтау, sustainable management of forests – ормандарды орнықты басқару, enhancement of forest carbon stocks – ормандардағы көміртек жинағыштарды көбейту, non-carbon benefits – көміртектік емес пайда.

Жалпы ғылыми және арнайы салалық экологиялық терминдерді транслитерациялау, транскрипциялау немесе калькалау арқылы аударылғанымен олар адресант немесе қабылдаушы/оқырманға түсініксіз болуы мүмкін, себебі кейбір терминдердің мағынасы контекст барысында да адресантқа беймәлім күйінде қалады. Осы жағдайларды болдырмау үшін ағылшан тіліндегі экологиялық терминдерді экспликация немесе сипаттау/түсіндірме беру тәсілін қолдана отырып қазақшаға аудару қажет. Мысалы: aquaculture – су ағзаларын жасанды жүйеде өсіру, recultivation – жерді қайта өңдеу, irrigation – егістік алқаптарын суару, reforestation – орманды қалпына келтіру, channelization – канал салу арқылы суару, dam – тоған, бөгет, desalinization – топырақтың сорын шаю, desertification – жердің шөлге, құрғақшылыққа айналуы, cosmetic spraying – дақылдың тек сыртқа бетін зақымдайтын зиянкестерге пестицид шашу, бұрқу.

Зерттеу жұмысының нәтижелері

М.Халлидэй мен В.В.Красных ұсынған дискурс типологиясының критерийлеріне сүйенетін болсақ, біз экологиялық дискурсты арнайы ерекше параметрі бойынша қарастырамыз, оған біз әртүрлі функционалды стильдік мәтіндері, танымал монографиялар және экологиялық тақырыптағы көркем әдебиет туындылары жатады.

Экологиялық дискурс - қоршаған ортаға байланысты ауызша немесе жазбаша мәтін. Экологиялық дискурстың негізгі тақырыбы қоршаған ортаның табиғаты мен ахуалы болып табылады. Экологиялық дискурсты басқа дискурс түрлерінен бөлек қарастыратын болсақ, эко дискурс бағытын нақты бөліп көрсететін жүйені құру қажет болды.

Зерттеушілер ұзақ уақыт бойы экологиялық дискурс мәтіндерінің типологиясын қарастыруда. Экологиялық тақырыптағы мәтіндерінің ішінен белгілі бір мәтіндер тобын бөлу туралы әртүрлі көзқарастар бар. Дегенмен де, көбінесе кездесетін классификациялар [4, 61 б.]:

1. **Ғылыми-техникалық.** Бұл типке, әдетте, конспект, ғылыми мақалалар, монографиялар, диссертациялар, ғылыми шолулар, аннотациялар, ғылыми баяндамалар, конференциялардағы сөздер, пікірталастар, әңгімелер, дөңгелек үстелдер сияқты экологиялық дискурс мәтіндері кіреді; дәрістер, рефераттар, анықтамалықтар, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер; ғылыми-көпшілік мақалалар және басқалары.

2. **Заңды.** Осы типтегі мәтіндер арасында заңдар, әкімшілік және мемлекеттік бұйрықтар, директивалар, қаулылар, ережелер, нұсқаулар, келісімдер, халықаралық құқық конвенциялары және басқалары жиі кездеседі;

3. **БАҚ.** Қысқаша ақпараттық жазбалар, көркем мақалалар, оқиға болған жерден репортаждар, сұхбаттар, эсселер, фельетондар; саяси үндеулер, баяндамалар, бағдарламалар; жарнамалық плакаттар мен ұрандар және басқалары жатады.

4. **Көркем.** Оған экологиялық лирика, драма, экологиялық роман, анекдот және басқалары сияқты экологиялық тақырыптағы мәтіндер жатады.

5. **Тұрмыстық.** Экологиялық тақырыпқа қатысты халықтың саясаткерлерге және БАҚ-қа арнайы жазған үндеуі.

В.И.Карасик өз жұмысында экологиялық дискурсты сипаттайтын келесі категорияларға аса көңіл бөледі: қатысушылар (журналист және ақпарат қабылдаушы), хронотоп, мақсаттар, материал (тақырып), жанрлар, прецедентті мәтіндері, дискурсивті формулалар [3].

Біздің жұмысымызда дискурсқа қатысушылар жөніндегі аспектке тоқталғымыз келеді. Экологиялық дискурстың қатысушылары - журналисттер мен оқырмандар (тыңдаушылар), ақпаратты тұтынушылар. Әдетте, экологиялық дискурстың тұтынушылары біржақты тақырыптық, класстық немесе жастық бағыттарға ие [5, 39 б].

Біз мысал ретінде төмендегі алынған мақалалардың белгілі бір оқырмандарға арналған мәтіндердің ерекшеліктеріне талдау жасауды ұйғардық:

1. Beach cleanups are missing millions of pieces of plastic [6]. / Жағажайдағы сенбілік жұмыстарында миллиондаған пластмасса жиналмаған (National Geographic)

2. Microplastics found to permeate the ocean's deepest points [7]. / Мұхиттың ең терең жерлеріне өтіп кететін микропластиктер табылды (National Geographic).

3. This country is where you can find some of the world's rarest animals [8]. / Бұл елде сіз әлемдегі ең сирек кездесетін жануарларды көре аласыз (The Ecologist).

4. Gas heat and stoves are warming the climate. Should cities start banning them [9]? / Газ жылуы мен пештер климатты жылытады. Қала тұрғындары оларға тыйым салу керек па? (National Geographic).

5. Organics: Farming with a social conscience [10]. / Органикалық тыңайтқыштар: ауыл шаруашылығының қоғам алдындағы жауапкершілігі (Organic Matters Magazine).

6. Organic Agriculture Is Key to Helping Feed the World Sustainably

[11]. / Органикалық ауылшаруашылығы - әлемді азық түлікпен қамтамасыз етудің тұрақты тәсілі (Union of Concerned Scientists)

В.Б.Комоцкийдің [12] еңбегі бойынша әлеуетті оқырмандардың келесі түрлері бар: бұқаралық, арнайы, кәсіби бағдарланған немесе қандай да бір критерий бойынша ерекшеленген (жас, дін, саясат, әлеуметтік топ және т.б.). Мәтіннің бағытын бағалауға мүмкіндік беретін бірқатар критерийлер бар:

1. Қолданылатын лексика.
2. Ақпаратты ұсыну сипаты, мәтін стилі.
3. Мәтіннің қызметі.

Талқылау

Қазіргі уақытта экологиялық мәселелер және оны қорғау бұрынғыдан да өзекті бола түсуде. Халықты ақпараттандыру үшін бұқаралық ақпарат құралдарында экологиялық мәселелер жиі кездеседі. Оқырманға барынша әсер ету үшін экологиялық мақаланың авторы мәтінді құрастырудың белгілі бір ережелерін сақтауы керек, сонымен қатар ақпаратты әлеуетті тұтынушылардың мүдделері мен білімін ескереді.

1. Қолданылған лексика

Кең оқырманға бағытталған мәтіндер, әдетте, түсініксіз терминдерді қамтиды, сондай-ақ бейресми немесе жартылай ресми (қысқартулар, фразалық етістіктер, ауызекі сөйлеу элементтерін қолдану) болып келеді. Керісінше, мамандарға бағытталған мақалаларда жоғары мамандандырылған ұғымдар, терминдер бар және олар мәтіннің ресми болуымен ерекшеленеді. National Geographic журналының мақалаларында, біз келесі ерекшеліктерді байқадық (кесте 1).

1 – кесте. ‘National Geographic’ журналынан алынған мақалалардың лексикалық құрамының ерекшеліктері

Терминдер	Сипаттамасы
Come up – кенеттен болу	Фразалық етістік
End up – біту, таусылу	Фразалық етістік
What’s coming out? – мән жайды анықтау	Қысқарту, фразалық етістік
Go into - шешу	Фразалық етістік
That’s the bad news - бұл жаман жаңалық	Қысқарту
...animals can’t be pushed back to sea – жануарларды теңізге қайтару мүмкін емес	Қысқарту
Global warming – Жаһандық жылыну Greenhouse gas – парниктік газ Climate change – климат өзгерісі Global temperature – жаһандық температура Heat wave – аномальді жылылық Energy policy – энергетикалық саясат	Адамдар арасында кең қолданысқа ие, экологиялық мәтіндерде қолданылатын терминдер

Мәтіндерден фразалық етістіктер мен қысқартулар сияқты бейресми тілдік бірліктер болғандықтан, мақалалар ауқымды оқырман қауымына бағытталған деп айта аламыз. Сонымен қатар, мәтінде адамдар арасында кеңінен қолданылатын экологиялық терминдер қолданылады, бұл да мақаланың көпшілікке бағытталғанын көрсетеді.

«The Ecologist» журналының мақалалары бейресми лингвистикалық бірліктердің қолданылуы сирек кездескенімен, адамдар арасында экологиялық тақырыптарының фразаларын қамтиды (2-кесте).

«Organic Matters» және «Union of Concerned Scientists» журналдардың жарияланған мақалаларында бейресми сөйлеу стилінің элементтері жоқ. Соған қарамастан, мамандандырылған терминдерден бөлек, кең қолданысқа ие сөздер көп болды (3-кесте).

2 - кесте. «The Ecologist» журналынан алынған мақаланың лексикалық құрамының ерекшеліктері

Wilderness area	Табиғат аймағы
Endangered ecosystem	Жойылу қаупі бар экожүйе
Indigenous people	Жергілікті тұрғындар
Vital area	Өмірлік аймақ
Terrestrial carbon	Жер қыртысының көміртегі
Climate change	Климат өзгерісі
Carbon stock	Көміртегі қоры
Global warming	Жаһандық жылыну
Global emission Глобальный выброс	Жаһандық эмиссия
Tropical forest	Тропикалық орман

3 - кесте. «Organic Matters Magazine» журналынан және «Union of Concerned Scientists» ресми сайтынан алынған мақалалардың лексикалық құрамының ерекшеліктері.

Терминдер	Аударма	Сипаты
Social farming	Әлеуметтік ауыл шаруашылығы	Мамандандырылған термин
Organic farming	Органикалық ауыл шаруашылығы	Мамандандырылған термин
Proponent	Белгілі бір іс-шараны жақтаушы	Мамандандырылған термин
Organic agriculture	Органикалық ауыл шаруашылығы	Мамандандырылған термин
Conventional agriculture	Дәстүрлі ауыл шаруашылығы	Мамандандырылған термин
Biodiversity loss	Биоалуантүрліліктің жойылуы	Мамандандырылған термин
Field boundaries	Өріс шекаралары	Мамандандырылған термин

Environment cost	Экологиялық шығындар	Keң қолданысқа ие термин
Water pollution	Су ластануы	Keң қолданысқа ие термин
Greenhouse gas	Парниктік газ	Keң қолданысқа ие термин
Agroforestry	Ауыл-орман шаруашылығы	Keң қолданысқа ие термин

Мақалаларда осындай терминдердің болуы мәтіннің көпшілік аудиторияға арналғанын көрсетеді. Алайда, арнайы лексиканың басым болуы осы мақалалардың мәтіндерін жоғары мамандандырылған ақпарат ретінде қарастыруды талап етеді.

2. Ақпаратты ұсыну ерекшелігі, мәтін стилі

«National Geographic» және «The Ecologist» журналдарында жарияланған мақалалар, қабылдауға әрі оқуға жеңіл. Олар бейресми сөз тіркестерді (фразалық етістіктер) және синтаксистік конструкцияларды (қысқартулар, жай сөйлемдерді қолдану) жартылай ресми сөйлеу стилі шеңберінде көпшілікке түсінікті тілде жазылған. «Organic Matters» журналының электронды нұсқасында және «Union of Concerned Scientists» ресми сайтында жарияланған мақалаларда, керісінше, терминдері қиын және көпшілікке түсініксіз. Мәтінді қабылдауға оңай болғанына қарамастан, кез-келген оқырман бұл ақпаратты түсіне алмайды, өйткені мақалада арнайы мамандандырылған терминология өте көп.

3. Мәтін функциясы

В.Б.Комоцкийдің [12] жұмысы бойынша, мақаланың қызметі мәтіннің бағытын да көрсете алады. Ғылыми-көпшілік журналында жарияланған мақала, әдетте, оқытуға, жаңа ақпарат беруге немесе әрекетке тартуға бағытталған. Ғылыми мақалалар ақпаратты тұтынушымен түсінікті түрде ұсынылады, тек шамалы ғана жаңа мәліметтер ғана қосылады. «National Geographic» және «The Ecologist» журналдарында жарияланған мақалалар ең қарапайым ақпараттық деректерді қамтиды. Аталмыш мәтіндердің негізгі қызметі – мәселе бойынша ақпараттандыру. «Organic Matters» журналының электронды нұсқасынан алынған мақала егіншілік тақырыбын егжей-тегжейлі зерттеуге бағытталған. Онда берілген ақпарат көпшілікке емес, ақпаратпен алдын ала танысқан оқырмандарға арналған.

«Union of Concerned Scientists» журналының мақаласында жалпы ақпаратпен қоса, кәсіби терминдерді де қамтиды, сондықтан да бұл мәтінді кәсіби мамандарға бағытталған десек те болады.

Қорытынды

Қорыта келе, «Organic Matters» журналының электронды нұсқасында және «Union of Concerned Scientists» ресми сайтында

жарияланған мақалалар көпшілікке емес, осы саланың мамандарына бағытталған. Сондай-ақ, «National Geographic» және «The Ecologist» журналдарында жарияланған мақалалардың мәтіндері, керісінше, көпшілік оқырмандарға арналған.

Бұл мақалаларда қолданылатын терминология белгілі сипатқа ие, яғни, фразалық етістіктер қолданылады, автор мен адресатты жақындастыратын типтік ауызекі қысқартулар қолданылады. Бұл журналдар ауқымды тақырыптық бояуымен сипатталады, талданған мақалалар маманға белгілі мәселенің егжей-тегжейлі таныстыруға бағытталған, сондықтан да артық түсіндірмелер мен иллюстрациялық мәліметтер жоқ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Massaget: Discurs degen ne? [Electronic resource]. URL:<https://massaget.kz/layfstayl/debiet/50407/> (дата обращения: 10.04.2021)

[2] Варшавская, А.И. Субкатегоризация и широкое/узкое понимание дискурса (грамматика дискурса) [Текст]: Материалы XXXII междунар. филол. конф. Вып. 3 / А.И. Варшавская / Филол. фак. СПбГУ. – СПб., 2003. – С. 14-15

[3] Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 17-18

[4] Зайцева А. В. Типология текстов экологического дискурса ФРГ: дисс. ... к. филол. н. – Смоленск, 2014. – 253 с.

[5] Иванова Е. В. Метафорическая концептуализация природных катастроф в экологическом дискурсе (на материале медийных текстов): дисс. ... к. филол. н. – Челябинск, 2007. – 219 с.

[6] Laura Parker - Beach cleanups are missing millions of pieces of plastic [Электронный ресурс] URL: <https://www.nationalgeographic.com/environment/article/beach-cleanups-missing-millions-of-plastic-pieces>

[7] Sarah Gibbens - Microplastics found to permeate the ocean's deepest points [Электронный ресурс]. URL: <http://www.nationalgeographic.com/environment/article/microplastic-pollution-is-found-in-deep-sea> (дата обращения: 22.03.2021).

[8] Jason Bittel - This country is where you can find some of the world's rarest animals [Электронный ресурс]. URL: http://www.theecologist.org/blogs_and_comments/commentators/2988135/wilderness_needs_immediate_protection_for_climate_and_much_more.html (дата обращения: 22.03.2021).

[9] Alehandra Borunda 4. Gas heat and stoves are warming the climate. Should cities start banning them [Электронный ресурс]. URL: <http://news.nationalgeographic.com> <https://www.nationalgeographic.com/environment/article> (дата обращения: 22.03.2021)

[10] Maher G. Organics: Farming with a social conscience [Электронный ресурс]. URL: <http://www.independent.ie/business/farming/>

forestry-enviro/organics-farming-with-a-social-conscience-35214660.html (дата обращения: 10.04.2021).

[11] Reganold J. Organic Agriculture Is Key to Helping Feed the World Sustainably [Электронный ресурс]. URL: <http://blog.ucsusa.org/science-blogger/organic-agriculture-is-key-to-helping-feed-the-world-sustainably> (дата обращения: 30.03.2021).

[12] Комоцкий В. Б. Определение целевой аудитории специализированного делового (B2B) журнала для его успешного функционирования [Электронный ресурс] // Медиаскоп: электронный журнал. 2008. № 1. URL: <http://www.mediascope.ru/node/31> (дата обращения: 27.03.2021).

REFERENCES

[1] Massaget: Discurs degen ne? (Massaget: What is discourse?) 2018. Available at: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/50407/> (Accessed: 10.04.2021)

[2] Varshavskaya A.I. Subkategorizaciya i shirokoe/uzkoe ponimanie diskursa (grammatika diskursa) (Subcategorization and broad / narrow understanding of discourse (grammar of discourse): [Tekst]: Materialy XXXII mezhdunar. filol. konf. Vyp. 3 / A.I. Varshavskaya / Filol. fak. SpbGU. – SPb., 2003. – S. 14-15[in Rus.]

[3] Karasik V. I. YAzykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs. (Language circle: personality, concepts, discourse.) – Volgograd: Peremena, 2002. – S. 17-18[in Rus.]

[4] Zajceva A. V. Tipologiya tekstov ekologicheskogo diskursa FRG: diss. ... kand. filol. n. (Typology of texts of ecological discourse in Germany, dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences) – Smolensk, 2014. – 253 s. [in Rus.]

[5] Ivanova E. V. Metaforicheskaya konceptualizaciya prirodnyh katastrof v ekologicheskom diskurse (na materiale medijnyh tekstov): diss. ... kand. filol. n. (Metaphorical conceptualization of natural disasters in environmental discourse (based on media texts) : Candidate of Philology thesis) –Chelyabinsk, 2007. – 219 s. [in Rus.]

[6] Laura Parker - Beach cleanups are missing millions of pieces of plastic [Beach cleanups are missing millions of pieces of plastic] Available at: <https://www.nationalgeographic.com/environment/article/beach-cleanups-missing-millions-of-plastic-pieces> (Accessed: 15.03.2021)

[7] Sarah Gibbens - Microplastics found to permeate the ocean's deepest points [Microplastics found to permeate the ocean's deepest points] Available at: <http://www.nationalgeographic.com/environment/article/microplastic-pollution-is-found-in-deep-sea> (Accessed: 22.03.2021)

[8] Jason Bittel -This country is where you can find some of the world's rarest animals [This country is where you can find some of the world's rarest animals]. Available at: http://www.theecologist.org/blogs_and_comments/

commentators/2988135/wilderness_needs_immediate_protection_for_climate_and_much_more.html (Accessed: 22.03.2021).

[9] Alehandra Borunda 4. Gas heat and stoves are warming the climate. Should cities start banning them [Gas heat and stoves are warming the climate. Should cities start banning them]. Available at: <http://news.nationalgeographic.com/environment/article> (Accessed: 22.03.2021)

[10] Maher G. Organics: Farming with a social conscience [Farming with a social conscience]. Available at: <http://www.independent.ie/business/farming/forestry-enviro/organics-farming-with-a-social-conscience-35214660.html> (Accessed: 10.04.2021).

[11] Reganold J. Organic Agriculture Is Key to Helping Feed the World Sustainably [Organic Agriculture Is Key to Helping Feed the World Sustainably]. Available at: <http://blog.ucsusa.org/science-blogger/organic-agriculture-is-key-to-helping-feed-the-world-sustainably> (Accessed: 30.03.2021).

[12] Komotckiy V.B. Opredeleniye celevoi auditoriyi specializirovannogo delovogo (B2B) zhurnala dlya ego uspeshnogo funkcionirovaniya (Determination of the target audience of a specialized business (B2B) magazine for its successful functioning). 2008 Available at: <http://www.mediascope.ru/node/31> (Accessed: 27.03.2021). [In Rus.]

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

*Куанышбаева А.Н.¹, Махпиров В.У.²

¹Докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай Хана, Алматы, Казахстан
²д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай Хана, Алматы, Казахстан

*¹e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

²e-mail: velinur@mail.ru

Аннотация. В настоящее время в социальной, экономической и политической системе происходят большие изменения, благодаря которым в нашем родном языке стали появляться различные термины и понятия. Можно с уверенностью сказать, что экологические проблемы – одна из самых актуальных проблем в мире. Сегодня экологические проблемы растут, и количество переводов различных публикаций на эту тему, соответственно, увеличивается. Основная цель работы – выявить структурные особенности английской лексемы в контексте экологического дискурса и дать общую характеристику. На основе аналитической работы необходимо было изучить экологический дискурс, определить особенности перевода с английского языка на казахский. Основной причиной индивидуального и общего описания понятия

экологического дискурса, а также определения его содержания является то, что проблема экологии характеризуется дискурсивным воздействием на деятельность общества.

Данная работа посвящена особенностям современного экологического дискурса. В статье отмечается, что экологический дискурс нацелен на конкретного получателя, приводятся примеры. Актуальность работы обусловлена большим общественным интересом к проблемам экологии, а также вниманием лингвистов к изучению множества текстов жанра, встречающихся в различных ситуациях. Доказано, что существуют специальные критерии для выявления потенциальных получателей информации об экологическом дискурсе. Было также выявлено, что организация текста экологического дискурса на основе актуальных статей в английских журналах «Ecologist», «National Geographic», «Concerned Scientists» и «Organic Matters» зависит от потенциального адресата. Также были даны исчерпывающие определения следующих терминов: дискурс, экологический дискурс и его классификации.

Изменения в сфере экономики, культуры, науки и образования в обществе способствуют укреплению государственного статуса нашего родного языка. Соответственно, разработка терминологической системы, основанной на дискурсе в каждой области, становится одной из наиболее актуальных проблем. В исследовании широко использовались описательный, лексико-семантический, аналитический, сравнительный методы. Экологические термины, отраженные в английских экологических дискурсах, переводятся на казахский язык в основном с помощью таких стратегий, как транслитерация, транскрипция, дословный перевод, экспликация или описание. Эколингвистика может быть введена в качестве специального предмета на филологических факультетах. Результаты работы могут быть использованы при проведении курсов по данной тематике, а также на практических и семинарских занятиях по лингвистике и терминологии.

Ключевые слова: экологический дискурс, эколингвистика, парниковый эффект, климатический кризис, научный дискурс, медиадискурс, политический дискурс.

FEATURES OF MODERN ECOLOGICAL DISCOURSE

*Kuanyshbayeva A.N.¹, Makhpirov V.U.²

¹PhD student, Kazakh Ablai Khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

²Doctor of Philosophy, professor, Kazakh Ablai Khan KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan

*¹e-mail: arailym.kuanyshbayeva@gmail.com

²e-mail: velinur@mail.ru

Abstract. Nowadays, great changes are taking place in the social, economic and political system, thanks to which various terms and concepts began to appear in our native language. We can state that environmental problems are one of the most pressing problems in the world. Today, environmental problems are growing, and the number of translations of various publications on this topic is increasing as well. The main purpose of the work is to identify the structural features of the English lexeme in the context of environmental discourse and to give a general description. On the basis of analytical work, it was necessary to study the ecological discourse, to determine the features of translation from English into Kazakh. The main reason for the individual and general description of the concept of ecological discourse, as well as the definition of its content, is that the problem of ecology is characterized by a discursive effect on the activities of society.

This work is devoted to the features of modern environmental discourse. This article is about how environmental discourse is aimed at a specific recipient and provides some examples on this subject. The relevance of the work is due to the great public interest in environmental issues, as well as the attention of linguists to the study of many texts of the genre that occur in different situations. It has been proven that there are special criteria for identifying potential recipients of information on environmental discourse. It has been shown that the organization of the text of ecological discourse on the basis of current articles in the English journals like “Ecologist”, “National Geographic”, “Concerned Scientists” and “Organic Matters” depends on the potential addressee. There is also a comprehensive definition of discourse, environmental discourse and its classifications. In this work, we have discovered that organization of environmental discourse texts directly depends on the potential recipient.

Changes in the economy, culture, science and education in society contribute to the strengthening of the state status of our native language. Accordingly, the development of a terminological system based on discourse in each area is becoming one of the most serious problems. The study widely used descriptive, lexical-semantic, analytical, structural analysis and comparative methods. Environmental terms reflected in English environmental discourses

are translated into Kazakh mainly through strategies such as transliteration, transcription, calque, literal translation, explication or description. Eco-linguistics can be introduced as a special subject in philological faculties. The results of the work can be used in conducting courses on this topic, as well as in practical and seminars on linguistics and terminology.

Keywords: ecological discourse, environmental discourse, ecolinguistics, greenhouse effect, climate crisis, scientific discourse, mediadiscourse, political discourse.

Статья поступила 20.12.2021

UDC 81'27

SRSTI 16.21.27

DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.014

GERMAN LANGUAGE IN THE ETHNOLINGUISTIC SITUATION IN THE SOCIO-COMMUNICATIVE SPACE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Mukhamedina A.A¹, *Batayeva F.A.²

¹cand. of Philol. Sc., associate professor, Abay Myrzakhmetov
Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan,

^{*2}cand. of Philol. Sc., associate professor, Abay Myrzakhmetov Kokshetau
University, Kokshetau, Kazakhstan,

¹e-mail: aigul_kuam@mail.ru,

^{*2}e-mail: asanfroza@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the consideration of the German language in the ethno-linguistic situation in the socio-communicative space of the Republic of Kazakhstan.

The problem of the functioning of languages in a multiethnic state and the achievement of mutual understanding between peoples with different cultures and languages are constantly in the center of attention of sociolinguists, political scientists, public and statesmen. They become especially significant in the context of globalization and integration of cultures due to the fact that the issue of preserving the originality of the cultures and languages of peoples is urgent.

The study of nationally specific features in German-foreign language intercultural communication shows the inadequacy of the speech behavior of Germans and Kazakhs, since these ethnic groups are characterized by a

peculiar culture. To adapt one ethnic group to another culture, it is necessary to overcome ethnocentrism and show a sense of tolerance to another language and culture.

Peoples living in a multilingual society feel the social need to choose a second language, the need to master the corresponding culture of other people. Thanks to the processes of intercultural communication and intercultural interaction, the communicant enters another linguocultural community, the main means of which can be the native language, as well as other languages that are mastered during a person's life.

Keywords: ethno-linguistics, interrelations, communication, German language

Main provisions

The language situation in the Republic of Kazakhstan by the nature of the contacts between the Kazakh, Russian and German languages is considered as direct contact and indirect contact. The German language is one of the linguistic formations that create the linguistic situation; it is an ethnic component of bilingualism and multilingualism in Kazakhstan.

The main forms of communicative behavior of communicants in the conditions of the acculturative form of intercultural communication: ethnocentric and ethno-relativistic. Ethno-speech behavior of communicants in the conditions of ethnocentric and ethno-relativistic forms of acculturation go through the four main stages of acculturation: the stage of cultural shock; the stage of tolerance; the stage of adaptation; the stage of integration.

Introduction

The concept of a linguistic society is associated with an idea of the ethno-linguistic situation. By the ethno-linguistic situation, we mean the totality of linguistic formations characterized by a certain demographic capacity and functioning within the administrative-political and territorial association that makes up the state.

The formation of the linguistic situation in the Republic of Kazakhstan is associated with the action and interaction of a number of extralinguistic and linguistic factors. The extralinguistic factors of the life of linguistic formations can be attributed to the ethno-linguistic community, characterized by a certain territorial localization and regular communicative connections; the number of ethnic entities that make up the linguistic situation, the percentage of the population speaking each of the languages. Linguistic factors are associated with the functioning of linguistic entities on the territory of the country, with the functions they perform, their legal status, their organic and inorganic nature, etc.

Materials and methods

The dissimilar approach of extralinguistic and linguistic factors that form the linguistic situation leads to the fact that scientists call different signs of linguistic situations. So, L.B. Nikolsky [1] and A.O. Orusbaev [2] argue that in order to characterize the linguistic situation, one should take into account such features as: exoglossity - endoglossity; balance - imbalance. Exoglossic linguistic situations are a collection of individual languages of a certain administrative-territorial entity. An endoglossal linguistic situation is a set of sublanguages and functional styles of a certain administrative-territorial entity.

Results and discussion

Balanced and unbalanced linguistic situations are subdivided into separate situations depending on the type of interconnection of the languages that make up the linguistic situation, their dependence on the nature of their functional distributions, depending on whether they perform functions equivalent to each other or are in a hierarchical relationship.

B.Kh. Khasanov proposes, when taking into account linguistic situations, to take into account the nature of the relationship between other linguistic entities operating in a country with the state language. He correlates the concept of "language system" with the concept of "socio-communicative system" and emphasizes that the state language is the main component of the socio-communicative system of a particular state [3].

L. B. Mechkovskaya identifies 8 signs of a language situation:

- 1) one-component - multicomponent;
- 2) monolingualism - multilingualism;
- 3) demographic equilibrium - disequilibrium;
- 4) balance - imbalance;
- 5) identity - non-identity of the legal statuses of languages;
- 6) kinship - non-kinship;
- 7) endoglossity - exoglossity;
- 8) digloss - nondigloss [4].

K. M. Abisheva, supplementing the number of features of the linguistic situation, names four more features: 1) functionally equivalent distribution of languages within the spheres of communication - functionally unequal; 2) social-stylistic differentiation by language - social-stylistic under-differentiation by language; 3) compactness - diffusion; 4) direct contact - indirect contact [5].

O.B. Altynbekova proposes to consider the linguistic situation on the basis of taking into account the macrosociolinguistic and microsociolinguistic paradigms; Having studied the dynamics of changes in the ethnic composition of the population, their choice of language, the spread of the processes of bilingual and multilingualism, it is possible to identify, according to the author, the specifics of the language policy in the country [6].

As you can see, the linguistic situation is a multi-aspect and multi-feature phenomenon, therefore, in order to characterize it, it is necessary to take into account the maximum number of features.

The language situation in the Republic of Kazakhstan by the nature of the contacts between the Kazakh, Russian and German languages is considered as direct contact and indirect contact. Direct contacts between representatives of the Kazakh and German, Russian and German ethnic groups occur in the event that the Germans switch to the Kazakh or Russian languages common for a Kazakh or Russian, as well as a German. And since Kazakh-Russian, German-Kazakh, German-Russian bilingualism is widespread in the Republic of Kazakhstan, the Germans, entering into direct communication with Kazakhs or Russians, switch to German-Kazakh or German-Russian bilingualism. B. Hasanuly spoke about the prevalence of German-Kazakh or German-Russian bilingualism back in the 80-90s in his books “Languages of the peoples of Kazakhstan and their interaction” [7], “National languages, bilingualism and multilingualism: searches and prospects” [eight]. B. Hasanuly, dividing the languages of the peoples of Kazakhstan by the number of speakers and the volume of social functions into three conditional groups, distinguishes: 1) common languages; 2) less common; 3) the least common [9]. According to the scientist, Ukrainian and German are more common languages after Kazakh and Russian. Germans and Ukrainians, living in a Kazakh-speaking environment, master the language of their neighbors. Moreover, in some cases, they accept “the languages of large nations as the first language, while preserving the language of their nationality as the second” [8].

However, most often the language does not change, since persons of German, Ukrainian and other nationalities usually speak Kazakh or Russian in an official setting, in conversation with neighbors or at work when communicating with colleagues, workmates, they can switch to other languages, and at home they communicate in German (Germans), Ukrainian (Ukrainians), etc. In some cases, in the process of contacts between Kazakhs and Germans, there are cases of transition to the Russian language of communication partners. In this case, the Russian language is an intermediary language, and contacts between Kazakhs and Germans are mediated. Contacts of Germans, Kazakhs, Russians - direct or indirect - occur in places of compactly dispersed settlement of a multilingual population. If in some areas the Germans live compactly, then they usually communicate in their own language, but compact-dispersed settlement usually leads to the development of various types of bilingualism, in particular, German-Kazakh and German-Russian.

Prestige - not prestige of linguistic formations that form the linguistic situation. The main languages spoken in the Republic of Kazakhstan are Kazakh, Russian, Ukrainian, German, which have the greatest demographic power in comparison with the languages of other nationalities. Of these four languages, the Kazakh and Russian languages are the most prestigious. The

Kazakh language is the state language, which is allocated "in an official position - in the rank of the state, is" mandatory for use for the entire population "throughout the territory and in various spheres of life" [9]. Due to the fact that the state language is a compulsory language, it is learned deliberately. It is prestigious to know it, since its knowledge can assist in getting a job, help maintain the necessary contacts, is a communication bridge - a way of integration into the Kazakh-speaking environment. According to the Akmola Department for the Development of Languages for 2007, the number of people of non-Kazakh nationality who are fluent in the Kazakh language is increasing, today there are 619 such people, of which 162 are Germans, which is 26%. Since the beginning of 2007, the Akmola regional newspaper "Arka Azhary" was the first in the republic to start publishing mainly on the front page of materials under the heading "Ultym - baska, tilim - Kazakh" ("Nationality is different, language is Kazakh").

In Kazakhstan, the number of the Russian ethnos has decreased due to the growth of migration processes, but the Russian ethnos lives today in almost all regions of Kazakhstan, and in Astana, Kostanay, Akmola, North Kazakhstan, Pavlodar, West Kazakhstan, Aktobe, Karaganda regions, there is an ethnic majority. The Russian language in Kazakhstan is de facto a widespread means of interethnic communication and a means of communication among non-Russians in their own national environment - along with their native languages. The functioning of the Russian language in a non-ethnic environment is also supported by school and university Russian-language education and by those who have received education in Russian. In Kazakhstan, Russians remain the most monolingual population, but it should be noted that today a third of Russians (1,322,270 people) are studying the state language. Kazakhstani Russians show noticeable dynamics in mastering the state language [10].

In the formation of motivation for mastering the Kazakh language, the words of President Nursultan Nazarbayev at the forum of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan, at a meeting with young people of other nationalities who speak the state language, played an important role.

Kazakh and Russian languages, which have an extensive functional distribution, are considered prestigious languages in the Republic of Kazakhstan. In a multilingual society, representatives of minority ethnic groups consider it most profitable to get education in Russian and Kazakh languages, as prestigious languages. The results of a survey of the population on the choice of language showed that 30% of those surveyed (160 people participated in the experiment) speak Kazakh with neighbors, colleagues at work, in Russian - 65%, in German (Germans) - 5% in production, school).

The data given by O.B. Altynbekova, indicate that, indeed, preference is given to prestigious languages. So, in addition to the indigenous nation, 11.35% of representatives of other nationalities speak the Kazakh language; taking into account the Kazakh language as a whole in the republic, 64.4% (9631 million people) speak the state language. Russian language, in addition

to ethnic Russians, is spoken by 54.8% of the population of Kazakhstan, the number of those who speak Russian is 84.75% (12 million people) in general [9].

Taking into account such subjective factors as the society's assessment of the prestige of the languages functioning in a given society, and the identification of a positive or negative orientation towards them, makes it possible to distinguish groups of linguistic situations with languages that are in hierarchical relations. At the same time, the dominant position is occupied by the prestigious Kazakh and Russian languages.

The functions of intercultural communication are revealed, which are: phatic, regulatory, communicative.

Various ethnocommunicative behavior of bilinguals in German-Russian, German-Kazakh intercultural communication is analyzed, their types are shown in the conditions of the existence of intercultural conflicts.

Various ethnocommunicative behavior of communicants is shown in the case of discrepancies of language systems (misunderstanding), incorrect interpretation of communicative signs (verbal and nonverbal), misunderstanding of realities, etc. Misunderstanding of realities, lexemes of the second language leads to the fact that a foreign-speaking communicant constantly asks again, asks to explain the meaning of words incomprehensible to him. Ambiguous interpretation of words in another language, their ambiguity require explanation, for example, the realities of "beskunak", "butyrka", "year of the chicken", etc.

It is established that pragmatism and ethnocentricity of words of another language make it difficult to understand each other, therefore, a foreign-speaking communicant should know the lexical background of the word, have background information about the subject of communication, constantly replenish their background knowledge.

The communicative behavior of communicants in the conditions of the acculturative form of intercultural communication is considered and its main stages are revealed: ethnocentric and ethno-relativistic.

Ethno-speech behavior of communicants in the conditions of ethnocentric and ethno-relativistic forms of acculturation is described in a differentiated way.

It is revealed that the main stages of acculturation are: 1) the stage of cultural shock; 2) the stage of tolerance; 3) the stage of adaptation; 4) the stage of integration.

On the basis of cultural shock, a communicant in a non-ethnic environment experiences shock, tension, and frustration. Gradually, going through all the stages of development and attenuation of cultural shock, the communicant comes out of the state of cultural shock and begins to experience empathy, respect for another culture.

It is noted that the duration of intercultural adaptation and the degree of severity of cultural shock are influenced by two main factors: internal factors;

external factors. Internal factors include gender, age, and character traits. External factors include: the cultural station; the peculiarity of the culture to which migrants belong; the conditions of the host country.

It is noted that after the stage of cultural shock, there is a stage of tolerance to another culture. At this stage, tolerant behavior is actualized, the essence of which is that foreign-speaking bilinguals, showing respect for another culture, master not only the language of another linguistic and cultural society, but also realize a respectful attitude to the cultural values of this people, do not treat it with ethnic prejudice, there is no ethnic situation of prejudice, when representatives of the dominant culture treat representatives of a culture standing at a lower stage of development, down, with prejudice, do not show ethnocentric negativism, and vice versa, they show their positive attitude to the language and culture of this people.

It is shown that at the third stage – the stage of adaptation – communicants realize a pluralistic type of behavior. This is expressed in the desire to identify with the surrounding people, adopt their habits, change their German name and give children foreign names, names. With pluralism, cultural differences are not only deeply realized, but also a full understanding of this difference occurs in specific cultural situations. It is possible only as a result of personal experience of living in a foreign culture. At the stage of adaptation, empathy for another culture may develop. Empathic feeling requires knowledge about other cultures, understanding of different communicative situations, implementation of an alternative style of conduct.

It was found out that the fourth stage of acculturation is integration. Integration is a complete adaptation to a foreign culture. Another culture loses its hostility, "alien" appearance and begins to be perceived as "its own" culture. At this stage, marginalization occurs when a person fully masters a second language (language integration) and someone else's culture (cultural integration). Integration is manifested in the knowledge of the language and culture of another people. These are the two main ways of its manifestation.

Conclusions

Thus, the analysis of the linguistic situation in the Republic of Kazakhstan with the ethnic components of the Kazakh language, Russian language, German language allows us to note the imbalance of the functions of these languages, their demographic imbalance, etc. And, nevertheless, the German language, despite the negative migration balance, still continues to be one of the major minority languages in the country, capable of creating a certain linguistic environment in compact areas of residence.

It is established that bilingualism is a means of integrating the foreign population into a multilingual society. German-Kazakh, German-Russian

bilingualism is a communicative bridge that facilitates the entry of members of the German diaspora into Kazakh-speaking or Russian-speaking society. The German population chooses Russian or Kazakh languages due to the consciousness of perception, taking into account the specifics of social functions, as well as their prestige. German-foreign is a one-sided, two-component, unbalanced, mass bilingualism.

The main forms of intercultural communication are described, which are: intercultural communication in the conditions of an ethnocentric conflict form of interaction; intercultural communication in the conditions of acculturation.

REFERENCES

- [1] Nikolsky L. B. Synchronous Sociolinguistics (Theory and Problems). – Moscow: Academy of Sciences of the USSR: Institute of Oriental Studies, 1996. – 168 p.
- [2] Orusbaev A. O. Linguistic life of Kyrgyzstan (Functional distribution of languages). – Frunze: Ilim, 1990. – 296 p.
- [3] Hasanov B. National languages, bilingualism and multilingualism: searches and prospects. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1989. – 136 p.
- [4] Mechkovskaya N. B. Social linguistics. – M.: Aspect-Press, 1996. – 205 p.
- [5] Abisheva K. M. Socio-linguistic contactology. – Almaty: Gylym, 2001. – 426 pp.
- [6] Altynbekova O. B. Language situation in Kazakhstan: macro and microsociolinguistic paradigms: author. ... Dr. Philol. Sciences: 10.02.19. – Almaty, 2006. – 41 p.
- [7] Hasanuly B. Tildik Katynastardyn negizi. – Almaty: Gylym, 2000. – 86 b.
- [8] Hasanuly B. Differentiation of social functions of the Russian and Kazakh languages in the Republic of Kazakhstan and the study of the Russian experience in the development of the state language - the social order of the multilingual Kazakh society // Intercultural communication and topical problems of Kazakh, Russian philology. Materials of the Intern. scientific-practical conf., dedicated to the Year of Russia in Kazakhstan and the 60th anniversary of the Kazakh state. – Almaty: KazGosZhenPI, 2004. – T. 1. – P. 203–217.
- [9] Altynbekova O. B. Ethno-linguistic processes in Kazakhstan. – Almaty: Economics, 2006. – 416 p.
- [10] About languages in the Republic of Kazakhstan and the concept of language policy of the Republic of Kazakhstan. – Almaty: Zheti zhagy, 1998. – 48 p.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-
КОММУНИКАТИВТІК КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЭТНОТІЛДІК
ЖАҒДАЙДАҒЫ НЕМІС ТІЛІ**

Мұхамедина А.А.¹, *Батаева Ф.А.²,

¹ф.ғ.к., доцент, Көкшетау Абай Мырзахметов атындағы университеті,
Көкшетау, Қазақстан,

*²ф.ғ.к., доцент, Көкшетау Абай Мырзахметов атындағы университеті,
Көкшетау, Қазақстан,

¹e-mail: aigul_kuam@mail.ru

*²e-mail: asanfroza@gmail.com

Аңдатпа. Мақала неміс тілін Қазақстан Республикасының әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігіндегі этно-лингвистикалық жағдайда қарастыруға арналған.

Көпұлтты мемлекеттегі тілдердің жұмыс істеу мәселесі мен мәдениеті мен тілі әртүрлі халықтар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізу мәселесі әлеуметтанушы ғалымдардың, саясаттанушылардың, қоғам және мемлекет қайраткерлерінің үнемі назарында. Олар мәдениеттердің жаһандануы мен интеграциясы жағдайында халықтар мәдениеті мен тілдерінің түпнұсқалығын сақтау мәселесінің өзекті болуына байланысты ерекше маңызға ие болады.

Неміс- шет тілдеріндегі мәдениетаралық қарым-қатынаста ұлттық ерекшеліктерді зерттеу немістер мен қазақтардың сөйлеу әрекетінің сәйкес еместігін көрсетеді, өйткені бұл этникалық топтарға өзіндік мәдениет тән. Бір этникалық топты басқа мәдениетке бейімдеу үшін этноцентризмді жеңіп, басқа тіл мен мәдениетке төзімділік сезімін көрсету қажет.

Көп тілді қоғамда өмір сүретін халықтар екінші тілді таңдаудың әлеуметтік қажеттілігін, басқа халықтардың сәйкес мәдениетін меңгеру қажеттілігін сезінеді. Мәдениетаралық қарым-қатынас пен мәдениетаралық өзара әрекеттесу процестерінің арқасында коммуникант басқа лингвомәдени бірлестікке енеді, оның негізгі құралы ана тілі болуы мүмкін, сонымен қатар адам өмірінде игерілетін басқа да тілдер.

Тірек сөздер: этнолингвистика, өзара байланыс, қарым-қатынас, неміс тілі

НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК В ЭТНОЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В СОЦИО-КОММУНИКАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Мухамедина А.А.¹, *Батаева Ф.А.²

¹к.филол.н., доцент Кокшетауского университета
имени Абая Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан,

*²к.филол.н., доцент Кокшетауского университета имени Абая
Мырзахметова, Кокшетау, Казахстан,

¹e-mail: aigul_kuam@mail.ru

*e-mail: asanfroza@gmail.com²

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению немецкого языка в этноязыковой ситуации в социо-коммуникативном пространстве Республики Казахстан.

Проблема функционирования языков в полиэтническом государстве и достижение взаимопонимания между народами, имеющими разные культуры и языки, постоянно находятся в центре внимания социолингвистов, политологов, общественных и государственных деятелей. Особенно значительными они становятся в условиях глобализации и интеграции культур в связи с тем, что актуальным является вопрос о том, чтобы сохранить самобытность культур и языков народов.

Изучение национально-специфических особенностей в немецко-иноязычной межкультурной коммуникации показывает различие речевого поведения немцев и казахов, так как эти этносы характеризуются своеобразной культурой. Для адаптации одного этноса к иной культуре необходимо преодолеть этноцентризм и проявить чувство толерантности к другому языку и культуре.

Народы, проживающие в многоязычном обществе, испытывают социальную потребность в выборе второго языка, потребность в овладении соответствующей культурой других людей. Благодаря процессам межкультурной коммуникации и межкультурного взаимодействия, коммуникант входит в другую лингвокультурную общность, основным средством которой может быть родной язык, а также другие языки, осваиваемые в течение жизни человека.

Ключевые слова: этнолингвистика, взаимоотношения, коммуникация, немецкий язык

Статья поступила 16.02.2022

УДК 81'373

МРНТИ16.21.07

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.015

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «АҚЫЛ/УМ» В КАРТИНЕ МИРА КАЗАХСКОГО НАРОДА

*Рыспаева Д.С.¹

к.ф.н., ассоциированный профессор Кокшетауского университета
имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

*¹e-mail: DRyspayeva@shokan.edu.kz, dinararyspayeva25@gmail.com

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу способов языковой репрезентации концепта «ақыл/ум» и выявлению его национально-культурной специфики на материале казахского языка. Данное исследование выполнено в русле современных лингвистических направлений.

Цель исследования – изучить языковую репрезентацию концепта «ақыл/ум» в картине мира казахского народа. Комплексный анализ языковых средств выражения концепта «ақыл/ум» позволяет проникнуть в лингвокультурную структуру концепта и исследовать факты языка в тесной связи с мировоззрением и духовными ценностями казахского народа. Основу концептуальной картины мира того или иного народа составляют концепты. Изучение концептов открывает уникальное мировидение, относящееся только к данному этносу в языковой картине мира.

Научная значимость данного исследования заключается в том, что оно вносит определенный вклад в развитие казахстанской когнитивной лингвистики, определяет новые ракурсы рассмотрения концепта и языковой картины мира. В соответствии с целью исследования необходима была комплексная методика анализа концепта «ақыл/ум» в языковой картине мира казахского народа, включающая следующие методы: концептуальный анализ, имеющий языковую направленность и позволяющий определить структуру и национальную специфику концепта, дескриптивный метод, метод компонентного анализа, экспериментальный метод, статистический метод,

На основе анализа фактического материала, полученного из лексикографических источников, фольклорных текстов, данных ассоциативного эксперимента удалось получить информацию о структуре и содержании концепта «ақыл/ум». Проанализирована многослойность концепта, определяющая его многоплановость. Проведенный анализ фольклорных текстов указывает на то, что данный концепт персонализируется в образах, представляя собой не абстрактные характеристики, а реального носителя в различных жизненных ситуациях. Экспериментально выявлено, что концепт

«ақыл/ум» сформирован в языковом сознании, слово-стимул «ақыл» вызывает в сознании информантов ассоциативное поле и стоит в одном ряду с нравственными категориями. Практическая ценность исследования определяется возможностью использования результатов лингвокогнитивного анализа репрезентации концепта и процедуры анализа при комплексном изучении других концептов.

Информация о финансировании

Данная статья написана в рамках грантового финансирования Министерством образования и науки Республики Казахстан проекта молодых ученых «Поликультурное пространство: исследование фольклора народностей Казахстана» (ИРН AP08052732).

Ключевые слова: концепт, семантическое пространство, концептосфера, фольклорный текст, ассоциативный эксперимент.

Основные положения

Фольклорный текст является речевым произведением, которое можно рассматривать как особую языковую единицу. Фольклорный текст функционирует в культуре и социуме и является формальной единицей культуры. Пословицы, поговорки, сказки и мифы – аутентичные тексты, позволяющие раскрыть не только языковые, но и универсальные составляющие организации текста. Анализ языковой репрезентации концептов в фольклоре позволяет выявить через различные его признаки некое знание народа, выраженное в форме фольклорного текста, и является формой, отражающей представление о тех или иных событиях, образах, установках, рефлексией, подтверждающей значимость определенного концепта для менталитета народа. Данное исследование посвящено анализу языковой репрезентации концепта «ақыл/ум». Цель исследования – изучить языковую репрезентацию концепта в картине мира казахского народа. Материалом исследования послужили словарные дефиниции, фольклорные тексты, результаты ассоциативного эксперимента.

Введение

Образы, представленные в фольклоре того или иного народа, влияют на формирование межличностного и целостного восприятия. По мере ознакомления с объектами восприятия, в данном случае образами, представленными в фольклоре, происходит формирование или изменение единиц восприятия, укрупнение, образование целостных концептов. Описание героев с помощью формирования образов, описания поступков, поведения в предлагаемых обстоятельствах обладает большой степенью проекции, что влияет на формирование установок и ценностей. Поступки и решения, исходя из предлагаемых в сказках образов, достаточно типичны.

Смысловое содержание фольклорного текста актуально и не ограничивается временными рамками. Содержание текста – обличье смысла, в котором кроются идеи автора, интенции и оценки, собственное видение, философия, веяние времени, в котором он жил. Данные компоненты объединяются в различных вариациях, обозначаются по-разному, при описании содержания и глубинных смыслов текста пересекаются и дают возможность систематизации [1].

В фольклорном тексте используются приемы, которые находят свое применение и в художественной литературе. Фольклорному тексту не свойственна сложность структурной композиции, но роль импровизации велика и является важной частью коллективного творчества. Изменения, происходящие в общественной жизни поколений, находят свое отражение не в новых произведениях, а в переработке существующих. Значение текстов разворачивается в контексте концептуального пространства субъекта и общности. Сказка является произведением устного народного творчества, в котором отражается ментальное пространство со всей совокупностью значений, образов, смыслов, символов, преломленных через систему ценностей народа [2]. Отличительными особенностями такого вида фольклорной прозы, как сказка, является многоплановость, сочетаемость жанров, ярко выраженная этничность, отражающаяся в созданных характерах персонажей, сюжетных линиях, языковых формулах. Универсальные общечеловеческие составляющие являются ядром фольклорного текста, но имеют национально-культурную окраску [3].

Описание материалов и методов

Фольклорные тексты отражают представление народа об организации мира, являются способом восприятия, в котором присутствует уникальное, порой самобытное представление народа об окружающем их мире. Концептуализация мира в фольклоре народа, с одной стороны, отражает универсальные законы, а с другой – раскрывает национально-культурную специфику восприятия мира, наполняя текст множеством личностных смыслов. Содержание опыта и знаний человека находит отражение в концептах, формирующих представление человека об окружающем мире. В антропоцентрической парадигме концепт выделяется «как ментальное образование, планом содержания которого является вся совокупность знаний о данном объекте, а планом выражения – совокупность языковых средств (лексических, фразеологических, паремиологических и др.)» [4, с. 43].

Содержательная сторона текста в филологическом анализе обозначается термином «семантическое пространство». Употребление данного термина довольно широко и обусловлено тем, что категории текстуального пространства до конца четко не определены и пересекаются с другими текстовыми явлениями. Применительно

к категориям пространства текст рассматривается с точки зрения языковых единиц и совокупности заложенных смыслов. Интерпретация семантического пространства имеет концептуальную направленность, компоненты концептуализированной области текста эксплицируются из совокупности языковых единиц, тематически и семантически близких групп слов. Анализ повторяющихся семантических признаков и текстовой репрезентации концепта раскрывает знание о мире.

При анализе семантического пространства текста выделяют концептуальное пространство и денотативное. Анализ концептуального пространства того или иного текста направлен на выявление культурнозначимых концептов и описание концептосферы. Лексическими репрезентантами текстового концепта являются ключевые слова, т.е. ключевые элементы, усиливающие в результате регулярного повторения свойства концепта в лексической, фразеологической и текстовой репрезентации. Ядро концептосферы представляет когнитивно-пропозициональная структура, которая выявляется на основе выведения из всей совокупности элементов, обладающих общими дифференциальными признаками.

При анализе денотативного пространства, т.е. отражения объективного мира, выделяют: глобальную ситуацию текста, макроструктуру текста, макропропозиции, микропропозиции. Глобальная ситуация раскрывает основную тему текста и носит событийный характер. Смысловые связи текста формируют ключевые слова. Макроструктура текста состоит из макропропозиций, репрезентирующих индивидуальные знания относительно глобальной ситуации, и микропропозиций.

Алгоритм анализа, предложенный Л.Г. Бабенко, представляет собой в систематизированном виде разные филологические позиции. Данный алгоритм был использован в процессе проведения концептуального анализа текста [1, с. 111]:

- 1) выделение предтекстовых пресуппозиций, экстралингвистической информации о тексте;
- 2) выявление ключевых слов, репрезентирующих основной концепт;
- 3) выявление слов одной тематической области;
- 4) выявление основных свойств концепта через анализ контекстов, употребления ключевых слов;
- 5) выделение ядра (базовой когнитивно-пропозициональной структуры), приядерной зоны (основной лексической репрезентации), ближайшей периферии (номинативно совмещенной и ассоциативно-образной репрезентации) и дальнейшей периферии (субъектно-модальных смыслов, знания о которых выводятся из семантики встречающихся в тексте эмоционально-оценочных слов).
- 6) проведение ассоциативного эксперимента для выявления

реальности присутствия выделенных при исследовании компонентов концепта.

При анализе концепта данные ассоциативного эксперимента позволяют проверить соотношение или расхождение выявленных лексико-семантических полей в процессе анализа [5, с. 132].

Этапы экспериментального исследования:

- информанты получают задание со словом-стимулом, возникает ассоциация, которая является ответом на стимул и возникает на основе знаний и представления человека о мире;

- обработка результатов: распределение ассоциаций по количеству полученных идентичных результатов, по семантическому признаку;

- объединение ассоциаций в смысловой структуре концепта (структура концепта представлена в виде ядра и периферии).

Результаты

Для проведения анализа структуры и семантики концепта «**ақыл/ум**», определения его роли в языковой картине казахского народа, были изучены языковые средства репрезентации концепта и выявлена национально-культурная специфика.

Лексико-семантическое ядро концепта «**ақыл/ум**».

Описание лексико-семантического ядра концепта «**ақыл/ум**» в картине мира казахской лингвокультуры основывается на анализе словарных дефиниций и лексической сочетаемости ключевой лексемы. Приведем некоторые примеры трактовки данного концепта в толковых словарях.

В казахском языке концепт «**ақыл/ум**» представлен лексемами: *ақыл, ақылды, ақылсыз, ақылсыздық, ақылыш*. По прямому номинативному значению лексема **ақыл** определяется следующим образом:

Ақыл- интеллект, память, рассудок, ум.

Ақыл-ой – разум, рассудок, сознание, ум.

Ақылды – благоразумный, разумный, рассудительный, толковый, умный [6].

Ақыл – Ақылы табанына түсті. Ақылынан айырылды, ақымақ болды. Ол жұрт бопсалап жүргендей ақылы табанына түскен түлей емес (Б. Мұқаев, Жалғыс жаяу, 79) [7].

Ақыл зат. 1. Адамның ойлау қабілеті, сана-сезім. 2. Пікір, пайдалы кеңес, өсиет. 3. ауыс. Дұрыс шешім, қиындықтан шығудың жолы, амал. [8, с. 290-291].

Особенностью функционирования данного концепта в казахском языке является устойчивое сочетание лексемы **ақыл** с другими лексемами, близкими по номинативному значению и раскрывающими грани данного концепта: *ақыл-ой, ақыл-ес, ақыл-кеңес*.

Ақыл-ой зат. *Сана-сезім, ой-өріс*. Ауыл солардың қолымен, *ақыл ойымен* өркен жаяды («Егемен Қазақстан»). Бір кездері бүкіл әлемнің *ақыл-ойын* шоғырландырып тұрған, адамзаттың ортақ мақтанышына айналған осынау баға жетпес қазына тақ таласы, бақ таласы үшін болған соғыстарда өртеніп, жойылып кеткені үлкен өкініш еді («Қаз.әдеб»).

Ақыл-ойлы сын. *Сана-сезімі мол, ой-өрісі кең*. Елге керек ізгі ер тапжылмайтын, Жетті ғой шақ! Одағы саған айқын. Елге керек қызметкер, шын қайраткер, Ақыл-ойлы, мұраттан айнымайтын (Х. Ерғалиев, Біздің ауыл) [8].

Ақыл-ес – разум, рассудок, сознание, ум [6].

Ақыл-ес зат. *Сана-сезім, ой*. Ақыл-ес сұрама Дуана сорлынан, менде тұра ма, байқасан пормымнан (Ш. Құдайбердиев).

Ақыл-кеңес – совет, предложение.

Ақыл-кеңес зат. Пайдалы ой-пікір. Ақыл кеңес алу, тыңдау[7].

Анализ словарных дефиниций, устойчивых сочетаний с основной лексемой и словосочетаний позволяет представить производно-номинативные значения лексемы **ақыл** как:

- разум, благоразумие, нечто совершенно отдельное, ценность, богатство, то, чем можно щедро поделиться, получить и потерять: *ақыл айтты, ақыл алды, ақылдан айырылды, ақыл иесі, ақыл қосты, ақыл тапты, ақыл сұрады, ақылы артық, ақылы жоқ*,

- черта характера, наделяющая обладателя уважением и авторитетом в обществе, предостерегающая от дурных поступков: *ақылы атасынан басқан; ақылымен аты шықты, ақылы пісті, ақылы толды, ақыл көрініс, ақыл тоқтатты, ақылы бар, ақылы түзу кісі, ашуын ақылы басты;*

- светлый путь ума и благоразумия, который можно найти и потерять: *ақылға келді, ақылдан адасты*.

Периферийные компоненты концепта «ақыл/ум».

Для выявления периферийных компонентов, объективирующих концепт «ақыл/ум» в картине мира казахского народа, нами был проведен филологический анализ фольклорного материала. Анализ языковых средств репрезентации концепта «ақыл/ум», входящих в периферию, раскрывает национально-культурную специфику концепта, которая наиболее ярко прослеживается в фольклоре народа. Информативными источниками, раскрывающими интерпретационное поле концепта, являются паремии, афоризмы и сказки. «В них, – отмечает И.А. Стернин, – мы находим застывшие осмысления того или иного концепта, сложившиеся на протяжении длительного времени и менявшиеся в зависимости от места, времени и условий проявлений концептуальных сущностей в жизни народа, отдельных групп людей, отдельного человека» [9, с. 63].

Анализ семантического пространства текста.

Анализ концептосферы.

Анализ концептуального пространства фольклорных текстов

позволяет запечатлеть и раскрыть слои концептосферы, обнаружить культурные модели, которые релевантны для представителя той или иной культуры и обладают наибольшей концептуальной выделенностью.

В казахских народных сказках главные герои наделены такими качествами, как храбрость, ум, смекалка, хорошее чувство юмора, красота, любовь к родине, доброта. Большое значение для главных героев имеют родственные связи, родная земля, уважение к старшим. Сказка «Жиренше и Карашаш» относится к наиболее почитаемым казахами образцам устного творчества – назидательным сказкам. Назидательные сказки прославляют мудрость, житейский ум, честь, порядочность, доброту. По композиции такие сказки состоят из нескольких сюжетов, каждый из которых описывает определенный эпизод.

В назидательной сказке отсутствует жизненная (биографическая) цикличность, в ней не рассказывается жизнь героя от рождения и до последних его дней, показывается только один или несколько этапов жизни героя. Поэтому в назидательной сказке события связаны не с историей становления героя как личности, а с событиями, раскрывающими характер героя, его поступки и решения. В назидательной сказке главным условием является критика недостатков или восхваление положительных черт через образ героя.

Анализ семантического пространства текста позволяет выделить следующие ключевые слова, которые формируют концептуальный смысл глобальной ситуации: *ақыл, таңқалу, түсіну, ақымақ, қулық*.

Концепт «**ақыл/ум**» представляет собой когнитивно-пропорциональную структуру, состоящую из следующих позиций: субъект – предикат – объективная оценка. Субъекты – главные герои, предикат – ценности, представления, объективная оценка через описание социальных типажей, стереотипов, которые не столько описываются в сказке, сколько оцениваются по меркам эталонов и установкам данной лингвокультуры.

Ядро концептосферы в тексте составляют субъекты – носители тех качеств, которые восхваляются в сказке. Основные герои проявляют на протяжении всей сказки свой ум как в быту, так и при решении сложных ситуаций.

Глобальная ситуация сказки связана напрямую с главными героями, и их имена выносятся на главную позицию – в название. Главные герои на протяжении сказки демонстрируют свой ум, смекалку и сообразительность, причем в равной степени как Жиренше, так и Карашаш, и данные качества определяют поведение героев.

Концептуальное пространство текста бытийное. Репрезентация базового концепта «**ақыл/ум**» передается через образы и поступки основных героев. В концептосфере отражается, с одной стороны, ум, благородство и мудрость, с другой – противопоставляется грубость, заносчивость, зависть и глупость.

Выделим набор микроситуаций – эпизодов текста:

1. Встреча Жиренше и Карашаш.
2. Испытания, придуманные ханом.
3. Ум и смекалка Карашаш, освободившие их от преследований хана.

Макроситуации сказки представлены следующими макропропозициями:

1. Встреча Жиренше и Карашаш.

Появление главных героев сразу определяет их основные черты. В описании главных героев Жиренше и Карашаш, начиная с первых строк сказки, показывается высокая оценка народа ума человека, который ценнее богатств: *Адамдар оның ақыл-ойын түпсіз терең және шексіз теңізге, ал сөзін сайраған бұлбұлдың әніне теңейтін, бірақ, оның барлық қасиеттеріне қарамастан, қазақ даласында одан кедей адам табу қиын еді. (В народе говорили, что ум его был, как море, глубок и беспредель, речь лилась из его уст подобно песне соловья).* Жиренше является неким эталоном, собирательным образом, который знаком всем казахам, в сказках назидательных он олицетворяет собой ум, смекалку, изобретательность, ораторское искусство.

При первой встрече Карашаш привлекла Жиренше не только красотой, но и умом, находчивостью. Ее слова были понятны только человеку равному ей по уму: *Қыздың үстіне киген ескі, жамалған көйлегіне қарамастан, өзі ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, қыпшақ белі тал шыбықтай, сұлулығы көз тоймас көркем қыз еді... «Ауылға апаратын екі жол бар, — деді қыз. — Солға бұрылатын жол — жақын, жақын болса да алыс; оңға бұрылатын жол — алыс, алыс болса да жақын — деп қыз екі жолды сілтейді.» Қыздың сөзін тек Жиренше түсініп, оңға қарай бет алады; Қарашаш былай жауап береді: «Менің әкем кедей болса да, өте қонақжай адам. Ол байдың табынын айдап әкелген соң, тапса бір қой, ал таппаса екі қой сойып береді.» Жиреншеден басқасы Қарашаштың айтқанын ешкім түсінбей, барлығы оның сөзін әзіл деп қабылдайды.*

2. Противостояние испытаниям.

Жиренше и Карашаш упорно сопротивлялись ханским проискам, проявляя находчивость, благоразумие и благородство: *Хан Жиреншеге сан түрлі қауіпті, қиын тапсырмалар беретін, ал Жиренше болса сол тапсырмаларды дұрыс, әрі уақытында орындайтын.*

В данной макропропозиции раскрываются образы героев. Будучи советником хана, Жиренше все же домашний очаг ценит больше дворцовой суеты: *«Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім» деген Жиренше шешеннің аяғы лашығынан сыртқа шығып жатады екен.* Он всегда держится с чувством собственного достоинства и не поддается на уловки: *Хан ашуланады... Ештеңе айтпаса да, Жиреншеге кек сақтайды.*

Карашаш присуши не только красота, но и ум, мудрость, трудолюбие, терпение, расторопность в домашних делах, уверенность, она чувствовала себя свободно, разговаривая загадками с джигитами, проявляла смелость и не побоялась противостоять хану.

3. Ум и смекалка Карашаш.

Ловкость и находчивость Карашаш позволили решить сложную задачу, что поставил перед Жиренше хан. Доверие Жиренше говорит о том, что муж высоко ценил жену и доверял ее уму и находчивости: *Жиренше басын салбыратып, енді өлімнен құтылып кетпейтінін сезеді. Сонда Қарашаш былай дейді: «Қымбаттым, мұңайма! Далаға барып кешке дейін көрінбей тығыла тұр. Ханды өзім қарсы аламын».* В образе Карашаш подчеркивается важная роль женщины в казахском обществе, где именно женщины могли решить сложные конфликты благодаря своей мудрости и проницательности.

В данной сказке через описание характерных поступков, обобщенных форм поведения, т.е описание через действие, порождаются образы. Данные образы, являясь субъектами действительности, получают характеристику на основе сделанного ими выбора и принятого решения.

Важные элементы в содержании текста проявляются через повтор смыслов, слов, синонимов и словосочетаний: *Адамдар оның ақыл-ойын түпсіз терең және шексіз теңізге теңейтін; Қонақтар қыздың жауабын естіп, оның ақылына тәнті болып, таңқалып отырды; Қарашаштың ақылы мен көркіне тәнті болған Жиренше көрсетпей, қолын жүрек тұсына қойып, Қарашашқа деген өзінің ыстық сезімін білдіреді; Жиреншенің де Қарашаш сияқты ақылды екендігіне көз жеткізеді; Қарашаштың сұлулығы мен ақылдылығы жайлы әңгімелер халық арасында жайылып, соңында байға да жетеді. Уәзірлердің «әлемде Қарашаштан ақылды, әрі сұлу әйел жоқ» деген қу әңгімелерін тыңдап, хан Жиреншеге қызығып, іші күйіп, Қарашашты Жиреншеден тартып алғысы келеді.*

Словосочетания, поговорки, описание действий героев характеризуют ценностное представление о человеке через обобщённые формы поведения, типичные для данной культуры, и позволяют рассматривать ситуацию обобщенно, формируя представления и установки:

- гостеприимство: *Жиренше шеткі киіз үйдің қасына тоқтайды. Бұл ауылдағы ең кедей тұратын адамның киіз үйі еді.... Жігіттерді Қарашаштың анасы қарсы алады. Ол жолдан шаршап келе жатқан жолаушыларды өз киіз үйінде демалып алуға шақырады. ... Менің әкем кедей болса да, өте қонақжай адам...;*

- почитание дома, родного очага: *«Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім», Күндіз Жиренше жарқыраған хан сарайында қызмет етеді, ал кешке шаршап Қарашашқа өзінің лашығына қайтып келетін;*

- сдержанность и благородство: *Хан Жиреншеге сан түрлі қауіпті, қиын тапсырмалар беретін, ал Жиренше болса сол тапсырмаларды дұрыс, әрі уақытында орындайтын. Хан ашуланады. Ештеңе айтпаса да, Жиреншеге кек сақтайды.*

Для сказок характерна особая форма построения, так называемая структура повествования, есть маркеры, указывающие на время и пространство, где проходят события. С самого начала указывается, что повествование идет о событиях, которые были давно: *Бағзы замандарда Жиренше шешен атты дана өмір сүріпті*, события разворачиваются последовательно, линейно. Однако типичными, несмотря на последовательность, являются свертывание и разворачивание событий. Например, в первом абзаце указывается, что события происходили в прошлом, но во втором абзаце мы уже видим переход к настоящему .... *Бірде Жиренше жолдастарымен сай далада жортып келе жатады*. Основным в повествовании является акцент на событиях, происходящих в сказке, поэтому наблюдается частый временной скачок, когда упускаются детальные описания событий: *Үш күннен кейін Жиренше жас қалыңдығын өзінің туган ауылына әкеледі; Бір күні ханның нөкері Жиреншенің үйіне келіп..., Арада уақыт өтіп жатты..., Бір күні хан нөкерлерімен дала кезіп келе жатады; Бір күні хан қорқытып Жиреншеге мынандай бұйрық береді; Күз келгенде хан Жиреншені шақырып, оған қырық қойды тапсырып, былай дейді...; Сол уақыттан бері хан Жиренше мен Қарашашты жайына қалдырады. Сөйтіп екеуі ұзақ баянды ғұмыр кешеді...*

Ассоциативный эксперимент.

Для выявления реальности содержания обозначенных в ходе исследования компонентов, определения национально-культурной специфики семантики слова *ақыл*, дополнения представления о концепте, полученного в ходе анализа словарных дефиниций ключевой лексемы, лексической сочетаемости ключевой лексемы, фразеологических оборотов, филологического анализа фольклорного материала, проведён ассоциативный эксперимент. Ассоциативный эксперимент является эффективным инструментом, позволяющим исследовать глубинные модели вербального поведения носителей языка.

Эксперимент был проведен для исследования ассоциативного поля концепта «*ақыл/ум*». 230 студентов Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова казахской национальности в возрасте от 18 до 22 лет выступили в качестве информантов в исследовании.

Таблица 1. Обобщение результатов анкетирования

Концепт	Ядерные компоненты 15 и выше	Компоненты ближней периферии 10-15	Компоненты дальней периферии 5-9	Компоненты крайней периферии 4-1
«ақыл /ум»	терең ой – 16, ақыл-ес -15, білім – 15, ақыл айту – 15	ақылы бар – 14, ақылы жоқ- 10, ақыл сөз – 13, ақыл сұрау - 10	Ғылым – 9, а да м г е р - шілік – 8, ақыл жастан – 8, мінез – 7, даму – 7, ақыл кіру – 6, сана - 5, зерек – 5, үйрету – 5,	парасат – 4, еңбек – 4, кеңес – 4, әке – 3, дос – 3, пікір – 3, қабілеттілік – 3, керек -3, жолы – 3, ата – 2, даналық – 2, ақыл табу – 2, жақсы қасиет – 2, кітап – 2, жұмыс – 2, ақыл азбайды – 2, алтын – 2, байлық – 2, бала – 2, тәрбие – 2, жан- 1, жүрек – 1, пайдаланған ақыл – 1, өнер – 1, ақыл сергектігі – 1, ақпаратты көп білу- 1, ер-жігіт – 1, жетістік – 1, маңызды- 1, барлықта болу тиісті – 1.

Полученные в ходе анкетирования реакции были распределены в семантические группы: аксиологические ассоциации – 35%; ассоциации, связанные с процессом постижения знаний 26%; психологические – 22%; индивидуальные – 12%; темпоральные – 10%.

Рисунок 1 – Семантические группы концепта

Аксиологические ассоциации, объединяющие социальные, культурные факторы и личностные характеристики (81- 35%): терең ой – 16, ақылы бар – 14, ақылы жоқ- 10, адамгершілік – 8, мінез – 7, парасат – 4, еңбек – 4, тәрбие - 2, даналық – 2, жақсы қасиет – 2, ақыл кіру – 6, алтын – 2, байлық – 2, жан – 1, жүрек – 1.

Ассоциации, связанные с процессом получения знаний (60 – 26%): ақыл сөз – 13, ақыл сұрау – 10, ақыл айту – 15, ғылым – 9, кітап – 2, жұмыс – 2, кеңес – 4, ақыл үйрету – 5.

Психологические ассоциации, связанные с интеллектуальными и умственными способностями (51 – 22%): ақыл-ес -15, білім – 15, мінез – 7, даму – 7, сана - 5, зерек – 5, қабілеттілік – 3, ақыл сергектігі – 1.

Индивидуальные (28 – 12%): әке – 3, дос – 3, пікір – 3, керек -3, жолы – 3, ата – 2, пайдаланған ақыл – 1, өнер – 1, барлықта болу тиісті – 1, ақпаратты көп білу- 1, ақыл табу – 2, бала – 2, ер-жігіт – 1, жетістік – 1, маңызды- 1.

Темпоральные (10 -%): ақыл азбайды – 2, ақыл жастан – 8,

Ядро концепта «**ақыл/ум**» составляют аксиологическе ассоциации, т.е. ценностные представления, являющиеся основной системой ценностных ориентиров личности данной культуры. Концепт «**ақыл/ум**» раскрывается в понимании носителей казахского языка как ценное качество человеческой натуры, оно либо есть в человеке, либо отсутствует. Источником является широта сердца, гуманность. Ум, в понимании казахского народа, результат воспитания, труда и жизненного опыта, это часть характера человека, проявляющаяся в поведении.

К ближайшей периферии концепта относятся элементы, связанные с интеллектуальными и умственными особенностями человека, процессом получения знаний. Важно отметить, что присутствуют ассоциации, не только указывающие на объекты и субъекты образования, но и ассоциации, которые свидетельствуют о том, что источником знания является и более старшее поколение (*ақыл сөз, ақыл сұрау, ақыл айту*).

К дальней периферии относятся индивидуальные ассоциации, которые отражают восприятие данного концепта как житейского опыта, который передается советом и наставлением старших и близких людей. Слово *ақыл* употребляется обычно по отношению к молодому поколению, и поэтому в дальней периферии присутствуют темпоральные признаки, но здесь указывается не скорость мышления, а качество, которое приобретается с годами.

Обсуждение

Представление о содержании и особенностях концепта «**ақыл/ум**», сложившееся в результате анализа лексикографического, текстового материала и данных ассоциативного эксперимента, безусловно, важно, как способ проникновения в языковое сознание народа. Выделенные значения позволяют описать концепт через национальные культурные коды, т.е. «макросистему характеристик объектов картины мира,

объединенных общим категориальным свойством; некую понятийную сетку, используя которую, носитель языка категоризирует, структурирует и оценивает окружающий его и свой внутренний миры» [10; с.105]. При анализе концепта «ақыл/ум» можно выделить следующие культурные коды, позволяющие метафорически описать репрезентанты концепта: предметный код – богатство, ценность; пространственный – путь; духовный – черта характера, присущая не всем и наделяющая обладателя высоко ценными качествами.

Анализ показывает, что ядро концепта «ақыл/ум» представлено как критерий нравственности: благоразумие в суждениях, благородство в поступках, достоинство в поведении.

Однако формирование научного представления о данном концепте расширяется в современном общественном сознании. На существование данного признака в концепте указывают следующие случаи словоупотребления: *ақыл-ой әдеті (умственные привычки)*, *ақыл-ой дағдылары (умственный навык)*, *ақыл-ой дамуы (умственное развитие)*, *ақыл-ой кемтарлығы (умственная отсталость)*, *ақыл еңбегі (умственный труд)*, *ақыл қабілетінің дамуы (развитие умственных способностей)*, *ақыл парасат (рассудок)*.

Ментальная способность противопоставляется нравственным качествам человека. Сформировавшееся концептуальное поле отличается от системы представлений о данном концепте у современного человека, но как духовно-нравственная категория составляет ядро концепта «ақыл/ум», которое передается из поколения в поколение в явлениях духовной культуры.

Проводя концептуальный анализ фольклорного текста, можно понять, что текстовая информация неизбежно делится на параметры содержания и выражения и имплицитно из текста через выявление и интерпретацию базовых концептов. Концептуальное пространство определяет богатство языка наряду со словарным запасом и грамматическими возможностями. Каждое концептуальное пространство задает свой собственный смысловой контекст и высвечивает его своей эмоциональной окраской, таким образом отражая свою реальность, представления образа самого себя и окружающего мира. [11, с. 21-22].

В рамках фольклорных текстов концепт «ақыл/ум» персонализируется в образах, представляя собой не абстрактные характеристики, а реального носителя в различных жизненных ситуациях. Созданные образы достойных людей позволяют с помощью лингвистических средств запечатлеть и распознать структуру концепта «ақыл/ум». Ядро концепта в проанализированном примере составляет когнитивно-пропозициональная структура: субъект – предикат – объект. Ближайшую периферию представляют образы, строящиеся на основе когнитивно-пропозициональной структуры. Дальнейшую периферию – эмоционально-оценочная лексика.

По результатам эксперимента можно говорить о том, что словостимул **ақыл** широко употребляется реципиентами, концепт **«ақыл/ум»** сформирован в языковом сознании казахского народа. Ядро концепта **«ақыл/ум»** составляют аксиологические ассоциации, к ближайшей периферии концепта относятся элементы, связанные с интеллектуальными и умственными особенностями человека, процессом получения знаний, к дальней периферии относятся индивидуальные ассоциации и представления.

Заключение

В данном исследовании представлены результаты изучения языковых средств репрезентации концепта **«ақыл/ум»**. Комплексный подход предопределен необходимостью проникнуть в лингвокультурную структуру концепта и исследовать факты языка в тесной связи с мировоззрением и духовными ценностями казахского народа. Настоящее исследование основано на утверждении, что язык – это способ формирования и существования знаний человека о мире.

Главным хранителем духовного богатства народа является фольклор, поскольку именно в нем актуализируются составляющие того или иного языка. Фольклорные тексты же представляют собой контекст, в котором язык проявляется и взаимодействует с другими явлениями. Продуктивным способом анализа текста является концептуальный анализ, который позволяет вывести из всего содержания базовый концепт, сведения и знания, представляющие его ядро и периферию.

В результате анализа лексикографического материала, фразеологических оборотов, фольклорных текстов, материалов ассоциативного эксперимента были определены составляющие концепта **«ақыл/ум»**: ядро, перемещающиеся слои и компоненты. В результате анализа выявлено, что ядро концепта **«ақыл/ум»**, представленное в словарных дефинициях, составляют категории, которые являются универсальными и вневременными. Семантика концепта свидетельствует о его многослойности, он вбирает в себя понятия ценности, добродетели, высокой значимости в представлении народа. К ним относятся следующие: положительное измерение, принадлежащее субъекту; интеллектуальные и умственные способности, житейский опыт, наставление, важна поведенческая коннотация.

Анализ периферийных компонентов показывает, что именно на периферии концепта **«ақыл/ум»** проявляется его национально-культурная специфика. Концепт **«ақыл/ум»** играет важную роль в казахской лингвокультуре. Данный концепт имеет различные вербальные средства ментально-образной и языковой репрезентации в картине мира казахского народа: слова, словосочетания, паремии, фразеологические обороты, что позволяет говорить о значимости концепта **«ақыл/ум»** для менталитета казахского народа. Концептуальный анализ фольклорных

текстов позволяет не только вывести из всей совокупности представление о данном концепте, но и даёт возможность запечатлеть и распознать основные аспекты концепта, проследить его функционирование в определенной (смоделированной) ситуации. Созданные яркие образы отражают ценности народа и дополняют структуру концепта. Результаты проведенного ассоциативного эксперимента позволяют утверждать, что концепт «ақыл/ум» сформирован в языковом сознании, слово-стимул **ақыл** вызывает в сознании информантов ассоциативное поле. Выявленные в ходе исследования специфические национальные черты концепта также экспериментально подтверждаются.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. – Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 461 с.
- [2] Полани М. Личное знание. – М., 1985.
- [3] Егорова О.А. Традиционные формулы как явление народной культуры (на материале русской и английской фольклорной сказки). Диссертация ... кандидата культурологии. – Москва, 2002.
- [4] Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- [5] Дмитрюк Н.В. Феномен человеческого тела в философской антропологии и психолингвистике // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. Сб.статей. Институт языкознания РАН. – Калуга: КГПУ им. К.Э. Циолковского, 2005. – С. 125-135.
- [6] Бектаев Қ. Қазақско-руссый сөзбәр. Қазақстансый проект развита госудаственнаго языка.
- [7] Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2021. – 728 б.
- [8] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст. Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. –1-том. – А.- А. – 752 бет.
- [9] Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. –С. 58–65.
- [10] Пименов Е.А. Религиозные и национальные признаки концепта дух, spirit и Geist // Язык. Текст. Дискурс. Научный альманах. Вып. 5. – Ставрополь – Пятигорск, 2007. – С. 105–112
- [11] Петренко В.Ф. Основы психосемантики. 2-е издание, доп. – СПб.: Питер, 2005. – 480с.
- [12] Ханипова Д.А. Образ женщины в казахской культуре/ Д.А. Ханипова. – Молодой ученый. – 2021. – № 28 (370). – 143-145.
- [13] Рыспаева Д.С., Боргуль Н.М., Астафьева Ю.В., Ашимова А.К., Ахметова Г.С., Исакова Г.Ж. Книга сказок (в цифровом и печатном формате) Қазақстан халқы ертегілері. Сказки народов Казахстана. Folk Tales of Kazakhstan. – Кокшетау: Келешек, 2020. – С.274.

REFERENCES

- [1] Babenko L.G. Filologicheski analiz teksta (Philological text analysis). –Ekaterinburg: Delovaia kniga, 2004. – 461 s. [In Rus.].
- [2] Polani M. Lichnoe znanie (Personal knowledge). –M., 1985.[In Rus.].
- [3] Egorova O.A. Tradicionnye formuly kak yavlenie narodnoj kul'tury (na materiale russkoj i anglijskoj fol'klornoj skazki). (Traditional formulas as a phenomenon of folk culture (based on Russian and English folk tales)): Dissertaciya ... kandidata kul'turologii. – Moskva, 2002. [In Rus.].
- [4] Stepanov Yu.S. Konstanty. Slovar ruskoj kultury. Opyt issledovania. (Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience.) – M.: Škola «Yazyki ruskoj kultury», 1997. – 824 s. [In Rus.].
- [5] Dmitryuk N.V. Fenomen chelovecheskogo tela v filosofskoi antropologii i psiholingvistike // Obşenie. Yazykovoe soznanie. Mezhkulturnaia komunikatzya (The phenomenon of the human body in philosophical anthropology and psycholinguistics Communication. Linguistic consciousness. Intercultural communication.) Sb.statei Institut yazykoznanija RAN. – Kaluga: KGPU im. K.E. Siolkovskogo, 2005. – S. 125-135 [In Rus.].
- [6] Bektaev Q. Kazahsko-ruskii slovar. Kazahstanskii proekt razvitiya gosudarstvennogo yazyka (Kazakh-Russian dictionary. Kazakhstani project for the development of the state language.) [In Kaz].
- [7] Qaliev B. Qazaq tiliniñ túsindirme sözdigi (Explanatory Dictionary of the Kazakh language.). –Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2021. – 728 s. [In Kaz].
- [8] Qazaq ädebi tiliniñ sözdigi. On bes tomdyq. (Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes). 1-tom / Qūrast. T.Janūzaq, S.Omarbekov, Ä.Jūnisbek jāne t.b. – Almaty, 2011. 1-tom. – A – A. – 752 s. [In Kaz].
- [9] Sternin I.A. Metodika issledovania struktury koncepta // Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki. (Methodology for studying the structure of the concept // Methodological problems of cognitive linguistics). – Voronezh, 2001. – S. 58–65 [In Rus.].
- [10] Pimenov E.A. Religioznye i nasionalnye priznaki koncepta duh, spirit i Geist // Yazyk. Teks. Diskurs. Nauchnyi almanah. (Religious and national features of the concept spirit, spirit and Geist // Language. Text. Discourse. Scientific almanac). Vyp. 5. – Stavropol – Pyatigorsk, 2007. – S. 105–112 [In Rus.].
- [11] Petrenko V.F. Osnovy psihosemantiki. 2-e izdanie, dop. (Fundamentals of psychosemantics. 2nd edition, add.) – SPb.: Piter, 2005. – 480 s. [In Rus.].
- [12] Hanipova D.A. Obraz zhentshiny v kazahskoi kultur (The image of a woman in the Kazakh culture) – Molodoi uchenyi. – 2021. – № 28 (370). – S.143-145. [In Rus.].
- [13] Ryspayeva D.S., Borgül N.M., Astafieva Yu.V., Ashimova A.K., Akhmetova G.S., Iskakova G.J. Kniga skazok. Qazaqstan halqy ertegileri. Skazki narodov Kazahstana. Folk Tales of Kazakhstan. – Kokşetau: Keleşek, 2020. – S.274. [In Rus.].

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘЛЕМ СУРЕТІНДЕГІ «АҚЫЛ/УМ» ТҮСІНІГІНІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

*Рыспаева Д.С.¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау университетінің доценті, Көкшетау, Қазақстан
*¹e-mail: DRyspayeva@shokan.edu.kz, dinararyspayeva25@gmail.com

Аңдатпа. Бұл зерттеу қазақ тілі материалы бойынша «ақыл/ум» концептінің тілдік репрезентацияларын талдауға және оның ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтауға арналған. Аталған зерттеу заманауи лингвистикалық бағыттарға сай орындалды.

Бұл зерттеудің мақсаты – «ақыл/ум» концептінің қазақ халқының әлем бейнесінде тілдік репрезентацияларын көрсету. «Ақыл/ум» концептін білдіретін тілдік құралдарды жан-жақты талдау концептінің лингвомәдени құрылымына еніп, тіл фактілерін қазақ халқының дүниетанымы мен рухани құндылықтарымен тығыз байланыста зерттеуге мүмкіндік береді. Концепттер ұлттың концептуалды әлем бейнесінің негізін құрайды. Концепттерді зерттеу лингвистикалық әлемнің белгілі бір этносқа ғана қатысты бірегейлікті ашады.

Бұл зерттеудің ғылыми маңыздылығы концептің және тілдік әлем бейнесін қарастырудың жаңа жолдарын айқындауда, оның қазақстандық когнитивтік лингвистиканың дамуына белгілі бір үлес қосуында, Зерттеу мақсатына сәйкес тілдік әлем бейнесіндегі «ақыл/ум» концептіні талдаудың кешенді әдістемесі қажет болды, оның ішінде келесі әдістер: құрылымы мен ұлттық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік беретін тілдік бағытты ұстанатын концептуалды талдау, сипаттау әдісі, компоненттік талдау әдісі, эксперименттік әдіс, статистикалық әдіс. Лексикографиялық дерек көздерінен, фольклорлық мәтіндерден, ассоциативті эксперимент деректерінен алынған фактілік материалдарды талдау негізінде «ақыл/ум» концептінің құрылымы мен мазмұны туралы мәліметтер алуға мүмкіндік туды.

Концептінің көп өлшемділігін анықтайтын көпқырлылығы талданады. Фольклорлық мәтіндерді талдау бұл концептінің абстрактілі сипаттарды емес, әртүрлі өмірлік жағдаяттардағы нақты тасымалдаушыны бейнелейтін образдарда дараланатынын көрсетеді. «Ақыл/ум» концептінің тілдік санада қалыптасатыны, «ақыл» - стимул сөзінің ақпарат берушілер санасында ассоциативтік өріс тудырып, моральдық категориялармен қатар тұрғаны эксперимент жүзінде анықталды. Зерттеудің практикалық құндылығы басқа концептілерді жан-жақты зерделеуде концептілерді лингвокогнитивтік талдау нәтижелерін және талдау процедураларын пайдалану мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: концепт, семантикалық кеңістік, концепт сферасы, фольклорлық мәтін, ассоциативті эксперимент.

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT “AKYL/UM” IN THE PICTURE OF THE WORLD OF THE KAZAKH PEOPLE

*Ryspayeva D.S.¹

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Sh. Ualikhanov
Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

*¹e-mail: DRyspayeva@shokan.edu.kz, dinararyspayeva25@gmail.com

Abstract. The study is devoted to the analysis of linguistic representation of the concept “**akyl/intelligence**” and the identification of its national and cultural specifics on the material of the Kazakh language. This study was carried out within modern linguistic trends.

The purpose of the investigation is to study the linguistic representations of the concept “**akyl/intelligence**” in the worldview of the Kazakh people. A comprehensive analysis of the linguistic means representing the concept “**akyl/intelligence**” gives an opportunity to penetrate into the linguocultural structure of the concept and study the facts of the language in close connection with the worldview and values of the Kazakh people. Concepts form the basis of the conceptual picture of the world of a particular nation. The study of concepts reveals in the linguistic picture of the world the unique facts, relating only to this ethnic group.

The scientific significance of this study lies in the fact that it makes a certain contribution to the development of Kazakhstani cognitive linguistics, defines new perspectives for considering the concept and linguistic picture of the world. In accordance with the purpose of the study, for analyzing the concept “**akyl/intelligence**” in the language picture of the world a complex methodology was needed. It included the following methods: conceptual analysis, which has a linguistic focus, determining the structure and national specifics of the concept, descriptive method, component analysis method, experimental method, statistical method. Information about the structure and content of the concept “**akyl/intelligence**” is based on the analysis of the material from lexicographic sources, folklore texts and an associative experiment data. Investigation of the multilayer structure of the concept, determined by its multidimensionality, is also represented in the present study. The analysis of folklore texts shows that this concept is personalized in an images, it doesn't represent abstract characteristics, but an image of a person in various life situations. It was experimentally revealed that the concept “**akyl/intelligence**” is formed in the linguistic consciousness, the word “akyl” evokes an associative field in the minds of informants and is on a par with moral categories. The practical value of the research is defined by the possibility of using the results of the linguocognitive analysis of the concept and the procedure of the analysis and description of the concept “**akyl/intelligence**” can be used in complex analyses of other concepts.

Keywords: concept, semantic field, concept sphere, folklore text, associative experiment

Статья поступила 10.02.2022

УДК 81'4

МРНТИ 16.21.07

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.016

ИМАГИНАРНЫЙ, ВИРТУАЛЬНЫЙ И КОНКРЕТНЫЙ ТЕКСТ

*Салжанова Л.Е.¹, Мауленова Е.М.²

*¹к.ф.н., доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан,

²маг. пед. наук, ст. преп. КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: lal_salshan@mail.ru

²e-mail: emaulenova@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает вопросы в области лингвистики текста, личностное и коллективное формирование картины мира с представлением различных текстов, где текст понимается не только в классическом восприятии. Актуальным является рассмотрение различного рода текстовых единиц, так как в наше время научно-исследовательская трактовка меняется и приобретает другой характер, другой уровень языкового исследования. Любая единица языка в широком смысле может составить конкуренцию самому тексту. Это объясняется тем, что одно только понятие, один текст способны передать всю картину мира, ментальность и культуру любого народа. Конституция текста анализируется разными способами: изучаются его элементы с целью проникновения в познание и/или знание мира, выражаемое в тексте, а также путем рассмотрения поверхности или «внутренности» текста. Однако это не говорит о том, что классическая интерпретация, ее доктрина остаются вне поля зрения. Упорное вхождение виртуальных или медиасведений в любую сферу науки и динамика развития ее содержательной стороны, научное обогащение специальностей иностранной литературой – позволяют использовать опыт иностранных коллег, обсудить их точки зрения с целью углубления и актуализации познавательной стороны исследования. Интерпретация фактических материалов, репрезентация языковой реальности, нескончаемый процесс познания, понимание образа или образов в сознании человека определяются по мере возможности на основе разного рода текстовых корпусов. Сведения авторитетных словарей, лексиконов и других источников, данные электронных носителей способствовали уточнению определенных положений в исследовательских парадигмах когнитивистики, корпусной лингвистики. Мы приветствуем любого исследователя, если он проявит интерес к нашим взглядам. Исследованные

нами языковые единицы (каждый текст) могут быть перепроверены им. Специфика применения терминов нами и зарубежными исследователями не должна пугать исследователей, а, наоборот, направить на различные размышления и понимание.

Ключевые слова: имагинарный текст, виртуальный и конкретный текст, познание, образ мышления, когнитивная система, концептуальная категория

Основные положения

Сегодняшний мир очень изменчив, в нем язык постоянно подвергается различным обновлениям, изменениям и обобщениям. Давно знакомые термины или их понятия могут приобрести другое применение, иные значения, в зависимости от того, в каких текстах или высказываниях они используются. Со временем значение знакомых языковых единиц других временных отрезков могут измениться, данный процесс называется в лингвистике семантической деривацией (ср. с немецким обозначением «Bedeutungswandel» - преобразование, изменение значения). В настоящее время явления семантической деривации в тексте стали интересовать лингвистов еще больше в связи с упорным внедрением в науку компьютерной технологии. Компьютерная лингвистика, или язык интернета, способствует обогащению особенно корпусной науки и когнитивной системы, с помощью которых человек расширяет свой словарный запас, приобретает знание, используя разные образы; воспринимает сообщение, обрабатывает разные леммы (глоссы) или перерабатывает и фиксирует информацию; осмысливает, сравнивает, собирает и формирует своеобразные ментальные модели. Одно точно, что без интернета жизнь современного человека, а также написание научных работ или составление учебных, методических пособий невозможно. Компьютер осуществляет почти всю практическую часть любой работы. Есть много способов этого: помощь в сборе необходимых материалов или тематических словарей, проверка текстов системой « Антиплагиат» с целью оценки оригинальности; использование ресурсов E-Mail, сайтов, социальных сетей или блогов и т.д. Однако имеются споры в европейских ученых кругах, существует ли вообще компьютерная лингвистика (ср. интернет-лингвистика), чем она отличается от медиалингвистики? Если она существует как самостоятельная дисциплина, тогда в чем заключается ее суть, какими исследовательскими вопросами она должна заниматься? Когда все эти вопросы найдут конкретные ответы, только тогда, пожалуй, можно будет признать ее как одну из областей лингвистической науки. Некоторые ответы мы попытаемся дать в ходе данной статьи, связывая их с обсуждаемой тематикой и ее содержанием.

Введение

Итак, что такое имагинарный текст, какое отношение имеет данное обозначение к изучению текста, единиц текста? Известно, что обозначение «имагинарный» восходит к французскому «*imaginaire*», получившемуся от латинского «*imaginarius*», то есть образный, воображаемый, представляемый мир в сознании, особенно представление духовного мира в воображении. Однако это не означает, что оно применяется сейчас в том значении, в котором было заложены идеи, религиозные представления средневековья. Считается, что термин впервые был использован французским философом, математиком и ученым естествознания Рене Декартом (Rene Decartes) в 1637 году, но не для решения гуманитарных проблем, а для невещественных алгебраических уравнений, где множество действительных чисел состоит из рациональных и иррациональных чисел. Авторитетный немецкий словарь Дуден (Duden) объясняет данное обозначение как «осуществляющееся только в представлении, не действительное, не реальное» (*nur in der Vorstellung vorhanden, nicht wirklich, nicht real*), оснащая его следующими примерами: имагинарное/воображаемое небо (*ein imaginärer Himmel*); имагинарная/воображаемая единица (*imaginäre Einheit*), имагинарные/мнимые числа (*imaginäre Zahlen*). Речь идет о числе, корень которого не может быть представлен положительным или отрицательным числом в математике [1, с. 71] Со своей стороны, добавим, что любые образы направляют человека к различным мыслям, мысли направляются к действиям, действия осуществляются и виртуально, и процессуально, вытекают из фантазии, мифологии, сознания, ментальности. Все это в конечном счете приводит к решению вопроса, претворению фантазийного в действительность.

Зигфрид Петри (Siegfried Petry) в свое время старался совмещать «мнимые и комплексные числа» в компактное и полное изложение предмета, поскольку считал, что поле действительных чисел есть упорядоченное поле и, следовательно, все квадратные действительные числа неотрицательны. Имагинарное и есть комплексное, сложное решение этого уравнения и не может быть действительным, в то же время неотрицательным. Отсюда мнимое число (также латинское *numerus imaginarius*) – это комплексное число, квадрат которого является неположительным действительным числом. Точно так же можно определить мнимые числа как комплексные числа, действительная часть которых равна нулю. [2, с. 66]. Если действительные единицы происходят от одного числа (от одного элемента), тогда они основаны на недействительном элементе со свойством i , где одно действие производит другое, где одна единица порождает другую или другие по смыслу близкие значения. Подобный подход наталкивает на мысль решить некие вопросы лингвистического анализа путем математического моделирования. В таком случае только текст (выражение, высказывание

- Ausdruck, Aussage) может поставить все точки над *i* в понимании, разъяснении, толковании, определении, изложении значения любой языковой единицы, даже ее идентификации в другом ментальном контексте по принципу (не)эквивалентности. Только потом эти языковые единицы принимаются соответствующими словарями или лексиконами, энциклопедиями. Следовательно, истолкование одного слова в одном значении и есть ложное направление в исследовании любых прагматических действий.

Что касается слова «виртуальный», то оно часто встречается не только в философском прочтении, но и в контексте «виртуальное обучение» (*virtuelles Lernen*). Понятие приобрело большую популярность и важность с появлением компьютеров и Интернета в нашей жизни и в нашем обучении. Соответственно, термин «виртуальный» в настоящее время формирует еще наше сознание, меняет нашу ментальность, влияет на нашу память. Как замечает Вольфганг Велш (*Wolfgang Welsch*), электронная коммуникация установила три варианта использования слова «виртуальный» [4, с. 35]:

1 технический способ использования памяти, например, в «виртуальной памяти» (*virtual memory*);

2 зависимый от Интернета способ общения, например, в «виртуальном сообществе» (*virtual community*);

3 способ использования в «виртуальной реальности» (*virtual reality*).

Таким образом, использование слова «виртуальный» можно отнести ко многим аспектам и особенно к сфере актуализации человеческого потенциала.

Описание материалов и методов

Человек в зависимости от эрудиции, информированности и компетенции, специального или неспециального знания, вызывает универсальные и/или порой уникальные картины мира в свою память. Несмотря на то, что каждый человек создает свою картину мира, он вносит свою лепту в формирование коллективного представления, «сколачивая» общую национальную картину мира. В любом случае картина мира находит свое место в тексте, в ментальном тексте, а экстерный контекст помогает его появлению; такое положение может вызывать вечный вопрос философии, что первично, а что вторично? Если мы считаем, что текст – это первичное (монологическое), грамматически правильно оформленное, письменно фиксированное действие в коммуникации, тогда виртуальная полнота текста в этом узком смысле теряет свою значимость. Иначе говоря, тексты не могут, как было уже сказано и будет еще подкрепляться доводами, определяться исключительно грамматическими единицами, иначе пришлось бы с самого начала исключить из анализа многочисленные текстовые

элементы, особенно характерные для отдельных типов текстов. Поэтому приходится согласиться с современной трактовкой о том, что текст – это трансфрастическое образование [5, с.63; 3, с.1]

Компьютерная «память» в силу своего совершенства выполняет те же функции, однако создание и ранжирование (языковой) картины мира ей не присуще. Как известно, картина мира отображается в словарях (корпусная лингвистика, компьютерная лингвистика), воссоздается в концептах (лингвокультурология, этнология, антропология), выражается в текстах (лингвистика текста, текстология), сказывается, может, даже «парируется» в дискурсах (дискурсология, дискурсивная лингвистика, дискурс-анализ) и т. д. Разумеется, данные аспекты (человеческой памяти, компьютерной памяти) исследовались и сейчас исследуются многими казахскими, русскими, немецкими, английскими, американскими учеными (см. в списке литературы). Все же потребность в рассмотрении и переосмыслении многих сведений, понятий связана с постоянными изменениями парадигм в сферах науки, образования и, особенно, преподавания иностранного языка. При этом на передний план все больше выходят специализированные требования с соответствующими методами. В их основе лежат когнитивно-лингвистический, ментально-культурологический анализы в синхроническом представлении, они во многих случаях систематизируются посредством серьезных материалов и теоретических разработок. Исходя из этих соображений, можно было называть статью «Имагинарный, виртуальный текстовый корпус», так как многие языковые единицы, в том числе конкретные словарные конститuentы в настоящее время стали данными корпусной науки, виртуального мира. При этом в центре внимания находятся формальные и функциональные свойства письменных текстов, а в центре текстового анализа (в форме предложений, высказываний, выражений) находятся языковая «правильность/регулярность» и цель наиболее точно и более корректно определить конститутивные/субстанциональные черты языковой единицы как текста. В настоящей статье мы применяем, кроме вышеуказанных методов анализа, метод сплошной выборки и семный (компонентный) анализ для выявления немецких ментальных контекстов, а также лингвистический анализ текстов и стилей. Для того, чтобы показать достоверность своего мнения и способов анализа, мы использовали данные о концепте из авторитетного словаря *Grosses Taschen-Lexikon In 24 Bänden* в Интернет-источниках) [1, с. 110-128], не прибегая к услугам других словарей:

а) Begriff - concept, notion (понятие), соответственно Grundbegriff, Zentralbegriff - Basic concept, central concept (основное, центральное понятие), б) Allerweltsidee - All-round idea (banales Konzept - banal concept) (банальный концепт «идея всего мира»), в) Auffassung - **opinion** (взгляд, мышление, охват мыслей), г) Gedanke - thought (мысль), д) Geschäftspräsentation - Business Presentation (презентация проекта

предприятия), ж) Idee - idea (замысел), з) Konzernrichtlinien - corporate guidelines (план-проспект концерна, предприятия), и) Lösungsansatz - solution approach (способ, путь решения; подход к решению; принцип решения), Ansicht, Blick, Meinung - view, opinion (взгляд, мнение, воззрение, убеждение) и другие. [6]

Другой корпус или тематическая неунифицированность проявляется в активизации семантических признаков, связанных с текстом и требующих метафорическо-метонимической трансформации:

а) jemandem das Konzept verderben - spoiling someone's concept (испортить кому-либо дело, нарушить чьи-либо планы), в некоторых концептуальных отрезках данное выражение переводится как «испортить кому-либо репутацию, испачкать лицо»; б) jemanden aus dem Konzept bringen - putting someone off the concept (сбить с толку, привести в замешательство кого-либо; сбиться); в) aus dem Konzept geraten - getting out of the concept (потерять нить мысли); г) das passt ihm nicht in sein Konzept - this does not fit into his concept (ему не по нутру (не подходит), это его не устраивает) и другие. [7, с. 650]

Представленный ряд, несомненно, мог бы быть дополнен с помощью Online-ресурсов, Online-модулей, das Digitale Lexikon (www.lexikon-mla.de) и других дополнительных источников, которые можно найти на сайтах www.multilingua-akademie.de. Но достаточно этих изотопных концептов для представления, определения силы слова, а также чтобы понять принцип его видоизменения в тексте. На уровне семантического анализа мы увидели бы только оболочку, некоторые повторяющиеся семантические признаки слова, не заметили бы его продолжения, текстосвязывающего и текстозначимого воздействия. Оно выходит за рамки знакомых образцов, как фрейм, скрипты, хотя они тоже способствуют пониманию текста, облегчают восприятие, опыт представления, познания фрагментов действительности или каких-то действий. Ясно, что значение единицы обновляется только в конкретном тексте, одна и та же единица выдает всю концепцию задуманного в зависимости от ее окружения и от того, что заложено в ее содержание. Прояснение значения языковой единицы в тексте на уровне компонентного анализа имеет аналитическую и синтетическую сторону. Важнейшие сведения всего текста не упускаются из виду только тогда, когда учитывается его взаимодействие с внеязыковыми целями и условиями.

Прекрасной иллюстрацией к вышесказанному может служить следующий пример из книги Ульрике Криг-Хольц и Ларс Бюлоу (Ulrike Krieg-Holz, Lars Bülow):

Kann man Frühlingssonne schmecken? Wie fühlt sich Sicherheit an? Wie klingt Kraft? Der neue Volvo C₇₀ ist unsere Hommage an die Sinne. Eine Kombination wie man sie bisher nicht erlebt hat. Und eine Offenbarung für alle, die frei sind, das Besondere zu empfinden. [3, с. 49].

Авторы этого текста отмечают несоответствие семантическим нормам и нарушение грамматических правил немецкого языка. Мы увидели здесь ту проблему, которую освещаем в данной статье. Пример показывает (изотопный) концепт, который подходит для описания и анализа текста и в котором присутствует нарушение не только синтаксических, но и смысловых связей многих слов (см. разбор ниже).

Результаты и обсуждение

Вернемся к тексту Ульрике Криг-Хольц и Ларс Бюлоу, где каждый элемент должен исследоваться в конкретном тексте (это может быть отрывок из текста), но с использованием виртуальных единиц (их называют иногда компонентами корпусного текста) для того, чтобы представить и понять, в чем заключается их имагинарность (имплицитность, сложность):

1) Kann man Frühlingssonne schmecken?

Тот же Дуден представляет по отношению глагола 'schmecken' 1a mit der Zunge (вкус языком), dem Gaumen ... (небом ...) 1b riechen (запах); 1c eine bestimmte Empfindung im Mund ... (какое-то ощущение во рту...); Frühlingssonne – весеннее солнце (der Frühling - весна, die Sonne - солнце). [1] Обычно 'schmecken' переводится 1 пробовать (на вкус), отведывать; 2 обонять (что-либо), чувствовать запах (чего-либо); напоминать по вкусу, нп., 'gut schmecken' - быть вкусным; 'süß schmecken' - иметь сладкий вкус; Der Wein schmeckt nach dem Faß - Вино отдает бочкой или 'Die Sache schmeckt nach Verrat (ugs.)' - Здесь пахнет изменой (предательством) [8а, с. 311] Исходя из этих данных, мы (даже некоторые немцы) воспринимаем предложение, как: Можно ли (по) пробовать весеннее солнце? или Каков вкус весеннего солнца?

2) Wie fühlt sich Sicherheit an?

Рассмотрим два слова в тексте (выбираем только близкие к нашим единицам переводы): возвратный глагол 'sich anfühlen' – быть на ощупь [8а, с. 96] и 'die Sicherheit' - безопасность, надежность. [8 б, с. 348] Итак, получаем: Как чувствует себя безопасность/надежность? или Какова безопасность наощупь?

3) Wie klingt Kraft?

'klingen' - звенеть, звучать, раздаваться; [8а, с. 718] die Kraft - сила, (двигательная сила, сила рекламы и др.) усилие, энергия, например, 'das (es) klingt' - это звучит [8а, с. 744] Как звучит сила? или Как раздается энергия?

4) Der neue Volvo C₇₀ ist unsere Hommage an die Sinne.

'(die) Hommage' фр. слово - ощущение, чествование; 'der Sinn' - сознание, разум, помыслы, например, 'den Sinn verlieren' - потерять разум [8б, с. 353]

5) Eine Kombination wie man sie bisher nicht erlebt hat.

‘erleben’ - (по)терпеть, претерпевать; переносить [8а, с. 435]

6) Und eine Offenbarung für alle, die frei sind, das Besondere zu empfinden.

‘die Offenbarung’ – открытие, откровение; проявление [8 б, с. 167]; empfinden – чувствовать, ощущать, испытывать; например, ‘etwas schwer empfinden’ - тяжело переживать (что-либо) [8 а, с. 414]

Компьютер предлагает (Google translation и др.) следующий перевод данного текста:

Можете ли вы попробовать весеннее солнце? Как чувствует себя безопасность? Как звучит сила? Новый Volvo C₇₀ - это наша дань чувствам. Такое сочетание, какого вы раньше не испытывали. И откровение для всех, кто свободен чувствовать особенное.

Шесть студентов четвертого курса (основной язык - немецкий) представили похожие, на первый взгляд, неплохие тексты, с конкретными смысловыми нюансами, не заметив какие-либо, особенно грамматические нарушения. Предлагаем один из вариантов:

Можно ли почувствовать вкус весеннего солнца? Как ощущается безопасность? Как звучит сила? Новый Вольво C₇₀ - это наша дань чувствам. Сочетание, подобного еще никогда не было. И откровения для всех, кто волен чувствовать что-то особенное (текст в понимании Айданы)

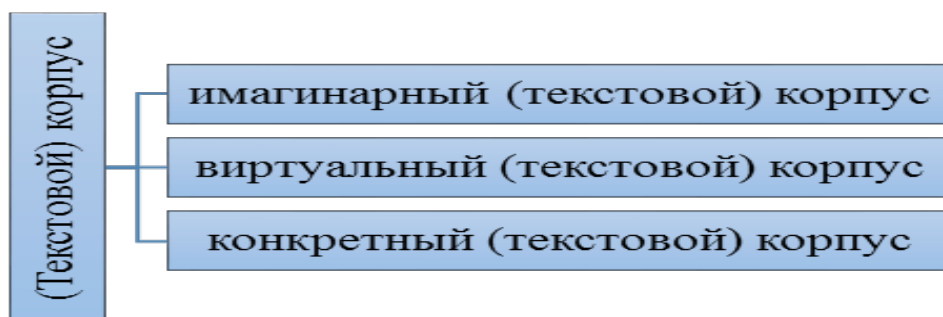
Отсутствие или недостаточность некоего воображения иногда мешает восприятию текста. С появлением Volvo, шведской автомобилестроительной компании, на немецком рынке часто можно встретить сочетание ‘Der neue Volvo’, что в переводе означает ‘Volvo’ - кручусь, вращаюсь (лат. volv - кручение). А текст на немецком языке ‘Der neue Volvo C₇₀ ist unsere Hommage’ с добавлением французского слова ‘Hommage [ɔ̃ m a ʒ] - дань уважения’, отражается на рекламных щитах повсеместно. И каждый немец воспринимает его по-своему и примерно. Мы предлагаем вариант ‘Новый Volvo C₇₀ - это самовыражение!’ Имеющий новую модель с двигателем C₇₀ мог бы считать себя индивидуалистом, выделяющимся среди массы. Любитель, поклонник данной марки наверняка знает новизну, цену проектирования – объединение кузова и отдельных атрибутов. Таким образом, из-за качества отделочных материалов марка доведена до совершенства. Именно поэтому и неслучайно в тексте используется единица ‘eine Kombination’, объединение некоторых составляющих: Eine Kombination wie man sie bisher nicht erlebt hat (Это замысел/ концепция, которого/которую Вы раньше не ощущали). Для ощущения вот таких нюансов применяются элементы на поверхности текста (Textoberfläche), только потом «сущность понимания текста и наличие знаний» [3, с. 28-29] способствуют «вниканию» во внутреннюю конструкцию, в суть вещей. На «внутренность», объем эмпирических

знаний (ментальный контекст/ментальное познание и понимание мира), в свою очередь, влияют отрезки минимальных экстренных контекстов, действия, процессы реальной действительности.[9] Такой подход осуществляется по принципу математического моделирования, воображаемые, однако действительные, актуальные в конкретном тексте единицы выдают невероятные семантические разности: они происходят от одного элемента словаря, одно действие производит другое, одна единица порождает другую или несколько близкие по смыслу значения. Нельзя упускать из поля зрения системное рассмотрение элементов на глубоких слоях памяти, глубинных уровнях языкового описания:

Возможно ли почувствовать весеннее солнце (не имея Volvo C₇₀)? Каково ощущение уверенности (Volvo C₇₀ - это залог уверенности/защищенности.) Как скрипит мощность двигателя? И этот взлет (творческий) для всех свободных! Испытай необыкновенное!

В повседневных устных высказываниях, а также в письменных записях имагинарный корпус не виден, его нужно «прощупать». Американский лингвист Рональд Лангакер (Langacker) писал, что в словаре значение слова представлено «недостаточно, с визуальным ограничением, далеко от когнитивной реальности». [10, с. 76] Его слова характеризуют недостаточность изучения единицы лексикона, необходимость изучения отношения концептуальной системы к языку, к имагинарному тексту, ментальному тексту (образам неординарных мыслей, нестандартного мышления, владения уникальным мировоззрением, решения фантазийных задач). Иллюстрацию (рис. 1), приведенную ниже, можно понять снизу вверх и, наоборот, сверху вниз. Суть состоит в том, что все эти типы сосредоточены в одном корпусе, независимо от их расположения.

Рисунок 1: Иерархия (текстового) корпуса [см., ср. 11, с. 42]

Это тот случай, когда текст получает доступ к его анализу ‘снизу’ (bottom up) – из отдельных вариантов выражений определенной языковой системы, и ‘сверху’ (top down), который исходит из актуальной коммуникативной структуры на момент обслуживания языком и из макроструктуры текста.

Заключение

Мы знаем о тематических и временных ограничениях текстового корпуса. Одни термины заменяются другими, одни слова выпадают из языковой системы (архаизмы), другие знакомые слова приобретают своеобразные значения, какие-то раскрываются только в тексте (окказионализмы). Однако основной критерий любого слова – это выполнение номинативной, вместе с тем сигнификативной функции. Остальные функции: коммуникативная, прагматическая, коннотативная, когнитивная – осуществляются посредством других языковых единиц (предложение, текст). Их главная задача – передача смысла языка, освещение когнитивной величины памяти (мозга) и ее отношения к окружающей действительности – осуществляется путем познания различных текстовых типов, иногда путем выбора текстов официальных средств массовой информации, как например, послание, сообщение, комментарий, интервью и т.д. Исследования с использованием так называемых медиалингвистики, интернет-лингвистики (компьютерная лингвистика) разнообразили принципы и методы анализа, существенная часть которого изучает когнитивную семантику языковых средств. На опыте европейского исследования (в основном) видится работа в направлении изучения преобразований значений лексического корпуса, текстового корпуса. Такое варьирование можно объяснить стремительным развитием общества, техники, что влияет на изменения понятий, языковой картины мира, соответственно, на специфику лингвистического исследования. Как верно замечает германист Ф. Кликс (Klix), «человеческое знание состоит из понятий и отношений между ними, а это знание заменяемо только посредством языка» [12, с. 11], и язык направлен на познание (не)реальной действительности. Литературный мир получил множество вымышленных, придуманных текстов, рассказов, новелл, романов, понимание которых зависело и зависит от виртуального использования словарных дефиниций, от воображения писательской способности таких, как, например, Фрэнсис Элиза Бёрнетт (англо-американская писательница и драматург), Джоан Роулинг (британская писательница, сценарист и кинопродюсер, известная как автор серии романов о Гарри Поттере) и др. Соотношение компонентов текста (виртуальный корпус), маленький отрезок, например, (не)официального текста (конкретный корпус) и невидимая часть, имплицитность текстовых единиц (имагинарный корпус) видны в искусности писательских приемов. Нестандартно думающий человек позволяет своей фантазии делать язык нескучным, его импровизация разрешает «полет» реального мира, объекта, выполняет все капризы слов, языка.

ЛИТЕРАТУРА

[1] On-line-Duden-Wörterbuch, <http://www.duden.de/-rechtschreibung> 2013 (<https://www.duden.de/rechtschreibung/imaginaer>); Grosses Taschen-Lexikon In 24 Bänden. Bd. 14. Berlin, 2006. 178 P.

[2] Helmuth G. (Helmuth Fritz Paul Gericke). Geschichte des Zahlbegriffes. Bibliographisches Institut, Mannheim 1970. P. 66.

[3] Krieg-Holz U., Bülow L. Linguistische Stil- und Textanalyse. Eine Einführung. Tübingen, Narr Verlag 2016. 288 P.

[4] Welsch W. «Virtual to Begin with?» Subjektivität und Öffentlichkeit: Kulturwissen-schaftliche Grundlagenprobleme virtueller Welten. Hrsg. von Sandbothe, Mike; Marotz-ki, Winfried Köln 2000. P. 25-60.

[5] Салжанова Л.Е., Капышева Г.К., Мауленова Е.М. Уровни и параметры описания текста//Межд. Конф. «Мир языка», посв. 100-летию юбилею М.М. Копыленко и 80-летию КазУМОиМЯ им. Абылай хана. – Алматы, 2020. – С. 61-66

[6] Салжанова Л.Е., Мауленова Е.М. Соотношение понятий «концепт» и «мир»: Вестник КазНУ им. аль-Фараби, серия филологическая, №4 (180). – Алматы, 2020. – С. 92-101.

[7] Deutsch-russisches phraseologisches Wörterbuch. Verlag Moskau, 1975. 656 p.

[8a] Большой немецко-русский словарь. – Москва: Русский язык. 1 том. – 1980. –760 с.

[8б] Большой немецко-русский словарь. – Москва: Русский язык. 2 том. – 1980. – 656 с.

[9] Салжанова Л.Е., Розиева Д.С., Мамырханова Ж.Т. COVID-19 в лексической системе современного языка// Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Филология» сериясы, № 4(74), 2020. – С. 178-182.

[10] Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar, Volume I, Theoretical Prerequisites. Stanford, California: Stanford University Press, 1987. 76 P.

[11] Nier Th. Einführung in die linguistische Diskursanalyse. Darmstadt 2014. 140 P.

[12] Klix F. Über Wissensrepräsentation im menschlichen Gedächtnis. In: Gedächtnis; Wissen; Wissensnutzung. Berlin, 1987. P. 9-73.

REFERENCES

[1] On-line-Duden-Wörterbuch, <http://www.duden.de/-rechtschreibung> 2013 (<https://www.duden.de/rechtschreibung/imaginaer>); Grosses Taschen-Lexikon In 24 Bänden. Bd. 14. Berlin, 2006.178 P.

[2] Helmuth G. (Helmuth Fritz Paul Gericke). Geschichte des Zahlbegriffes. Bibliographisches Institut, Mannheim 1970. P. 66.

[3] Krieg-Holz U., Bülow L. Linguistische Stil- und Textanalyse. Eine Einführung. Tübingen, Narr Verlag 2016. 288 P.

[4] Welsch W. «Virtual to Begin with?» Subjektivität und Öffentlichkeit: Kulturwissen- schaftliche Grundlagenprobleme virtueller Welten. Hrsg. von Sandbothe, Mike; Marotz-ki, Winfried Köln 2000. P. 25-60.

[5] Salzhanova L.E., Kapysheva G.K., Maulenova E.M. Urovni i parametry opisaniya teksta (Level and parameters of the text description) // Mezhd. Konf. «Mir yazyka», posv. 100-letn. yubileyu M.M. Kopylenko i 80-letiyu KazUMOиMYA im. Abylaj hana. – Almaty, 2020. – S. 61-66 [In Rus.]

[6] Salzhanova L.E., Maulenova E.M. Sootnoshenie ponyatij «koncept» i «mir» (Correlation of the concepts „concept“ and „world“): Vestnik KazNU im. al'- Farabi, seriya filologicheskaya, №4 (180). – Almaty, 2020. – S. 92-101. [In Rus.]

[7] Deutsch-russisches phraseologisches Wörterbuch. Verlag Moskau, 1975. 656 p.

[8a] Bol'shoj nemecko-russkij slovar'. – Moskva: Russkij yazyk. 1 tom. – 1980. – 760 s. [In Rus.]

[8b] Bol'shoj nemecko-russkij slovar'. – Moskva: Russkij yazyk. 2 tom. – 1980. – 656 s. [In Rus.]

[9] Salzhanova L.E., Rozieva D.S., Mamy'rkhanova Zh.T. COVID-19 v leksicheskoy sisteme sovremennogo yazyka. (COVID-19 in the lexical system of the modern language): Abaj aty'ndaғы ҚазҰПУ-дың Хабаршы'sy', «Filologiya» seriyasy', # 4(74), 2020. – S. 178-182. [In Rus.]

[10] Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar, Volume I, Theoretical Prerequisites. Stanford, California: Stanford University Press, 1987. – 76 P.

[11] Nier Th. Einführung in die linguistische Diskursanalyse. Darmstadt 2014. 140 P.

[12] Klix F. Über Wissensrepräsentation im menschlichen Gedächtnis. In: Gedächtnis; Wissen; Wissensnutzung. Berlin, 1987. P. 9-73.

ИМАГИНАРЛЫ, ВИРТУАЛДЫ ЖӘНЕ НАҚТЫ МӘТІН

*Салжанова Л.Е.¹, Мауленова Е.М.²

¹ф.ғ.к., доцент Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан,

²пед.ғ. магистрі, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,

Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: lal_salshan@mail.ru

²e-mail: emaulenova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада мәтін лингвистикасы саласындағы мәселелер, соның ішінде әртүрлі мәтіндер негізінде әлем бейнесі жеке және

ұжымдық қалыптастыру тілге тиек болады және мәтін ұғымы тек классикалық түрде түсіндірілмейді. Мәтіндік бірліктерді қарастыру әр түрлі сипатқа және тілдік зерттеудің басқа деңгейіне ие болуында, қазіргі уақытта ғылыми-зерттеу мазмұнына сай өзгеруінде. Кез-келген тілдік бірлік кең мағынада мәтіннің өзімен бәсекелесе алады. Тек бір ғана ұғым, бір ғана мәтін әлемнің бүкіл бейнесін, кез-келген халықтың менталитеті мен мәдениетін жеткізе алатындығымен түсіндіріледі. Мәтіннің құрылымы әртүрлі факторлар арқылы талданады: оның элементтерінің көмегімен әлемнің бейнесін түсіну және/немесе тану, мәтіннің «сыртқы» немесе «ішкі» дүниесін зерттеу. Алайда, мәтіннің классикалық интерпретациясы, оның ілімі назардан тыс қалады деген ойды білдірмейді. Виртуалды немесе медиа ақпараттың ғылымның кез-келген саласына үздіксіз енуі мен әртүрлі тұжырымдамалардың мазмұндық жағынаң даму динамикасы, отандық мамандық салаларына шетелдік әдебиеттер ағыны мен шетелдік әріптестердің тәжірибелерін пайдалануға, зерттеудің танымдық жағын тереңдету және жаңарту мақсатында олардың көзқарастарын талқылауға мүмкіндік береді. Нақты материалдарды түсіндіру, тілдік шындықты бейнелеу, шексіз таным процесі, адам санасындағы бейнені немесе бейнелерді түсіну түрлі мәтіндік корпустар негізінде анықталады. Беделді сөздіктер, лексикондар және басқа дереккөздерден алынған ақпарат, электронды ақпарат мәліметтері когнитивистика мен корпустық лингвистиканың зерттеу парадигмаларындағы өзгерістерді тұжырымдамалауға ықпал етті. Біздің көзқарастарымызға қызығушылық танытатын және тілдік бірлікті (әр мәтін) ерекше тексере алатын, кез келген зерттеушіні құптаймыз. Біздің қолдануымыздағы және шетелдік ғалымдардың қолдануындағы терминологиялық айырмашылық зерттеушілерді үрейлендірмеуі керек, керісінше оларды әртүрлі ойлар мен түсініктерге бағыттайды.

Тірек сөздер: имагинарлы мәтін, виртуалды және нақты мәтін таным, ойлау тәсілі, когнитивтік жүйе, концептуалды категория.

IMAGINARY, VIRTUAL AND CONCRETE TEXT

*Salzhanova L.E.¹, Maulenova E.M.²

*¹candidate of Philological Sciences, associate professor of KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan,

²master of pedagogical sciences, art. teacher KazUIR&WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: lal_salshan@mail.ru

²e-mail: emaulenova@mail.ru

Abstract. The article examines issues in the field of text linguistics, personal and collective formation of a picture of the world with the

representation of various texts, where the text is understood not only in classical perception. It is timely to consider various kinds of textual units, since nowadays the scientific and research interpretation is changing and acquiring a different character, a different level of language research. Any unit of language in a broad sense can compete with the text itself. It is explained by the fact that only one concept, one text can convey the whole picture of the world, the mentality and culture of any people. The constitution of the text is analyzed through various factors: with the help of its elements through cognition and/or knowledge of the world, by considering the surface or „inside“ of the text. However, this does not mean that the classical interpretation and its doctrine remain out of sight. The persistent entry of virtual or media information into any field of science and the dynamics of the development of the content side of various concepts, the admission of foreign literature to domestic specialties allow us to use the experiences of foreign colleagues, discuss their points of view in order to deepen and actualize the cognitive side of the study. Interpretation of factual materials, representation of linguistic reality, endless process of cognition, understanding of an image or images, another level of language research. Any unit of language in a broad sense can compete with the text itself. It is explained by the fact that only one concept, one text can convey the whole picture of the world, the mentality and culture of any people. The constitution of the text is analyzed through various factors: with the help of its elements through cognition and/or knowledge of the world, by considering the surface or „inside“ of the text. Information from authoritative dictionaries, lexicons and other sources, data from electronic media helped to clarify changes in the research paradigms of cognitive science, corpus linguistics. We welcome any researcher if he shows interest in our views and the language unit (each text) can be rechecked by him. Terminological difference in our application and in the actualization of the cognitive side of the study. Interpretation of factual materials, representation of linguistic reality, endless process of cognition, understanding of an image or images, another level of language research. Any unit of language in a broad sense can compete with the text itself. It is explained by the fact that only one concept, one text can convey the whole picture of the world, the mentality and culture of any people. The constitution of the text is analyzed through various factors: with the help of its elements through cognition and/or knowledge of the world, by considering the surface or „inside“ of the text.

Keywords: imaginary text, virtual and concrete text, cognition, way of thinking, cognitive system, conceptual category

Статья поступила 05.02. 2022

ӘОЖ 81'42

ХҒТАР 16.21.07

DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.017

МЕДИАМӘТІНДЕРДЕН ЕНГЕН ШЕТТІЛДІК ЖАҢА СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ҚОЛДАНЫС СИПАТЫ

Смағұлова Г.Н.¹, *Айтжанова Г.Д.²

¹Ф.ғ.д., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алматы, Қазақстан,

*²Ф.ғ.к. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті
Алматы, Қазақстан

¹e-mail: smagulova.g@mail.ru

*²e-mail: a.gulnara70@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада медиамәтіндерден қазіргі кезде үздіксіз еніп жатқан жаңа шеттілдік сөздердің қазақ тіліндегі қолданыс ерекшеліктері туралы сөз етіледі. Тілден тілге сөз алмасу құбылыстары бұрыннан да келе жатқан және қалыптасқан үрдіс. Тілде үнемі сөз ауысу үдерісі тоқтаусыз жүріп жатады. Оған себеп – әр елдің өзара экономикалық, мәдени, әлеуметтік қарым-қатынастарының ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан заңдылығы. Барлық ұлт тілдері бір бірімен сөз алмасу арқылы тілдің сөздік құрамын толықтырады және кірме сөздер арқылы жаңа ұғым пайда болады. Бұқаралық коммуникацияның ерекше белсенділігінің әсерінен қазақ тілінің қолданыс аясы барынша жан-жақты тереңдей түсті. Бұл әсіресе медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазіргі қолданыс сипатынан байқалады. Сөздің қор БАҚ арқылы публицистикалық мәтіндер, газет, теле-радио мәтіндері, интернет мәтіндерімен толығуда. Егемен елдің экономикалық-мәдени саясатының бағдарына қарай шеттілдік сөздердің тілімізге ену себебінің алғышарттары жан-жақты бола түсті. Әсіресе, мұндай алғышарттардың біріне халықаралық қатынастар және ұлтаралық қоғамның белсенді түрде дамуы деп атап көрсетуге болады. Оның ішінде: Коммуникативтік байланыстардың жандануы; Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі; Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты; Қоғамның шеттілдік сөздерді қабылдауына дайындығы. Мұндай жағдайда қазақ тіліндегі сөздік қор мен сөздік құрам кез келген терминологиялық салаларда бүкіл қолданыс аясын жеткілікті өз тілінің әлеуетін көрсете алса, сөз жоқ ұлт тілінің ұтқаны. Қазіргі шеттілдік жаңа сөздердің тілдік қолданыста игерілуі үлкен проблема. Себебі шеттілдік жаңа сөздер өзімен бірге жаңа ұғымдарды ала келуі мүмкін немесе қабылдаушы тілде біртектес ұғымды білдіретін сөздермен қатар қолданылып жүр. Ұлт тілінің тазалығы, тіпті ұлттық дискурста сол ұлт тілінің қолданыс өрісінде, түрлі коммуникациялық жағдаяттарда ала шұбар сөздер мен тіркестер қазақ тілінің бүгінгі көрсеткіші сияқты. Мақаланың зерттеу

мақсаты осы тіл тазалығына қатысты. Шеттілдік сөздердің енуі тілдің экстралингвистикалық яғни сыртқы және тілдің ішкі лингвистикалық сипаттарына байланысты. Алайда шеттілдік жаңа сөздер қабылдаушы тілдің ішкі «иммунитетін», тіпті тілдік тұлғаның әлем суретін қабылдау деңгейін де өзгертетіні байқалады. Мақалада жиналған тілдік фактілер арқылы талданып, дәйектеледі. Медиамәтіндерді зерттеу әдістері ретінде контент талдау, дискурсивтік және когнитивтік талдау әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: медиамәтін, бұқаралық коммуникация, неологизмдер, медиалингвистика, сөздік қор, шеттілдік сөздер, калька, дискурсивтік талдау.

Негізгі ережелер

Қазіргі қазақ қоғамының медиакеңістігі үлкен өзгеріс үстінде. Интернет бар, әлеуметтік желі бар, ақпарат тарататын түрлі құралдар бар. Осыған байланысты БАҚ құралдары дегеннің орнына Бұқаралық коммуникация деген келді. Қазіргі бұқаралық коммуникация өкілдері стандартты ойлаудан гөрі еркін жазуға, еркін айтуға көшкен. Сондықтан да болар, медимәтіндердегі ақпараттардың берілу формасы шеттілдік жаңа сөздердің жиілігімен ерекшеленді.

Бұқаралық коммуникация аясында тілдің қолданыс қызметі барынша жан-жақты дамып келеді. Калька, неологизмдер арқылы тілдің құрылымдық-тақырыптық, түрлі дискурсивтік сипатында да елеулі өзгерістер бар. БАҚ тілінің когнитивтік-идеологиялық табиғаты жаңа сөздер мен ұғымдардың ұлттық-мәдени және саяси медиадискурсының қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әсіресе БАҚ саласында тілдің функционалды-стильдік мәртебесінің тереңдеуінен байқалады.

Тілдік қолданыста *медиа*, *медиамәтін* деген сөздер жиі кездеседі. Негізінде өткен ХХ ғасырдың 90 жылдарында ағылшын тілді ғылыми еңбектерде «медиамәтін» халықаралық академиялық ортаға ұлттық медиа дискурсында тез таныла бастаған. «Media», «medium» - тәсіл, аралық жеткізуші деген мағынада. Демек, «Медиа» - коммуникация құру үшін ақпараттарды жеткізу түрі, тәсілі. Дәл бүгінгі таңда медиа жаңа уақыт өлшемінде ойысты. БАҚ әр күн сайын жаңа контенттермен толығып жатыр. [1]

Кіріспе

Түрлі медиамәтіндер мазмұнындағы әлеуметтік-мәдени факторлардың әсерлері технологиялық мәдениеттің ықпалын арттырды. Қазіргі өмірдегі ақпараттар тасқынын түрлі мазмұндағы мәтіндер жеткізеді. Бұқаралық коммуникативтік барлық мәтіндер мәселен, публицистикалық мәтіндер, газет, теле-радио мәтіндері, интернет мәтіндері, тіпті дәстүрлі кітап, яғни кез келген мәтіндер түрі жалпылама «мәдимәтін» деген атауды қалыптастырды. Г.Я.Солганик мәтінтануға

қатысты бұрынғы көзқарас кейінгі кезде мәтін анықтамасының шеңберінен шығып кеткенін айтады. [4, 15 б.]

Мәселен, мәтін - аяқталған айтылымды білдіретін синтаксис деңгейінің жоғары бірлігі. Мәтін өз ішінде құрылымдық-мағыналық бөліктерге бөлінеді. Мәтін туралы аяқталғандық, тақырып, фразадан тыс бірлік сияқты дәстүрлі мәтін түсінігі бар. Алайда БАҚ мәтіндерінде міндетті түрде аяқталғандық емес және бір берілген ақпаратқа тұрақты, жиі-жиі сілтеме жасалады. Сөйтіп газет, теле-радио мәтіндері, интернет мәтіндері көбінесе ақпараттады жеткізу амалымен ғана тиянақталады.

БАҚ тілі – бүгінде тіл білімінде өзіндік медиалингвистика ретінде зерттеу бағытын қалыптастырған сала. Медиалингвистиканың ең басты теориялық концепциясы медиамәтіндер арқылы анықталады. Медиадискурстың жұмсалыу, таралу аймағы баспасөз, радио, теледидар, Интернет каналдары. Термин ретінде «медиамәтін» алғаш рет Т.Г.Добросклонскаяның «Вопросы изучения медиатекстов: Опыт исследования современной английской медиаречи» деген еңбегінде қарастырылған. [2].

Әрине, тіл өзінің даму барысында томаға-тұйық шектеліп қалмайды. Жер бетінде белгілі бір территориялық тұтастығы мен ұлт тілі бар адамазат қауымы қоғамдық сананың талап тілегіне орай бір-бірімен алыс-беріс күн кешеді, араласады, мәдениет игіліктерін ортақ пайдаланады, сөз алмасады. Сол арқылы өз тілдік қорын байытады. Қазіргі кезде қазақ тіліне медиамәтіндердегі газет мақалалары, радиохабарлары, тележаңалықтар, интернет-жарнама, т.б. бұқаралық ақпараттар ағыны арқылы шеттілдік бірліктер тілге көптеп енуде. «Тіл тәжірибесінде лексикалық жаңалықтар ең алдымен күнделікті баспасөз беттерінде, радио, телебағдарламаларда орын алатыны белгілі, өйткені олар өмірге ілесіп отыратын, ондағы өзгеріс жаңалықтардың тілдегі көрінісін қолма-қол беретін хабарлама құралдары», – деп көрсетеді Исмаилова Н.А. [3, 17 б.]

Материалдар мен әдістер

Мақала үшін тілдік деректер бұқаралық ақпарат құралдарынан, яғни медиамәтіндерден алынды.

Пайдаланылған әдістер: тілдік деректердің көлеміне қарай жинақтау, шеттілдік сөздердің мағынасына контекстік талдау және жүйелеу, ақпараттың берілу сипаты мен қолданыс сипатына қарай дискурсивтік талдау әдістері.

Нәтиже

Қазіргі ХХІ ғасыр үрдісіндегі ұлттар арасындағы жаһандану процесі де осы тіл мәселесімен де тығыз сабақтасып жатыр. Алайда әрбір ұлт өз бет бейнесін тек тілі мен салт-дәстүрі арқылы ғана сақтап, басқаларға жұтылып кетпеу амалын қарастыратыны анық. Осы ретте

эртүрлі саяси, мәдени, әлеуметтік алмасулар тек ортақ бір тіл (мәселен, ағылшын тілі) арқылы жүзеге асырылатынын ескерсек, онда ұлт тілі алдымен өзіндегі тіл байлығын барынша екшеп көрсете алуы тиіс.

Алайда ұлттар арасындағы түрлі қарым-қатынас шаралары алдымен тіл арқылы басталатындықтан, ұқсас ой, пікірлестік, бірлесіп күн көру, өмір сүру қағидалары әр ұлтқа ортақ міндет жүктейді. Ой алмасу келесі кезекте сөз алмасумен қатар жүреді.

Мұндай жағдайда қазақ тіліндегі сөздік қор мен сөздік құрам кез келген терминологиялық салаларда бүкіл қолданыс аясын жеткілікті көрсете алса, сөз жоқ ұлт тілінің ұтқаны. Тіл-тілдің өз қатарын, яғни сөздік құрамын басқа тілден енген сөздермен толықтыра түсетіні лексикографиялық еңбектерден өте айқын көрінеді. Алысқа бармай-ақ, мұның дәлелі қазақша-орысша екі тілді сөздіктердегі реестрге ілінген шеттілдік сөздер мен тіркестерден көреміз. Бұл әлеуметтік желідегі контенттердің берілу сипатынан да байқалады.

Қазақ тілінде басқа тілден енген жекелеген сөздер ғана емес, тұтас сөз тіркестері мен тұрақты тіркестер де жиі кездеседі. Ал олардың бірі тура аударма арқылы енсе, енді бірі – тілдегі балама сөздермен беріледі немесе жазылу тұлғатымен еш өзгеріссіз енеді. Сөйтіп кірме сөздер қатары молая береді. Кірме сөздерге қатысты лингвистикада калька, неологизм дейтін терминдер бар.

Неологизмдер – қоғамда, өндірістік қатынастарда, мәдени өмірде ғылым мен техниканың дамуына байланысты тілге енген жаңа сөздер мен сөз тіркестері және фразеологизмдер. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге қарай жаңа ұғымдардың пайда болуына қатысты атау ретінде көрініп, бірте-бірте жалпыхалықтық қолданысқа ауысады. Түрлі дискурстық сипатқа ие болады.

Кірме сөздерді тек қана этимологиялық талдаудың көмегімен анықтауға болады, өйткені ол сөзді пайдаланып жүрген тілді оның бөтендігі білінбейді [5, 118 б.]. Басқа тілден сөз енген ешбір тіл жоқ. Өзге тілдерден енген сөздерді қолданысқа түсіру арқылы тіл өз өрісін кеңейтеді. Мысалы, қазақ тіліне әр түрлі жолдармен енген мектеп, ғылым, мәдениет т.б. араб сөздері болса, театр, опера, экономика т.б. орыс тілі арқылы енген интернационалдық лексика (шеттілдік сөздер) кірме сөздерге мысал. Олардың бірсыпырасы қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық заңдылығына бейімделгені соншалық, кейде кірме сөздер екені ұмытылып кетеді.

Шеттілдік сөздер – тілдің лексикалық жүйесінің ерекше саласын құрайтын, тілдің семантикалық, грамматикалық, фонетикалық, орфографиялық ерекшеліктері сақталған, өздерінің «шетелдік» бейнесін сақтаған, сондықтан да сол тілді пайдаланушыларға «шетелдік қасиеті» көрініп тұратын, тілдік санасында «бөтен» сөздер ретінде қабылданатын сөздер [6, 113 б.].

Бұл ретте еліміздің басқа да мемлекеттермен экономикалық-мәдени қарым-қатынасы барынша тереңдеген сайын тілдер арасында бір-бірімен сөздер алмасуы қалыпты құбылыс. Қазақ тіліне соңғы он-он бес жылда шетел тілдерінен жаңа сөздер көптеп енуде. Әсіресе бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жаңа ұғыммен еніп жатқан кірме сөздер сөздік құрамды толықтыруға ықпал етеді.

Қазақстанның тәуелсіздік алып, Егемен ел атануы өзінің саяси кеңістігін барынша жан-жақты кеңейтіп, дамуы жоғары өзге елдермен саяси, мәдени жағынан қоян-қолтық араласуына және мәдениаралық қатысымның барынша тереңдеуіне ықпал етті. Әсіресе, ХХІ ғасыр басынан бері технологиялық мәдениеттің жаһандану дәуірін ерекше жылдамдықпен дамытуы ұлт тілдерінің сөздік құрамына жаңа сөздердің көптеп енуімен де ерекшеленеді.

Тілде үнемі сөз ауысу үдерісі тоқтаусыз жүріп жатады. Оған себеп – әр елдің өзара экономикалық, мәдени, әлеуметтік қарым-қатынастарының ғасырлар бойы үзілмей келе жатқан заңдылығы. Барлық ұлт тілдері бір-бірімен сөз алмасу арқылы тілдің сөздік құрамын толықтырады және кірме сөздер арқылы жаңа ұғым пайда болады.

Бұл ретте қазақ тіліне шеттілдік сөздердің енуі мен игерілуі туралы сөз мәселе зерттеушілер назарына тыс қалған жоқ. Мәселен, кросс-мәдени талдау шеттілдік сөздердің түпнұсқа тіліндегі және қабылдаушы тілдегі лингвомәдени танымына сәйкес мәдениет аясында зерттеу, яғни сөздердің мәдениеттермен тоғысуының нәтижесінде пайда болған өзгерістерді анықтауда жазылған еңбектер бар.

Өткен ХХ ғасырдың 1991 жылғы Қазақстан тәуелсіздігі шеттілдік сөздердің тасқынын жеделдетті.

Егемен елдің экономикалық-мәдени саясатының бағдарына қарай шеттілдік сөздердің тілімізге ену себебінің алғышарттары да айқындала бастады. Әсіресе, мұндай алғышарттардың қатарына еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі нәтижесінде халықаралық қатынастар және ұлтаралық қоғамның белсенді түрде дамуы деп атап көрсетуге болады. Оның ішінде:

- Мәдениаралық қатысымның жан-жақты тереңдеуі;
- Әлеуметтік институттардағы коммуникативтік байланыстардың жандануы;
- Қазақстандағы үштұғырлы тіл саясаты;
- Қоғамның шеттілдік сөздерді қабылдауына дайындығы.

Зерттеушілер шеттілдік сөздердің тілге ену процесін үш кезеңге бөледі. *Бірінші кезең* – шеттілдік сөздің тілімізге еніп, оның тілді тұтынушылар арасында белсенді қолданылуы; *Екінші кезең* – шеттілдік сөздердің біртіндеп игерілу процесі; *Үшінші кезең* – қолданысқа әбден бейімделіп, толық лексика-семантикалық сипатты иеленген, белгілі формасы бар шеттілдік сөздер [7, 54 б.].

Шеттілдік сөздер жоғарыда көрсетілген кезеңдердің бастапқы не соңғы кезеңінде кедергіге ұшыраса, олар жартылай игеріледі. Сөйтіп толықтай қалыптасып үлгермеген сөздер ретінде тілден тысқары қалады.

Шеттілдік сөздердің енуі тілдің сыртқы яғни экстралингвистикалық және тілдің ішкі лингвистикалық сипаттарына байланысты екені белгілі.

Ұлт тілінің *экстралингвистикалық сипаты* - бір ел мәдениетінің екінші бір ел мәдениетіне ықпал етуі, шет тілді үйренуге деген қабілетінің артуы. Сондай-ақ, технологиялық мәдениет ықпалымен тіліміздегі кірме сөздердің басым көпшілігі компьютер, спорт, техника салаларына қатысты термин сөздердің пайда болуы арқылы енген. Оған мысал ретінде *IPad, Facebook, байк-шоу, пейджинг, байкер, ралли-марафон, буллит, брасс, ньюсджекинг, стедикам, Instagram, What's Up* сынды сөздерді айтуға болады. Интернационалды сөздердің пайда болуының бір легі осы сияқты кірме сөздердің әсерінен болып отыр.

Ал шеттілдік сөздердің енуінің *ішкі лингвистикалық себептеріне*: 1) белгілі бір затты білдіретін *флешка, планшет, айкос, макбук, вейп, электробайк* тәріздес сөздерді төл сөздермен алмастыру нәтижесінде шеттілдік сөздердің мағынасының солғын тартуы. Сондықтан осы сияқты сөздер бастапқы қалпында қалады. 2) Мағынасы айқын сөздерді сөз тіркесімен емес, бір сөзбен жеткізу үшін сөздерді үнемдеу барысында пайда болған шеттілдік сөздер. Мысалы, «*саммит*» – сыртқы саяси келісімдерді жүргізіп, бір шешімге келу үшін мемлекет жоғарғы басшыларының кездесуі дегеннен гөрі, бір сөзбен «*саммит*» деп атау дағдыға айналып отыр; «*инаугурация*» – жоғары лауазымға қабылдану; «*импичмент*» – парламент тарапынан жүргізілетін жоғары мемлекеттік қызметкерлерді қызметінен кетіру рәсімі. Осындай бір ғана шеттілдік сөздің астарында терең мағынаның бар екені аңғарылады да, тұтас бір сөйлем бір сөзбен беріледі. 3) Сөздің нақтылық қасиетін одан әрі арттыру үшін қолданылатын кірме сөздер: *субсидия – грант, образ – имидж, қылмыскер – киллер* және т.б. синонимдік қатарларды келтіруге болады.

Кейбір шеттілдік сөздердің енуі қоғамдық-психологиялық жағынан төмендегідей ерекшеліктерге ие: 1) Шеттілдік сөздердің аясының кендігі соншалық, қазақ төл сөздеріне қажет емес болса да сөйлеу тілінен әсерінен кірмелік синоним бола алатын шеттілдік сөздер бар. Мысалы: *дүкен аралау – шопинг, жоғарғы технология – хайтек, сән – fashion, БАҚ – масс-медиа, жаңашыландыру – модернизациялау, жасырын – инкогнито, қызмет көрсету – сервис, бет әрлеуші – визажист, ерікті – волонтер, әрлеу (бет-әлпетті) – макияж, жасөспірім – тинейджер, жарнама – публицити, т.б.;* 2) Коммуникативті сөйлеу барысында, яғни жағдаятқа (ситуацияға) байланысты қолданылатын шеттілдік сөздер. Мысалы, сайлау болатын жағдайда *праймериз, электорат, рейтинг, импичмент*

секілді шеттілдік сөздердің қолданылуы, т.б; 3) Интернационалды жаргондардың болуы. Мысалы: *окей, лайфхак, логотип, хай, хайлайф* т.б. [8, 48 б.].

Талқылау

Қазіргі қазақ тілінде күннен-күнге шеттілдік сөздердің енуі қарқынды жүріп жатыр десек артық айтпаған болар едік. Қандай жолдармен еніп жатқанына назар аударайық.

Қазақ тіліндегі шеттілдік сөздердің лексикалық жолмен енуі:

1) Қазақ тіліндегі бұрынғы денотаттармен бірге шеттілдік лексикалық денотаттың көбеюі. Мысалы: *брокер, дилер, ваучер, холдинг, грант, банкомат*, т.б.

2) Қазақ тілінде жаңа шеттілдік денотаттардың көбеюі, яғни бұрын бұл сөздер қазақ тіліндегі денотаттармен ауыстырылса, қазір шеттілдік денотаттар орын алып сөз мағынасын айқындап көрсетеді. Мысалы, *e-library – электронды кітапхана, консалтинг – кеңес беру, кастинг – байқаудан өту, тьютор – ұстаз, ньюсмейкер – жаңалық жазушы, жазылушы – фоллоуер, фейк – жалған, менеджмент – басқару орталығы* т.б.

3) Тілімізде көбінесе қазақ-орыс тілдерінде күрделі-қосымшалы сөз ретінде қолданылып жүрген, тұтас лексикалық бірлік және сөзді ықшамдау жолында септігі тиетін шеттілдік сөздер. Мысалы: *хард-ток – қызу талқылау, брейнг-ринг – интеллектуалды ойын, өзге елден әкелінген тауарлаудың сатылымы – сэконд-хэнд, бизнес-тренер – кәсіпке үйретуші*.

Тілші-ғалым Исламова А. «Шетел сөздерінің қалыптасуы» атты мақаласында шеттілдік сөздердің қазақ тіліне ену жолдарын көрсетті [9, 125 б.]:

1. Бірқатар шеттілдік сөздер қазақ тіліне туынды түрде, яғни жұрнақтармен бірге кірген: *аутсорсинг, брэндінг, буккроссинг, коворкинг, нетворкинг, ньюсджекинг, майнинг, скрининг, рекрутинг, роуминг, диджитализация, модификация, пробация, модификация* т.б.

2. Қазіргі қазақ тіліндегі шеттілдік сөздердің құрамында ешбір жұрнақ қабылдамай-ақ, жеке сөз ретінде қолданылатын сөздер де бар: *лот, рейд сайт, смарт, тренд, форум, хаб, чип* т.б.

3. Кейбір шеттілдік сөздер сөйлесім арасында тек көмекші етістіктермен тіркесіп келіп қолданылады: *хайп ұстау, мессенджермен сөйлесу, трендте болу, селфи түсіру, мониторинг жүргізу, мораторий жариялау, сайтқа кіру* т.б.

4. Қазақ тілі қорындағы шеттілдік сөздер сөзжасам құбылысының барлық амал-тәсілдерімен түрленіп, сөзжасамдық ұя жасай алады. Қазақ тіліндегі ең өнімді *-лы// -лі, -ды// -ді, -ты// -ті, -лық// -лік, -дық// -дік, -тық// -тік* қосымшалары арқылы жаңа сөз тудырады: *мобиль+ді, цифр+лы, инклюзив+ті, дебитор+лық, венчур+лық* т.б.

Демек қазақ тіліндегі шеттілдік сөздерден шыққан туынды зат есімдердің ең мол түрі -лық / -лік жұрнақтарының еншісіне тиеді.

Сондай-ақ, кейбір шеттілдік сөздер төл сөздермен немесе шеттілдік сөздер өзара тіркесіп, қосарланып келеді: *агломерациялық аумақ, акционерлік қоғам, бизнес-қауымдастық, веб-мекенжай, венчурлық қор* т.б. Бұл мысалдардан терминдердің бірінші сыңары шеттілдік сөздерден екінші сыңары қазақ тілінің төл сөзінен жасалған, ал кейбір терминдердің екі сыңары да шетел сөздердің тіркесуі арқылы жасалғанын көруге болады.

Қазіргі БАҚ кейбір шеттілдік сөздердің орнына қазақ тіліндегі баламаларын қолданып жүр: *номинация – аталым*. БАҚ-тағы «номинация» (лат. *nominatio* – атау, аталым) сөзінің орнын уақыт өте келе, қазақша баламасы «аталым» сөзі ауыстырды. Мысалы, *Ол тек қана электронды түрде арнайы электрондық жүйеде жазба түрінде болады және де банкте өзі номинацияланған нақты валютамен қамтамасыз етіледі. «Ақ жол» 02.07.2016. №77. Димаш «Қазақ музыка өнеріне қосқан үлесі үшін» номинациясына ие болды. «JQ» 08.12.2017. №4*

«Жылдың ең үздік актеры» аталымы бойынша иегері, талантты театр және кино актеры Медғат Өмірәлиев қазақстандық кинорежиссер Мұрат Бидосовтың «Тар заман» атты фильміне түсті. «ЕҚ» 01.03.2018. №42

Қазақ тіліне калькалану арқылы енген шеттілдік сөздер: *кеңес беру – консалтинг, мега – үлкен (мега-жоба – үлкен жоба), мегаполис – үлкен қала (Алматы – мегаполис: Алматы – үлкен қала), мобилді интернет (мобильный интернет) т.б.*

Қазіргі қазақ тілінде шетел сөздердің құрамында бірге келіп, жеке тұрып қолданылмайтын: де-префиксі кездеседі. Мысалы: де-факто, де-юре т.б.

Шеттілдік сөздердің ену сипаты әр түрлі. Тілден екінші тілге сөздердің ауысуы белгіленетін заттар мен ұғымдардың ауысып келуімен байланысты. Сөздердің жаңа заттар немесе жаңа ұғымдармен бірге ену құбылысы тіл-тілде сөз алмасудағы басты және дағдылы құбылыс ретінде саналады.

Десе те шеттілдік сөздердің енуі әрқашан осылай бола бермейді. Шеттілдік сөздердің өзімен бірге жаңа ұғымдарды ала келуі әр уақытта шарт емес, кейде олар қабылдаушы тілде біртектес ұғымды білдіретін сөздермен қатар қолданылып бірге өмір сүреді. Мұндай жағдайда шеттілдік сөз бен төл сөз өзара синонимдік қатынасқа түседі. Мысалы: *орыс тіліндегі аргумент – доказательство, мораль – нравственность, компромисс – соглашение* т.б. деген синонимдік қатарлардың әрқайсысының алдыңғы сыңарлары – шеттілдік сөздер. Бұл сөздерде қазақ тілінде баламасы бола тұрса да, орыс тіліндегідей қазақтың (дәлел, айғақ; әдеп, иба; келісім, ымыра) төл сөздерімен қоса-қабат қосарланып белсенді қолданыста жүр.

Зерттеуші С.А.Беляева шеттілдік сөздердің игерілу тұрғысындағы классификациясын ХІХ ғасырдың 50-60 жылдарында ең алғаш неміс лингвисті Август Шлейхер ұсынғандығын назар аудартады. Ол кірме сөздерді игерілген сөздер десе, шеттілдік сөздерді игерілмеген сөздер деп атайды. Осыған қарап кірме сөздерді *мүлде игерілмеген, біртіндеп игерілген және толықтай игерілген шеттілдік сөздер* деп ажыратуға болады [7, 142 б.].

Шеттілдік сөздердің қазіргі зерттелу деңгейіне байланысты мынадай кезеңдермен көрсетсек болады:

1) Игерілмеген шеттілдік сөздер – енген тілінің ықпалына көнбей, өздерінің алғашқы қалпын сақтайды. Мысалы: *секьюрити, ресепшин, миссия, меморандум* т.б.

2) Толық емес, біртіндеп игерілген шеттілдік сөздер – шет тілімен ішкі лингвистикалық сипатын толықтай сақтап, бірақ тілімізге фонетикалық және морфологиялық құрылымымен енген сөздер. Мысалы: *буккроссинг, допинг, триллер, бестселлер, блейзер* т.б.

3) Толықтай игерілген шеттілдік сөздер деп семантикалық дәрежесі өте жоғары шеттілдік сөздерді айтамыз. Мысалы: *онлайн, блогер, вайн, детектив, доллар, уатсапп* т.б.

Шеттілдік сөздер тілге тек кірігу жолымен ғана игеріліп қоймайды, жаңа лексикалық мағынаны иелену арқылы немесе эмоционалды-экспрессивті сөзге айналу арқылы да кірігеді [10,79 б.].

Қазақ тіліндегі шеттілдік сөздердің кейде кең, кейде тар мағынасында, көрініс табуы – шеттілдік сөздерде фонетикалық-морфологиялық өзгерістердің болуы мен лексика-семантикалық мағыналардың үстелуінен көрініс табады. Көп жағдайда тіліміздегі мұндай ахуалдар байқалмай жатады. Мысалы, ағылшын тілінен енген «*shop*» сөзі АҚШ-та кез келген тауар сататын дүкендердің жалпыға ортақ атауы болса, қазақ тіліндегі «*шоп*» сөзі – қымбат, бағалы тауарлар салоны. Сол сияқты, ағылшын тілінен енген «*office*» сөзі АҚШ-та кез келген кеңсе бөлімі болса, біздің тіліміздегі «*офис*» сөзі белгілі бір фирманың резиденциясы немесе штаб-пәтері деген ұғымда қолданылды. Алайда қазір бұл сөздер кең мағыналық сипат ала бастады. Оған дәлел ретінде *shop* сөзінің көптеген киім сататын дүкендердің атауы болып жүруі. Мысалы: «*Book shop*», «*Glasses shop*», «*Toy shop*» т.б. Яғни *shop* сөзі біздің елімізде де АҚШ-тағыдай мағыналық сипатқа иеленді. Себебі қазіргі таңда *shop* сөзімен берілетін дүкендерде, орталықтарда т.б. тауар құны да қолжетімді. Сол сияқты қазір біздің де тілдік жүйемізде *office* сөзі кең мағынаға ие.

Медиамәтіндер арқылы еніп жатқан жаңа сөздер барлық оқырман, тыңдарман қауымға бірден түсінікті бола бермейді. Сондықтан да, БАҚ арқылы тілімізге еніп жатқан жаңа сөздер және тіркестермен көпшілік оқырманды таныстыру үшін құрастырылған сөздіктер бар. Мәселен,

«Шет тілден енген жаңа сөздер» сөздігінде [11] соңғы жылдары баспасөз бетінде күннен-күнге көбейіп келе жатқан және өте жиі қолданылатын шет тілдік сөздер қамтылған. Ал ол сөздердің мағыналары түсінікті болу үшін реестрге ілінген сөздердің мағынасы ашып көрсетілген.

Мысалы: **БЛОГЕР – Blogger** (*ағылш. blog, web log – желі журналы не онлайн-күнделік; блогер – онлайн-күнделік жүргізетін адам*); **БЛОКЧЕЙН – Blockchain** (*Block+chain = ағылш. block – текше; chain – шынжыр; тізбек*)

Кейбір аталымдар бірнеше мағынаны білдірсе, онда сөздікте келтірген сөйлемдердің мағынасына қарай мысалдар іріктелген. Мысалы, **РОТАЦИЯ** сөзінің он үш түрлі мағынасы бар. Сөздікте алынған мысалға қарай бір мағынасы ғана түсіндіріледі.

Оқылуы бойынша кейбір сөздер түпнұқасымен берілген. **IPAD** (*I+pad = ағылш. I – «Internet» сөзінің бас әрпі; pad – блокнот*).

Жеке сөздерге ағылшын тіліндегі жазылу нұсқасы және түсінігі беріледі. Мысалы: **АККАУНТ – Account** (*ағылш. account – есеп жазбасы*).

Ал соңғы жылдары бұқаралық ақпарат құралдарында қазақ тіліне енген кірме сөздердің таңбалану сипаты екі түрлі: мәселен, шет тілдерінен енген кірме сөздер орыс тілінің фонетикалық игерілуімен таңбаланады: **АУТСАЙДЕР, ДИДЖИСПИК, ТРОЛЛИНГ** т.б.

Шет тілінде қандай әріптермен таңбаланса, транскрипциясын еш өзгертпей сол қалпын сақтап жазу үрдісі медиамәтіндерде жиі кездеседі: **BEELINE, PLAY MARKET, APP STORE**. [11, 6-7 б.].

Мысалы: *Мұнда өнімнің 8 түрі бар. Олар Nippon Steel, Marubeni Corporasion сияқты шетелдік алыптардың сұранысына ие.*

Агенттік Fitch сарапшылары елде болған қолайсыз жағдай банк секторы көрсеткіштеріне кері әсер етпейді деп санайды. (Egemen Qazaqstan. 10.02.2022).

Сөздікке соңғы он-он бес жылда енген шет тілдік төрт жүзге жуық кірме сөздер мен сөз тіркестері енгізілді. Реестрге алынған мысалдар республикалық газеттерден терілді. Жеке сөздер мен тіркестердің түсінігі сөйлемдермен дәйектелді.

Келесі сөздік «Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі» деп аталады. Сөздікті құрастырушылар Қ.Шерубайұлы, С.Исақова т.б. «Қазіргі уақытта олардың мағынасын түсіндіріп, қай тілден енгенін көрсетіп бере алатын арнаулы сөздік мектеп оқушыларынан бастап, барша қауымға аса қажет... осы қажеттілікті өтеу мақсатында қолынға алынып бірнеше тілден енген сөздерді қамти отырып жасалған алғашқы көлемді еңбек» екендігін айтады.[12, 4 б.].

Аталған сөздік *әр кезеңде* енген шет тілдік сөздерді барынша қамтуға тырысқан. Мұнда жалпыхалықтық тілдегі сөздер мен кең тараған терминдер қамтылған, әрі қай тілден алынғандығы мен мағынасы түсіндіріледі.

Қорытынды

1.Тілден тілге сөздердің алмасуы, енуі – заман талабынан туындаған заңды үдеріс.

2.ХХІ ғасырда ақпарат ағыны тоқтаусыз ағылған, жаһандану кезеңінде тілімізге шеттілдік жат сөздер бұрынғы кезге қарағанда өміріміздің әр түрлі салаларына байланысты жиірек ене бастағаны белгілі.

3.Жаңа сөздер қазақ тіліндегі қолданысы арқылы тіліміздің сөздік қорын молайта түседі. Дегенмен де тіліміздегі басты мәселе – мәтінде және дискурста кірме сөздердің ана тілімізде қолданыс өрісінің ерекшеліктерінде болып тұр.

4.Шеттілдік кірме сөздердің орыс тіліндегі немесе бастапқы нұсқасын өзгертпей айту, жазу ана тіліміздің тілдік заңдылықтарын сақталмай, үндестік заңының бұзылуына әкеліп соғады.

5.Жаңа сөздердің күнделікті жиі қолданысқа ие болуы тілдік тұлғалардың әлем суретін қабылдау деңгейлерінің өзгеруіне әкеліп соғуы мүмкін.

6.Шеттілдік жаңа сөздер тасқыны медиамәтіндер арқылы үздіксіз ене береді. Бұған тосқауыл қою қиын. Өйткені қоғам әрдайым әлеуметтік-экономикалық-мәдени процестерге қарай өзгерістер күтеді, жаңалықтар алмасады. Бұл үдерістер сөз алмасудың арқасында ғана қоғамға, ортаға танылады.

7.Алайда үлкен проблемалық сұрақтың тууы заңды. Ұлт тілінің тазалығы, тіпті ұлттық дискурста сол ұлт тілінің қолданыс өрісінде, түрлі коммуникациялық жағдаяттарда ала шұбар сөздер мен тіркестер қазақ тілінің бүгінгі көрсеткіші болып танылатындығы белгілі.

8.Уақыт өте келе, бұл альфа ұрпақтың көркем сөйлеуі мен көркем сөздерінің негізі болуы да мүмкін.

9.Сонда жоғарыда айтқанымыздай, қазақ тіліндегі сөздік қор мен сөздік құрам кез келген терминологиялық салаларда бүкіл қолданыс аясын жеткілікті көрсете алса, сөз жоқ ұлт тілінің ұтқаны.

ӘДЕБИЕТ

[1] <https://elibrary.ru/item.asp?id=15519648//> Татаринов В.А. Язык СМИ как объект филологического исследования и как предмет медиалингвистики.

[2] Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов: Опыт исследования современной английской медиаречи. – М., 2005. –288 с.

[3] Исмаилова Н.А. Гастрономиялық лексиканың кросс-мәдени енуі: Философия докторы PhD ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.– Алматы, 2014. – 141 б.

[4] Солганик Г.Я. Язык СМИ и политика. – М., 2012. – 952 с.

- [5] Салқынбай А.Б., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-словарь, 1998. – 118 б.
- [6] Сүлейменова Э.Д., Авакова Р.А., Мәдиева Г.Б. Қазақ тілі лексикалық қорындағы шетел сөздер // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2000. – №37. – 112-113 бб.
- [7] Беляева С.А. Английские слова в русском языке XVI-XX вв. – Владивосток, 1984. – 108с.
- [8] Еренков А.С. Социолингвистический аспект функционирования английского языка в русской молодежной среде. – Воронеж, 1998. – 194 с.
- [9] Исламова А. Шетел сөздерінің қалыптасуы // ҚР ҰҒА хабарлары. Филология сериясы. – Алматы, 2004. – №3. – 123-129 бб.
- [10] Урысон Е.В. Языковая картина мира и лексические заимствования. // Вопросы языкознания. – Москва, 1999. – №6. – С.79-82.
- [11] Сөздік. Шеттілден енген жаңа сөздер. (құрастырғандар Смағұлова Г., А.Камал). Алматы: Қазақ университеті. – 2018. – 216 б. А.
- [12] Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 596 б.

REFERENCES

- [1] <https://elibrary.ru/item.asp?id=15519648>// Tatarinov B.A. Yazik SMI kak ob'ekt filologicheskogo issledovaniya i kak predmet medialingvistiki.
- [2] Dobrosklonskaya T.G. Voprosy` izucheniya mediatekstov: Opy`t issledovaniya sovremennoj anglijskoj mediarechi (Issues of studying media texts: Experience in the study of modern English media speech). – M., 2005. –288 s. [In Rus.]
- [3] Ismajlova N.A. Gastronomiyaly`q leksikany`n kross-mәdeni enui`: Filosofiya doktory` PhD ry`ly`mi dәrezhesi`n alu yshi`n dajy`ndalґan dissertacziya.– Almaty`, 2014. – 141 b.[In Kaz.]
- [4] Solganik G.Y.Yazik SMI i politika.(Media language and politics) – M., 2012. – 952 s. [In Rus.]
- [5] Salkinbai A.B., Abakan E. Lingvistikalыk tusindirme sozdik (Linguistic explanatory dictionary). – Almaty: Sozdik-slovar`,1998. – 118s. [In Kaz.]
- [6] Suleimenova E.D., Avakova R.A., Madieva G.B. Qazaq tili leksikalыq qoryndagy shetel sozder (Foreign words in the vocabulary of the Kazakh language) //QazMU xabarshysy.Filologia seriasy. – Almaty, 2000. – №37. – 112-113 s. .[In Kaz.]
- [7] Belyaeva S.A. Anglijskie slova v russkom yazyke XVI-XX vv. (English words in Russian of the 16th-20th centuries). – Vladivostok, 1984. – 108s. [In Rus.]
- [8] Erenkov A.S. Sociolingvisticheskiy aspekt funkcionirovaniya anglijskogo yazyka v russkoj molodezhnoj srede.(Sociological aspect of the functioning of the English language in the Russian youth environment). – Voronezh, 1998. – 194 s. [In Rus.]

[9] Islamova A. Shetel sozderinin qaluptasuy.//QR UGA xabarlary. – Almaty, 2004. – №3. – 123-129b. [In Kaz.]

[10] Uryson E.V. Yazikovaia kartina mira I leksisheskie zaimstvovaniia. (Language picture of the world and lexical borrowings) //Voprosy yazikoznaniia. –Moskva, 1999. – №6. – S.79-82. [In Rus.]

[11] Sozdik. Shettilden engen jana sozder(Dictionary. New words borrowed from foreign languages). –Almaty:Qazaq universiteti. – 2018. – 216 b. [In Kaz.]

[12] Qazaq tilinin kirme sozder sozdigi(Dictionary of borrowed words of the Kazakh language) –Almaty: Ulttyq audarma burosi. – 2019. – 596 s. [In Kaz.]

СОВРЕМЕННЫЙ ХАРАКТЕР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ ИЗ МЕДИАТЕКСТОВ

Смагулова Г.Н.¹, *Айтжанова Г.Д.²

¹Д.ф.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*²К.ф.н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

¹e-mail: smagulova.g@mail.ru

*²e-mail: a.gulnara70@mail.ru

Аннотация. В статье речь идет об особенностях употребления в казахском языке новых иноязычных слов, которые в настоящее время непрерывно проникают из медиатекстов. Явление словообмена из языка в язык - давняя и устоявшаяся тенденция. В языке происходит непрерывный процесс смены слов. Виной тому – вековая неразрывная связь экономических, культурных, социальных отношений каждой страны. Все национальные языки дополняют свой словарный состав путем обмена словами друг с другом, через заимствованные слова появляется новое понятие. Под влиянием особой активности средств массовой коммуникации всесторонне углубилась и сфера функционирования казахского языка. Это особенно заметно в характерном использовании новых иноязычных слов, вошедших в медиаматериалы. Фонд пополняется через СМИ публицистическими текстами, газетными, теле- и радиотекстами, интернет-текстами. В зависимости от направленности экономико-культурной политики суверенной страны предпосылки проникновения иноязычных слов в наш язык стали более всеобъемлющими. Одной из таких важных предпосылок можно назвать международные отношения и активное развитие интернационального общества, в том числе активизацию коммуникативных связей; достижение страной независимости; триединую языковую политику в Казахстане; готовность общества к восприятию иноязычных слов. В этих условиях словарный состав казахского языка в любой терминологической области

может показать весь спектр своего потенциала. Большая проблема заключается в овладении современными иноязычными новыми словами и в их языковом употреблении, потому что новые иноязычные слова могут выражать новые понятия или употребляться в принимающем языке наряду со словами, обозначающими однородное понятие. Чистота национального языка, даже национального дискурса, в поле употребления этого национального языка, в различных коммуникативных ситуациях – сегодняшнем показателе казахского языка. Проникновение иноязычных слов обусловлено экстралингвистическими, т. е. внешними, и внутренними лингвистическими характеристиками языка. Однако видно, что новые иноязычные слова изменяют внутренний «иммунитет» принимающего языка и даже уровень восприятия картины мира языковой личностью. В статье анализируются и систематизируются примеры языковых фактов, собранных в различных средствах массовой коммуникации.

Ключевые слова: медиатекст, массовая коммуникация, неологизмы, медиалингвистика, лексика, иностранные слова, калька, дискурсивный анализ.

THE MODERN NATURE OF THE USE OF NEW FOREIGN WORDS FROM MEDIA TEXTS

Smagulova G.N.¹, *Aitzhanova G.D.²

¹Doctor of Philology Sc., professor,

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Cand. of Philology Sc., docent, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

¹e-mail: smagulova.g@mail.ru

²e-mail: a.gulnara70@mail.ru

Abstract. The article will focus on the peculiarities of the use of new foreign words in the Kazakh language, which are currently continuously penetrating from media subjects. The phenomena of word exchange from language to language is a long-standing and well-established trend. There is a continuous process of changing words in the language. The reason for this is the age-old inextricable legitimacy of the economic, cultural, and social relations of each country. All national languages complement the vocabulary of the language by exchanging words with each other, and a new concept appears through borrowed words. Under the influence of the special activity of mass communication, the sphere of functioning of the Kazakh language has deepened most comprehensively. This is especially noticeable in the characteristic use of new foreign words included in media materials. The Fund is replenished through the media with journalistic texts, newspaper, TV and radio texts, and Internet texts. Depending on the direction of the economic and cultural policy of a sovereign country, the prerequisites for the penetration of foreign words into our language have become more comprehensive. Especially

one of such prerequisites can be called international relations and the active development of interethnic society. Including: activation of communication links; achievement of independence by the country; triune language policy in Kazakhstan; readiness of society to perceive foreign words. Under these conditions, the vocabulary and vocabulary of the Kazakh language in any terminological field can show the full range of sufficient potential of their language. The big problem lies in mastering modern foreign-language new words in linguistic use. Because new foreign-language words can take with them new concepts or be used in the receiving language along with words denoting a homogeneous concept. The purity of the national language, even in the National discourse, in the field of the use of this national language, in various communicative situations, as in today's indicator of the Kazakh language. The penetration of foreign words is due to extralinguistic, i.e. external and internal linguistic characteristics of the language. However, it can be seen that new foreign words change the internal "immunity" of the receiving language and even the level of perception of the worldview by a linguistic personality. It is analyzed and systematized through the linguistic facts collected in the article.

Keywords: Media text, mass communication, neologisms, media linguistics, vocabulary, foreign words, tracing paper, discursive analysis.

Статья поступила 23.02.2022

ӘОЖ:811.581.11

XFTAP 16.41.53

DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.018

**ҚАЗІРГІ ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КӨПТІК МАҒЫНАНЫ
БІЛДІРЕТІН ҰЖ ЖҰРНАҒЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
КӨРСЕТКІШ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТАРИХИ
ЭТНОМӘДЕНИ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ**

Турсынали Ж.¹, *Джельдыбаева Р.Б.²

¹ф.ғ.к., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-дің доценті,
Алматы, Қазақстан

*²ф.ғ.к., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-дің доценті,
Алматы, Қазақстан

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

*²e-mail.ru: nawrao@mail.ru

Андатпа. Қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін ҰЖ жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуын құрылымдық, семантикалық және танымдық тұрғыдан

қарастыру, сонымен бірге, 𠄎 жұрнағының 𠄎 (есік) иероглифімен байланысын анықтау.

Қытай тілінің типологиялық ерекшелігіне сай сөздерде көптік, жақтық, шақтық, жіктік, септік секілді грамматикалық мағыналарды білдіретін түрлену формасы жоқ, тек 𠄎 жұрнағы субъектіге қатысты зат есімдердің соңынан келіп көптік мағынаны білдіреді.

Қытай тілінде 𠄎 жұрнағы көптік грамматикалық мағынаны білдіреді. Бірақ бұл жалпылық құбылыс емес, тек есімдіктер мен адамды білдіретін зат есімдердің соңынан келіп көптік грамматикалық мағына береді. Сөздері тұлғалық өзгеріске ұшырамайтын қытай тілі үшін бұл құбылыстың қалай қалыптасқанына тіл зерттеуші ғалымдар түрлі дәлелдер келтіріп тұжырымдар жасады. Мақалада 𠄎 жұрнағының қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрін диахрондық тұрғыдан қарастыра отырып, 𠄎-ның сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысу үдерісін сараптау арқылы 𠄎 жұрнағының қалыптасуын ғылыми тұрғыда салыстыра және салғастыра зерттеу арқылы дәлелденді.

Қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан 𠄎 иероглифінің білдіретін ауыспалы мағынасын қазақ тіліндегі шаңырақ концептімен салғастырған, 𠄎 иероглифі әулеттің немесе сол әулеттің бір тармағын және бір отбасын білдіруіне метонимия әдісі негіз болған. Сөз мағынасының үздіксіз дамып кеңейіп отыратын жалпы тіл біліміне тән қағидаға негізделгенде 𠄎 сол әулеттегі немесе отбасындағы отбасы мүшелерін жалпылап меңзейді. 𠄎-ның 我 𠄎 (біздер) секілді сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын дәлелдеуге талпыныс жасалады.

Зерттеу нәтижесін қытай тілінің грамматикасын үйренуде, қытай және қазақ мәдениетін тану мен зерттеу үшін қолдануға болады.

Тірек сөздер: қытай тілі, семантика, синтаксис, морфология, 𠄎 жұрнағы, грамматика, 𠄎 иероглифі, этномәдениет, танымдық

Негізгі ережелер

Қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін 𠄎 жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуы және оның 𠄎 иероглифінен айырмашылықтары қарастырылды. 𠄎 жұрнағы – көптік мағына беретін морфологиялық көрсеткіш, ал 𠄎 иероглифі – жеке мағынасы бар лексикалық бірлік.

Кіріспе

Түбір тілдер тобына жататын қытай тілі үшін сөздердің тұлғалық өзгеріске ұшырамайтындығы, грамматикалық мағына сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздер арқылы білдіретіндігі оны басқа тілдерден даралап тұратын басты ерекшелігі. Қытай тіліндегі көптік мағынаның тұлғалық көрсеткіштері болу-болмауы көптіктің қалай көрінетініне байланысты: семантикалық, синтаксистік (лексикалық) немесе морфологиялық (грамматикалық).

Морфологиялық көрсеткіш ретінде қытай тіліндегі көптік грамматикалық мағынаны білдіретін 们 жұрнағының болуы қытай тіліндегі ерекше құбылыс ретінде қытай тілін зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Дегенмен әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қытай тілінде сан-мөлшер категориясы жалғыз 们 жұрнағы (көптік мағынаны білдіреді) арқылы беріледі, алайда оның қолданылу аясы өте тар. Субъектіге қатысты (адамды білдіретін) зат есімдердің соңынан 们-ды жалғауға болмайды, бірақ затты білдіретін зат есімдердің соңынан 们-ды жалғауға жалғауға болады [1, 6 б.].

Қазіргі қытай тілінде адамды білдіретін зат есімдерден басқа, затты немесе жануарларды білдіретін зат есім сөздерінен кейін 们 жұрнағын жалғау көптік мағынаны білдіре алмайды: 书们, 桌子们, 花们, 羊们 деп айтуға болмайды. Демек 们 жұрнағының көптік мағынаны білдіруі жалпылық сипат алмайды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қытай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға байланысты салғастырмалы сипатта жазылған зерттеулердің саны айтарлықтай көп емес. Ал олардың зерттеу нысандарын саралайтын болсақ, бұл бағыттағы жұмыстар қытай тілінің лексика саласы бойынша П.Н.Дәулетованың, грамматика, оның ішінде синтаксис саласы бойынша Т.Қалибекұлының сөз тіркстеріне, Ж.Тұрсынәліқызының сөйлем синтаксисіне, ал морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты А.Сүлейменова мен Р.Б.Желдібаеваның кандидаттық диссертациялық жұмыстарын айтуға болады [2, 124 б.].

Бұл мақалада сөз етіліп отырған көптік мағынаны білдіретін 们 жұрнағының морфологиялық көрсеткіш ретінде қалыптасуы, отандық ғылыми еңбектерде арнайы қарастырылмаған. Сол себепті де қытай тілінің зерттелуінде қытай ғалымдарының сондай-ақ шетелдің қытайтанушы ғалымдардың еңбегін зерттеу жұмысына арқау ететініміз анық. Мақалада қытай тіліндегі 们 жұрнағын құрылымдық, семантикалық және танымдық тұрғыдан қарастыра отырып, оның тілдегі ерекшеліктерін және қалыптасуын қарастырамыз. Мақалада сипаттау, талдау, салыстыру және салғастыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер

们 жұрнағын ең алғаш зерттеген ғалым Лүй Шусяң болатын. Ол 们 жұрнағының қызметі мен құрылымдық ерекшелігін саралап берді [3]. Содан кейін Юан Мей [4], Тау Жынмин [5], Уаң Хуаюң қатарлы ғалымдар да 们 жұрнағының қызметіне назар аударып тереңдей зерттеді [6]. Фың Шыңли 们 жұрнағын құрылымдық, грамматикалық сипатын жан-жақты қарастырды [7]. Жаң Ишың 们 жұрнағын грамматикалық, семантикалық және прагматикалық аспектіден қарастырып талдау жасады [8]. Ал Хуаң Шыңи 们 жұрнағы сандық категория ғана емес, түр категориясын да білдіретіндігін тілге тиек етеді. Яғни, адам мен затты даралап тұратын белгі (таңба) ретінде қарастырады. 们 жұрнағын сипаты тұрғысынан көз жүгірткендердің түрлі көзқарастары орын алды. Біреулер оны көмекші сөз десе, енді біреулер оны тұлғалық қосымша, белгі деп таныды. Ал Жау Юанрын қатарлылар оны жинақтық сан-мөлшерлік таңба (collective marker) ретінде қарастырды.

Қытай тілінде 们 жұрнағы көптік грамматикалық мағынаны білдіреді. Бірақ бұл жалпылық құбылыс емес, тек есімдіктер мен адамды білдіретін зат есімдердің соңынан келіп көптік грамматикалық мағына береді. Сөздері тұлғалық өзгеріске ұшырамайтын қытай тілі үшін бұл құбылыс, оның қалай қалыптасқанына тіл зерттеуші ғалымдар түрлі дәлелдер келтіріп тұжырымдар жасады. Олардың ішінде жапондық ғалым Ота Tatsuo (太田辰夫) 们 жұрнағының келіп шығуын 们 «есік» сөзімен байланыстыра зерттейді [9, 316 б.]. Бұлай тұжырым жасауға ғылыми негіз бар деп есептейміз. 们 иероглифі үйдің немесе қандай да бір жабық орынның кіріп шығуға арналған жерін, яғни «есік» мағынасын білдіреді. 们 иероглифінің ескіше жазылуы 们 – кәдімгі үйлердің екі жағына қарай ашылатын есігінің бейнесі. Қытай иероглифтерінің бейнелі жазу екенін ескерсек, 们 иероглифінің тура мағынасы “есік”, ал басқа мағыналары осыдан туындаған ауыспалы мағыналар. «Қазіргі қытай тілінің сөздігінде» («现代汉语词典», 增订 6 版中) 们 иероглифінің 14 түрлі мағынасы берілген [10, 885 б.]. Соның ішінде бірінші және екінші мағыналары: үй, мәшине, кеме, т.б. қоршау, қорғандардың кіріп-шығуға арналған жері (аузы). Сол кіріп-шығатын жеріне орнатылған, көбінесе екі жаққа қарай ашылып-жабылатын ағаштан жасалатын кедергі зат деп анықтама берген.

Талқылау

Сөз мағынасы дамып отыратын құбылыс екені тіл білімінде дәлелденген. Ол әр уақыт бір қалыпта тұрмайды. Үнемі өзгеріп, дамып, бұрынғы мағынасының үстіне қосымша жаңа мағына үстеп

алып отырады. Мағына өзгереді дегенде бұрынғы бар мағына әр уақыт жойылып кетіп, оның орнына басқа мағына пайда бола бермейді. Бұрынғы мағына сақталып, оның үстіне тағы бірнеше мағына қосылып отыруы да мүмкін. Әдетте сөз мағынасының өзгеруі екі бағытта өрбиді. Бірінде – сөз мағынасы кеңейеді, екіншісінде – сөз мағынасы тарылады [11, 168 б.]. 门 иероглифінің тура мағынасынан басқа ауыспалы мағыналарының бірі – ежелгі қытай тілінде бүтін бір әулетті немесе сол әулеттің бір тармағын және отбасы ұғымын білдіретін болған. Өйткені дәстүрлі қытай мәдениетінде қандас туысқандықты негіз етіп, бір әулет бір шаңырақ астында ұйысып тұру қоғамдық дәстүрге айналған. Мұндағы қазақ тіліндегі шаңырақ концепті мен қытай тіліндегі есік концепті барабар деуге болады. Әр ұлттың өзіне тән болмыс-бітімі, дүниетанымы, ұғым-түсініктері, ділі (менталитеті), діні, мәдениеті болады. Бұл ерекшеліктер мен айырмашылықтар ұлттық концептіде (тілде) көрініп отыратыны белгілі. Сол себепті қытай тілінде 门 ұғымын қазақ тіліндегі шаңырақ ұғымымен барабар қолданылады. Яғни қытай тілінде бір есіктен кіріп шығатын, бір отбасындағы немесе бір әулеттің адамдарын меңзейді. Қазақ тілінде шаңырақ бір әулетті, бір отбасын білдіреді, яғни бір шаңырақ астындағы адамдар (бір әулет, бір отбасы) деген ұғымды білдіреді. «Шаңыраққа қара», кімнің отбасында екенінді біл, «шаңырағың шайқалмасын», отбасың бүлінбесін деген мағынада. Қытай тілінде 门风 (ménfēng), 门第 (méndì) – бір әулеттің ата-бабасынан жалғасып келе жатқан адамгершілік қағидаттары мен өмір салтынан қалыптасқан әулеттің беделі, немесе сол әулеттің ата бабасынан қалыптасқан отбасылық ереже қағидалары. 豪门 (háomén) – бай, ауқатты, әлеуеті зор ақсүйек әулеті. 门当户对 (méndāng hùduì) – терезесі тең, яғни үйленетін екі жастың отбасының, әулетінің қоғамдық орны мен әлеуеті және тұрмыстық деңгейі жағынан тең, бір-біріне сай деген мағынаны білдіреді. Бұл жерде 门 сөзінің ауыспалы мағынасы отбасы, әулет ұғымында қолданылып, тұрақты тіркеске айналған. Осы секілді 男女娶嫁, 不结高门 (nǎnnǚ qǔ jià, bùjié gāomén) деген қытай көне әдеби тіліндегі сөз орамдары да бар. Мағынасы: ұлды ұяға, қызды қияға қондырғанда терезесі тең адамдармен құдаласқан жөн деген мағынада. 不结高门 (bùjié gāomén) тіркесінің тура мағынасы: қоғамдық орны, әлеуеті, тұрмыс деңгейі өзіңнен жоғары тұратын отбасымен (高门) құдаласпа. Қазақ тіліндегі тең теңімен тезек қабымен деген мақалмен эквивалент бола алады. 双喜临门 (shuāng xǐlínmén) – бір отбасына келген қос қуаныш мағынасын білдіретін тұрақты тіркес, мұнда 门 отбасы мағынасын білдіріп тұр. Міне бұдан біз 门-ның кең мағынада әулетті, ал тар мағынада отбасын білдіретіндігін көре аламыз. Дегенмен

қазақ тіліндегі шаңырақ ұғымының мағынасы қытай тіліндегі 门 сөзіне қарағанда кеңірек екенін байқаймыз. Қазақ тіліндегі шаңырақ ұғымы бүтін бір ұлысты, бір елді де меңзейді.

Сөз мағынасының өзгеруі, дамуы, тура мағынасының үстіне жаңа мағына қосуының өзіндік (семантикалық) заңдары бар. Соның ішінде іргелестік, шектестік заңы 门 иероглифі мағынасының кеңейіп, әулеттің немесе сол әулеттің бір тармағын және бір отбасын білдіруіне метонимия әдісі негіз болған деп тұжырым жасауымызға болады.

Ежелгі Қытайда білім беру жеке тұлғаның ашқан мектебі негізінде қалыптасып дамыған, шәкірттер білім алып өнер үйрену үшін ұстаздың үйіне баратын болған. Әр ұстаздың беретін ілімі мен идеологиясы, үйрететін өнері ұқсамайды. Содан барып түрлі мектеп қалыптасты [12, 30 б.]. Ұстаздан білім алып, өнер үйренетін шәкірттер ұстаздың үйіне сол үйдің есігі арқылы кіріп- шығатын болғандықтан, метафоралық жолмен түрлі ағымдағы идеологиялар мен ілімдер негізінде қалыптасқан мектептерді білдіретін ауыспалы мағыналары қалыптасқан. Мысалы: 道门 (dào mén) дауизм ілімін негіз еткен мектеп, 法门 (fǎ mén), 佛门 (fó mén) будизм жолын ұстанған мектеп, 掌门 (zhǎng mén) – белгілі бір ілімді, идеологияны немесе өнерді негіз еткен мектепті меңгеріп, басқарып отырған адам.

Жоғарыда айтып өткендей 门 иероглифінің білдіретін ауыспалы мағынасы қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан деп айта аламыз.

门 ұғымы қытай халқының дүниетанымында үйдің кіріп-шығатын жері ретінде қабылдануымен қатар таным, ақпарат, ойлау секілді ұғымдық категориялары арқылы жүзеге асатын сөйлеу тілінде отбасы, әулет мағынасында және түрлі ағымдағы ілімдер негізінде қалыптасқан мектептер мағынасында қолданылады. Сонымен қатар, 门-ның мағынасының үздіксіз кеңеюі тек отбасы, әулет мағынасын білдірумен шектелмей, сол әулеттің немесе сол отбасының мүшелерін жалпылай меңзейтін мағына үстейді деп топшылауымызға да негіз бар. 门 иероглифінің сөзжасамдық қабілетін құрылымын саралаған ғалымдардың еңбегіне сүйенсек, оның анықтауыштық байланыс (қабысу) арқылы сөз жасай алатынын байқаймыз: жоғарыда келтірілген 豪门 (тура: салтанатты есік, ауыс: ақсүйек әулеті); 男女娶嫁, 不结高门 дегендегі 高门 (тура: биік есік, ауыс: беделді әулет). Олай болса ойымызға арқау болатын субъектіге қатысты зат есімдердің соңынан тіркесіп келіп, көптік мағынаны білдіретін 们 жұрнағы қайдан келді? деген заңды сұраққа жауапты осы жерден іздегіміз келеді. Мәселен, 我们 біз, 你们 сендер, 她们 олар, 老师们 мұғалімдер, 同学们 студенттер

деген сөздердегі 们 қазіргі қытай тілінде көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ ретінде қарастырылады. Ал бұл сөздер алғашында 我 们 – менің әулетім, отбасым, 你 们 – сенің әулетің, отбасың, 他 们 – оның әулеті, оның отбасы деген мағыналарда қолданылған деп топшылауға жоғарыда айтылған 们 сөзінің сөзжасамдық құрылымы, семантикасы және танымдық қалыптасқан ұғымы тұрғысынан да теріс кетпейді деп айта аламыз. Сөз мағынасының үздіксіз өзгеріп, дамуы тіл табиғатына тән құбылыс екенін ескерсек, 我 们 менің әулетім, отбасым, 你 们 сенің әулетің, отбасың, 他 们 оның әулеті сөздеріндегі 们 сол әулеттегі немесе отбасындағы отбасы мүшелерін жалпылап меңзейтінін жоғарыда айтқанбыз. Олай болса, 我 们 біздің отбасымыз, яғни үйдегі барлық адамдар, 你 们 сендердің әулеттің адамдары деген жалпылау мағынасы болар еді. Уақыт өте келе 们-ның 我 们 секілді сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптік грамматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын, грамматикалық сипатқа ауысу үдерісінен өткенін байқауға болады.

Бұл жерде 们 иероглифі мен 们 иероглифі ұқсамайды, мағынасы да бөлек. Бұларды қалай байланыстыруға болады деген сұрақ туындауы әбден мүмкін.

Қытай иероглифтері сызықтардан (таяқшалардан) құралады. Олар жай және күрделі сызықтар болып бөлінеді: 上, 十, 口. Ал, күрделі сызықтар қиындатылған сызықтардан құралады. Иероглифтердің мұндай маңызды бөліктері графемалар деп аталады. Графемалардың көп бөлігі жеке иероглифтер ретінде (目, 日, 月) және күрделі иероглифтың құраушы бөлігі ретінде де қолданылуы мүмкін. Кілттер көп жағдайда иероглифтердің тақырыптық жіктеушісі не топтастырушысы ретінде көрінеді.

Фоноидеографикалық сызықтар қытай жазбасындағы бір топ белгілерді құрайды. Бұл топтағы иероглифтер екі бөліктен құралады. Оның бірі – семантикалық кілт. Ол иероглифтың мағыналық жағынан жақын, заттар мен құбылыстардың класстарын білдіретін белгілер тобына кіретіндігін көрсетеді. Мысалы, жүрекке қатысты кілт (心字底) адамдардың сезімдері мен уайым-қайғыларын білдереді. Олардың қатарына келесі иероглифтар кіреді: 思 (ойлау), 想 (сағыну), 念 (долдану), 怒 (ашулану), 恐 (қорқу), 悲 (қайғылы), 愁 (тұнжырау) және т.б. Тілге қатысты кілт (言字旁) тілге, сөйлеу әрекетіне байланысты мағыналарды бірдіреді. Олардың қатарына мына иероглифтер кіреді: 语 (тіл), 说 (сөйлеу), 话 (сөз), 讨 (талқылау), 议 (кеңесу), 记 (еске сақтау): бұл иероглифтің жасалуының семантикалық негізі біреудің айтқан сөзін есіне сақтап алу. Сол себепті тілге қатысты кілт қолданылғанын

межелей аламыз), 讲 (айту), 词 (сөз), 译 (аудару) және т.б. Екінші бөлігі – фонетикалық көрсеткіш немесе фонетик деген атауға ие дыбыстық бөлігі. Ол фоноидеограмманың оқылуын көрсетеді. Қытай тілінде графема 偏旁 pīanpang, кілт 部首 деп аталады.

们 иероглифінің кілті 人 (адам), 单立人 адамға қатысты кілт 亻 адамға байланысты иероглифтерде жиі кездеседі. Мысалы: 你 (сен), 他 (ол), 仁 (қайырымдылық). 亻-ның мағынасының үздіксіз кеңеюі тек «отбасы», «әулет» мағынасын білдірумен шектелмей, сол әулеттің немесе сол отбасының мүшелерін жалпылай меңзейтін мағына үстей бастауымен қатар қытай иероглифтерінің ішкі заңдылығына сәйкес, оған 人 (адам), адамға қатысты кілт 亻 қосылып жазылуы қытай иероглифінің жасалу заңдылығына сай құбылыс деуге болады.

Қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрін диахрондық тұрғыдан қарастыра отырып, біз сөз етіп отырған 们-нің жұрнақ ретінде грамматикалық қызметінің қалыптасу үдерісіне көз жүгіртсек, бірнеше даму кезеңдерінен өткенін байқаймыз. Ғалым Дүң Шяңдоң қытай тіліндегі бірінші жақ есімдіктерінің көпше түрде ұсынылуының жалпы даму контекстін төрт даму кезеңіне жинақтаған: 1) жеке және көпше гомоморфты кезең; 2) лексикалық өрнектелу кезеңі; 3) морфологиялық кезең; 4) морфологиялық таңбалау кезеңі. Ежелгі қытай тілінде, яғни бірінші кезеңде есімдіктер жекеше және көпше тұлғада көрінбеген. Демек бір буынды 我, 汝 (你), 耳 сөздері (ежелгі қытай тілінде көмекші сөз 罢了) және 吾 (我мен, 我们 біз) есімдігі дербес күйде жекеше және көпше мағынаның грамматикалық көрсеткіші болған. Олардың жекеше немесе көпше мағына білдіретіндігін формасына қарай емес, тек сөйлемнің мағынасына қарай анықтауға болады. Бұл көне қытай тілінің типтік оқшауланған тіл болуымен және оның грамматикалық-лексикалық жүйесінің жақсы дамымағанымен байланысты болса керек [13, 47 б.]. Ежелгі қытай тілінде айтылудың белгілі бір ішкі бұрмалау формалары бар. Бұл кезеңде 们 жекеше және көпше түрінің арасындағы айырмашылықты айтылымның ішкі иірімдері мен бұрмалары арқылы білдіре ме, жоқ па? ол жағы анық емес. Оның себебі, қытай жазуы сипаты идеографиялық жазу болғандығынан. Екінші кезең, яғни лексикалық өрнектелу кезеңінде есім сөздерінен кейін лексикалық мағынасы көптік сан мөлшер мағынаны үстейтін, 仨 (бір тектес, бір типтегі адамдар), 辈 (ұрпақ, әулеттегі жолы тең ұрпақтар), 等 (қатарлы), 曹 (ұрпақ, әулеттегі жолы тең ұрпақтар) секілді қосымша компоненттер қосылып қолданыла бастады. Бұл сөздер қазіргі қытай тіліндегі көптік мағына беретін 们 жұрнағынан лексикалық мағынасы бар негізгі сөз болуымен ерекшеленеді. Есім сөздерінен кейін 仨 chái, 辈 bèi, 等 děng,

曹, 属 қатарлы сөздердің қойылу қойылмауы есім сөздерінің жекеше не көпше мағынада болуын анықтауда үлкен қызмет атқара бастады. Мынадай формуламен өрнектеуге болады: (Есім сөзі + көптік мағыналы сөз = есімдіктің көпше түрі) 我曹言愿自杀。(汉书. 霍光传) (Есімдік 我 ‘мен’ + көптік мағыналы сөз 曹 = есімдіктің көпше түрі ‘біз’ 我曹) 如此则太后心安, 君等幸得脱祸矣。(Есімдік 君 + көптік мағыналы сөз 等 (тағы басқа) = есімдіктің көпше түрі ‘біз’ 我曹) (史记. 吕太后本纪) (бұлай болғанда патша анасының көңілі жайланып, уәзірлер бағына орай пәледен аулақ болар еді). Үшінші кезең морфологиялық кезеңде бірінші жақ есімдіктерінен кейін 弭mǐ, 弥mí, 伟wěi қосымшалары келіп, көпше түрін білдіретін мысалдар көптеп кездесе бастады. Бұл қолданыстар есімдіктердің көпше түрде айтылуының лексикалық тәсілден грамматикалық тәсілге ауыса бастағанын байқауға болады. Өйткені бұл сөздердің лексикалық мағыналарының көпше мағынамен ешқандай байланысы жоқ. Тек олар арқылы есімдікке көпше грамматикалық мағына үстейтін болған.

Бұл қазіргі қытай тіліндегі 们 жұрнағының қолданылуына өте сәйкес келеді. Дегенмен бұл кезеңде алдыңғы кезеңде қолданыста болған лексикалық тәсіл де қатар қолданылғанын кейбір әдебиеттерден байқауға болады. (бұл жерде қарастырған тақырыбымызға байланысты қысқаша ғана шолу жасадық). Сун династиясы дәуіріне 满(mǎn), 瞒(mán), 门(mén), 们(men) сияқты көпше тұлғалар әдебиеттерде көптеп қолданылған. Бұдан біз осы кезеңде морфологиялық тәсіл басым орынға шыққандығын көре аламыз. 满mǎn, 瞒mán, 门mén, 们men бұл төрт иероглифтің есімдікпен тіркесіп келгендегі мағынасы бір. Яғни олар есімдіктен кейін келіп, бұрынғы лексикалық мағыналары солғындап, есімдіктің көпше түрін білдірді. Ежелгі қытай жерінде түрлі ұлттар мен ұлыстардың аралас қоныстанғанын, уақыт пен кеңістіктің өзгеруімен кейбір ұлттардың өз тілін жоғалтып, қытай ұлтына сіңіп кетіп отырғанын ескерсек, мұндай дыбыстық айырмашылықтар (mǎn, mén), тілдердің бір-біріне әсер етуінен деп пайымдай аламыз. Морфологиялық таңбалау кезеңі. Юань патшалығы тұсында (қытайды моңғолдар билеген уақыт) есімдіктің көпше түрі ретінде 我每wǒmēi, 我们wǒmen есімдігінің орынын басып, әдебиеттерде қолданылуы басым болды. Бұның себебі, солтүстік пен оңтүстік мандарині арасындағы тілдік айырмашылықтарға байланысты. Сонымен бірге, Юань дәуіріндегі моңғол тіліндегі аударма үрдісіне байланысты қытай тіліндегі аудармаға моңғол тілінің әсері тиіп, адамдар 每-дың моңғол тілінің көпше жалғауына аударған. Сондықтан бұл уақытта 每 тек есімдіктен кейін ғана қолданыла бермейді, есімдіктерден басқа заттардың аттарына қатысты да қолданыла алатын

болған. Мысалы: 两个汉子把驴骡们喂的好着。 Екі ер адам есектерді жақсы тамақтандырды (朴事通 176) 一冬里这头口们勾吃了。 Бұл малдар бір қыс жеуге жетеді (朴事通177) 你写与我告子, 各处桥上角头们贴去。 Сіз маған жазасыз, оны барлық жердегі көпірлерге іліңіз (朴事通370). Бұл қолданысты Хыбейдегі кейбір диалектілерде және қазіргі басқа жерлерде де кездестіруге болады [李行建, 河北方言词汇编, 北京, 商务印书馆, 1995年, 637]. Мысалы: 书们 кітаптар, 桌子们 үстелдер, 椅子们 орындықтар, 鸭子们 үйректер. Көптік жалғау ретіндегі 每 жоғарыдағы қолданыс арқылы қолданыс аясы кеңіп, бекемделе түсті. Юань және Мэн режимінің күйреуімен Мин династиясындағы 我们(wǒmen) қайтадан 每-дың орнын басып, әдеби шығармалардағы негізгі қолданыс болды. Осы кезде 我们 бірінші жақ көпше есімдігі ретінде қолданылуы орнықты. Оның негізгі қолданыс формуласы: А) есімдіктер + 们men → көптік мағынасы, В) зат есім (адамдарға қатысты) + 们men → көптік мағынасы. Бұл 们-ның морфологиялық сипатқа өту үдерісі аяқталып, қытай тілінде көптік белгісіне айналғанын көрсетеді. Дегенмен, қазіргі қытай тілінің даму барысында 们-нің қолданыс аясы тарылды. Ол әдетте тек адамға қатысты зат есімдерге қолданылады.

Шиң Фуйдың «Гуфанпу» салыстырмалы талдауын жүзеге асыруға арналған екі үшбұрыш теориясына сәйкес, біз тұлғалық есімдік жүйесінің диахрондық дамуы қытай диалектілерінде иерархиялық түрде сақталғанын байқаймыз. Типологиялық теорияны басшылыққа ала отырып, қытай диалектілеріндегі 们 көптік белгісінің типологиялық зерттеулерін күшейткен жөн. Сонымен қатар, 们 жұрнағын жалпы тіл білімінің контекстіне қою арқылы ғана оның сипатын, дамып өзгеріп қалыптасу үдерісін нақтырақ түсінуге болады. қытай диалектілеріндегі 们 көпше белгісін зерттеу үшін біз тек типология тұрғысынан жүйелі түрде оның жасырын грамматикалық заңдылықтарын зерттей аламыз [14,111 б.].

Қорытынды

Қорытып айтқанда қытай тіліндегі көптік мағынада қолданылатын 们 жұрнағының грамматикалық белгі ретінде қалыптасуы қытай ұлтының этномәдениетінен дерек беретін мәдениет концептінің бір бөлігі болып қалыптасқан 丨 иероглифінің ауыспалы мағынасымен (отбасы, әулет) тікелей байланысты. Сонымен қатар қытай иероглифтерінің ішкі заңдылығына сәйкес, оған 人 (адам) , адамға қатысты кілт 丨 қосылып жазылуы қытай иероглифінің жасалу заңдылығына сай құбылыс деуге болады. Қытай тілінің ішкі заңдылығына сай құрылымдық синтаксистік тұрғыдан қарастырғанда да, уақыттың өтуімен 丨-ның 我们 секілді

сөздердегі айқындалушы компоненттік функциясы солғындап, сөзге көптікграмматикалық мағына үстейтін жұрнақ қызметіне ауысқандығын, грамматикалық сипатқа ауысу үдерісінен өткенін байқауға болады. Қытай тіліндегі есімдіктің көпше түрінің диахрондық даму кезеңдерін сараптай келе, бірінші жақ есімдіктің көпше түрі көптіктің қалай көрінуіне байланысты бірнеше даму үдерісінен өткенін байқаймыз. Яғни семантикалық (есімдіктің дара тұлғасы жекеше де көпше де мағынада қолданыла алатын), лексикалық жекеше және көпшенің сөздердің лексикалық мағынасына қарай ажыратылуына, одан кейін жекеше мен көпшенің морфологиялық ажыратылуына дейінгі бірқатар процестерден өтті. Іс жүзінде, барлық есімдіктер жүйелі диахрондық даму үрдісіне ие. Бұл процесс қытай тілінің кемелденуі мен қатаң грамматикалық форманы жетілдіру үрдісін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қалибекұлы Т. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. Синтаксис. –Алматы: Мерей, 2018. –218 б.

[2] Қалибекұлы Т. Қытай және қазақ тілдеріндегі фонетикалық бірліктердің салғастырмалы сипаттамасы// Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология сериясы. –Көкшетау. –2019. –№ 2. –123-130 бб.

[3] Лүй Шусяң. 们 жайында // Қытай тілінің айлық журналы. № 78 [111], 1949. – Jinan, –1-9 бб. (吕叔湘 著 《说“们”》, 国文月刊, 第78期[111], 1949年).

[4] Юан Мей. 们-ның грамматикалық мағынасы//Ян-ан университетінің ғылыми журналы (қоғамдық ғылымдар сериясы). №1. 1996. – Ян-ан. –20-23 бб. (袁梅 著 《“们”的语法意义及其实现》[J]. 延安大学学报(社会科学版), 1996年(1))

[5] Тау Жынмин. 们-ның көптік грамматикалық мағынаны білдірудегі құрылымдық үлгісі// Journal of Jiaozuo Institute of Technology (Social Sciences). №2. 2000. – Jiaozuo. –32-34 бб. (陶振民 著 《“们”表复数语法意义的结构形式》[J]. 焦作工学院学报 (社会科学版), №2, 2000)

[6] Уаң Хуаюн, Жаң Уаню. «Салалас тіркес + men» құрылымына қысқаша шолу// Linguistic Research. №3, 2001. – Taiyuan. – 63-64 бб. (汪化云, 张万有 著 《“同位短语+们”简论》[J]. 语文研究, №3, 2001)

[7] Фың Шыңли. Қытай тілінің просодиялық грамматикасы бойынша зерттеулер. – Beijing, 2005. – 512 б. (冯胜利 著 《汉语韵律语法研究》[M]. –北京: 北京大学出版社, 2005)

[8] Жаң Ишың. The selective restrictions of «N+们» and the expressive

functions of «N 们»//Zhonguo yuwen. №3. 2001. – Beijing. –201-211 pp. (张谊生 著 «N» + “们”的选择限制与“N + 们”的表义功能[J].中国语文, 2001 (3).)

[9] Ōta Tatsuo. Қытай тілінің тарихи грамматикасы (Аударғандар: Jiang Shaoyu, Xu Changhua). – Бейжің, 2003, 406 б. (太田辰夫 著 中国语历史文法[M]. 蒋绍愚, 徐昌华译. –北京: 北京大学出版社, 2003)

[10] Қазіргі қытай тілінің сөздігі. –Бейжің: Шаңу Иншугуан, 2012. –1790 б. (《现代汉语词典》, —北京: 商务印书馆, 第6版).

[11] Қалиұлы Б. Тіл білімінің тоғыз қыры. – Алматы, 2019. – 168 б.

[12] Жың Бо. On the «gate» in Modern Chinese// Journal of Qiqihar Junior Teachers' College. № 2, 2010. –Qiqihar. –29-30 бб. (郑博 著 《现代汉语“门”«字义项分析》, 齐齐哈尔师范高等专科学校学报. №2, 2010)

[13] Доң Шяңдоң. Қытай тіліндегі бірінші жақ есім сөзінің көптік мағынасының берілуіне хронологиялық зерттеу//Postgraduate Journal of Central China Normal University/Volume 15, № 4. –Wuhan. 2008. – 44-47 бб. (董祥冬 著 《汉语第一人称代词复数表达法的历时演变》, 华中师范大学研究生学报, 第15卷 第4期, 武汉. 2008年12月)

[14] Пың Шаухуй. Қытай тіліндегі мөлшер сөздердің қалыптасу жүйесі және көптік мағынаны білдіретін 们-ның дамуы// Journal of Hunan First Normal University. Volume 12, Issue 3. 2012. – Changsha, –109-111 бб. (彭晓辉 著 《汉语量词系统的建立与复数标记“们”的发展》, 湖南第一师范学院学报第3期, 第12卷第3期, 2012年6月)

REFERENCES

[1] Kalibekuly T. Qazirgi qytai tilining grammatikasi. Sintaksis. – Алматы: Merey, 2018. –218 б. [In Kaz.]

[2] Kalibekuly T. Qytai jane qazaq tilderindegi fonetikalyq birlikterding salgastyrmaly siptamasy// Sh.Ualihanov atindagi Kokshetau memlekettik universitetining habarshysy. Filologiya seriyasi. –Kokshetau. –2019. –№ 2. –123-130 бб. [In Kaz.]

[3] Lui Shuxiang. Shuo “men” // Chinese Monthly Magazine. –Jinan, 1949, (4). –1-9 pp. [in Chinese].

[4] Yuan Mei. “们” de yufa yici jiqi shixian // Journal of Yanan University (Social Science Edition). –№ 1. 1996. – Yanan. – 20-23 pp. [in Chinese].

[5] Tao Zhenmin. “Men” biao fu shu yufa yiyi de jiegou xingshi // Journal of Jiaozuo Institute of Technology (Social Sciences). № 2. 2000. – Jiaozuo. –32-34 pp. [in Chinese].

[6] Wang Huayou, Zhang Wanyou. “Tongwei duanyu + men” jianlun [J]. Linguistic Research. № 2. 2000. – Taiyuan. – 63-64 pp. [in Chinese].

[7] Feng Shengli. Hanyu yunlu yufa yanjiu [M]. Beijing: Peking University Press, 2005. –512 p. [in Chinese].

[8] Zhang Yisheng. The selective restrictions of «N+们» and the expressive functions of «N 们»// Studies of the Chinese Language. №3. 2001. – Beijing. –201-211 pp. [in Chinese].

[9] Ōta Tatsuo. Zhongguoyu lishi wenfa [M]. Translator: Jiang Shaoyu, Xu Changhua. – Beijing, 2003. – 316 p. [in Chinese].

[10] Xiandai hanyu cidian. –Beijing: Shangwu Yinshuguan, 2012. – 1790 p. [in Chinese].

[11] Qaliuly B. Til bilimining togyz qyry. – Almaty, 2019. – 168 p.

[12] Zheng Bo. On the «gate» in Modern Chinese//Journal of Qiqihar Junior Teachers' College. № 2, 2010. – Qiqihar. –29-30 pp. [in Chinese].

[13] Dong Xiang-dong. The Diachronic Survey on the Expression of the First Person Plural Pronoun// Postgraduate Journal of Central China Normal University. Volume 15, № 42008. –Wuhan, – 44-47 pp. [in Chinese].

[14] Peng Shaohui. Hanyu liangci xitong de jianli yu fushu biaoji «men» de fazhan //Journal of Hunan First Normal University. Volume 12, Issue 3, 2012. – Changsha. –109-111pp. [in Chinese].

ИСТОРИКО-ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОГНИТИВНАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СУФФИКСА МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА «们» КАК МОРФОЛОГИЧЕСКОГО ПОКАЗАТЕЛЯ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Турсынали Ж.¹, *Джельдыбаева Р.Б.²

¹к.ф.н., доцент КазУМО и МЯ им. Абылай хана, Алматы, Қазақстан

^{*2} к.ф.н., доцент КазУМО и МЯ им. Абылай хана, Алматы, Қазақстан

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

^{*2}e-mail.ru: nawrao@mail.ru1

Аннотация. В статье рассматривается образование суффикса 们 как морфологического показателя грамматического значения множественного числа китайского языка с синтаксически-семантической и когнитивной точки зрения, ставится задача определить связь суффикса 们 с иероглифом 们 men.

Согласно фиксированной грамматической структуре и типологическим особенностям китайского языка, слова в китайском языке не имеют таких грамматических форм, как множественное число, время, падеж, причастие, только суффикс 们, находясь после существительных, означает множественное число.

В китайском языке суффикс 们 имеет грамматическое значение множественности. Однако это не общее явление, суффикс придает множественное грамматическое значение лишь после существительных и существительных, обозначающих человека. Лингвисты приводят

различные аргументы в пользу того, как это явление развилось в китайском языке, слова которого не поддаются личностным изменениям.

Задача данной статьи заключается в доказательстве образования суффикса 们 путем научного сопоставления и противопоставления, путем анализа процесса перехода суффикса 们 в функцию суффикса, придающего слову множественное грамматическое значение, учитывая множественную форму китайского языка.

Метонимия послужила основой для сравнения значений слова «шанырак» (символ дома, домашнего очага, продолжения рода) и переносного значения иероглифа «们»(дверь), который является частью концепта этнокультуры китайского народа. Основываясь на принципе общего языкознания, в соответствии с которым значения слов постоянно развиваются и расширяются, можно установить, что указанный иероглиф называет членов семьи в одной династии или семье. Авторы попытались в данной работе аргументировать, что функция определенного компонента 们 в таких словах, как 我们, ослабляется и переходит на функцию суффикса, добавляющего слову грамматическое значение множественного числа.

Результаты данного исследования могут быть использованы при изучении языка, распознавании и углубленном изучении китайской и казахской культуры.

Ключевые слова: китайский язык, семантика, синтаксис, морфология, суффикс 们, грамматика, иероглифы 们, этнокультурный, когнитивный.

HISTORICAL ETHNO-CULTURAL COGNITIVE BASIS OF PLURAL FORMATION IN MODERN CHINESE AS A MORPHOLOGICAL INDICATOR

Tursynali Zh.¹, *Jeldybayeva R.B.²

¹Candidate of Philological Sciences Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan

²Candidate of Philological Sciences Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan

¹e-mail.ru: Jazen_25@hotmail.com

²e-mail.ru: nawrao@mail.ru

Abstract. The article deals with the formation of the suffix 们 as a morphological indicator of the grammatical meaning of the plural of the Chinese language from a syntactically-semantic and cognitive point of view, to determine the relationship of the suffix 们 with the hieroglyph 们 men.

According to the typological features of the Chinese language, words do not have such grammatical forms as plural, number, participle, tense, case,

only the suffix 们 means plural after nouns related to the subject.

In Chinese, the suffix 们 has a plural grammatical meaning. However, this is not a general phenomenon, it only gives a plural grammatical meaning after nouns and nouns denoting a person. Linguists offer various arguments for how this phenomenon has evolved for Chinese, whose words do not change personality changes. The article aims to prove the formation of the suffix 们 by scientific comparison and opposition by analyzing the process of the transition of the suffix 们 into the function of a suffix that gives the word a plural grammatical meaning, given the plural form of the Chinese language.

The method of metonymy was served as the basis for comparing the words «shanyrak» (a symbol of home, hearth, procreation) and the figurative meaning of the hieroglyph «门» (door), which is part of the concept of the ethnic culture of the Chinese nation. Based on the principle of general linguistics, which is constantly evolving and expanding the meaning of words, it refers to family members in the same dynasty or family. The author tried to prove that the function of a certain component 门 in such words as 家门 is weakened and transferred to the function of a suffix that adds a plural grammatical meaning to the word.

As a result of the study, this article can be used in the study of language, recognition and in-depth study of Chinese and Kazakh culture.

Keywords: Chinese language, semantics, syntax, morphology, suffix 们, grammar, hieroglyphs 门, ethno-cultural, cognitive.

Статья поступила 26.01.2022

УДК 811.111-26

МРНТИ 16.21.55

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.019

ПРОВОКАЦИОННАЯ ЛЕКСИКА ШОКТЕЙМЕНТА КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ РЕЙТИНГА НОВОСТЕЙ В ЭПОХУ ПОСТМОДЕРНИЗМА

*Федорова М.А.¹, Шевякова Т.В.²

^{*1}Докторант 3 курса КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

²Д.ф.н., профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

^{*1}email: fedorova.m.a@inbox.ru

²email: david-sec@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется актуальная проблема современного развития СМИ, связанная с использованием деструктивных технологий для повышения рейтингов изданий. Целью статьи является

изучение провокационной лексики шоктеймента как средства повышения рейтинга новостей в эпоху постмодернизма на примере 200 материалов британских СМИ (статьи в “The Mirror”, “The Guardian”, “The Times”, “Daily Express” и других изданиях за 2021 г). Научная и практическая значимость исследования заключаются во вкладе авторов статьи в развитие научных знаний по данной проблематике, а также теории и практике медийного дискурса и массовой коммуникации в целом.

Методология исследования основана на использовании специальных методов: лингвистического, лингвокультурологического анализа текстов британских СМИ, контекстного анализа использования технологии шоктеймента в новостных материалах, сбора, обобщения и анализа информации из лексикографических источников с элементами шоктеймента. В результате проведенного исследования авторы приходят к выводу о том, что подавляющее большинство материалов британских СМИ (90%) содержит специфические языковые элементы шоктеймента в целях повышения рейтинга изданий, которые деструктивно влияют на массовое сознание, но решают задачу максимального вовлечения читателей. Ценность проведенного исследования заключается и в том, что авторы сделали прогноз относительно будущего развития ситуации: технология шоктеймента будет развиваться и становиться более жесткой и грубой, что обусловлено нестабильной системой международных отношений и отсутствием глобального регулирования деятельности СМИ

Ключевые слова: постмодернизм, новостные материалы, рейтинги СМИ, британские издания, провокационная лексика, медиатизация, цифровизация, шоктеймент.

Основные положения

Исследованием особенностей постмодернизма занимаются многие ученые. В частности, В.М. Дианова пишет о том, что данное понятие отражает структурно похожие явления в глобальной социальной и культурной жизни второй половины XX в. – начале XXI вв [1]. В эпоху постмодернизма новости стали создаваться и распространяться на других, новых принципах, которые обусловлены процессами глобализации и стремительным развитием высоких технологий. Проблематику формирования и современной трансформации глобального медиапространства под воздействием цифровизации исследовал Дж. Зингер, который пришел к выводу о том, что современное цифровое медиапространство опирается на принцип индивидуализации, стремясь формулировать информационные послы таким образом, чтобы они находили живой отклик у каждого читателя, как будто автор новостного материала обращается непосредственно к нему, поднимая актуальную для него тему.

Другая группа ученых, к числу которых можно отнести, в частности, Б.О. Исабаева и А.Т. Бакытову, полагает, что медиапространство как разноуровневая система СМИ обеспечивает поступательное формирование максимально избирательного, динамичного и инновационного взаимодействия людей в обществе, что свидетельствует о наличии в обществе индивидуальной и групповой культуры медиапотребления традиционных и новых медиа [2, с.3]. Традиционные СМИ способны обеспечить себе интерактивность, но их невозможно отнести к «новым медиа», если они не имеют цифрового формата. Именно благодаря интерактивности «новых медиа» устраняются классические различия между автором и потребителем информации, поскольку они могут меняться ролями вследствие своей гибкости, а также становиться соавторами. Сегодня целевая аудитория не является просто потребителем, а сама активно занимается производством и обменом между собой различных сообщений. Целевая аудитория стала активной частью медиапространства, тогда как раньше она была полностью пассивна и только воспринимала передаваемые ей сообщения. В эпоху постмодернизма традиционная журналистика стала дополняться применением современных технологий, изменивших не просто сами медиаплатформы, но и основы формирования сообщений в СМИ. Современные медиа давно стали неотъемлемой частью жизни людей. Средства массовой коммуникации уже не просто оказывают влияние на жизнедеятельность человека, но и создают конкретные медиамнения относительно определенных явлений и событий. Медиа настолько проникли в повседневную жизнь, что все остальные социальные процессы стали рассматриваться через призму медиапространства, включающего так называемые новые медиа. Данное явление современной реальности ученые именуют «медиатизацией».

Изучением проблематики повышения рейтингов новостей современных СМИ занимаются такие исследователи, как С. Соммер и Л. Марти. Данные ученые отмечают, что большое значение в этом процессе имеет возможность привлечения к публикуемым новостным материалам максимально широкой аудитории и удержание внимания людей максимально долго, в том числе той части аудитории, которая обычно не проявляет интерес к информации, распространяемой определенными изданиями. Для этого используется широкий спектр специальных журналистских средств и приемов: цифры в заголовках, эмоционально-оценочная лексика, клише или микроштампы, цитаты, заголовки, интригующие читателя, трансформация фразеологизмов, неологизмы, парцелляция и т.д [4].

Существенное внимание в научно-экспертном сообществе уделяется шоктейменту. Так, А.С. Мелехова и С.А. Автономова пишут о том, что шоктеймент является весьма популярным средством повышения рейтинга и нагнетания страха в обществе. Наиболее популярный жанр в

СМИ – это новости, в которых сегодня практикуется полное отрицание общепринятых человеческих норм этики и игнорируются мировые законы информирования населения. Шоктеймент является категорией новостей и заголовков, где может быть представлена ненормативная лексика, провокационные выражения, эпатаж, абсурдные фразы и другие средства в целях обеспечения психологической близости к читателю и нагнетания страха и неопределенности будущего [5]. По мнению Пацыба В.И., сегодня ненормативная, или же обсценная лексика, используемая СМИ, служит инструментом для выражения эмоций (зачастую негативных), демонстративной агрессии, обиды, недовольства. Такая «яркая лексика» привлекает к себе внимание читателя, а также выполняет функцию протеста против существующих правил и норм в обществе [6]. В эпоху постмодернизма читатели постоянно испытывают на себе эксперименты со стороны СМИ с манипулированием массовым сознанием, основанные на демонстрации или словесном описании насилия, ужаса, негатива на первых полосах изданий. Заметим, что все это является признаками негативного воздействия СМИ и применяемых ими технологий на духовно-нравственное и психологическое состояние целевой аудитории. В итоге читатели получают искаженную картину мира, которая специально создается журналистами в рамках редакционной политики изданий в целях повышения рейтингов последних, а также запугивания людей, подталкивания их к моделированию в своей жизни аналогичных ситуаций, культивированию своих самых худших психологических проявлений. Другие же ученые отмечают, что преобладание эмоционально насыщенных сообщений в СМИ приводит к устойчивым эмоциональным реакциям целевой аудитории. Широкое распространение шоктеймента как средства повышения рейтинга новостей в эпоху постмодернизма формирует образ реальности как очень опасной. Негативное информационное воздействие способно вызывать фобии, а также повышение уровня тревожности личности. Важно заметить, что шоктеймент был разработан в странах Запада, в настоящее время специфику использования данного инструмента изучают многие известные специалисты.

Введение

Актуальность статьи не вызывает сомнений, поскольку в современных условиях постмодернизма процессы глобализации и цифровизации привели к стремительному развитию высоких технологий, началась трансформация медиапространства. Сегодня СМИ практически беспрепятственно оказывают влияние на массовое сознание граждан большинства стран мира. Характерной особенностью данного процесса является глобальная система рейтингов СМИ. Влиятельные издания получили возможность увеличивать свое финансирование, получать доходы от рекламы и т.д. Медиа ресурсы как частные компании

заинтересованы в максимальной прибыли, поэтому в погоне за высокими рейтингами они применяют все возможные средства для привлечения широкой аудитории. Одним из таких современных средств является технология шоктеймента, когда журналисты, используя ненормативную лексику, различные лингвистические приемы такие, как провокационные выражения, эпатаж, абсурдные фразы, обеспечивают психологическое воздействие на читателей. В настоящее время, к сожалению, отрицательное воздействие шоктеймента практически не исследуется, особенно в контексте современных событий, связанных с пандемией коронавируса и другими актуальными политическими проблемами. В научных работах не представлено также предложений, каким образом можно исключить или существенно снизить деструктивное влияние шоктеймента на здоровье читателей, воспитывающее в людях низменные качества и вызывающее чувство незащищенности, враждебности и несправедливости окружающего мира. В настоящем исследовании на примерах материалов британских СМИ анализируется сложившаяся ситуация, выявляются лингвистические средства, приемы, механизм действия шоктеймента, определяется степень распространения этой технологии в СМИ, а также разрабатываются конкретные предложения по улучшению ситуации в перспективе (в долгосрочном периоде).

Материалы и методы

Данное исследование проводится на основе материалов британской качественной прессы за 2021 г., в частности, таких изданий, как "The Mirror", "The Guardian", "The Times", "Daily Express" и других. В произвольной выборке представлено 200 новостных статей. В исследовании были поставлены следующие вопросы: 1. Представлены ли средства шоктеймента в выборке? 2. Какое влияние оказывает шоктеймент в британских новостях на целевую аудиторию? 3. Каковы перспективы использования в новостных материалах шоктеймента? 4. Какие лингвистические приемы используются в шоктейменте?

Гипотеза исследования состоит в предположении, что подавляющее большинство материалов британских СМИ содержит специфические лексические элементы шоктеймента в целях повышения рейтинга изданий, которые деструктивно влияют на массовое сознание, но решают задачу максимального вовлечения читателей. При этом в обозримом будущем технология шоктеймента будет развиваться и становиться более жесткой и грубой, что обусловлено нестабильной системой международных отношений и отсутствием глобального регулирования деятельности СМИ.

Этапы исследования: 1) сбор материалов британских СМИ (произвольная выборка 200 статей за 2021 г.); 2) анализ выборки на предмет выявления средств, лингвистических приемов шоктеймента; 3) анализ воздействия выявленных средств шоктеймента на массовое

сознание; 4) обобщение и анализ результатов исследования. При написании статьи используются специальные методы исследования: лингвистический анализ, лингвокультурологический анализ текстов британских СМИ, контекстный анализ шоктеймента в новостных материалах, сбор, обобщение и анализ информации об элементах шоктеймента из лексикографических источников, изучение контекстуального применения лексических репрезентантов данной технологии в новостях. В ходе анализа фактического материала нами применяются также общенаучные методы исследования: индукция, дедукция, системный анализ, абстрагирование и прогнозирование. В результате проведенного исследования выдвинутая выше гипотеза полностью подтвердилась. Мы также пришли к выводу о том, что отказ СМИ от шоктеймента может произойти только после официального провозглашения нового многополярного мирового порядка и принятия в будущем на глобальном уровне универсального комплекса мер, запрещающая СМИ использовать деструктивные манипулятивные приемы, средства, технологии, а также в результате финансирования научных исследований, ведущих к разработке информационных технологий, позволяющих решать рейтинговые задачи без вреда для здоровья людей.

Результаты и обсуждение

В рамках настоящего исследования было проанализировано 200 новостных материалов из британских газет *“The Mirror”*, *“The Guardian”*, *“The Times”*, *“Daily Express”* и других. В результате лингвокультурологического анализа удалось установить, что 90% из произвольной выборки данных материалов СМИ содержат средства шоктеймента разной степени интенсивности (провокационности). Полагаем, что это обусловлено степенью актуальности новостей. Наиболее жесткий шоктеймент мы выявили при освещении изданиями событий, которые больше всего беспокоят людей: мировая пандемия коронавируса, газовый конфликт Европы и России, вооружение Украины, а также многих других актуальных тем, в том числе внутренних британских.

Рассмотрим некоторые характерные примеры. На британском интернет портале *“Daily Express”* вышла новость *«’F*** Joe Biden!’ Damning chant against US president soars to top of iTunes chart»* (*Daily Express*, 2021) («К черту Джо Байдена!» Проклятие против президента США взлетает на вершину чарта iTunes») [7]. В данном примере обнаруживается ненормативная лексика. Для обозначения продуманного эффекта шоктеймента редакторы используют нецензурную лексику, которая в настоящее время является нормой для европейских информационных порталов. Увидев данный заголовок, читатель, несомненно, будет смущен, растерян и захочет кликнуть на заголовок, чтобы увидеть текст статьи, который также наполнен

нецензурной лексикой: «F*** Joe Biden», ‘s**t», «f*** him» и т.д. Авторы статей используют нецензурные слова (негативы), так как они, бесспорно, являются эпатажными, и такой жесткий прием заставляет читателя испытывать яркие эмоции (будь они положительными или же отрицательными). Все эти элементы выполняют аттрактивную (англ. «attract» – «привлекательный») функцию, оказывая непосредственное влияние на сознание читателя. На информационном портале *"The Guardian"* размещена статья *"From the royals to the Roys, why do siblings fall out so seriously?"* («От членов королевской семьи до Роев, почему братья и сестры так серьезно ссорятся?») [8], в заголовке которой нет ничего предосудительного, но, открыв статью, читатель сразу обращает внимание на то, насколько она переполнена ненормативной лексикой: *"He's got a f***ing younger brother shooting his f***ing mouth off with sh*t that is just so unnecessary," he noted with characteristic restraint earlier this year.*, *"You wanna do good things?". "Be a f***ing nurse"*. Но самое неожиданное – все эти слова в оригинальном тексте статьи даны без звездочек, что вызывает еще больший шок, чем эти же слова, но со звездочками. И в постмодернистскую эпоху читатель столкнется со множеством таких статей, потому что сейчас наблюдается ярко выраженная тенденция ко всему «трушному». По словам некоторых редакторов информационных порталов, не следует использовать звездочки, которые являются всего лишь отговоркой, а следует быть правдивыми со своими читателями несмотря на то, что их реакция может быть шоковой.

В британской газете *"The Mirror"* вышла новость под заголовком: *"Boris Johnson risking more Covid deaths by ignoring call for return of masks"* (The Mirror, 2021) («Борис Джонсон рискует увеличить смертность от COVID, игнорируя призывы вернуть маски») [9]. Заголовок наглядно демонстрирует, что издание намеренно давит читателям на «большую мозоль» по поводу возрастающей в стране смертности от вируса, настойчиво пытаясь связать ее с безответственным поведением отдельных высокопоставленных лиц. Использованием такой лексики как *risk, deaths, ignoring* автор статьи пытаются убедить население Великобритании в необходимости носить маски (подразумевается, что читатели не захотят быть виновными в дальнейшем распространении коронавируса и вести себя как Борис Джонсон). Однако шоктеймент в данном новостном материале заголовком не ограничивается. В тексте статьи обращает на себя внимание фраза: *"Complacent and incompetent, Boris Johnson..."* («Самодовольный и некомпетентный Борис Джонсон»). С помощью прилагательных *complacent and incompetent* автор статьи решает задачу формирования негативного образа своего премьер-министра. Лингвистические приемы воздействия – убеждение, многовариантность истолкования являются одними из основных характеристик шоктеймента. У читателя, который недостаточно

осведомлен о деятельности и личных качествах премьер-министра Великобритании, может сформироваться негативный образ политика. Также в данной статье излагается следующее утверждение: “*With daily infection rates topping 50,000 for the first time since July across the UK, fears are heightening that an underpowered booster jab programme is failing to keep up*” («С учетом того, что ежедневное количество инфицированных с июля в Великобритании превышает 50 000 человек, усиливаются опасения, что программа бустерных инъекций недостаточно эффективна»). В данном предложении также используется лексика шоктеймента (*infection rates, fears are heightening, underpowered booster programme*), поскольку указано большое количество зараженных коронавирусом людей, при этом продемонстрирована тенденция к ухудшению ситуации и неспособность британской системы здравоохранения решить эту проблему. Вся эта лексика призвана негативно воздействовать на читателя, вызывая панические настроения, неверие в правительственные программы по улучшению эпидемиологической ситуации в стране, медицину и ревакцинацию. Далее в той же статье встречаем: “*It was the arrogance of a government that let the bodies pile up before – and is threatening to do so again*” («Правительство проявило высокомерие, которое уже привело к скоплению трупов, и вновь несет в себе такую угрозу»). Шоктеймент в данном случае обусловлен наличием таких языковых единиц, как «*the bodies pile*» («скопление трупов»), «*arrogance of a government*» («правительственное высокомерие»), «*is threatening*» («несет угрозу»).

Шоктеймент применяется и в другой британской газете “*The Guardian*” при освещении событий, связанных с пандемией COVID-19. На это, например, указывает уже заголовок одной из статей: “*Covid may have killed up to 180,000 health workers globally, WHO says*” (The Guardian, 2021) («По данным ВОЗ, Covid уже убил до 180 000 медицинских работников во всем мире») [10]. Здесь снова появляются впечатляющие целевую аудиторию цифры и применяется слово «*have killed up*» («убил»). В целом инструмент шоктеймента в новостях выглядит вполне естественно на фоне современных событий в мире, информацию о которых регулярно отслеживает население. Вместе с тем журналисты намеренно «сгущают краски» с помощью «негативной» лексики, создавая панику. Далее в этой статье вновь приводится негативная статистика, наводящая страх и ужас на читателей: “*Covid-19 has killed at least 4.9 million people since the outbreak emerged in China in December 2019, according to a tally from official sources compiled by AFP, while nearly 242 million cases have been registered*” («Covid-19 убил не меньше 4,9 миллиона человек с момента его возникновения в Китае в декабре 2019 г., согласно подсчетам из официальных источников, собранным AFP, при этом было зарегистрировано почти 242 миллиона случаев»). Возникает ситуация, когда, с одной стороны, СМИ должны информировать о

тяжелых событиях, связанных с пандемией коронавируса, а, с другой стороны, им следовало бы больше рассказывать целевой аудитории о достижениях в борьбе с инфекцией и положительных результатах вакцинации во всем мире. Однако такая редакционная политика не принесет изданиям высоких рейтингов, которые в эпоху постмодернизма имеют приоритетное значение для всех СМИ. Современные массмедиа активно борются за привлечение аудитории, увеличение количества посещений сайтов, просмотров материалов, подписок читателей и т.д. Повышение рейтингов СМИ ведет к увеличению их финансирования и дополнительным доходам от рекламы в них. Вместе с тем проведенное нами исследование не выявило прямой закономерности между высокими рейтингами британских изданий и частотой использования в них шоктеймента. Полагаем, что это обусловлено стремлением абсолютно всех (даже малоизвестных) СМИ к повышению рейтинга за счет шоктеймента. В результате данный инструмент активно применяется во всем медиaprостранстве.

Британское издание *"Daily Express"* выпустило новостной материал под заголовком *"EU sent furious letter as Poland blows top over Russian 'manipulation' on global gas"* (Paul, 2021) («Польша негодует из-за российских газовых «махинаций» и направляет гневное письмо в ЕС») [11]. В статье утверждается, что *"Poland has seen supplies of gas transiting through its pipeline significantly decrease. It has come as result of Vladimir Putin's gas squeeze on Europe as he awaits the approval of the Nord Stream 2 pipeline"* («Объемы газовых потоков, транзитом идущих через Польшу, существенно снизились. Это стало результатом действий Владимира Путина, который при помощи газовых поставок оказывает давление на Европу, добиваясь от нее сертификации газопровода «Северный поток – 2»). В данном материале также обнаруживается шоктеймент, поскольку проблематика энергетических отношений Европы с Россией является очень чувствительной для британцев. При этом издание пишет о «махинациях» со стороны России, обвиняя лично Президента РФ В.В. Путина в существующем газовом кризисе. Иными словами, автор статьи *"Daily Express"* с помощью таких лексических выражений, как *significantly decrease (существенно снизилось)*, *as result of Vladimir Putin's (в результате действий В. Путина, gas squeeze on Europe («газовое давление» на Европу)* преподносит новость как заведомо нечестные, манипулятивные и корыстные действия В.В. Путина и России в целом. Использование такой оценочной лексики и тенденциозных суждений заведомо направлено на то, чтобы привлечь внимание читателей провокационным заголовком на актуальную тему и вызвать негодование и возмущение целевой аудитории от статьи в целом.

В газете *"The Times"* опубликована провокационная, основанная на технологии шоктеймента, статья под заголовком *"Britain in talks to sell missiles in first arms deal with Ukraine"* (Brown, 2021)

(«Британия впервые ведет переговоры с Украиной о продаже ракет») [12]. Вооружение Украины со стороны Великобритании не может не беспокоить британцев, поскольку такими действиями создается угроза военного конфликта с участием их страны. При этом издание отмечает, что *“Britain is in discussions with Ukraine to sell it weapons for the first time amid concerns that Russia could exploit the gas crisis to seize territory”* («Великобритания впервые в истории ведет переговоры с Украиной о продаже оружия. Это происходит на фоне опасений, что Россия может воспользоваться газовым кризисом для захвата территории»). Фразы *«for the first time»* («впервые в истории»), *«sell weapons»* («продажа оружия»), *«seize territory»* («захват территории») носят явно провокационный характер и создают атмосферу напряжения в обществе, привлекая внимание к новостному материалу и повышая тем самым рейтинг издания. Шоктеймент был выявлен нами в подавляющем большинстве проанализированных материалов британских СМИ случайной выборки, что указывает на стремительное развитие и активное применение данной технологии в медиaprостранстве. Представляется, что в обозримом будущем шоктеймент будет использоваться еще чаще и жестче, поскольку серьезных кризисных явлений в мире становится все больше, а управлять общественным мнением и повышать рейтинги СМИ будут все интенсивнее и масштабнее.

Заключение

Проведенный нами анализ 200 новостных материалов британских СМИ (*“The Mirror”*, *“The Guardian”*, *“The Times”*, *“Daily Express”* и других) наглядно показал, что шоктеймент и его провокационная лексика прочно вошли в арсенал современных медийных технологий в целях повышения рейтингов изданий, позволяющих привлекать финансирование и формировать дополнительный доход от рекламы. На наш взгляд, в условиях нестабильной системы международных отношений, когда почти каждый день происходят тревожные и неоднозначные события, лексика шоктеймента будет становиться жестче. Вместе с тем использование провокационной, манипуляторной, шокирующей, нецензурной лексики может негативно отражаться на массовом сознании и приводить к психологическим и даже психическим отклонениям у людей, вызванным тревогой за свое будущее и ощущением тотальной несправедливости, жестокости и безысходности. Полагаем, что ситуация может измениться только после официального провозглашения нового многополярного мирового порядка и принятия в будущем на глобальном уровне универсального комплекса мер, запрещающая СМИ использовать деструктивные манипулятивные технологии, а также в результате финансирования научных исследований, ведущих к разработке информационных технологий, позволяющих решать рейтинговые задачи без использования жесткой, провокационной лексики шоктеймента

ЛИТЕРАТУРА

[1] Дианова В.М. Постмодернизм как феномен культуры. Введение в культурологию – СПб.: СПбГУ, 2013. – С. 123–131.

[2] Исабаев Б.О. Современные тенденции политических коммуникаций в сфере СМИ в Республике Казахстан // Открытое образование, 2011. – №2-2. – С. 148–152.

[3] Бакытова А.Т. Автор постов в социальных сетях как один из основных поставщиков информации в Казахстане // Вестник Инновационного Евразийского университета: Журналистика, 2019. – № 3. – С. 41–48.

[4] Sommer C. & Marty L. The role of media brands in media planning. *Journal of Media Business Studies*. Vol. 12, 2015. – Issue 3. – 184-193 pp.

[5] Мелехова А.С., Автономова С.А. Инновационные технологии и новые медиа // Инновации и инвестиции, 2020. – №11 – С.18–24.

[6] Пацыба В.И. Взаимосвязь склонности к ненормативному речевому поведению и ценностных ориентаций личности // Автореферат, 2010. – С 18–19.

[7] F*** Joe Biden!' Damning chant against US president soars to top of iTunes chart. –Режим доступа: URL: <https://www.express.co.uk/news/world/1508309/anti-joe-biden-chant-let-s-go-brandon-itunes-hip-hop-chart-Loza-Alexander-latest-news-vn> – (дата обращения 10. 09. 2021)

[8] From the royals to the Roys, why do siblings fall out so seriously? - Режим доступа: URL: <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2021/oct/24/from-the-royals-to-the-roys-why-do-siblings-fall-out-so-seriously> – (дата обращения 8.08.2021)

[9] Boris Johnson risking more Covid deaths by ignoring call for return of masks. - Режим доступа: URL: <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/boris-johnson-risking-more-covid-25272931> – (дата обращения 8.10.2021)

[10] Covid may have killed up to 180,000 health workers globally, WHO says. – Режим доступа: URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/oct/22/covid-may-have-killed-up-to-180000-health-workers-globally-who-says> – (дата обращения 15.10.2021)

[11] Paul J. (2021). EU sent furious letter as Poland blows top over Russian 'manipulation' on global gas. - Режим доступа: URL: <https://www.express.co.uk/news/science/1509097/poland-russia-european-union-gazprom-nord-stream-2-kremlin-moscow-warsaw> – (дата обращения: 18.10.2021)

[12] Britain in talks to sell missiles in first arms deal with Ukraine. - Режим доступа: URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-in-talks-to-sell-missiles-in-first-arms-deal-with-ukraine-7fmddsmk> – (дата обращения 10.11.2021).

REFERENCES

[1] Dianova V.M. Postmodernizm kak fenomen kul'tury (Postmodernism as a cultural phenomenon // Introduction to cultural studies) // SPb.: SPbGU, 2013. pp. 123-131. [In Rus].

[2] Isabayev B.O. Sovremennyye tendentsii politicheskikh kommunikatsiy v sfere SMI v Respublike Kazakhstan (Modern trends in political communications in the media in the Republic of Kazakhstan) // Otkrytoye obrazovaniye, 2011. №2-2. S. 148-152. [In Rus].

[3] Bakytova A.T. Avtor postov v sotsial'nykh setyakh kak odin iz osnovnykh postavshchikov informatsii v Kazakhstane (Author of posts on social networks as one of the main providers of information in Kazakhstan) // Vestnik Innovatsionnogo Yevraziyskogo universiteta: Zhurnalistika, 2019. № 3. S. 41-48. [In Rus].

[4] Sommer C. & Marty L. The role of media brands in media planning. *Journal of Media Business Studies*. Vol. 12, 2015. Issue 3. 184-193 pp.

[5] Melekhova A.S., Avtonomova S.A. Innovatsionnyye tekhnologii i novyye media (Innovative technologies and new media) // Innovatsii i investitsii. 2020. №11. S.18-24. [In Rus].

[6] Patsyba V.I. The relationship between the propensity to abnormal speech behavior and the value orientations of the individual // Abstract, 2010. S 18-19.

[7] F*** Joe Biden!' Damning chant against US president soars to top of iTunes chart. Rezhim dostupa: URL: <https://www.express.co.uk/news/world/1508309/anti-joe-biden-chant-let-s-go-brandon-itunes-hip-hop-chart-Loza-Alexander-latest-news-vn> data obrashecheniya 10.09.2021

[8] From the royals to the Roys, why do siblings fall out so seriously? Rezhim dostupa: URL: <https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2021/oct/24/from-the-royals-to-the-roys-why-do-siblings-fall-out-so-seriously> - data obrashecheniya 8.08.2021

[9] Boris Johnson risking more Covid deaths by ignoring call for return of masks. Rezhim dostupa: URL: <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/boris-johnson-risking-more-covid-25272931> - data obrashecheniya 8.10.2021

[10] Covid may have killed up to 180,000 health workers globally, WHO says. Rezhim dostupa: URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/oct/22/covid-may-have-killed-up-to-180000-health-workers-globally-who-says> - data obrashecheniya 15.10.2021

[11] Paul J. (2021). EU sent furious letter as Poland blows top over Russian 'manipulation' on global gas. Rezhim dostupa: URL: <https://www.express.co.uk/news/science/1509097/poland-russia-european-union-gazprom-nord-stream-2-kremlin-moscow-warsaw> - data obrashecheniya 18.10.2021

[12] Britain in talks to sell missiles in first arms deal with Ukraine. Rezhim dostupa: URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/britain-in-talks-to-sell-missiles-in-first-arms-deal-with-ukraine-7fmddsmk> - data obrashecheniya 10.11.2021.

ШОКТЕЙМЕНТ АРАНДАТУШЫ ЛЕКСИКАСЫ ПОСТМОДЕРНДІК ДӘУІРДЕГІ ЖАҢАЛЫҚТАР РЕЙТИНГІСІН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

*Федорова М.А.¹, Шевякова Т.В.²

*¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің 3 курс докторанты, Алматы, Қазақстан,
²ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

*¹email: fedorova.m.a@inbox.ru

²e-mail: David-sec@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада баспаның рейтингісін көтеру үшін деструктивті технологияларды пайдаланумен байланысты заманауи БАҚ дамыуының өзекті мәселелері зерттеледі. Мақаланың мақсаты британдық БАҚ-нан жиналған 200 мысал негізінде постмодернизм дәуіріндегі жаңалықтар рейтингісін көтеру құралы ретінде шоктейменттің арандатушылық көрінісін зерттеу болып табылады (2021 жылдағы *"The Mirror"*, *"The Guardian"*, *"The Times"*, *"Daily Express"* және басқа баспалардағы мақалалар). Зерттеудің ғылыми және практикалық мәні аталған мәселе бойынша ғылыми білімді, сонымен қатар медиялық дискурс пен жалпы жаппай қарым-қатынасты дамытуға мақала авторларының қосатын үлесі болып табылады.

Зерттеуде арнайы әдістер пайдаланылған: британдық БАҚ мәтіндерін лингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық талдау, жаңалық материалдарында шоктеймент технологиясын пайдалануды контекстік талдау, шоктеймент элементтері бар лексикографиялық дереккөздерден ақпаратты жинау, қорыту және талдау. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде авторлар британдық БАҚ материалдарының басым көпшілігі (90%) бұқаралық санаға деструктивті әсер ететін, бірақ оқырмандарды барынша тарту мәселесін шешетін басылымдардың рейтингін көтеру мақсатында шоктейменттің айрықша тілдік элементтерін қамтиды деген қорытындыға келді. Жүргізілген зерттеудің құндылығы авторлардың мән-жайдың болашақта дамуынан салыстырмалы болжам жасауы болып табылады: шоктеймент технологиясы дамып, аса өрескел және қаталдау болады, бұл халықаралық қатынастардың тұрақсыз жүйесі мен БАҚ қызметтерін жаһандық реттеудің болмауымен негізделеді.

Тірек сөздер: постмодернизм, жаңалықтар материалдары, медиарейтингтер, британдық басылымдар, арандатушы лексика, медиатизация, цифрландыру, шоктеймент

PROVOCATIVE LEXIS OF SHOKTAINMENT AS A MEANS OF INCREASING NEWS RATINGS IN THE POSTMODERN ERA

*Fedorova M.A.¹, Shevyakova T.V.²

*¹3rd year doctoral student of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,

²Doctor of Philology, Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: fedorova.m.a@inbox.ru

²e-mail: David-sec@mail.ru

Abstract. The article examines the urgent problem of modern media development associated with the use of destructive technologies to increase the ratings of publications. The aim of the article is to study shocktainment provocative lexis as a means of increasing the rating of news in the postmodern era using the example of 200 materials from the British media (articles in “*The Mirror*”, “*The Guardian*”, “*The Times*”, “*Daily Express*” and other media in 2021). The scientific and practical significance of the research lies in the contribution of the article’s authors to the development of scientific knowledge on this topic, as well as the theory and practice of media discourse and mass communication in general. The research methodology is based on the use of special methods: linguistics, cultural linguistics analysis of the British media texts, contextual analysis of the use of shocktainment technology in news materials, collection, generalization and analysis of information from lexicographic sources with elements of shocktainment.

The authors concluded that the overwhelming majority of materials in the British media (90%) contain specific language elements of shocktainment in order to increase the rating of publications that have a destructive effect on the mass consciousness, but solve the problem of maximum engagement of readers. The value of the study lies in the fact that the authors made a forecast regarding the future development of the situation: the shocktainment technology will develop and become more rigid and coarse, which is due to the unstable system of international relations and the lack of global regulation of media activities.

Keywords: postmodernism, news materials, media ratings, British publications, provocative lexis, mediatization, digitalization, shocktainment.

Статья поступила 14.12.2021

2 Бөлім.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ
ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

УДК 81'25
МРНТИ 16.01.11
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.020

ПЕРВИЧНЫЙ РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ТЕМАТИКИ
КАЗАХСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЮ
(С СЕРЕДИНЫ XX ПО НАЧАЛО XXI ВВ.)

^{1*}Ким С.К., докторант, преподаватель кафедры перевода
восточных языков КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан
^{1*}e-mail: ms.wha@mail.ru

Аннотация. Казахское переводоведение, как известно, оформилось в качестве самостоятельной науки во второй половине XX века как ветвь советского переводоведения. Соответственно, довольно длительный период тенденции, характерные для советской, а после и для российской теории перевода, оказывали значительное влияние и расставляли акценты в исследованиях казахстанских ученых. Настоящая статья представляет собой краткое обозрение основных тенденций казахстанской науки о переводе за период с середины XX века по настоящее время. В диахроническом срезе для каждого из рассматриваемых периодов проводится обзор тематики научных работ казахстанских исследователей. История развития казахстанской науки о переводе условно разделена на несколько этапов. С помощью анализа заголовков и основных тематик работ, написанных в разные периоды, представляется возможным, хоть и в общих чертах, выявить базовые направления, в которых развивается и продолжает развиваться переводоведение в Казахстане. Стоит отметить, что обзоры такого типа довольно редко встречаются в современных переводоведческих исследованиях, в последние годы сосредоточенных на практических аспектах разных видов перевода. Тем не менее, подобный обзор позволяет не только отдавать дань уважения выдающимся ученым разных лет, но

и выявлять «белые пятна» на карте казахстанского переводоведения и определять наиболее обделенные вниманием сферы переводческой науки. Кроме того, проведенное исследование позволяет отследить зарождение новых тенденций в исследуемых сферах, в частности, постепенный отход казахстанских гуманитарных исследований от тематик и методов, базирующихся только на лингвистических теориях. Также прослеживается стремление современных казахстанских переводоведов сместить фокус с изучения методов письменного перевода исключительно художественных текстов на исследование практических моделей перевода при работе с другими видами перевода и другими типами текстов.

Ключевые слова: переводоведение, казахстанская наука, гуманитарные науки, тенденции, анализ, исторический обзор

Введение

К числу определяющих особенностей гуманитарного направления казахстанской науки относятся многонациональность, поликультурность и полиязычность. Несомненно, можно отметить и другие факторы, оказавшие немалое влияние. Среди них, например, длительный период нахождения в составе СССР, и, соответственно, историческая общность развития науки в бывших советских республиках. Примечательны также те способы, которые описывают реакцию Казахстана на общемировые научные тренды: их возникновение и происходящие под влиянием процессов глобализации метаморфозы. Так, языковая политика РК рассматривает мультиэтничность как элемент духовного богатства и проявляет активный интерес к развитию методов и политики организации межкультурного общения между членами многонационального сообщества. Такой подход обуславливает определенные стандарты и в области гуманитарного образования. Более того, он способствует формированию определенного государственного заказа на подготовку экспертов с развитыми компетенциями в сфере межкультурной коммуникации, владеющих иностранными языками и способных выступать межэтническими медиаторами, в том числе и в области межъязыкового перевода.

Необходимость подготовки специалистов такого профиля, соответственно, вызывает интерес научного сообщества как к разработке практических программ, так и к более глубокому изучению теоретических аспектов гуманитарных дисциплин, в частности, в области переводоведения.

Основные положения

Историю развития казахстанской теории перевода условно можно разделить на три этапа: советский (с сер. до 90х гг. XX века), постсоветский период первых лет независимости (90е гг. XX в. – начало XXI в.) и современный.

Как известно, именно переводоведение, при всем его междисциплинарном характере, отличается от других наук общего цикла тем, что практический опыт многих поколений переводчиков по факту значительно предварял формирование теоретических основ. Научные труды советских ученых середины XX века задали высокие стандарты в рассмотрении перевода, как знания, которое можно теоретизировать, в котором возможно пользоваться различными методиками моделирования. Ограничение задавала тенденция советских переводоведов оставаться в рамках лингвистической теории, при этом почти не рассматривались многие из теорий, развившихся параллельно в западных странах.

Переводоведение в Казахской ССР в это же время продолжало во многом придерживаться привычного направления и оставалось больше практической деятельностью. Первые труды по теории перевода писались в основном экспертами в области филологии и литературоведения. В это же время, как отмечает Ө. Айтбайұлы, на активизацию переводческой работы влияло развитие казахского языка и литературы, тенденции печатной периодики, формирование новой лексики, терминологическая работа [1].

Материалы и методы

В настоящей статье мы задаемся целью провести обзорный анализ основных тематик работ казахстанских ученых и отследить, как менялись интересы исследователей с течением времени и на рубеже XX-XXI веков. Поэтому представляется целесообразным провести первичное исследование, опирающееся на метод библиографического анализа заголовков и аннотаций к содержанию научных работ. Для большей наглядности анализ проводится по основным периодам. Диахронический срез позволяет наблюдать, как казахстанское переводоведение постепенно переставало существовать только как ветвь переводоведения советского и «обретало собственное лицо». В качестве материала для исследования используются подборки библиографических наименований и кратких обзоров научных работ, которые находятся как в открытом доступе в онлайн-библиотеках, так и приводятся в библиографиях диссертаций или собраны в отдельные рубрикаторы в ходе отдельных переводоведческих проектов.

Следует отметить, что настоящее исследование представляет собой «первичный срез», и количество рассматриваемых работ по переводоведению на момент написания статьи можно признать ограниченным. Также следует отметить возможную неравномерность и недостаточный баланс в охвате специальной литературы на русском и казахском языках. Однако, объем изучаемого материала позволяет отследить основное направление развития переводоведческой мысли в Казахстане, а также закладывает варианты для дальнейшего расширения и углубления исследования.

Результаты

В середине XX века было отмечалось довольно серьезное влияние со стороны контролирующей советской власти на материал, способы и прагматику перевода. Во второй половине XX века для практиков-исследователей на первое место выходят вопросы, связанные с переводческими трудностями при работе с художественной литературой. В преобладающей языковой паре при этом продолжают оставаться казахский и русский языки. Ниже приведены названия и тематика некоторых из написанных в указанных период работ.

Таблица 1. Работы по переводоведению, написанные в 1950-60х гг.

Автор / тип / год	Название	Тематика / примечания
К. Канафиева, 1957	«Развитие переводческого искусства в Казахстане»	Общий обзор истории развития перевода в Казахстане
Сборник, 1957	Көркем аударманың кейбір мәселелері	Некоторые вопросы художественного перевода
М. Жангалин, 1958	«О некоторых вопросах перевода с русского на казахский язык»	Специфика перевода литературы социально-политической направленности
М. Каратаев, 1958	«Тынық Донның қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері»	Обзор проблем художественного перевода на материале перевода «Тихого Дона» на казахский язык

Тематика работ отражает тенденцию авторов рассматривать в большей части практические аспекты, анализировать переводческие приемы, трудности, находки и неудачи на материале готовых переводов русской литературы на казахский и казахской литературы – на русский язык. Поднимаются вопросы художественного перевода, что позволяет практикам-исследователям оставаться в рамках обобщений согласно положениям лингвистической теории.

Вышеописанная тенденция отслеживается и в работах периода с 60-70х гг. и до начала 90-х гг. XX века, когда появляется ряд исследований и монографий казахстанских исследователей, также делающих акцент на переводе литературных текстов. Тем не менее, исследователи (в большинстве своем эксперты-филологи) предпринимают попытки создавать обзоры более широкого плана и учебные пособия. Данные работы, тем не менее, носят историографический характер и рассматривают самые общие аспекты перевода.

Например, в «Библиографическом указателе по переводоведению» [2] в разделе «История перевода» упоминаются следующие работы К.Ш.Кереевой-Канафиевой: «Из истории художественного перевода в Казахстане» (Алматы, 1961); «Аударма - әдебиет достастығының үлкен аренасы (Перевод – великая арена литературной дружбы)» (Жұлдыз, 1965); «Пути развития переводческого искусства в Казахстане: учебное пособие» (Алматы, 1984).

Из других работ этого периода можно отметить указанные в таблице ниже.

Таблица 2. Работы по переводоведению, написанные в 1960-70х гг.

Автор / тип / год	Название	Тематика / примечания
С. Талжанов, диссертация, 1961	«О некоторых основных проблемах художественного перевода»	Удачные находки и переводческие недочеты в переводах произведений Н. Гоголя
С. Куспанов, диссертация, 1966	«Переводы поэзии Абая на русский язык»	
Б. Репин, диссертация, 1970	«Вопросы перевода казахской национальной специфической лексики»	Новое направление: изучение переводов казахских литературных произведений на иностранные языки через русский как язык-посредник
Ю. Сушков, диссертация, 1970	«Перевод прозы М. Ауэзова на французский язык»	
М. Курманов, диссертация, 1972	«Некоторые вопросы перевода немецкой поэзии на казахский язык»	

Как показывает анализ, в указанный период языковая пара казахский – русский дополняется вариантами перевода, в которых русский выступает как язык подстрочника. А. К. Дильдабекова упоминает о том, что как раз в указанный период активно вводилась в действие советская практика «ускоренного развития национальных литератур» [3]. Поэтому именно в этот период широко известные произведения казахстанской литературы начинают переводиться на русский язык, а уже переведенные тексты становятся объектом внимания переводчиков на другие иностранные языки. Данные процессы, в свою очередь, начинают привлекать и внимание исследований, что подтверждает краткий обзор, приведенный выше. Переводы через русский как посредник не просто анализировались, но позже и подвергались критике со стороны практиков. Например, обращаясь уже к работам начала XXI в., заметим, что Г. Бельгер, который сам работал на подстрочным переводом романа «Кровь и пот», выражал неодобрение переводами, из которых «так и выпирает русский дух» [4].

После распада СССР и до начала 2000-х работы на переводческую тематику оставались по-прежнему частично литературоведческими, но именно в этот период в вузах Казахстана начинают открываться отделения и факультеты по переводческому делу. Это приводит к резкому возрастанию необходимости в «поточном производстве» переводчиков, как его охарактеризовал З. Мажит [5]. На первый план начинают выдвигаться требования по подготовке учебных материалов для студентов переводческих отделений, что можно заметить даже при беглом просмотре заглавий опубликованных в тот период работ.

Таблица 3. Работы по переводоведению, написанные в 1980-90х гг.

Автор / тип / год	Название
Е. Жубанов, У. Айтбаев, 1987	«Аударманың лексико-стистикалық мәселелері. Лексико-стилистические вопросы перевода»
Н. Сагандыкова, 1996	«Основы художественного перевода. Учебное пособие»
А. Альмуратова, Г. Казыбек, 1998	«Теоретические проблемы литературного перевода»

Наконец, начиная с начала 2000-х гг. и до настоящего времени, казахстанская наука о переводе начинает обращать внимание и на другие сферы, в которых актуальны вопросы перевода, помимо художественной литературы. Сохраняется и набирает обороты необходимость актуализировать обучающие материалы для студентов-переводчиков, в том числе и по теоретическим дисциплинам. Создаются обзоры и хрестоматии.

Государственный курс на трехязычие опять-таки, задает свои ориентиры для исследований и подготовки практикумов. Кроме того, в вузах страны реализуются различные научные проекты, такие как: проект «Современные проблемы казахстанского переводоведения в мировом межкультурном пространстве: интеллектуальный потенциал и перспективы развития» (проект кафедры иностранной филологии и переводческого дела КазНУ им. аль-Фараби, 2015-2017 гг.) [6]. Ниже предложен краткий обзор работ по теории перевода, выпущенных в последние годы.

Таблица 4. Работы по переводоведению, написанные с начала 2000х гг.

Автор / тип / год	Название
А. Алдашева, диссертация, 2000	«Переводоведение: лингвистические и лингвокультурологические вопросы»
С. Абдрахманов, 2008	«Перевод поэзии и поэзия перевода (исследование)»
А. Жаксылыков, 2011	«Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы: хрестоматия»
Н. Шаймерденова, 2015	«Основы теории перевода и межкультурная коммуникация: Учебное пособие»

Обсуждение

Таким образом, казахстанское переводоведение на первых этапах следовало за тенденцией советских исследователей держаться в рамках лингвистической теории. Постепенно тенденция заниматься исключительно вопросами художественного перевода смещается на стремление охватить и другие сферы.

Нельзя упустить из виду и тот факт, что государство на всех стадиях оказывало прямое или косвенное влияние на развитие науки, в том числе и на теорию перевода. Стремление советского правительства извлечь максимальную выгоду из полиэтничности, а затем новый курс уже независимого государства Казахстан на межкультурную

коммуникацию и трехязычие, расширение требований к процессам подготовки переводчиков в вузах – все эти факторы, как ожидается, будут и дальше формировать основные направления исследований.

Заключение

На текущий момент казахстанские исследователи еще не представили научному сообществу авторских теорий по переводу, более того, на протяжении последних десятилетий мало исследовались или не исследовались вовсе сферы теоретических вопросов технического, специализированного и других отраслей нехудожественного перевода. Однако возрастающий интерес молодых исследователей к смежным дисциплинарным подходам, появление узконаправленных глоссариев, смещение фокуса на медиатексты позволяет предположить, что в настоящее время в казахстанском переводоведении зарождаются новые ориентиры.

Нельзя исключать возможность того, что в ближайшее время казахстанские исследования в сфере теории перевода обретут более конкретные черты, сформируют собственные методы и определяют круг интересов, на этот раз не продиктованный извне, но учитывающий собственные национальные научные ценности.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Айтбайұлы Ө. Основы казахской терминологии / Ө. Айтбайұлы. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 384 с.

[2] Аударматану бойынша библиографиялық көрсеткіш = Библиографический указатель по переводоведению = Bibliographical indicator for translatology : көмекші құрал / әл-Фараби атын. ҚазҰУ; құраст.: Т. О. Есембеков, А. Ж. Жақсылықов, Л. Ж. Мұсалы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2016. – 127 с. URL: <http://elib.kaznu.kz/book/17035>. – (дата обращения 14.12.2021)

[3] Дилдабекова А.К. Русский как язык посредник в процессе перевода с казахского на другие языки // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. – Т. 8. № 4. – С. 1228—1236

[4] Бельгер Г.К. Ода переводу. Литературно-критические статьи, исследования, эссе о проблемах художественного перевода. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2005. – 418 с.

[5] Мажит З. К вопросу о проблемах переводоведения и подготовки переводчиков в Казахстане // Доклады Казахской академии образования. – 2014. – №3-4. – С. 18-23

[6] Научные проекты и исследования КазНУ им. аль-Фараби. <https://www.kaznu.kz/ru/8920/page> – (дата обращения 14.12.2021)

REFERENCES

[1] Aitbaıly O. Osnovy kazahskoı terminologii (Fundamentals of Kazakh terminology)/ Ө. Айтбайлы. – Алматы: Abzal-Aı, 2014. – 384 s. .[In Rus.]

[2] Audarmatanu boıynsha bibliografiyalyk korsetkish = Bibliograficheskiy ukazatel' po perevodovedeniyu = Bibliographical indicator for translatology : kómekshi kыral / әl-Farabi atyn. KazUU; kurast.: T. O. Esembekov, A. ZH. ZHaksylykov, L. ZH. Musaly. – Алматы: Kazak un-ti, 2016. – 127 c. URL: <http://elib.kaznu.kz/book/17035>. – (data obrashcheniya 14.12.2021)

[3] Dildabekova A.K. Russkiy kak yazyk posrednik v processe perevoda s kazahskogo na drugie yazyki (Russian as an intermediary language in the process of translation from Kazakh into other languages) // Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. – 2017. – T. 8. No 4. – S. 1228—1236.[In Rus.]

[4] Bel'ger G.K. Oda perevodu. Literaturno-kriticheskie stat'i, issledovaniya, esse o problemah hudozhestvennogo perevoda. (Ode to translation. Literary-critical articles, studies, essays on the problems of literary translation). – Алматы: Dajk-Press. – 2005. – 418 c.[In Rus.]

[5] Mazhit Z. K voprosu o problemah perevodovedeniya i podgotovki perevodchikov v Kazahstane (To the question of the problems of translation studies and the training of translators in Kazakhstan) // Doklady Kazahskoj akademii obrazovaniya. – 2014. – №3-4. – S. 18-23.[In Rus.]

[6] Nauchnye proekty i issledovaniya KazNU im. al'-Farabi. <https://www.kaznu.kz/ru/8920/page> – (data obrashcheniya 14.12.2021)

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АУДАРМАТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР ТАҚЫРЫПТАРЫНЫҢ БАСТАПҚЫ РЕТРОСПЕКТИВТІ ТАЛДАУЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНАН XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНА ДЕЙІН)

*¹Ким С.К., докторант, шығыс тілдерінің аудармасы кафедрасының оқытушысы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан, *¹e-mail: ms.wha@mail.ru

Аңдатпа. Белгілі болғандай, Қазақстан аударматануы 20 ғасырдың екінші жартысында Советтік аударматанудың бір саласы ретінде дербес ғылым болып қалыптасты. Тиісінше, біршама ұзақ уақыт бойы Советтік, одан кейін Ресейлік аударма теориясына тән тенденциялар қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне елеулі ықпал етіп, екпіндерді айқындап берді. Бұл мақалада XX ғасырдың ортасынан қазіргі уақытқа дейінгі кезеңдегі қазақ аударма ғылымының негізгі бағыттарына қысқаша шолу жасалады. Диахрондық бөлімде қарастырылып отырған кезеңдердің әрқайсысы бойынша қазақстандық зерттеушілердің ғылыми еңбектеріне

шолу жасалады. Қазақ аударма ғылымының даму тарихы шартты түрде бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Әр кезеңде жазылған шығармалардың тақырыптары мен негізгі тақырыптарын талдай отырып, Қазақстанда аударматану ғылымының дамып келе жатқан негізгі бағыттарын жалпы түрде болса да көрсетуге болады. Соңғы жылдары аударманың түрлерінің практикалық аспектілеріне назар аударған қазіргі аударматану ғылымында бұл түрдегі шолулар өте сирек кездесетінін атап өткен жөн. Соған қарамастан, мұндай шолу әр жылдардағы көрнекті ғалымдарға құрмет көрсетуге ғана емес, қазақстандық аударматану картасындағы «ақтаңдақтарды» анықтауға және аударма ғылымының назардан тыс қалған салаларын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттелетін салалардағы жаңа тенденциялардың пайда болуын, атап айтқанда, қазақстандық гуманитарлық зерттеулердің тек лингвистикалық теорияларға негізделген тақырыптар мен әдістерден біртіндеп алшақтауын қадағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ қазіргі қазақстандық аудармашылардың аударманың басқа түрлерімен және мәтіндердің басқа түрлерімен жұмыс істеу кезінде тек көркем мәтіндерді жазбаша аудару әдістерін зерттеуден практикалық аударма үлгілерін зерттеуге назар аударуға деген ұмтылысын байқауға болады.

Тірек сөздер: аударматану, қазақстандық ғылым, гуманитарлық ғылымдар, тенденциялар, талдау, тарихи шолу

PRIMARY RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE TOPICS OF KAZAKHSTAN RESEARCH ON TRANSLATION (FROM THE MID XX TO THE BEGINNING OF THE XXI CENTURIES)

*¹Kim S.K., PhD student, lecturer at the Department of Translation of Oriental Languages, KazUIR&WL named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan, *¹e-mail: ms.wha@mail.ru

Abstract. As it is well known, Kazakh translation studies took shape as an independent science in the second half of the 20th century as a branch of Soviet translation studies. Accordingly, for a rather long period, the tendencies characteristic of the Soviet, and then for the Russian theory of translation, exerted a significant influence and highlighted the accents in the research of Kazakhstani scholars. This article is a brief overview of the main trends in the Kazakh science of translation for the period from the middle of the twentieth century to the present. A review of the scientific works of Kazakhstani researchers is carried out in the diachronic cut, for each of the periods under consideration. The history of the development of the Kazakh science of translation is conditionally divided into several stages. By analyzing the titles and main topics of scientific works written in different periods, it seems possible to outline in general terms the basic directions in which translation studies developed and keep on developing in Kazakhstan. It

should be noted that reviews of this type are quite rare in modern translation studies, which in recent years have focused on the practical aspects of different types of translation. Nevertheless, such kind of review allows not only paying tribute to outstanding scientists of different years, but also lets identify “blank spots” on the map of Kazakhstani translation studies and identify the most neglected areas of translation science. In addition, the study allows us to track the formation of new trends in the considered areas, in particular, the gradual departure of Kazakhstani humanitarian research from topics and methods based only on linguistic theories. Also, it is possible to trace the tendency of modern Kazakhstani translators to shift the focus from studying methods of written translation of exclusively literary texts to studying practical translation models when working with other types of translation and other types of texts..

Keywords: translation studies, Kazakhstani science, humanities, trends, analysis, historical overview

Статья поступила 30.12.2021

UDC 81'25
SRSTI 16.31.41
DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.021

CURRENT ISSUES OF FILM TRANSLATION: LINGUOCULTURAL ASPECT (BASED ON “SHERLOCK” TELEVISION SERIES)

*Tukhtarova A.S.¹, Sarbassova A.E.²

*¹PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

²Candidate of philological sciences, Associate Professor, K. Zhubanov
Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*¹e-mail: akmaral.1990@mail.ru

²e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

Abstract. The article investigates current principles of film translation based on European practice. The research is aimed to identify the linguocultural peculiarities of translating a popular British crime TV series “Sherlock” from English into Russian.

In order to achieve the research aim, the authors applied the descriptive and comparative analysis methods to study culture-bound units in “Sherlock” TV series and its Russian translations (dubbing and subtitles) as well as to determine the appropriate methods of their translation in Russian. All the above research methods were used along with the cognitive approach to study the concept of film translation as a cultural element.

The practical value of the study is determined by the fact that the issues raised in the research paper can significantly contribute to improving overall quality of film translation. The authors compared different types and stages of film translation in different countries to confirm that the largest part of film industry is provided in dubbing, performed by a limited number of specialized translation studios.

In this research, the following professional translation competences were determined: advanced vocabulary, preservation of national characteristics of the original, adequate reproduction of the author's intention and style, choice of the appropriate translation method. Furthermore, in order to provide a high-quality translation while dubbing or subtitling, translators should know the film language, script writing rules, recording and editing process.

In our modern world, film translation is quite a widespread activity. However, it requires a more detailed study since the perception of foreign films by the target audience will largely depend on the quality of translation.

The research findings have shown the significance of considering both linguistic and extralinguistic context required for comprehension and translation of film discourse. Film translation has been defined as one of the most relevant and difficult issues of modern translation studies.

Keywords: film translation, dubbing, subtitling, culture-bound vocabulary, linguocultural adaptation

Basic Provisions

Currently, the process of film or TV series translation tends to include several main stages: translation, editing and synchronization of translation with a film (toning and sound mixing for dubbing and technical performance for subtitling). The following pre-translation factors affect the overall quality of the final product: tight deadlines, low wages, lack of skilled specialists, lack of required materials and customer policy.

The first stage implies the translation of a film script, which is usually made by a freelance translator. It is general practice that translators receive editorial scripts. However, they do not always have free access to the video sequence, which may be due to the film provider's desire to keep the details of the film premiere in strict confidence. In this case, the translation studio is provided by a film version, where the image is hidden, or a draft film version that differs from the final one, which is sent later. Another problem arises when the translator is given limited time to study the video material within the studio, and further corrections to translation are made without having an opportunity to watch the film again.

The second stage involves the literary editing and lip synchronization of a dubbing text, i.e., it is rewritten to create an accurate translation of film dialogues, identical to the original in all aspects (idea, style, characters' personality, etc.) and fully corresponding to the actors' articulation, gestures and behavior.

In the Soviet times, there were professional dubbing schools for editing and lip synchronization of film dialogues, but these skills were almost completely lost during the transitional period for the film industry in the 1990s. Nowadays, a translator or dubbing director is commonly assigned to carry out synchronization for cost reduction. A synchronizer is expected to be proficient in the source language, however, the intralingual transformation of the target text is often performed without analyzing the original utterances. As a result, the changes introduced at this stage can lead to semantic differences between the source and target texts [1, p. 120; 2, p. 63]. It should be pointed out that lip synchronization is considered an integral part of dubbing in Russia and Europe, whereas it is not required in Japan: the discrepancy between oral speech and lip movements is regarded as normal.

Moreover, the second stage of dubbing involves not only general correction, but the verification of the length of utterances. Thus, it is necessary to edit the text while translating from English into Russian due to the fact that pronunciation of Russian phrases is about a third longer than the original utterances.

Subtitling requires the translation to be edited in accordance with the stipulated number of lines and characters, duration and speed of text displaying as well as rules for dividing utterances into lines. Subtitles are generally shown at the bottom of the screen with an average frequency of 4.5-5 seconds and at an estimated reading speed of 12-15 letters or 2.5-3 words per second. The number of lines varies from 1 to 2. As a rule, each line contains 35 characters when using the Cyrillic alphabet (37 characters of the Latin alphabet, 34-36 characters of the Greek and Arabic alphabets, 12-14 Japanese or Korean hieroglyphics, 14-16 characters of the Chinese writing) [3, pp. 84-85]. In some cases, the process of text arrangement may involve severe limitations: for example, in Finland, where there are two official languages, the top line is used for translation into Finnish, and the bottom line is meant for translation into Swedish.

The third stage of dubbing implies that once translated and edited, then film dialogues will be played out by the actors selected with a customer's approval on the basis of preliminary casting results. Besides, the whole process is guided by a dubbing director. This stage is considered the most important part of performing film translation, since toning contributes to the formation of the final synchronized text.

Research shows that "in general, the dubbing actors' voices sound as convincing as the original voices", and sometimes even "much more believable than the original" [2, p. 112]. This is due to the fact that the original film dialogue is not recorded at the filming location, but after the film has been shot and edited. However, the limited number of dubbing specialists leads to the recognition of their voices and the formation of associations with certain foreign actors. This is the so-called "radio drama effect" which can have both positive and negative impact on the aesthetic perception of a film by its viewers.

When dubbing the film discourse can be modified both at the prosodical and lexical levels which affect the semantic correspondence of the target text to the original one. Discrepancies often arise due to the peculiarities of the reproduction of a written text in the form of oral speech. Thus, the visual component of the dubbed film can be limited to only the depiction of the speaking characters. In addition, sometimes the actors do not have the opportunity to familiarize themselves fully with a film and work only on individual scenes where the film characters they voice appear. Furthermore, due to technical reasons, each performer's replicas are recorded separately, without any interaction with their partners, as it used to be. In some cases, deviations from the source text are made in accordance with the customer requirements.

Dubbing specialists, who actually replay the film role for the second time, point out that "it is difficult to convey what the original actors wanted to play rather than to preserve their articulation" [4]. They also admit that dubbing sometimes allows them to "enrich the role" [5].

The final stage of dubbing comprises the sound mixing, i.e., rerecording the phonogram including dialogues, synchronous sounds (the ones associated with the characters' actions), asynchronous sounds (for example, birdsong, the hum of people at the station) and music. What is more, the final version includes the translation of the graphic component of the film, prepared in the form of subtitles.

Introduction

Nowadays, the development of the Internet gives us a great opportunity to watch our favorite films and TV shows both in the original and translation. However, not everyone knows and speaks a foreign language. In Kazakhstan, foreign films are mainly available in dubbing. In this regard, there is a need for professional and high-quality film translation involving some challenges of both linguistic and cultural nature. The consideration of film translation in the linguocultural aspect contributes to more reasonable and comprehensive perception of national peculiarities of a new culture by viewers.

Film translation has always been fraught with some technical difficulties, which directly affects the degree of equivalence and adequacy of the translation to the original, as well as its technical implementation on the screen [6, p. 54]. The preservation of national characteristics of the original, adequate reproduction of the author's intention, expressiveness of style and choice of a suitable translation equivalent are key competences that a professional film translator should possess. According to E.V. Zubkova [7], culture-bound words reflect national attitudes, stereotypes, symbols, and their rendering in the process of film translation requires a translator to have an advanced vocabulary and background knowledge. Film translators should understand not only the meaning of culture-bound units in the English and Russian languages, but also take into account the general patterns of their translation.

The most common types of film translation are dubbing, subtitling and voice-over [8, p. 13]. Nevertheless, a translator has to overcome a number of difficulties during the process of film translation. Dubbing is considered the most expensive and time-consuming type of film translation compared to subtitling and voiceover [9, p. 607].

Great Britain, Scandinavia, Belgium, the Netherlands, Greece, Portugal and many other European countries prefer subtitling to dubbing [10, p. 210]. There are a number of reasons for this: 1) the inhabitants of these countries have never experienced problems with understanding Hollywood films as they have a good command of the English language and do not need any translation; 2) the United States and Great Britain, being the leading film producers, has a smaller number of viewers, and therefore subtitling is a more suitable and economical type of translation. In Russia and Kazakhstan, the main type of film translation is dubbing, which is made by state-owned and private studios, as well as students of language departments. However, lack of skilled specialists and appropriate material can affect the overall quality of film translation.

Thus, the issues raised in this research can play a facilitating role in improving the quality of film translation. The purpose of the article is to identify the linguocultural peculiarities of translating a popular British crime TV series “Sherlock” from English into Russian.

Material and Methods

In order to achieve the research aim, the authors applied a comprehensive approach to film translation. The descriptive method was used to define culture-bound units found in “Sherlock” TV series. The comparative analysis of the original TV series and its Russian translations (dubbing and subtitles) made it possible to determine the most suitable correspondences to the original culture-bound elements. All the above research methods were used along with the cognitive approach to study the concept of film translation as a cultural element.

Film discourse is a relatively new area of research. When dubbing the film discourse can be modified both at the prosodical and lexical levels which affect the semantic correspondence of the target text to the original one. Discrepancies often arise due to the peculiarities of the reproduction of a written text in the form of oral speech, as well as technical reasons and customer requirements.

This article is based on the works developed by Buckland (2004), Rемаel (2010), Chaume (2007), Danan (1991), Komissarov (2002), Whitman-Linsen (1992), etc. The ideas and concepts, found in these resources, turned to be crucial for analyzing the linguocultural peculiarities of translating “Sherlock” TV series from English into Russian. The choice of research material was due to its great popularity as well as the availability of audio and video tracks of high-quality translation performed by different studios.

The authors of the article analyzed two versions of Russian translation of a British youth TV series "Sherlock" produced by the British media company "BBC". It was released in 2010-2017 and became extremely popular with people around the world. "Sherlock" is a British crime TV series based on Sir Arthur Conan Doyle's stories about Detective Sherlock Holmes and Dr. John Watson, but it is set in the present day. The main features of the series are modern spoken language, a large number of different characters, British humor, the wide use of various modern technologies, as well as an emphasis on deduction and a special mnemonic technique called the "mind palace". "Sherlock" has won a number of prestigious awards (Emmys, BAFTAs, etc.) for the quality of its writing, acting, and directing. Moreover, it has become the UK's most watched TV series since 2010.

Results and Discussion

Having identified general types and stages of film translation, the authors analyzed various translation transformations used to convey culture-bound vocabulary in both subtitling and dubbing.

This study is based on the classification proposed by V.N. Komissarov [11]:

1. Lexical transformations (translation transcription, transliteration, loan translation);
2. Lexico-semantic transformations (additions, omissions, concretization, generalization, modulation);
3. Grammatical transformations (zero translation, integration of sentences, partitioning of sentences, grammatical substitutions);
4. Lexico-grammatical transformations (antonymous translation, explication or descriptive translation, compensation).

The authors examined professional dubbing of "Sherlock" TV series presented by "Channel One" studio and its subtitling provided by "Fox" translation studio. Although subtitling and dubbing are different types of translation, they were chosen based on their pragmatic impact on the viewer. The authors carried out a comparative analysis of the original and its translation and identified the main techniques used in each version of translation. Besides, three groups of realia – ethnographic, sociopolitical and geographical – were found in "Sherlock" TV series and thoroughly analyzed in its Russian translations.

Let us consider the following extract from Season 3, Episode 1: The Empty Hearse, which contains the name of a traditional British holiday, representing ethnographic realia (see Table 1):

Table 1. Linguocultural adaptation of realia in “Sherlock” TV series translation

Original speech fragment	
“Penny for the <i>guy</i> ? Penny for the <i>guy</i> ?” [12]	
Dubbing by “Channel One”	Subtitles by “Fox”
“Пенни для Гая! Завтра сжигаем чучело Гая Фокса!” [13]	“Пенни на фейерверк? Пенни на фейерверк?” [14]

In this example, one can reveal ethnographic realia: “Guy Fawkes Night”, also known as “Bonfire Night” and “Fireworks Night”, is the name of a traditional British holiday celebrated on the 5th of November. “Channel One” studio uses word-for-word translation: “*Penny for the guy*” – “Пенни для Гая”, then they introduce additions to remind viewers about the holiday: “*Penny for the guy*” is transformed into “Завтра сжигаем чучело Гая Фокса” in dubbing. “Fox” translation studio applies modulation technique as children asked money for fireworks: “*Penny for the guy*” is transformed into “Пенни на фейерверк” in subtitles.

In another passage from Season 3, Episode 1: The Empty Hearse, where Sherlock Holmes meets his brother Mycroft Holmes at The Diogenes Club, one can also find ethnographic realia (see Table 2):

Table 2. Linguocultural adaptation of realia in “Sherlock” TV series translation

Original speech fragment	
“- And what about <i>John Watson</i> ? - John? - Mm. Have you seen him? - Oh, yes, we meet up every Friday for <i>fish and chips</i> !” [12]	
Dubbing by “Channel One”	Subtitles by “Fox”
“- А как Джон Ватсон? - Джон? - Вы видите? - О да, каждую пятницу в Макдональдс вместе ходим.” [13]	“- А как там Джон Уотсон? - Джон? - Видишься с ним? - О да! Встречаемся по пятницам за тарелкой фиш энд чипс.” [14]

The name of a popular British take-away dish “*fish and chips*” is rendered in Russian as “Макдональдс” by “Channel One” studio. It is obvious that translators tried to preserve the national food preferences of the British who like visiting McDonald’s restaurants to have their favorite fish in crispy batter served with chips. Therefore, the original phrase is translated using the method of compensation to avoid confusing the uninformed viewers.

As for the translation made by “Fox” studio, they made a mistake while translating the character’s name “*John Watson*”. Traditionally, the character of Arthur Conan Doyle’s novels “*John Watson*” is translated into Russian as “Джон Ватсон”. The name of the dish “*fish and chips*” is conveyed in Russian as “за тарелкой фиш энд чипс” using additions and transcription.

Let us analyze the following extract from the same Season and Episode of “Sherlock” TV series, where the news reporter talks about the suicide

committed by Sherlock Holmes. Here, one can reveal the sociopolitical realia, i.e., the name of hospital (see Table 3):

Table 3. Linguocultural adaptation of realia in "Sherlock" TV series translation

Original speech fragment	
"Sherlock Holmes fell to his death from the top of <i>London's Bart's Hospital</i> ." [12]	
Dubbing by "Channel One"	Subtitles by "Fox"
"Шерлок Холмс покончил с собой, прыгнув с крыши <i>лондонской больницы Святого Варфоломея</i> ." [13]	"Шерлок Холмс покончил с собой, прыгнув с крыши <i>лондонского госпиталя Бартса</i> ." [14]

St Bartholomew's Hospital or simply Barts is a hospital located in the City of London. This is the place where Sherlock Holmes and Dr. Watson first met. Sherlock regularly visits the hospital to conduct his experiments. Here, on the top of the hospital, a duel between Sherlock and Moriarty took place.

The original name of the British hospital "*London's Bart's Hospital*" is transformed into the Russian phrase "*Лондонская больница Святого Варфоломея*" in dubbing, while it is conveyed as "*Лондонский госпиталь Бартса*" in subtitles. In the first case, the name of the English sociopolitical object is rendered in Russian by using additions since the hospital has its formal and informal names. In the second variant, it is transformed by applying word-for-word translation.

In the following extract from Season 1, Episode 2: The Blind Banker, where Mr. Sherlock and Dr. Watson investigate the mysterious murder of a bank trader Wang Kun, sociopolitical and geographical realia are used (see Table 4):

Table 4. Linguocultural adaptation of realia in "Sherlock" TV series translation

Original speech fragment	
" <i>Harrow, Oxford</i> ... very bright guy." [12]	
Dubbing by "Channel One"	Subtitles by "Fox"
" <i>Частная школа, Оксфорд</i> ... способный парень." [13]	" <i>Харроу, Оксфорд</i> ... Умный был парень." [14]

In the first variant of translation, generalization and transliteration are used, since the Russian viewer knows only a few of the most prestigious educational institutions in Great Britain: "*Harrow*" – "*Частная школа*", "*Oxford*" – "*Оксфорд*".

In the second variant of translation, sociopolitical realia are conveyed using transliteration: "*Harrow, Oxford*" – "*Харроу, Оксфорд*". It should be noted that "Fox" studio adds the past tense "*был*" in Russian translation, since the person being spoken of (Wang Kun) was killed, and this phrase reveals the speaker's (Sherlock's) personality.

In the final passage from "Sherlock" TV series, one can observe the presence of geographical realia, i.e., the names of a city and street:

Table 5. Linguocultural adaptation of realia in “Sherlock” TV series translation

Original speech fragment	
“Now listen to me. There’s an underground terrorist network active in <i>London</i> and a massive attack is imminent. Sorry, but the holiday is over, brother dear. Back to <i>Baker Street</i> , Sherlock Holmes.” [12]	
Dubbing by “Channel One”	Subtitles by “Fox”
“А теперь слушай. В <i>Лондоне</i> активизировалась подпольная террористическая сеть. Они готовят массовый удар. Прости. Боюсь, каникулам конец, дорогой братишка. Пора на <i>Бейкер-стрит</i> ... Шерлок Холмс.” [13]	“Послушай теперь меня. В <i>Лондоне</i> активизировалась подпольная террористическая сеть. Они готовят массовый удар. Прости. Боюсь, каникулам конец, дорогой братишка. Время вернуться на <i>Бейкер-стрит</i> ... Шерлок Холмс.” [14]

It should be pointed out that geographical realia are widely used in the original. They are mainly translated by transliteration or transcription into Russian. The name of a city “*London*” is rendered in both variants of translation as “*Лондон*”, the applied method of translation is transliteration. Another geographical name “*Baker Street*” is transformed into “*Бейкер-стрит*” by “Channel One” and “Fox” translation studios, they applied transcription.

According to the analysis, there are mainly three groups of realia found in the first and third seasons of “Sherlock” TV series: ethnographic, sociopolitical and geographical. “Channel One” and “Fox” studios use different ways of translating them into Russian. The translator chooses the appropriate technique as to whether or not the culture-bound word is widely known in target culture.

Conclusion

Having analyzed professional dubbing of “Sherlock” TV series and its subtitling from English into Russian, the authors came to the conclusion that considering both linguistic and extralinguistic context significantly contributes to the comprehension and adequate translation of film discourse. The largest part of film industry is provided in dubbing, performed by a limited number of specialized translation studios. Thus, the translator should know the basics of filming, film language, script writing, recording process, types of film genres and programs to be able to perform dubbing and subtitling. These words are another confirmation that the film translator is a key figure in the film translation process.

In this research, the authors described the main principles of film translation based on European practice. Film translation has been defined as one of the most relevant and difficult issues of modern translation studies, since it may involve challenges of linguocultural nature. In this regard, a film translator is required to possess the following competences:

- advanced vocabulary and background knowledge;
- preservation of national characteristics of the original;

- adequate reproduction of the author's intention and style;
- choice of the appropriate translation method.

Finally, linguocultural adaptation of films should be oriented towards their potential audience and be aimed at capturing their attention. The choice of the suitable way of film adaptation will largely depend on peculiarities of the original audiovisual text (actors' speech intonation, gestures, facial expressions, etc.).

REFERENCES

[1] Mälzer N. The Function of Dialogue in Feature Films. In: Audiovisual Translation across Europe: An Ever-changing Landscape. Bern: Peter Lang, 2012. pp. 113-127.

[2] Whitman-Linsen C. Through the Dubbing Glass: The Synchronization of American Motion Pictures into German, French and Spanish. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; NY; Paris; Wien: Peter Lang, 1992. p. 341.

[3] Díaz Cintas J., Remael A. Audiovisual Translation: Subtitling. Manchester, UK; Kinderhook, NY: St. Jerome, 2007. p. 272.

[4] Kostetsky V.A. Legends of dubbing. Retrieved from: URL: http://www.kinopoisk.ru/shows/legendy_dublyazha/615/. Date of application 17.08.2021.

[5] Spivak T.I. Legends of dubbing. Retrieved from: URL: http://www.kinopoisk.ru/shows/legendy_dublyazha/581/. Date of application 17.08.2021.

[6] Buckland W. The Cognitive Semiotics of Film. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. p. 174.

[7] Zubkova E.V., Pogorelaya N.G. Dostizheniye dinamicheskoy ekvivalentnosti pri peredache realiy v audiovizualnom perevode (Achieving dynamic equivalence for realia in audiovisual translation) In: Bulletin of the Chelyabinsk State Pedagogical University. 2017. pp. 138-143 [in Rus.].

[8] Remael A. Audiovisual translation. In: Handbook of translation studies. John Benjamins Publishing Company, 2010. pp. 12-18.

[9] Danan M. Dubbing as an Expression of Nationalism. In: Meta. 1991. pp. 606-614.

[10] Chaume F. Dubbing Practices in Europe: Localization Beats Globalization. In: LANS-TTS. 2007. pp. 203-217.

[11] Komissarov V.N. Sovremennoye perevodovedeniye (Modern translation studies). M.: High school, 2002. p. 157 [in Rus.].

[12] "Sherlock" TV series. Retrieved from: URL: <https://gototub.com/series/sherlock/>. Date of application 16.09.2021.

[13] "Sherlock" TV series dubbed by Channel One. Retrieved from: URL: <http://tv.hdseria.cyoub/zarubezhnye/150-sherlok-smotret-onlajn-v-hd.html>. Date of application 16.09.2021.

[14] "Sherlock" TV series subtitled by Fox. Retrieved from: URL: <https://fenglish.ru/movie/sherlock-s03e01/>. Date of application 16.09.2021.

ЗАМАНАУИ КИНОАУДАРМА ТӘЖІРИБЕСІ: ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ («ШЕРЛОК» ТЕЛЕХИКАЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

*Тухтарова А.С.¹, Сарбасова А.Е.²

¹Докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

²Ф.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

*¹e-mail: akmaral.1990@mail.ru

²e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

Аңдатпа. Мақала киноаударманың заманауи принциптерін еуропалық тәжірибеге сүйене отырып зерттеуге арналған. Зерттеу мақсаты – «Шерлок» атты танымал британдық детективтік телехикаяны ағылшын тілінен орыс тіліне аудару барысындағы лингвомәдени бейімдеудің негізгі тәсілдерін анықтау.

Зерттеу мақсатына жету үшін авторлар сипаттамалық және салыстырмалы талдау әдістерін қолданып, аталмыш телехикаяда кездесетін ұлттық-мәдени бірліктерді және оларды дубляж мен субтитрде орыс тіліне аудару тәсілдерін анықтаған. Жоғарыда аталған зерттеу әдістерімен қатар қазіргі мәдениеттің бір бөлігі ретінде киноаударманың негізгі принциптерін зерттеу үшін когнитивті тәсіл қолданылған.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: «Шерлок» телехикаясындағы ұлттық-мәдени сөздерді тауып және оларды орыс тіліне аудару тәсілдерін анықтай отырып, киноаудармасының жалпы сапасын жақсартуға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Әр түрлі елдердегі киноаударманың негізгі кезеңдері мен түрлерін салыстыра отырып, авторлар фильм өндірісінің көп бөлігі шектеулі мамандандырылған аударма студияларымен орындалатын дубляж екенін анықтай алды.

Тақырып бойынша зерттеу барысында киноаудармасындағы жүзеге асырылатын сөздік қорының кеңейтілуі, түпнұсқада берілген ұлттық ерекшеліктерінің сақталуы, авторлық ой мен стилінің жаңғыртуы және аударманың қолайлы әдісін таңдау секілді аудармашының кәсіби құзыреттіліктері анықталды. Аудармашыға, сонымен қатар, дубляжда немесе субтитрлерде сапалы аударма жасау үшін кино тілін, сценарий құру ережелерін, жазу және монтаждау процесстерін жақсы біліп түсіну қажет.

Қазіргі әлемде кино аударылуы кеңінен таралған істердің бірі болып табылады, бірақ ол аударылған шетелдік фильмдерін көрермендер аудиториясының қабылдауы аударма сапасынан толық қанағаттандыруын қажет етеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кинодискурсты түсіну және аудару лингвистикалық және экстралингвистикалық контексті ескерудің маңыздылығын білдіреді. Зерттеу барысында киноаудармасы қазіргі

аударматану ғылымының өзекті, сонымен қатар күрделі мәселелерінің бірі болып табылады.

Тірек сөздер: киноаударма, дубляж, субтитр, мәдени-шартты лексика, лингвомәдени бейімделу

**СОВРЕМЕННАЯ ПРАКТИКА КИНОПЕРЕВОДА:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
(НА МАТЕРИАЛЕ ТЕЛЕСЕРИАЛА «ШЕРЛОК»)**

*Тухтарова А.С.¹, Сарбасова А.Е.²

*¹Докторант, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова, Ақтобе, Қазақстан

²К.ф.н., доцент, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова, Ақтобе, Қазақстан

*¹e-mail: akmaral.1990@mail.ru¹

²e-mail: aigul_sarbassova@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные принципы киноперевода с учетом европейской практики. Целью исследования является определение основных приемов лингвокультурной адаптации при переводе популярного британского детективного сериала «Шерлок» с английского языка на русский.

Для достижения цели исследования авторы использовали методы описательного и сравнительного анализа, с помощью которых удалось установить культурно-обусловленные единицы анализируемого материала и способы их передачи на русский язык в дубляже и субтитрах. Наряду с вышеперечисленными методами исследования был использован когнитивный подход к изучению основных принципов киноперевода как части современной культуры.

Практическая значимость исследования заключается в том, что выявление реалий в сериале «Шерлок» и способов их передачи на русский язык могут оказать значительное влияние на улучшение общего качества киноперевода. Сравнив основные этапы и виды киноперевода в разных странах, авторам удалось установить, что большая часть кинопродукции приходится на дублирование, выполняемое ограниченным количеством специализированных переводческих студий.

В ходе исследования были определены следующие профессиональные переводческие компетенции, реализуемые в кинопереводе: расширенный словарный запас, сохранение национальной специфики оригинала, адекватное воспроизведение авторского замысла и стиля, выбор подходящего способа перевода. Наряду с этим, для качественного перевода в дубляже или субтитрах требуется хорошее знание языка кино, правил построения сценария, процесса записи и монтажа.

В современном мире киноперевод является весьма распространённым видом деятельности, однако он требует подробного изучения ввиду того, что от качества перевода зависит восприятие переводных зарубежных фильмов зрительской аудиторией.

Результаты исследований показывают, что осмысление и перевод кинодискурса предполагает важность учета лингвистического и экстралингвистического контекста. В ходе исследования установлено, что киноперевод является одним из актуальных и в то же время сложных вопросов современного переводоведения.

Ключевые слова: киноперевод, дубляж, субтитр, культурно-обусловленная лексика, лингвокультурная адаптация

Статья поступила 11.12.2021

3 бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING

ӘОЖ 81'24; 378

ХҒТАР 16.31.51

DOI10.48371/PHILS.2022.64.1.022

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫ
КОНТЕНТІН ДАЯРЛАУҒА АРНАЛҒАН ТІЛДІК МОДЕЛЬДЕР

Оданова С.А.¹, *Молдабаева Қ.Е.²

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің профессор қызметін атқарушы, филология ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан

¹e-mail: sagira68@mail.ru

²e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

Аңдатпа. Мақалада академиялық жазылым қамтитын жазу түрлеріне жататын эссе, ғылыми- зерттеу жұмысы, ғылыми жоба, стартап жоба, элеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс, ғылыми мақаланың жазылуына қойылатын талаптар, олардың жазылу жолдарын үйретуді, әдіс-тәсілдерін көрсетуді басшылыққа ала отырып құрастырылып, даярланған тілдік модельдерді, ғаламтордың мүмкіндіктерін пайлана отырып, көпшілікке ұсыну мақсатында қолданысқа ие бола алатын тілдік үлгілерді саралау және талдау жолдары баяндалады. Академиялық жазылым қамтитын жазба жұмыстарды негізге ала отырып электронды контент жасау қазіргі заман талабынан туындап отырған шара екендігі ескеріле келе, электронды контент жасаудың мақсат - міндеттері сипатталып, үлгілердің түрлеріне аналитикалық талдау жасалып, «модель» ұғымына анықтама беріледі. Авторлар тілдік үлгілердің түріне, санатына, жіктеліміне қарай

сараптама жасап, үлгілердің мақсатына қарай, ғылыми танылымда, білімде, жүйелер жасауда және жүйелерді басқару барысында қолданылатын модель түрлеріне жіктей келе, түрлері бойынша саралайды. Сонымен қоса, уақытқа байланысты үлгілердің түрлеріне жүйелік үлгілер, динамикалық, функционалдық үлгілер жатқызылса, тілдік үлгілердің келесі түрі кестелік үлгілер, метафорикалық үлгілер, метонимиялық үлгілер түріне жіктеліп, оларға сипаттама беріледі. Зерттеу барысында сәйкестік қағидасы бойынша модельдің шешілетін мәселе талаптарына сай келуі, құрастырылған модель жүйесінің маңызды қасиеттерін сақтай отырып құрылымын жеңілдету сияқты тілдік үлгілер құру барысында сақталуы тиіс қағидалар қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде функционалдық үлгілердің жазылым түрлерінің үлгілерін жасау үшін тиімді екендігі анықталып, олардың аналитикалық және синтетикалық түрлеріне анықтама беріліп, артықшылықтары мен кемшіліктері сараланды.

Тірек сөздер: академиялық жазылым, электронды контент, ливгвистикалық модель, функционалдық модель, құрылымдық модель, желі конструкторы.

Негізгі ережелер

Қазіргі таңда академиялық жазылым пәні шет елдерде бұрыннан қалыптасып, ғылымның бір саласы ретінде толығымен зерттеліп, қолданыс тауып жүргенімен, Қазақстанда, оның ішінде қазақ тілінде, бұл сала әлі де барлық қырынан ашылып, толығымен зерттелді деп айтуға ертекерек десе де болады.

Академиялық жазылымның теориясы берілгенімен, оның практикалық қырлары әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Жоғарыда келтірілген ақпаратты саралай келе, зерттеуіміздің өзектілігі ретінде төмендегі тұжырымдарды келтірсек болады.

Егер, академиялық жазылымның барлық түрлері үлгіге салынып, ғаламтор парақшаларында көрініс тауып, youtube арнасында жазылу үлгісін үйрететін сабақтар қамтылған бағдарламалар жүктелсе, ізденушіге тиімді болар еді. Сонымен қатар, академиялық жазылым дағдыларын сатылай үйрететін дайын тілдік конструкторлар көпшілікке ұсынылса, қазақ тілінде жазбаша коммуникацияға түсетін тұлғаларға пайдасы зор болар еді.

Зерттеуіміздің тағы бір өзектілігі, білімге тигізер пайдасы. Мектеп қабырғасында білім алып жүрген оқушылар желіде ұсынылған бағдарламалар, үлгілер арқылы өздерінің ғылыми стильде жазу дағдыларын қалыптастырып, ғылыми сауаттылықтарын арттыра алады. Ғылыммен айналысып жүрген бакалавр және магистрлік бөлім студенттерінің ізденістері жеңілдеп, олардың зерттеу нысандарына көбірек көңіл бөлулеріне мүмкіндік туындар еді.

Академиялық жазылым түрлерін модельдеу тек білім-ғылымға ғана емес, сонымен қоса, қоғамға да пайдалы болмақ, нақтырақ айтсақ, ғылыммен айналыспайтын тұлғалардың да ғылыми стильде құжат толтыратын кездері болады, сол кезде олар әрине, ең алдымен ғаламтор көздеріне жүгінеді. Егер ғаламтор желісінде академиялық жазылымға байланысты барлық ақпараттың үлгісі ашық қолданыста ұсынылса, еңбек адамдары уақыттарын үнемдеп, қажетті құжаттарын қатесіз толтыруға мүмкіндік алады.

Қорыта айтқанда, академиялық жазылым түрлерінің үлгілерін даярлап, тілдік конструкторларды ғаламтор арқылы көпшілікке ұсыну, инстаграм, фейсбук, твиттер парақшалары арқылы парақшалар ашу, ютуб арнасынан бейне баяндар даярлау қазақ тілінде ғылыми стильді жоғары деңгейде қолдануға, ізденушілердің жұмысын жеңілдетуге, көпшіліктің академиялық сауаттылығын арттыруда қажет болады.

Зерттеуіміздің мақсаты: бакалавриат, магистратура, докторантура бөлімдерінде қамтылатын барлық ғылыми жазба жұмыстарына қойылатын талаптарды анықтай отырып, академиялық сауаттылықты арттыруға үлес қосатын, ізденушінің жұмысын жеңілдететін тілдік үлгілер даярлап, академиялық жазылымның электронды контентін ұсыну.

Осы мақсатқа жету жолында келесі міндеттерді шешу жоспарланып отыр:

- академиялық жазылым тақырыбына қалам тартқан отандық, жақын және алыс шетелдегі ғалымдардың еңбектеріне зерттеу жүргізу;
- академиялық жазылым аясына енетін барлық ғылыми құжаттарға сараптама жасай отырып, құжаттардың қазақ тіліндегі жазылу, толтырылу ерекшеліктерін айқындау;
- ғылыми стильдегі жазылым түрлерін модельдеу арқылы олардың барлық түрлеріне тілдік үлгілер жасау;
- ғаламтор желісі арқылы ғылыми жұмыс атқаратын тұлғаларға парақша даярлап, youtube арнасынан бейне сабақтар ұсынып, желі конструкторлары арқылы академиялық жазылым дағдыларын көпшілікке үйрету.

Кіріспе

Ғылыми білімді құру және оны тарату мәтіндік әрекет негізінде жүзеге асатыны белгілі. Ғылыми ортада білімді тарату үдерісі ғылыми - зерттеу нәтижелерін жариялау арқылы іске асса, білім беру барысында аталмыш үдеріс студенттік және біліктілік жұмыстарын жазу арқылы жүзеге асады. Ақпараттық қоғамға көшу барысында, ғылыми жарияланымдар көлемінің күрт өсуіне байланысты жазбаша коммуникация ауызша сөйлеумен салыстырғанда қарқынды даму үстінде болғандықтан, сандық технологияларды меңгеру қажеттігі туындады.

Сонымен қатар, ғылыми коммуникацияның өзі жаңа технологиялардың арқасында жаһандық сипатқа ие болып, ғылыми бағытта жүргізіліп жатқан зерттеулердің талаптарына сай болу мақсатында зерттеуші ғалымдарға ғылыми қорларда орналастырылған тезистермен жүйелі түрде танысып, өз зерттеулерін жүргізу үшін халықаралық ғылыми журналдарда жариялану қажеттігін тудырды.

Нәтижесінде, «Академиялық жазылым» орталықтары көптеп ашылып, жоғары оқу орындарында осы аттас пән міндетті компонент ретінде енгізілуде. Бұл үдеріс аталған мәселенің қаншалықты өзектілігін дәлелдеп қана қоймайды, сонымен қоса, осы мәселені ғылымды дамытудағы басты тренд ретінде айқындап, оны жетілдіру мақсатында ғылыми-әдістемелік және ақпараттық технологиялар мүмкіндіктерін қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Дереккөздермен жұмыс істеу, қажетті ақпаратты сыни бағалау және қажетті ақпаратты іріктеу қабілеті маңызды аналитикалық дағды болып табылады. Дегенмен, мәтінмен жұмыс істеу, жазу үдерісінің өзіне тікелей қатысы жоқ құрамдастарының бірі ғана болғандықтан, зерттеу жұмысы барысында мәтіннің әрбір құрамдас бөлігін, сөйлемдері мен сөздерінің логикалық құрылымын анықтай отырып, сауатты мәтін құруға қабілетті маман даярлау академиялық жазылымның негізгі міндеттерінің бірі болмақ [1, 128-134 бб.].

Қазіргі таңда еліміздің білім кеңістігінде академиялық жазылым дағдыларын қалыптастырудың заман талабына сай туындап отырған кезек күттірмес мәселелердің бірі екендігі мойындалып, теориялық және практикалық тұрғысынан зерттеліп, осы мәселеге қатысты бірқатар құнды материалдар оқырман назарына ұсынылды. Атап айтсақ, Е. Оспановтың «Академиялық жазылым негіздері» атты оқу құралы, Б.Б. Динаева, С.М. Сапинаның «Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері» атты еңбектерін еліміздегі академиялық жазылымның теориясы мен практикасы мәселелерін алғашқылардың бірі болып сипаттаған еңбектер қатарына жатқызуға болады. Бірақ, бүгінгі таңда, академиялық жазылымның қыр – сыры толығымен ашылып, зерттелді деп айту ертерек, себебі, оның практикалық қырлары әлі де болса зерттеуді қажет етеді.

Атап айтқанда, академиялық жазылымның электронды контентін даярлау мәселесі осы саладағы шешімін таппаған мәселелердің бірі. Олай дейтініміз, қазіргі ақпараттық технологиялардың өркендеген дәуірінде ғылыми стильде жазылған құжаттар толтыру барысында ізденуші ең алдымен ғаламтор көздеріне жүгінеді. Ғаламтор парақшаларында түйіндеме, рецензия, реферат жазу жолдары жалпы көрсетілгенімен, қазақ тілінде олардың жазылуына сатылай берілген ақыл-кеңес, үлгілер жоқтың қасы.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Академиялық жазылымның теориясын қалыптастыру алғышарттарын зерттеу барысында эмпирикалық әдіс түрлері бақылау, салыстыру әдістері қолданып, академиялық жазылымның ғылым саласында алатын орны анықталды. Атап айтқанда, академиялық жазылымның алғышарттары бола алатын пәндер сараланып, «Орфография және пунктуация негіздері», «Сөзтану ғылымының көкейкесті мәселелері», «Қазіргі қазақ әдеби тілінің өміршеңдігі», «Тіл және сөз мәдениеті», «Шешендік өнер» пәндеріне шолу жасалды. Аталған пәндердің зерттеу пәнімен ара қатынасы айшықталып, соңғысында академиялық стильдің басымдылығы, жазуға қойылатын талаптың ресмилігі, мақсат-міндеттері жазба коммуникацияға бағытталғандығы оның ерекшелігінің көрінісі болды.

Академиялық жазылымның алғышарттарын зерттеу барысында бақылау, саралау әдістерін қолдана отырып, Р.Сыздықованың «Қазақ әдеби тіл білімінің тарихы» атты еңбегін талқылай келе, академиялық жазылым, қазақ жазба әдебиетінің ұлттық кезеңіне дейінгі жартылай ғылыми әдебиет стиль және ресми іс - қағаздар және эпистолярлық немесе хат-хабарлар стильдерден бастау алатынын анықтадық. Отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелу жайын анықтау барысында Баррас Х., Хайланд К., Рене Тецнер, Райнкинг, Эндрю У., Харт, Роберт фон дер Остен, Мертон Р., Бэвис С., Грин В., Крэсс Г., Снайдер А. және басқада зерттеушілердің жұмыстары қарастырылып, сараланып, Ресей зерттеушілері Бут Ю. Е., Короткина И. Б., Крутикова О.Н., Минаева И.Н., Розина И. Н сияқты зерттеушілердің еңбектерімен таныстық. Нәтижесінде, алыс - жақын шет елдерде аталған сала XIX ғасырдан бастау алып, дербес ғылым саласы ретінде орныққан болса, Қазақстанның білім саласында академиялық жазылым мәселелерін зерттеген еңбектер санының жетіспеушілігі, теориясы берілгенімен, практикалық тұрғыдан қарастыратын зерттеулердің, әдістемелік нұсқаулықтардың, академиялық сөздіктердің санының аздығы анықталып, ғаламтор желісіндегі осы мәселені қамтитын ақпараттар мазмұнына толықтырулар енгізуді қажет ететіндігі анықталды.

Нәтижелер

Академиялық жазылым түрлерін модельдеу мақсатында анализ және синтез, бақылау, салыстыру әдістері қолданылып, бакалавр, магистратура және докторантура деңгейлеріндегі ғылыми жұмыстардың құрылымдық және стильдік ерекшеліктері айқындалып, жазуға және рәсімдеуге қойылатын негізгі талаптар сараланды, эссе, ғылыми - зерттеу жұмысы, ғылыми жоба, стартап жоба, әлеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс, ғылыми негіздеме, ғылыми мақала түрлеріне қойылатын талаптар анықталды. Мысалы, жоғарғы аттестациялау комиссиясының ғылыми мақала жазуға қоятын талаптарын негізге ала отырып, төмендегідей тұжырымға келдік.

Ғылыми - зерттеу жұмысының нәтижелерін орынды ұсыну үшін, ең алдымен оның мақсатын анықтау керек. Зерттеу жұмысының нәтижелерін ұсынудың негізгі мақсаты: нәтижелерді тексеруден өткізу, алынған ғылыми нәтижеге автордың құқығын дәлелдеу және ғылыми қоғамдастыққа ақпарат тарату болып табылады. Таратылатын ақпарат анық, негізделген, түсінікті тілде сипатталған болуы керек. Ғылыми мақаланың құрылымына және ғылыми жұмыстарды жариялауға ұсынылған басылымдарға қойылатын талаптар Қазақстан Республикасының Білім министрлігінің 2016 жылдың 12 ақпанындағы № 20 бұйрығында бекітілген.

Эксперимент және үлгілер әдістерін қолдана отырып, ғылыми стильдегі жазылым түрлерін модельдеудің жолдары сараланып, ғаламтор желісі арқылы жұмыс атқаратын тұлғаларға арналған парақшалардың құрылымы, Youtube арнасына арналып даярланатын бейне сабақтар және конструкторлардың мазмұндары мен құрылымдары пішінделді. Мысалы аңдатпа жазудың төменде берілген талаптары ескеріле отырып, үлгі құрастырылды.

Аңдатпада келесі ақпарат қамтылмауы тиіс:

- қысқартулар, егер олар стандартты немесе түсіндірілген болмаса;
- мақаладағы кестелерге немесе суреттерге сілтемелер;
- әдебиеттерге сілтемелер;
- мақалада қамтылмаған кез-келген ақпарат немесе қорытынды;
- жалпы ережелер;
- күрделі, түсініксіз сөз тіркестері.

Жоғарыда қамтылған ақпарат негізінде даярланған үлгі, ғылыми мақала жазу талаптары бойынша құрастырылған үлгілердің қатарына енгізіліп, жазудың барлық түрлеріне арнап даярланған үлгілер, модельдер кешенін құраудың негізін қаламақ.

Академиялық жазылымның ғылым саласында алатын орны анықталып, мәселенің отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелу жайына шолу жасалып, бакалавриат, магистратура, докторантура деңгейінде ғылыми жұмыстардың құрылымдық және стильдік ерекшеліктері сараланғаннан кейін, зерттеу нәтижелерінің негізінде тілдік үлгілер даярлау мақсатында олардың түрлеріне аналитикалық талдау жасалып, «модель» ұғымына анықтама берілді. Нәтижесінде, модель - нақты физикалық нысанды немесе үдірісті, теориялық құрылымды модельдеу мақсатында, нысанның маңызды қасиеттерін бейнелейтін мәліметтердің реттелген жиынтығы болып табылатыны анықталды. Модельдеу адамзат қызметінің үш түрлі саласында - ғылыми білімде, білім беруде және жасанды жүйелерді құруда қолданылатындығы, модель түпнұсқаның күйі мен динамикасын зерттеу құралы ретінде қолданылып, ешқашан түпнұсқаны толық суреттеп бермейтіні, оны жалпылай сипаттап, әр- түрлі жолдармен түсіндіруге мүмкіндік беретіні анықталды [2, 112-118 бб.].

Үлгілердің тілдік бірліктердің семантикасын ұйымдастыруда, динамикалық үдерістердің, дискурстың құрылымын анықтауда қолданылуы зерттеледі. Тілдік үлгілерге түріне, санатына, тобына қарай жіктеме жасалды. Мақсатына қарай ғылыми танылымда қолдану, білімде қолдану, жүйелер жасауда қолдану және жүйелерді басқару барысында қолданатын үлгілер, уақытқа байланысты құрылымдық үлгілер, динамикалық, функционалдық деп бөле отырып, тілдік модельдерді кесте түріндегі үлгілер, метафорикалық үлгілер, метонимиялық үлгілер деп жіктедік.

Өткен ғасырдың 70-жылдарында Мәскеу семантикалық мектебінің жетекшісі Ю.Д. Апресянның қарастырған лингвистикалық үлгілерінің келесі типологиясы сараланып, олардың жазу түрлерін үйретудегі тиімділіктері анықталды.

Ұсынылған үлгілерді келесі топтарға бөлуге болады.

Нақты тілдік үдерістер мен құбылыстар нысан ретінде әрекет ететін үлгілер. Оларды адамның сөйлеу әрекетінің үлгілері немесе адамның сөйлеу әрекетіне еліктейтін тілді меңгеру үлгілері деп қарастырса болады.

Лингвистің зерттеу қызметіне еліктейтін үлгілер, оларды зерттеу үлгілері деп те атайды. Бұл үлгілердегі нысандар белгілі бір тілдік құбылысты ашуға жетелейтін рәсімдер ретінде таныс.

Теория үлгілердің көмегімен түсіндірілетінін ескере отырып, оларды қолданылу мақсаттарына қарай мақсатты модельдеу, функционалды модельдеу, құрылымдық модельдеу, динамикалық модельдеу сияқты түрлерге бөлінетінін анықтадық.

Мақсатты модельдеуге ғылым саласындағы туындаған мәселелерді түсіну үшін, белгілі білімді беру үшін құрастырылған үлгілерді жатқызсақ, ғылыми жобалаумен байланысты зерттеулерге арнап нормативтік үлгілерді аламыз.

Құрылымдық үлгілерге түптұлғаның құрамдас бөліктерінің жиынтығын және оның өзіндік қасиеттерін көрсететін үлгілерді жатқызамыз. Құрылымдық модельдің мысалдары ретінде сызба, алгоритмнің блок-кестесі, периодтық жүйені атауға болады.

Динамикалық үлгілерге уақытқа байланысты өзгертін, ережеге сүйене отырып, дифференциалдық теңдеулерді шешу негізінде құрылатын және басқару мен болжауды анықтауда қолданылатын үлгілерді жатқызамыз [3, 124-126 бб.].

Функционалды үлгілерге түптұлғаның күйінің уақыт бойынша қалай өзгертіндігін көрсететін технологиялық үлгілерді, мысалы үдерістің компьютерлік көрнекілігі, заттың жұмысын көрсететін макет, протез және басқаларын жатқызамыз.

Функционалды үлгілер белгілі бір объектінің мінез-құлқын, процестің барысын немесе белгілі бір құбылыстың іске асырылу кезеңдерін зерттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, белгілі бір мәтінді

даярлау үдерісін модельдеу қажет болса, функционалды модель құрылады.

Нысанды, үдерісті немесе құбылысты шартты түрде сипаттаудың әр түрлі тәсілдеріне формулаларды, кестелерді, сызбаларды, табиғи тілдегі сөйлемдер жиынтығын және басқаларын жатқызамыз. Осы тәсілдердің жиынтығы компьютердің көмегімен алгоритмдік есептер шығарудың негізін құрайды [4,34-36 бб.].

Талқылау

Зерттеу барысында тілдік модель құрастырудың жолдарын саралай отырып, модельдеу әдісі белгілер жүйесіне негізделгенімен, тіл белгілер жүйесінің өзі болғандықтан, біз сөздерді сөздермен модельдейтінімізді, кез-келген модель, оның ішінде лингвистикалық үлгілер, ресми түрде құрастырылуы тиіс екендігін анықтадық. Егер, біз мәлімдемелерді байланыстыратын бастапқы нысандарды және олармен жұмыс істеу ережелерін анықтаған жағдайда, модель ресми болып саналады.

Тілдік модельдердің теориялық тұрғыдан сипатын анықтау кезінде ресмилік, нақтылық, бір мағыналық модельдің теориялық тұрғыдан қарастырғандағы қасиеттері болып табылатынын ескеру қажет. Бұл қасиеттің өзі, ресмилік теориясының болжамдарының шынайы эксперименттік мәліметтермен сәйкес келуін қамтамасыз етпейді. Теорияның дәлдігі оны растауға немесе теріске шығаруға қабілетті бізмәнді тәжірибелер орнатуға мүмкіндік береді, дегенмен, теорияның дәлдігі мен ақиқаттығы арасында қажетті логикалық байланыс жоқ және болуы да мүмкін емес.

Зерттеушілердің пайымдауынша, модельдеу адамның дербес компьютермен қарым-қатынасын ресми түрде көрсетуге бағытталған компьютерлік лингвистиканың бағыты болып табылады. Табиғи тілді өңдеудің барлық жүйелерінде адамның диалогын қамтамасыз ететін құрамдас бөлігі талап етілуі керек, табиғи тілде коммуникация үлгісін құрудың бұл бағыты жасанды интеллект - адам мен компьютердің өзара әрекеттесуі шеңберінде дамиды [5, 12-18 бб.].

Ғалымдардың пайымдауынша, тағы бір көңіл бөлуге тұрарлық үлгілердің бірі, сюжеттік құрылымды модельдеу, ресми лингвистикалық үлгілерге сюжеттің құрылымын модельдеу шеңберінде жасалған үлгілер жатады.

Сюжетті модельдеуге арналған компьютерлік бағдарламалар үш негізгі бағытқа негіздей отырып үлгіні түпнұсқаны сипаттайды:

- сюжеттің морфологиясы;
- синтаксисті құру;
- сюжеттің танымдық жағы.

Сюжетті синтаксис үлгісінің негізіне сипаттамалық грамматика арқау болды. Олар 70-жылдардың ортасында Хомскийдің генеративті грамматикасы негізінде пайда болды. Сюжетті грамматика оқиға, эпизод

және қатынас ұғымдарын негізгі бірліктер ретінде ажыратады.

Модельдеу типтері мен түрлерін сипаттай келе, авторлар когнитивті тәсілді де тілге тиек етеді. Когнитивті тәсіл бойынша ұсынылған үлгілердің ішіндегі кең таралғаны 80-ші жылдардың басында Роберт Шенктің шәкірті В.Лехнерт ұсынған модель болды. Автор компьютерлік сюжет генераторын құру жұмысы аясында түпнұсқалық формализм үлгісін ұсынды. Тәсілдің мәні сюжетті кейіпкердің когнитивті және эмоционалды жағдайының дәйекті өзгеруі ретінде сипатталуында, яғни, модельдеудің дәл өзі сюжеттің сипаттамаларын қамтиды. Бұл бағыт когнитивтік лингвистика шеңберінде белсенді дамып, сценарийлік модельдеуде қолданылатыны жәйлі авторлар хабардар етеді.

Біз адамның миына үңіліп, ондағы іс - әрекеттің қалай әріптермен, дыбыстармен, сөздермен, тілдің барлық мүмкін қолданыстарымен жасалатынын көре алмаймыз. Сондықтан функционалды үлгілер шеңберінде осындай мәселелерді шешу үшін репродуктивті инженерия және лингвистикалық үлгілер ажыратылатыны анықталды. Олар компьютерлік жүйелер, олардың әрекеттері, бір жағынан, нақты тілдік нысандардың мінез-құлқына еліктейді, ал екінші жағынан, осы нақты нысандарды, кем дегенде, ішінара көбейтуге мүмкіндік береді [6, 138-140 бб.].

Зерттеу нәтижесінде ғылыми стильдегі жазылым түрлерін модельдеу, атап айтқанда эссе, бакалавриат, магистратура, докторантура студенттерінің ғылыми- зерттеу жұмысы, ғылыми жоба, стартап жоба, әлеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс, ғылыми мақала сияқты жұмыс түрлерінің лингвистикалық моделін даярлауда жалпыдан жекеге қағидасы қолданылмақ. Лингвистикада тілдің қызмет ету мәнін, сөйлеу мен мәтінді құрастыру, оны қабылдау механизмін ашуға мүмкіндік беретін функционалды үлгілерге және сюжеттік құрылымды модельдеуге ерекше көңіл бөлініп, модельдердің аталған түрлерін басшылыққа ала отырып, тілдік даярлау ұсынылды.

Қорытынды

Академиялық жазылым қамтитын барлық жазба түрлеріне үлгілер даярлап, электронды контент жасау мақсатында зерттеліп отырған мәселенің алғышарттары ретінде қарастырылған академиялық жазылымның ғылым саласында алатын орны, академиялық жазылымның отандық және шет елдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелу жайы баяндалды. Бакалавр, магистратура, докторантура деңгейінде ғылыми жұмыстардың құрылымдық және стильдік ерекшеліктері, жазуға және рәсімдеуге қойылатын негізгі талаптар, эссе, ғылыми зерттеу жұмысы, ғылыми жоба, стартап жоба, әлеуметтік, ғылыми баяндама, дипломдық жұмыс, ғылыми мақаланың жазылуына қойылатын талаптар анықталды. Зерттеу нәтижесінде алынған деректер негізінде тілдік үлгілер даярланып, даярланған лингвистикалық модельдерді көпшілік

назарына ұсыну зерттеудің түпкі мақсаты болғандықтан, мақалада тілдік үлгілердің классификациясы ұсынылды.

Функционалдық үлгілер аналитикалық және синтетикалық болып бөлінеді. Белгілі бір тілдің толық аналитикалық үлгісі модельді енгізу кезінде мәтіннің белгілі бір бөлігін қабылдайды және ақпаратты жеткізу кезінде арнайы семантикалық метатілде жеткізіледі. Тілдің толық синтетикалық үлгісі толық аналитикалық модельге қарама қарсы бола отырып, модельді енгізуде семантикалық жазбаны немесе мағынаның белгілі бір бөлігінің бейнесін алады, ал ақпаратты жеткізу барысында синонимдік мәтіндер жиынтығын береді. Анализ және синтез үлгілері аударма үлгісінің, атап айтқанда, автоматты аударма үлгілерінің және әртүрлі «жасанды интеллект» жүйелерінің моделін беруде тиімді болмақ [7, 10-12 бб].

Үлгілерді зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, олардың ішіндегі түпкілікті мақсатқа сай келетін түрлеріне толығырақ үңіліп, түрлеріне, мақсаттарына қарай, саралай отырып анықтадық. Зерттеу нәтижесінде функционалды модель және сюжеттік құрылымды модель таңдалып алынды.

Зерттеуіміз болашақта жалғасын таппақ, және осы таңдалып алынған үлгілер негізінде құрастырылған тілдік модельдер, академиялық жазылым қамтитын жазудың барлық түріне даярланып, көпшілік назарына ұсынылмақ.

ӘДЕБИЕТ

[1] Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – Москва: Просвещение, 1966. – 304 с.

[2] Beavis. C. Digital culture, digital literacies: Expanding notions of text, Pictures of English: Teachers, learners and technology. – Adelaide: Wakefield Press, 2001. – 145 p.

[3] Goodfellow R. Literacy, Literacies and the Digital in Higher Education. – Teaching in Higher Education, 2011.16(1). –131 p.

[4] Короткина И. Б. Модели обучения академическому письму: учебное пособие для вузов – Москва : Юрайт, 2018. – 219 с.

[5] Кудрявцева Е.Г. Понятие «языковая модель» в лингвистике, философии и культурологии // Культура и цивилизация. –№ 1А. –2018. – 134-141с.

[6] Оспанов Е. Академиялық жазылым негіздері. Оқу құралы. – Алматы: 2020. –74б.

[7] Розина И. Н. Цифровая грамотность в курсе «Академическое письмо»: Образовательные технологии и общество. – № 4. – 2018. –19 с.

REFERENCES

[1] Apresyan YU. D. Idei i metody sovremennoj strukturnoj lingvistiki (Ideas and methods of modern structural linguistics). – Moskva: Prosveshchenie, 1966. – 304 s. [In Rus.]

[2] Beavis. C. Digital culture, digital literacies: Expanding notions of text, *Pictures of English: Teachers, learners and technology*. – Adelaide: Wakefield Press, 2001. – PP.145-161.

[3] Goodfellow R., (2011) *Literacies and the Digital in Higher Education*. – *Teaching in Higher Education*, vol.16, no 1. pp.131-144.

[4] Korotkina I. B. *Modeli obucheniya akademicheskomu pis'mu: uchebnoe posobie dlya vuzov (Models of teaching academic writing: a textbook for universities)*. – Moskva : YUrajt, 2018. – 219 s. [In Rus.]

[5] Kudryavceva E.G. *Ponyatie «yazykovaya model'» v lingvistike, filosofii i kul'turologii (Consert of language model in linguistics, philosophy, and cultural studies)*. // *Kul'tura i civilizaciya*. – № 1A. –2018. – 134-141с. [In Rus.]

[6] Ospanov E. *Akademiyalyk zhazylym negizderi. (Basics of academic writing)*. Оқи құралы. – Almaty: 2020. –74 б. [In Kazakh]

[7] Rozina I. N. *Cifrovaya gramotnost' v kurse «Akademicheskoe pis'mo» (Digital literacy in the course «Academic writing»): Obrazovatel'nye tekhnologii i obshchestvo*. – № 4. – 2018. –19 s. [In Rus.]

ЯЗЫКОВЫЕ МОДЕЛИ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ ЭЛЕКТРОННОГО КОНТЕНТА АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА

Оданова С.А.¹, *Молдабаева К.Е.²

¹ассоциированный профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, кандидат филологических наук, Алматы, Казахстан

*²докторант Казахского Национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

¹ e-mail: sagira68@mail.ru

*² e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

Аннотация. В статье рассматривается проблема составления электронного контента путем создания лингвистических моделей всех видов письменных работ: эссе, исследовательские проекты, стартап-проекты, социальные, научные отчеты, диссертации. Областью изучения академического письма являются также письменные работы обучающихся на бакалавриате, в магистратуре и докторантуре, включая требования к написанию научных статей и докладов. С учетом того, что создание электронного контента академического письма вытекает из требований современной науки и цифровых технологий, в данной статье уделяется особое внимание определению целей и задач создания электронного контента. В свою очередь, электронный контент предоставляет широкие возможности соискателям самостоятельно вырабатывать навыки применения академической письменности с использованием шаблонов и сетевых конструкторов. Для достижения

поставленных целей в статье проводится аналитический разбор всех видов языковых моделей и определяется понятие «модель». Авторы классифицируют лингвистические модели по их типу, категории, классу, в зависимости от их назначения – по их цели использования в научном познании, применении в образовании, в системном проектировании и в управленческой сфере. Следующие виды моделей, такие как: комбинированные (аналитико-имитационные), информационные (кибернетические), функциональные модели, структурные модели, схематические модели, метафорические модели, метонимические модели и другие виды лингвистических моделей, которые, по мнению авторов, могут быть полезны при составлении лингвистических шаблонов, были выявлены при аналитическом разборе. В данной статье также рассмотрены такие принципы, как адекватность, соответствие модели решаемой задаче, упрощение при сохранении существенных свойств системы, соответствие между требуемой точностью результатов моделирования и сложностью модели, которым должна удовлетворять правильно построенная модель. В статье проводится основательный анализ функциональных моделей, в результате чего было установлено, что данный вид модели эффективен для создания лингвистических шаблонов при написании академического письма.

Ключевые слова: академическое письмо, электронный контент, лингвистическая модель, функциональная модель, структурная модель, динамическая модель, сетевой конструктор.

LANGUAGE MODELS FOR THE PREPARATION OF ELECTRONIC CONTENT OF ACADEMIC WRITING

Odanova S.A.¹, *Moldabayeva K.E.²

¹ associated professor, candidate of philological sciences of Kazakh Abylai khan university of international relations and world languages, Almaty, Kazakhstan, ¹ e-mail: sagira68@mail.ru

*² doctoral student of Kazakh national women's teacher training university, Almaty, Kazakhstan

*²e-mail: k.moldabaeva@aues.kz

Abstract. The article describes the problem of compiling electronic content by creating linguistic models of all types of written work such as essays, research projects, start-up projects, social, scientific reports, dissertations, requirements for writing a scientific article and other written works of bachelor, masters and doctoral students considered by academic writing. Taking into account the fact that the creation of electronic content of academic writing follows from the requirements of modern science and digital technologies, the article focuses on defining the goals and objectives of creating electronic

content, which are to provide applicants with the opportunity to independently acquire academic writing skills using network designers. For this purpose, an analytical analysis of all types of models and the definition of the concept of "Model" are carried out. The authors classify linguistic models according to their type, category, class, depending on their purpose, according to their purpose of use in scientific knowledge, application in education, application in system design and management. The following types of models, such as combined (analytical-simulation), informational (cybernetic), functional models, structural models, schematic models, metaphorical models, metonymic models and other types of linguistic models that, according to the authors, may be useful in compiling linguistic patterns, have been identified and analysis was carried out. Such principles as adequacy, correspondence of the model to the problem being solved, simplification while maintaining the essential properties of the system, correspondence between the required accuracy of the simulation results and the complexity of the model, which a correctly constructed model must satisfy, were also considered in this article. The article carried out a thorough analysis of functional models, as a result it was found that this type of model is effective for creating linguistic templates for written works of academic writing.

Keywords: academic writing, electronic content, linguistic model, functional model, structural model, dynamic model, network constructor.

Статья поступила 26.01.2022

4 бөлім.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

UDC 811.512.1'0
SRSTI 17.07.29
DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.023

**POETRY OF TURKIC PEOPLE IN KAZAKHSTAN - A BRANCH OF
LITERATURE OF KAZAKHSTANI PEOPLE**

*Burkitbayeva Sh.D.¹

¹Istanbul University, Faculty of Literature, Ancient Turkic language
department, 3rd PhD student. Istanbul city, Turkey

*¹e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8235-4213

Abstract. This article describes the poetry of the Turkic people in Kazakhstan, which is a branch of the literature of Kazakhstani people. It also depicts the continued process of ancient national literary trends and intertwining of all-Turkic traditions in the literature of the Turkic people of independent Kazakhstan. It is obvious that all Akhiska Turks, Uzbek, Uyghur and Tatar poets in Kazakhstan continued to develop the creative process in traditional lyrical and epic genres.

The main purpose of the article is to study the development of Akhiska Turks, Uzbek, Uyghur, Tatar poetry among the Turkic people living in the country, to divide them into stages, to identify literary figures, to study them scientifically, to determine their place as a branch of Kazakh literature. The poetry of the Turkic people in modern Kazakhstan is valuable because it reflects the life we serve today and our national identity. It represents the complex changes taking place in our country and in the world, the necessity to be able to correctly assess the news of the new century and also characteristics of the poets of the Turkic people, who are valued in the Kazakh literature. National features of poetry are described.

The study of the topic is based on the methodology of research (content analysis) of domestic policy, literary criticism, cultural studies, diaspora issues. In particular, the following methods were used, they are: systematic, historical approach, principles of objectivity, historical-comparativeness, historical-typology, theoretical analysis and descriptive.

While writing the article we worked with the republican, regional, city, district cultural centers of Turk, Uzbek, Uighur, Tatar diasporas. As a result of close cooperation with the above-mentioned centers, a lot of information was collected. The works of the poets were used as the main source itself.

The article can be used as an additional textbook on the literature subject of the people of Kazakhstan in higher education.

Keywords: Independent Kazakhstan, Turkic people, Literature of Kazakhstani people, poetry, decades, literary figures.

Introduction

In the formation and development of the Turkic civilization as an outstanding branch of human history, the most influential role of the artistic qualities of works of art is preserved. Patterns of lyrical and epic works in the traditional art of speech, which began in the ancient Sak and Hun Turkic epochs have been renewed in the literature of the Turkic peoples in all centuries. Creation of the main ideological and compositional network of history in the art system, depiction the people's lives in the works with the integrity of the romantic-realistic motifs, the mystery of artistic truth, summarizing with deep meaning of skillful use of national vocabulary and lexical samples and other features are the regularity of literary progress based on the flow of tradition and innovation

At the same time, we can clearly see that the system of literary progress of the poetry of the Turkic people in Kazakhstan from ancient times to the present day preserves the natural laws of national identity and national character. This is due to the fact of history, literature, folklore, linguistics, ethnography, etc. are devoted to modern Turkic studies. The results in the field of science prove the preservation of ancient traditions, the preservation of ancient masses in the combination of innovations.

In the poetry of the Turkic people of Kazakhstan (Akhiska Turks, Uzbeks, Uighurs, Tatars, etc.) we see the progress of the traditional flow in poetry and the preservation of national identity and national character, the century patterns of folklore and literature. Theme and idea, plot and composition, stylistic and linguistic expressions and other features are recognized in Turkic people folklore and in the heritage of the literature.

World civilization is an indicator of human development, consisting of the material treasures and spiritual culture of the people formed over the millennium. States based on the tribes of the Turkic people (Sak, Hun, Uisun, Kangly, etc.), historical events of the epochs of empires, personalities and traditions - are all reflected in the works of folklore and literature.

Materials and methods

The study of the topic is based on the methodology of research (content analysis) of domestic policy, literary criticism, cultural studies, diaspora issues. In particular, the following methods were used, they are: systematic, historical approach, principles of objectivity, historical-comparativeness, historical-typology, theoretical analysis and descriptive.

The analysis of the causes and consequences of the Turkic diasporas resettlement living in Kazakhstan was carried out using the method of historical principles. The realities of historical events, such as the repression of the diaspora, the involuntary loss of homeland was analyzed by analyzing the poems of poets.

Using a systematic approach there was observed the ancient Turkic written monuments beginning with the samples of oral literature in earlier times till modern time Turkic people's oral and written literature. In general, the common Turkic essence and common Turkic national identity which have been uninterrupted till nowadays were identified and demonstrated. Through this methodology, it was possible to determine the history of the Turkic people going through the various obstacles, forgetting their language, religion, speaking another language and adhering to another religion, but not losing the Turkic spirit. Thus, it was clear that the Turkic people live in our country, support the independence of Kazakhstan and are ready to contribute to implement the ideology "Mangilik El".

The theoretical basis of the research is compiled by comparative studies, based on the scientific findings of domestic and foreign scientists. Attention was paid to the written works on the problems of history, ethnography and the oral heritage of the people of the world.

The main source of information in the article was taken from the works of poets written in their own languages (Turk, Uzbek, Uyghur, Tatar).

Basic provisions. Result

It is true that in the heritage of the Turkic peoples' art of speech, epic outstanding written monuments were formed on the basis of similar works of literature. Turkic literature is systematically divided in the history as "Ancient Turkic literature (VI-IX centuries)", "Literature in the era of Islam (X-XII centuries)", "Literature in the era of Altyn orda and Kypchak (XIII-XIV centuries)" [1]. Also, there are following outstanding epic works: "Orkhon monuments ("Kultegin", "Tonykok", "Bilge Kagan")", "Korkyt ata's book", "Ogyznama" (VI-IX centuries), Zhusip Balasagun's epic "Kutty bilik", Akhmet Yassayi's "Akyl kitaby", Akhmed Iugineki's "Akikat siy", Suleyman Bakyrangani's (Bakyrwany's book)" (X-XII centuries), Rabguzi's "Ragbuzi kissalary", Kutyp's "Khusrau - Shyryn", Khorezmi's "Makhabbatnama", Khusam Katib's "Zhumzhuma sultan", Saif Sarai's "Zhadigernama" and

"Turikshe Gulstan" epics etc. It is proved that the ancient national literary trends and intertwining of all-Turkic traditions in the literature of the Turkic people of independent Kazakhstan has been continued.

Kazakhstani Turkic people's willingness to modernize the state, their common views on the development of national and universal ideals of humanism, their social activities are being carried out through various organizations. The Assembly of the Kazakhstani people, national and cultural centers - are all acting in accordance with the programs of strengthening the state.

Using the state language in 2006 (the meeting of the Assembly has been conducted in the state Kazakh language since March 4, 2006), in the meeting of the Assembly according to the Constitution seemed to give a new impetus.

The works of poets and writers of the Turkic people of Kazakhstan are considered in the field of linguistics, folklore, literature, culturology of Turkic studies due to their common historical background, religion, language and religion.

Therefore, it is important to expand and develop the field of Turkic literature in Kazakhstan within the standard program "History of Turkic literature" [1, pp.3-20], which has been taught in the departments of "Kazakh language and literature" in the universities of the Republic of Kazakhstan since the 90s.

Discussion

The number of poets and writers during the independent years of Kazakhstan [2], who made up the literature of the Turkic peoples in Kazakhstan is also known. The works of Akhiska Turkic poets have a special place in the literature of the Turkic peoples in Kazakhstan. Among the representatives of the Akhiska Turks, who began to settle in Kazakhstan in the 40s of the XX century [3], there are some who are known for their artistic talent. Turks are representatives of the Turkic nation, that is fully preserved in accordance with the ancient ancestral history of the people of Kazakhstan. Although it was separated from the Turkish historical sites in the Republic of Turkey and Georgia in the Caucasus, it has not lost its national and ethnographic character on Kazakh territory - the result of historical and cultural development.

"In 1944 Turks who lived in Georgian regions like Akhalitsk, Adygen, Akhalkhalak..." [3, p. 3] still are being settled. "... as other diasporas their cultural center "Turkiya" is working. There are 27 schools in the predominantly Turkish southern provinces that teach in the mother tongue. The first program of Kazakh radio broadcasts news in Turkish" [3, p. 3].

Writers of the Akhiska Turks are also engaged in free creative work in Kazakhstan. A number of works by Akhiska Turks living in independent Kazakhstan, known for their poetic art, have been published in recent decades since independence. Sh. Badalov's, R. Memedoglu's, Yu. Zeirik's, A. Shalabov's, A. Veiseloglu's, I. Agara's, M. Akhmad's, Shaiyr Mamosh's, M. Lebish's (Namazov's), Z. Iyektai's, S. Piryeva's, A. Piryev's and other authors' works prove the existence of Turkish literature in Kazakhstan.

We divide the poetry of the Akhiska Turks in Kazakhstan into two periods. The first period is the period of Soviet Kazakhstan (1945-1991), and the second period is the period since the independence of the Kazakhstan Republic. Representatives of the first period were Bekir Perishan, Ali Pasha Veyseloglu, Hukiyev Ibrahim Katipoglu and other poets. And the number of poets of the second period is significantly more. After all, the independence of our country allowed the poets of the Akhiska Turks to breathe and sing their thoughts.

Uzbeks living in the southern part of Kazakhstan see Kazakhstan as their homeland. Uzbeks, whose rights are protected have schools, theaters, TV and radio complexes, clubs, many newspapers and magazines and other social opportunities in their native language. There are national cultural centers in the largest cities of the country. After the independence of Kazakhstan, the traditional creative ties between Uzbek writers and Kazakh literary figures in the country have been strengthened. The main figures of the poets and writers of the Uzbek diaspora, whose works have been published in the media, published in books, are known to the public and are actively engaged in creative work: E. Ruzimatov, T. Yuldashev, I. Zhumanov, Sh. Shopulatov, S. Akramov, P. Boboev, P. Ibrakhimov, A. Prarov, Z. Mominzhanov etc.

The history of Uzbek literature in independent Kazakhstan dates back to ancient times. Famous Uzbek poets Yusuf Saremi and Abdulhamid Luzumi were born in South Kazakhstan and wrote their prose and poems. Famous Uzbek writer Yu. Saremi was born in Isfidzhab, an old town on the Great Silk Road near Sairam. He lived and wrote his prose and poems in the second half of the XIX century and at the beginning of the XX century. Abdulhamid Luzumi was born in Shymkent in the early twentieth century and wrote there. The names of the bright stars of the East, such as Hodja Ahmed Yassawi, Suleimen Bakyrangani, Atai and other classics of ancient Turkic literature, are closely connected with the land of ancient Sairam, which was the center of Turkish culture and literature in the Middle Ages. Prior to Kazakhstan's independence, the names of local Uzbek poets were not widely known. During the Soviet era, Uzbek poets and writers living in the country moved to Uzbekistan to promote their work.

However, they were always in close contact with the country. After the independence of Kazakhstan, the traditional creative ties between Uzbek writers and Kazakh literary figures in the country have been strengthened.

Today in Kazakhstan there are many Uzbeks literary associations such as "Chashma", "Shimkent", "Sairam", "Isfijob", "Shula", "Kudrat Hikmat", "Kukkie ilhomlari", "Kamolot", "Karvon", "Atoi", "Shamchirok". Although the development of these associations is different, they have the same goals and objectives. It is to contribute to the strengthening of peace and tranquility, friendship and mutual understanding in the Independent Republic of Kazakhstan, which unites people of different nationalities.

The largest part of the literature of the Turkic people in Kazakhstan is Uyghur literature. Lyrical and epic works of Uyghur poets continue the traditional way of national art of speech. Uyghur poetry in the Independent Kazakhstan is a cultural heritage of the Uyghur diaspora, which has entered a new era, developed and prospered in the transitional period of Independent Democratic Kazakhstan. Creative people have the opportunity to work in a free literary space in the Independent Kazakhstan. When Kazakhstan gained its Independence in the first half of the 90s, that was a period of literary development in the country. This period also had a great impact on the work of Uyghur diaspora poets in Kazakhstan. The fall of political censorship allowed for the publication of new literary works, the publication of private works and a stream of previously banned works, and the close ties of the Uyghur people with their historical homeland - the Xinjiang Uyghur Autonomous Region. The literature of the Uyghur diaspora in the Independent Kazakhstan was studied by the scientist A. Tilivaldi-Khamrayev [5], who divided it into three stages (the first stage - 1986-1991, the second stage - 1992-1996, the third stage - from 1996 to the present).

The first period is from 1986 to 1991. This stage of literary development can be called by K. Jürgensen, the period of "literary historical, national and cultural revolution." Uyghur literature of this period, like the literature of other nations, experienced a period of coexistence of old and new views in works of art. However, the various political changes since 1980s, and the Soviet government's "Reconstruction" strategy, have not been sung in Uyghur poetry in Kazakhstan. Only, the poet M. Sadirov's poem "Davrim hitavi" ("Voice of the era") is a work of art written on the theme "Reconstruction". However, the poet understands and sings "Reconstruction" in his own way. He said "Reconstruction is the voice of the people's heart, the voice of the epoch in which we live. Reconstruction is the aspiration to move forward, to reach goals, to get rid of all evil, to strive for justice, equality and truth" and conveyed the voice of the people who were beginning to think anew:

Өзгәртип қуруш бу – дәврим хитави,
Хәлқим жүригидин яңриған аواز.
Өзгәртип қуруш бу – алға интилиш,
Йүксәк чоққиларға қилинған пәрваз [5].

Translation into Kazakh:

Қайта Құру бұл – дәуірдің үні,
Халықтың жүрегіндегі жанайқай.

Қайта құру – алға ұмтылу,

Биік шыңдарға қарай ұшу.

(translated by Sh. Burkitbayeva)

Translation into English:

Reconstruction is the voice of the age,

People suffer in their soul and heart

Reconstruction is moving forward,

Fly to the highest peaks.

(translated by S. Chitebayeva)

The second stage is from 1992 to 1996. This is the literature of the first period of independence. During this period, new genres, innovative literary trends, free from the requirements of the Soviet era, were formed. The national theme has become the main object of the literature. The story of “Zheltoksan” 1986, which took place in our country, was widely sung in Kazakh literature and in Uyghur as well as. Representatives of Uyghur literature greeted the independence of Kazakhstan with great emotion. In particular, the younger generation has become the main theme of creative writers.

The third stage covers the period from 1996 to the present. This period can be called the literary period of the Uyghur diaspora in the Independent Kazakhstan, which is able to describe, convey and express the opinions and ideas openly. Uyghur poetry of this period was dedicated to the sovereignty of Kazakhstan, its president, the great Kazakh thinkers Abai, Shakarim, M. Auezov, etc. It also sang Kazakh national historical heroes and cultural figures.

Uyghur poetry in the Independent Kazakhstan has the following poets' works that are known to readers, they are: Mahmut Abdrakhmanov's, Rakhimzhan Ruzyev's, Abliz Hazim's, Patigul Sabitova's, Abdukerim Ganiev's, Khurshida Ilahun's, Abdugopur Kutlukov's, Sabutzhan Mamatkulov's (Naduru), Zhamshitzhan Rozakhun's, Zhamshitzhan Rozahunov's and others.

The works of well-known writers who have made their own contribution to the development of Uyghur prose also confirm the high status of the literature of the Turkic people in Kazakhstan. Ziya Samadi, Mukhlisov Yusupbek, Kamal Asamdinov, Akhmetzhan Ashirov, Shaim Shavaev and other writers formed the artistic essence of Uyghur prose. Among them are those who wrote poetry and prose (T. Nurahunov, P. Sabitova, etc.), prose and drama (Ziya Samadi, M. Zulfikarov, etc.), who were also engaged in research. Prominent figures of Uyghur literature Khamrayev (1936-1983), Kozhakhmet Saduakasov (1929-1991) and others are known to all Turkic people for their

common theoretical value in the art of speech.

There are also writers of Tatar literature in Kazakhstan. In general, when talking about the literary heritage of the Tatar diaspora, it is important to note that the main important issues of Tatar poetry in modern independent Kazakhstan are belong to the older generation, especially those who came to the Kazakh land at a young age and spent most of their lives, who accepts Kazakhstan as their Motherland. As the study object of our scientific article is Tatar poetry in Independent Kazakhstan, we will focus on Tatar poetry since the time of its independence. Tatar poets in Kazakhstan, who wrote in Tatar language: G. Khairullin, R. Abdusalamov, N. Usmanova, R. Guzairova, N. Abdulkarimova etc. Tatar poets, who wrote their works in Russian: F. Tamendarova, F. Baigeldina, T. Karimova, R. Musina, F. Abubakirova, N. Abdulvalieva and others. The main themes sung by Tatar poets: the fate of the native language, the lessons of the past, the future of the younger generation, nostalgia for the native Tatar land, country, respect for Kazakhstan and the Kazakh people. In addition, Tatar poets translated the works of many Kazakh poets into Tatar language.

Modern Tatar poetry reflects the real life we live today, reflects our national identity. It is also necessary for the poets of Tatar diaspora, who are valued in the Kazakh literature, to be able to assess correctly the complex changes taking place in the country, in the world and the news of the new century. After all, all this encourages the creative person to study the truth from a philosophical and artistic point of view, to lead the world beyond reality, to search for national features and historical truth in poetry.

Conclusion

In conclusion, the literature of the Turkic people in Kazakhstan is an important branch of the spiritual values of the world civilization. It is true that the integrity of the ancient Turkic civilization will be preserved and continued in the new historical development of the Independent Kazakhstan. The "Program for Improving the Kazakhstan Model of Interethnic and Interfaith Harmony for 2006-2030" approved by the Government Resolution (June 28, 2006) is aimed at strengthening the unity of the country people diasporas.

Our diasporas in the Independent Kazakhstan, which use the media to preserve and develop their national culture, language and traditions, state-funded theaters, and provide grants to the heads of national and cultural centers, feel the real democracy. 23 republican and regional, 470 regional, city, district and rural national-cultural centers, 73 music, 41 painting, 97 art schools [4, p. 3] and literature of the Turkic people in Kazakhstan also continues its free creativity works in a traditional way.

The literature formation and development of the people of the world is a mirror of the human worldview. In the generation preservation the main

focus is on gaining aesthetical and humanistic qualities. The didactic literature heritage of the world literature, especially the content and form of the poetic works are as the main issues in propagation of people's educational traditions passed from generation to generation through works of art, influencing on the future generations' minds and in the formation of their worldview.

The main features of the artistic persistent system in the process of historical and literary development of Turkic poetry in Kazakhstan are assessed in the context of the poetics content and form in literature. Akhiska Turks, Uzbeks, Uighurs, and Tatar poets in Kazakhstan all continued to develop their creative processes in traditional lyrical and epic genres. Civil and patriotic songs were sung with a predominant character in the lyrical works of Turkic poetry in Kazakhstan. Lyrical-philosophical, lyrical-foreword sings have a special place in the poets' depiction of the homeland, the mood of the homeland, the secrets of the heart. The lyrical and epic works of the poets are based on the traditional folklore and ethnographic views of the people formed over the centuries.

In the works of Turkic people like Akhiska Turks, Uzbeks, Uighurs, Tatars etc., emphasis is on to sing about the Kazakh people and about that the Homeland of Alash is Kazakhstan. The poets sang about Kazakhstan as the ancient homeland of the Turkic people and as a sacred place of refugees. The mutual poetic homogeneity of the Turkic poets' works in Kazakhstan, especially in terms of theme, ideological integrity of the Turkic worldview, which has been preserved for centuries, confirms the "Mangilik El" concept stability.

REFERENCES

[1] Turki khalyktary adebietinin tarikhy// Zhogargy oku studentterine arналган tiptik oku bagdarlamalary: KR BZhGM. – Almaty: Abai atyndagy KazUPU. – B. 3-20.[In Kaz.]

[2] Kazakhstan zhazushylary: XX gasyr. Anyktamalyk. – Almaty: Ana tili, 2004. – 392 b. [In Kaz.]

[3] Turikter //Egemen Kazakhstan. 26 мамыр.– №116, 2005. – 3 b. [In Kaz.]

[4] Etnosaralyk kelisim – elimizding basty maksattarynyn biri// Egemen Kazakhstan. 26 тамыз. 2006 жыл. – №202, 2003. –3b.[In Kaz.]

[5] Tilivaldi-Khamrayev A. Uigurskaya poeziya Nezavisimogo Kazakhstana. – Almaty: AkademNauk, 2014. –256s. .[In Rus.]

[6] Antologiya poeziyi «Mangilik Elim menin – Vechnaya Strana moyaya» / Sost.: L.Shashkova, K.Bakbergenov, K.Kunypiyauly. – Almaty: An-Arys, 2016. – 384 b.[In Rus.]

[7] Ilakhunova Kh. Zhutum anam puraidu. –Almuta: Mir, 2015 – 332 b.

[8] Chashma chamani. Tuplami/mukharir: A.Pratov. – Almaty: Nur-Print, 2012. – 166 b.

[9] Kazakhstan – menin Vatanim/Kollektivlik toplam. –Almuta: Bilim, 2008. – 220 b.

[10] Ibrakhim Turki. Akhyska Turkларinin Tarikhi, adabyiati va ashkhylarynyn kysа atologyiasy. –Almaty: «Kitap», 2007. – 464 b. [InTurk.]

[11] Badalov Chingiz. Butun yonleriye Ahiska Turkleri – Chimkent: Gasyr-Sh, 2004. – 248 b.

[12] Chagdash yugur edebiyati tarihi. Hazırlayan Dr. Neshe Harbalioglu, Dr. Raile Abdulvahit Kashgarli, Gazi kitapevi, 2017. –Ankara. – 347 b. [InTurk.]

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ПОЭЗИЯСЫ – ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ ӘДЕБИЕТІНІҢ БІР САЛАСЫ

*Бүркітбаева Ш.Д.¹

¹Ыстамбұл университеті, әдебиет факультеті, көне түрік тілі кафедрасы, PhD 3-курс студенті. Ыстанбұл қаласы, Түркия,

*¹e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан халқы әдебиетінің бір саласы болып табылатын Қазақстандағы түркі халықтары поэзиясы туралы баяндалады. Сондай-ақ, Тәуелсіз Қазақстандағы түркі халықтары әдебиетінде байырғы заманғы әдеби үрдіс ұлттық және жалпытүркілік дәстүрлертоғысуыжағдайындажалғасқандығынсөзетеді. Қазақстандағы ахысқа түріктері, өзбек, ұйғыр, татар ақындарының барлығы да дәстүрлі лирикалық және эпикалық жанрлардағы шығармашылық үдерісті дамыта жалғастырғаны айқын.

Мақаланы жазудағы басты мақсат елімізде өмір сүріп жатқан түркі халықтары ішінен ахысқа түріктері, өзбек, ұйғыр, татар поэзиясының даму барысын зерделеп, кезендерге бөліп, әдеби тұлғаларын анықтап, ғылыми айналысқа түсіру, Қазақстан халқы әдебиетінің бір саласы ретіндегі орнын белгілеу. Қазіргі заманғы Қазақстандағы түркі халықтары поэзиясы біздің бүгінгі өмір сүріп отырған шынайы өмірімізді бейнелейтіндігі, ұлттық болмысымыздан хабар беретіндігімен бағалы. Елімізде, жалпы дүниежүзінде болып жатырған күрделі өзгерістерді, жаңа ғасырдағы жаңалықтарды дұрыс бағалай білу қажеттігі қазақ әдебиеті құрамында бағаланатын түркі халықтары ақындарына да тән екендігі сөз болады. Поэзиядағы ұлттық ерекшеліктер баяндалады.

Тақырыпты зерттеуде ішкі саясат, әдебиеттану, мәдениеттану, диаспора мәселелерін зерттеудің (контент-анализ) әдіснамалары негізге алынды. Атап айтқанда жүйелік, тарихи тәсіл, объективтілік принциптері, тарихи-салыстырмалы, тарихи-типологиялық, теориялық талдау, сипаттау сияқты әдістер қолданылды.

Мақаланы жазу барысында еліміздегі аталмыш түркі халықтары ахысқа түріктері, өзбек, ұйғыр, татар диаспораларының республикалық, облыстық, қалалық, аудандық мәдени орталықтарымен жұмыс жасалынды. Жоғарыда аталып өткен орталықтармен тығыз байланыс құру нәтижесінде мол мағлұматтар жиналды. Дереккөз ретінде негізінен ақындардың өз туындылары қолданылды.

Мақаланы жоғарғы оқу орындарындағы Қазақстан халқы әдебиеті пәнінен қосымша оқу құрал ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: Тәуелсіз Қазақстан, түркі халықтары, Қазақстан халқы әдебиеті, кезеңдері, поэзия, әдеби тұлғалар.

ПОЭЗИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА – ОТРАСЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА

*Буркитбаева Ш.Д.¹

*¹Стамбульский университет, факультет литературы, кафедра древнетюркского языка, 3 курс докторантуры. Стамбул, Турция

*¹e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

Аннотация. В данной статье описывается поэзия тюркских народов Казахстана, которая является отраслью литературы народов Казахстана. Говорится также о том, что в литературе тюркских народов независимого Казахстана древний литературный процесс продолжался в контексте пересечения национальных и общетюркских традиций. Очевидно, что все турки-месхетинцы, узбекские, уйгурские и татарские поэты Казахстана продолжают развивать творческий процесс в традиционных лирико-эпических жанрах.

Основная цель статьи – изучить развитие поэзии тюрков-ахыска, узбекской, уйгурской и татарской среди тюркских народов, проживающих в стране, разделить их на этапы, выявить литературных деятелей, изучить их творчество с научной точки зрения и определить их место в казахской литературе. Поэзия тюркских народов современного Казахстана ценна тем, что отражает реальную жизнь, которой мы живем сегодня, отражает нашу национальную идентичность. Поэты тюркских народов, которых ценят в казахской литературе, также должны уметь правильно оценивать сложные изменения, происходящие в нашей стране и в мире, новости нового века. Ведь все это философско-художественное исследование правды, ведущее творческую личность к реальному миру, поиску национальных особенностей и исторических истин в поэзии.

Изучение темы основывалось на методологии контент-анализа внутренней политики, литературоведения, культурологии, проблем диаспоры. В частности, использовались такие методы и принципы, как системный, исторический подход, историко-сравнительный, историко-типологический, теоретический анализ, описание, принцип объективности,

В период написания статьи авторы работали с республиканскими, областными, городскими и районными культурными центрами турок-месхетинцев, узбекской, уйгурской и татарской диаспор. В результате тесного сотрудничества с вышеуказанными центрами было собрано много информации. Источником в основном были собственные произведения поэтов.

Статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала по предмету литературы народов Казахстана в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Независимый Казахстан, тюркские народы, литература народов Казахстана, поэзия, периоды, литературные деятели.

Статья поступила 16.01.2022

ӘОЖ 82-1

XҒТАР 17.82.10

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.024

ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ САРЫН

*Секей Ж.¹, Аманғазықызы М.²

¹Филология ғылымдарының кандидаты,

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан

² PhD, Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*¹e-mail: janbota2010@mail.ru

*²e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Жұбан Молдағалиевтің поэзиясындағы азаматтық сарын мәселесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ұлт әдебиетіне қомақты үлес қосқан Жұбан ақынның рухани қорымызды байытқан азаматтық әуен-жырларын заман талабына сай жаңаша зерделеу. Ақын өз айналасында болып жатқан өмір көріністеріне қашанда сын көзімен қарап, адами қарым-қатынастар мен әрекеттерді ар-ұждан таразысына салады.

Зерттеудің ғылыми және практикалық мәні бар. Қазақ әдебиетінің тарихы бойынша арнайы курстар мен арнайы семинар сабақтарында пайдалануға болады.

Ж.Молдағалиев өлеңдерінде лирикалық түрлердің (табиғат, махаббат, саяси-әлеуметтік, көңіл-күй, азаматтық) барлығы да бар. Ал оны даралап айтсақ, Жұбан ақынның азаматтық лирикаға табиғаты жақын келеді. Өйткені бұл бағытта өз мәнер-машығын айқындаған ақын қоғамдық мәселелерді толғауға ептілігін көрсетіп, алдыңғы толқын

ағалардың ізімен поэзиядағы өз жолын қалыптастырған. Ешбір жөнсіз еліктеушілікке ұшырамай, таптауырын жаңашылдыққа да бармай қазақтың қара өлең үлгісімен өз ойын, сезімін, дүниетануын бедерлейтін Жұбан ақынның шығармашылық жолы бұрынғы дәстүрлі ақындармен сабақтасып жатыр. Ақын өлеңдерінде туған жер, мезгіл суреттері, көңіл-күй ырғақтары, сондай-ақ халықтың арманы мен мұңдары толықтай қамтылып кететіндігі оның эпикалық дүниетанымының кеңдігін көрсетеді. «Ат дүбірі», «Жығайын десе мені кім», «Көңіл» өлеңдерінде ұлт перзенті ретінде көкірегіндегі риясыз ой-сезімдері боямасыз шебер суреттелген.

Шынайы ақындық бірбеткей мінезімен, өзіне ғана тән оқшау өлең өрнегімен төл поэзиямызға үн қосқан тұлғалы ақынның өлең-жырлары да ақынның азаматтық позициясын айқын бедерлейді. Қазақ поэзиясын зерттеуші ғалымдардың ғылыми ой-тұжырымдарын негізге ала отырып, ақын лирикасының мазмұндық-көркемдік қырларына талдаулар жасалды.

Азаматтық әуен, әлеуметтік тақырыптағы өлеңдерінің шығу арналарына ғылыми-теориялық көзқараспен тоқтала отырып, поэзиялық болмыс-бітімі анықталды. Ақынның азаматтық лирикасының идеялық-көркемдік табиғатын ашу негізінде оның шығармашылық даралық ерекшелігі зерделенді. Ақын лирикасы поэтикалық тұрғыда жан-жақты зерттеліп, ақын стиліне тән мазмұн мен пішін, ой мен сөз бірліктері сияқты идеялық-көркемдік ерекшеліктер екішеліп, тұжырымдалды. «Мен – қазақпын» поэмасының жанрлық сипаты, тақырыптық аясы, көркемдік-эстетикалық қуаты, т.б. мәселелерді қарастыру ақынның эпикалық құлашын бағамдап, тиісті бағасын беруге қызмет ететіндігі нақты мысалдар арқылы дәйектелді.

Тірек сөздер: қазақ поэзиясы, Жұбан Молдағалиев шығармашылығы, ақындық тұлға, азаматтық сарын, азаматтық лирика, лирикалық кейіпкер, пафос, жанр.

Негізгі ережелер

Поэзия өлең сөзбен жазылады. Өмірдегі болып жатқан құбылыстарды эмоционалды асқан сезімталдықпен қабылдап, соған сәйкес әсерлі, тартымды көркем етіп бейнелеп беру қасиетімен ерекшеленеді.

Кіріспе

Жұбан Молдағалиевтің өзгеше қайталанбас шығармашылық ғұмырбаянына деген әуесқойлық оқушы ойында, әлбетте, оның туындыларымен белгілі бір дәрежеде таныс болған кезде бас көтерері сөзсіз. Әйтсе де бұл көріністің, түптеп келгенде аталмыш әуесқойлықтың бас қылтитуы – суреткер туындыларынан рахатқа бөленудің негізгі баспалдағы болмақ. Сондықтан да бұл екі құбылысты

ақын шығармаларын қабылдауда қоса қабат жүретін егіз феномен деп қарау керек.

Ақынның шығармашылық бетін, қалам қарымын танытатын, лирикасының ажарлы көрінер күнгейі – азаматтық сарындағы әуен-жырлары. Қоршаған ортадағы онды құбылыстар мен келеңсіз көріністер лириканың азаматтық айбарын танытатын абыройлы тақырып. «Азаматтық – шайырға, өлмес өлең мен жырға деген сырттан танылатын қосалқы қасиет, қосалқы бітім емес. Кісілік – поэзияның, тозбас өнердің табиғи бір бөлігі. Азаматтық – поэзияның негізгі түп қазығы» [1, 108 б.], – дейді көрнекті жазушы Ә.Кекілбаев.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қазақ лирикасының жай-күйі туралы зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, азаматтық лирика деп ат қойып, айдар таққан құбылыстың өзі әдеттегі саяси-әлеуметтік лирикадан, философиялық лирикадан, көңіл-күй лирикасынан, т.б. өрбіп, оның ажарын ашатын тақырыптың тұғыры деп түсінген жөн сияқты.

Қазақ әдебиетінде өзіне лайық орын алған өзгеше ақын – Жұбан Молдағалиевтің әдеби мұралары жөнінде недәуір айтылды. 1998 жылы ақын шығармашылығы туралы Ж.Мәмбетов «Жұбан Молдағалиевтің ақындық шеберлігі» [2] деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеу жұмысында Ж.Молдағалиевтің шығармашылығы тұтастай қарастырылған. Зерттеуші өз тақырыбына сәйкес ақын поэзиясына ортақ көркемдік қасиеттерін ғылыми негізде дәлелдеу мен Жұбан Молдағалиевтің ақындық шеберлігін айқындап көрсетуді мақсат еткен. Осыған орай, қазақ әдебиеттануында Ж.Мәмбетовтің бұл еңбегін жұбантану саласындағы ғылыми маңызы зор алғашқы толымды да көлемді еңбек деп танимыз.

Ақын шығармашылығы хақында ертелі-кешті жазылып, қағаз бетіне түскен ой-пікірлерді тыңғылықты зерттеп, қомақты зерттеуді көпшілікке ұсынған С.Қирабаевтың ұлттық әдебиеттану ғылымында алатын орны айрықша.

Ақын поэзиясының төңірегінде ой тербеген академик С.Қирабаев аталмыш мәселеде тың тұжырымдарға барған: «Ж.Молдағалиев бүкіл шығармашылығымен, әсіресе азаматтық лирикасымен зұлымдыққа, екіжүзділікке, тоғышар топастыққа, өмірдегі, адам бойындағы жағымсыз қылықтарға қарсы ымырасыз күрес жариялайтыны тегін емес» [3, 120 б.] – деген пікірімен толық келісуге болады. Академик С.Қирабаев қазақ поэзиясындағы азаматтық әуенді жан-жақты зерттей келе: «Өлеңдегі азаматтық әуен әрдайым оның көркемдік күш-қуатын да, әлеуметтік міндетін де анықтап тұратындығы аян. Осы ретте, оның өн бойындағы ақындық шабыт пен жасампаздық қасиеті жұртшылық, көпшілік мүддесімен, адамзаттың ұшқары мақсатымен астасып жатады» [3, 122 б.], – деген болатын. Демек, зерттеуші тұжырымының

түйіні лирикалық кейіпкердің ішкі әлемінен авторлық «меннің» үні де естіліп, елес бергендей. Суреткердің лирикалық «мені» азаматтық жеке қаһарманға айналғанда оқушыға өзге қырынан сәулесін төгеді. Осы ретте елдің хал-жағдайынан, адам баласының тіршілік түйткілдерінен хабар берер жырлар Ж.Молдағалиевтің «Қызыл қайың» (Астана, 2000) атты кітабында мол ұшырасады.

Жұбан Молдағалиевтің поэмалары зерттеуші Г.Бейсенованың «Жұбан Молдағалиев поэмаларының көркемдік ерекшелігі» [4] тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында арнайы қарастырылған. Зерттеу жұмысында Ж.Молдағалиевтің эпикалық жанрды меңгерудегі шеберлігі, образ сомдауда тапқан тың көркемдік тәсілдері мен өлең жүйесіндегі соны өлшем-өрнектері, даралық сипаты ғылыми тұрғыда талданып, зерделенген.

Нәтижелер

Ақынды туған елінің өткен тарихы мен келер болашағы толғандырмай қоймайды. Оның:

Жоқ болса да қар, жаңбыр, «ойбай» түнім,

Парыз қамы менің де ойлайтыным...

...Тұрады олар аузымда ұран болып,

Жасайды олар жанымда жыр-ән болып.

Маған өзге тағдырдың керегі жоқ,

Жүрсем болды өлеңде Жұбан болып [5, 85 б.], – деп өрнектелген өлең жолдарындағы перзенттік, азаматтық парыз әрқашан «жоқ болса да қар, жаңбыр, «ойбай» түні» метафоралық қолданыс. Сөз жоқ, өнер адамдарының шындығы. Түн ұйқысын төрт бөліп, сәбиін тербеткен ана сияқты ақ қағазға шұқшиған ақын да шарана жырын құндақтап өзінше тебіренеді. Сол сәтте көкейдегі көп ойлар сыр ақтарып, өлеңге айналмақ. Міне, осы жерден ақынның шығармашылық машығы айқындалады.

Осы тұрғыдан қарағанда Ж.Молдағалиев өлеңдерінде лирикалық түрлердің (табиғат, махаббат, саяси-әлеуметтік, көңіл-күй, азаматтық) барлығы да бар. Ал оны даралап айтсақ, Жұбан ақынның азаматтық лирикаға табиғаты жақын келеді. Өйткені бұл бағытта өз мәнер-машығын айқындаған ақын қоғамдық мәселелерді толғауға ептілігін көрсетіп, алдыңғы толқын ағалардың ізімен поэзиядағы өз жолын қалыптастырған. Ешбір жөнсіз еліктеушілікке ұшырамай, таптауырын жаңашылдыққа да бармай қазақтың қара өлең үлгісімен өз ойын, сезімін, дүниетануын бедерлейтін Жұбан ақынның шығармашылық жолы бұрынғы дәстүрлі ақындармен сабақтасып жатыр. Ақын өлеңдерінде туған жер, мезгіл суреттері, көңіл-күй ырғақтары, сондай-ақ халықтың арманы мен мұңдары толықтай қамтылып кететіндігі оның эпикалық дүниетанымының кеңдігін көрсетеді. Ақынның ұлттың ерекшелігі мен игі қасиеттерін бедерлейтін жоғарыда аталған өлеңдерінде ұлт перзенті

ретінде көкірегіндегі риясыз ой-сезімдері боямасыз шебер суреттелген.

Ақын өз айналасында болып жатқан өмір көріністеріне қашанда сын көзімен қарап, адами қарым-қатынастар мен әрекеттерді ар-ұждан таразысына салады. Қоғам мен әлеумет тіршілігіндегі құбылыстарға бейжай қарай алмайтындығын ол көңіл көрігінен өлең болып өріліп шыққан ақ-адал пайымдарымен дәлелдей түседі. Шынайы ақындық бірбеткей мінезімен, өзіне ғана тән оқшау өлең өрнегімен төл поэзиямызға үн қосқан тұлғалы ақынның өлең-жырлары да ақынның азаматтық позициясын айқын бедерлейді. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің өкілі жорықшы ақын Махамбетке арнаған өлеңінде Ж.Молдағалиев Махамбетше сөз кестелейді:

Осы Қараой осы жер -
Махамбетті көрген жер.
Маржандай жырды терген жер,
Ер соңынан ерген жер.

Атой да атой «аттан» жер
Атанға оғын артқан жер
«Адырнасын аңыратып»
Асынып садақ тартқан жер... [5, 307 б.].

Толғағы жеткен шындықты бетің-жүзің демей айтып салуда ашуын ақылға жеңдірген сабырлылықтан гөрі жанартау жарылысы тәрізді қуатты ой тасқыны аңғарылады. Ақын жүрегі әділетсіздікке, көзбояушылыққа төзбейді. Поэтикалық ой-толғамдар осылайша шапшаң айтылса да, сарабал санасу сүзгісінен өтіп барып жария болса да, ең бастысы – олар туған елі үшін күйінген ақынның азаматтық үнін жеткізеді.

Жұбан Молдағалиев шығармашылығы кейбір жеке қайшылық, кемшіліктеріне қарамастан, интеллектуалдық тереңдігімен, байсалды, сазды үнімен, табиғи сұлулығымен баурайды. Ақынның табиғат, қоғам, адам туралы толғаныс, тебіреністері философиялық тұжырым іспеттес. Әсіресе, ақынды көп толғандырған мәселе – қазақ халқының тағдыры, болашағы. Қазақ қоғамының биік деңгейге көтерілуіне, өрлеуіне кедергі, кесепат болып отырған әділеттілік, береке, ұйымшылдықтың жоқтығын, тоғышарлықты, қулық-сұмдықтың етек алғанын батыл сынап отырады. Жұбан Молдағалиев шығармашылығында Абай салған шыншылдық, сыншылдық сарын мен ғибрат, дидактикалық әуен астасып, табиғи өріліп, дамып отырады.

Талқылау

Қазақ халқының ғасырлар тоғысындағы хал-күйіне, халық қалаулыларының нәтижесіз, берекесіз қам-қаракетіне қынжылатын Жұбан ақын көбінесе Абайша толғап, көңіл түкпіріндегі мұңды ойларға қозғау салады. Абайға арнаған өлеңінде ақын іштей ұлы ақын рухымен

сырласады. Ақынның бір сәт Абай ағасына жүгінуі де ой-пікірлері мұрағатас өнер алыптарының рухына тағзым ету, аруағына табыну, тұлғасына сиыну дәстүрінен туындап жатады. Шығармашылық диалогқа құрылған бұл өлеңде Жұбан ақын дағдылы дәлдікке, сыр ақтаруға бара қоймаған. Тек үлкен рухани-психологиялық сілкіністен кейінгі тұнған ой-тұжырымның бетін қалқып алғандай абстрактылы әсер толқыны байқалады.

Ақын басындағы сезім-халді, өзі ашып айтпаған сырлы ойды түсіну үшін Абай өлеңдерін қайта қарап, тереңірек үңілу қажет деген меңзеу бар. Абай заманы мен өз дәуірінің арасында өткел бермес ғасырлар асуы жатыр. Алайда ғасырлар желі қазақ жұртын қабағын торлаған қалың мұңнан арылта алмағандай. Жұбан ақын осылайша Абайша күңірене күрсінеді.

Осы ой ақынның «Жалақорға, күншілге» атты өлеңінде жалғасын тапқандай болады:

Сен нені тек қоқсытпадың?

Қор ғып қалам сиясын.

Жәшігіндей қоқсықтардың,

Пасықтықты жиясың?...

Сенен ақ сөз естімедік,

Қастық, жала қаруың.

Сүт орнына өстің бе еміп,

Әбжыланның зәр-уын... [5, 89-90 бб.], – деп тағы да Абайша

күңірене жырлау аңғарылады. Уәдесінде тұрмайтын, халқына қадірсіз, тәубәсіз, уағдашыл күншілдерден жәбір-жапа шеккен ел-жұртына ақын кейде осылай ызалы ашу, өкпе-реніш білдіреді. Абайдайын данышпанның ақылын жерге таптап, қара тобырша көркеуделік танытатын көпшілікке наразылық айқын. «Әлеумет», «қазақ» – ұғымдары өлеңдегі бір қауымды білдіре отырып, оның әрқилы сапасына назар аудартады.

Ұланғайыр жерінде өз несібесі өзіне бұйырмаған қазағына келгенде ақынның оған деген аяушылық, реніш, өкпе-нала сезімдері араласып кеткендей. Өлеңде төбесін көрсеткен басты түйткіл – қоғамдық ойдың, ұлттық сана-сезімнің ілгерілемей, іркіліп, бір орнында тұрып қалуы туралы азаматтық ой.

Қоғам және әлеумет төңірегінде ой тиегін ағытқанда бұқара халық пен билік басындағы шағын топтың қоса құйылып, біте қайнасып жатпайтындығы ақынды таң қалдырады.

Ж.Молдағалиевтің азаматтық тақырыптағы өлеңдерінің бір парасы – ақынның арнау өлеңдері. Ақын арнаулары мазмұны жағынан алғанда, мақтау мен сынау түрінде туған. Бұл арнау өлеңдерінде Жұбан Молдағалиев өзіне көптеген сауалдар қояды. Бұлар халықтың ынтамақтастық, тұтастығы, дәуір, атамекен, елге қызмет етуші азаматтардың даңқын асқақтату, адам мінезіндегі жағымсыз қасиеттерді, әдеттерді сынау. Бұл бағыттағы шығармалары: «Қара балаға»,

«Жалақорға, күншілге», «Біреуге», «Іздеріме» тағы басқа көлемді өлеңдері.

Азаматтық үні асқақ, безбенді ойды арқау еткен осындай шығармалардың бірі – «Бір жолдас» өлеңі. Лирикалық қаһарманның арман-тілектері бір-бірімен астаса келіп, кешегі дәуірдің әлеуметтік маңызға ие елдік, халықтық сауалдарды ой елегінен елеп, сүзіледі. «Бір жолдас» сынды азаматтық лириканың қатарын жоғарыда аты аталған, т.б. туындылар шоғыры толықтыра түседі. Дәуірдің бар болмысымен дем алысын деп басқан бұл өлеңдерде күнделікті өмірдегі өзімізге етене таныс шындық суреттері бедерленген.

Жұбан Молдағалиев ақындығының бір ерекшелігі – оның өмірде өзекті тақырыптар, уақиғалар тауып, шығармаларының көркемдік қасиеттерін арттыра білгендігі дер едік.

Ж.Молдағалиевтің шығармашылығындағы азаматтық әуендер жайлы ой түйіндегенде оның эпикалық поэмаларына соқпай кету мүмкін емес. «Қызыл галстук» (1947), «Жесір тағдыры» (1959-1961), «Мен – қазақпын» (1964), «Қыран дала» (1974), «Сел» (1975), «Байқоңыр баспалдақтары» (1977) сынды поэмалары да өзіндік айтар ойы бар, тарих қойнауында қалған ғасырлар құпиясынан, бүгінгі ұрпақ өмірінен сыр шертетін көркем дүниелер.

Ақын санасында сан жылдар қорытылып келген, бүкіл алаш жұрты жылы қабылдаған «Мен – қазақпын» поэмасын Ж.Молдағалиев шығармашылығының азаматтық сарындағы шоқтығы биік туындысы деуге болады. Біз талдау назарына алғалы отырған лирика-публицистикалық жанрдағы поэманың автор тарапынан да ерекше бағаланатынын оның атауын жыр жинағына еншілеткенінен-ақ байқауға болады.

Поэмада ақын азаттық демі үшін «мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының бағзы заманнан бері қарай өзінің тәуелсіздігі үшін басқыншылармен айқасқан ерлік рухы мен тектілігін, қаһармандық мұраттарын тарих қойнауынан дәйектер келтіре отырып, лирикалық шегініс арқылы жырлайды. Өзара біртұтас органикалық бірлікте, екеуара жалғасып жататын туындыдағы үзілімдерді әдетте шарттылық пен ықпал-әсерді мейлінше шамадан тыс күшейту мақсатында жасалған тәсіл ретінде қарастыруымызға болады. Автор өзінің қазақ боп туғанына шаттанады. Адам баласының тұтас бір халықтың басына түскен бұғаудың қандай болмағын түсіндіру мақсатында екі ғасырға лирикалық шегініс жасайды. Екі мың жылдықтағы қазақ халқының өткенінен хабар бермек болған ақын тарихи мәліметтерді орынды пайдаланады.

Жігерлі, асқақ рухпен басталатын поэманың оқиға желісі құнарлы тілмен жазылғаны бірден аңғарылады. Автор ана тілінің байлығын емін-еркін игеріп, әр сөзін ойнақшыта құбылтып, жанды образ, бедерлі көрініс тудыра білген.

Ақын ежелгі қисса, толғаулардағы тәрізді ақындық нысана – кейіпкерін дәріптеу дәстүріне қолын созады. Әсірелеу әуені балтаны қолға ұстатады. Десек те ешбір қазақ елінің ұланы өзге ұлт қару-жарағын тастап қашатындай айрықша сиқырлы қасиетке ие болмақ емес. Поэмада тарихи шақ пен кеңістік қазақ халқының ержүректік, қаһармандық, жауынгерлік қасиеттерінің құпиясын ашуға бойлай отырып, тұспал, емеурін түрінде оң ықпал жасайды. Шығармашылық зерде ырықсыздық жолымен қайсақ, ғұн мемлекеті, олар сапындағы ұйысқан қазақ этносының ұрпақтары жайында алаңдаушылық сезімде болатыны хақ. Әрбір халықтың өзін іштей жігерлендіруі, өзінің жасампаздығы мен ірілігін мадақтау іспетті эпикалық дәстүрі басқа қырынан көз тартады. Сонымен қатар поэмада жинақталушы кейіпкер – қазақ ұлты құр әспеттеліп қана қоймайды, қазақтың ірілігін аңғартатын детальдар көптеп кездеседі.

Ақын поэмасындағы толассыз мұң, болашаққа деген уайымшылдық күйі сана түкпіріндегі түпсіз шындықты көкірек көзімен сезініп, ой еркіндігіне қолын созып, түңілу әуенінен жалғастық тартса керек. Жұбан ақын осындай шақтарда өзін халқының келешегімен бірге қояды. Қазақ халқы оны, ол халқын кесепат-кесірлерден құтқаратын періштеге балайды. Ақын жаны замана көшінің әділетсіздігімен айқасқа түсетіндей. Мұны кісілік борышым деп түйеді.

Ж.Молдағалиев ақындық тұлғаға берілетін мүмкіндік бойынша баяндау тізгінін де, субъектілік репертуардың бәріне де өзі меншіктенеді. Өзі – бүкіл халық. Әсіресе өршіл, намысшыл, күйзелуі шексіз ұлт, даңқты адамдар (Шыңғыс хан, хан Темір) мен жалпыадамзаттық құндылықтардың ара-қатынасы тарихи шақ пен кеңістік тарапынан түпсіз тұйыққа келіп тіреледі. Ал оны қалт жібермей қадағалайтын – шығармашылық тұлға. Қаламгер «қорқау», «бөрі», «борық», «ала топан» детальдарын поэтикалық образға айналдырып, үлкен әлеуметтік-эстетикалық идеяның жүгін арқалайды.

Туындыдағы ой терең, астарлы. Қазақ халқының өміріндегі өкінішті мезеттер жинақталып көрсетіледі. Бүгінгі мен кешегісін мәндік тұрғыдан салғастыру үстемеленіп, кеңістік пен тарихи шақ баяғыда болған, кешегі мен бүгін өткен болып, өзара қайшыласқан сезім ауанына әкеледі. Кешегі мезет ірі масштабта көрініс табады. Бүгінгі уақыт барға қанағат етуші ғана болып бедерленген. Қазақ даласы атты кеңістіктегі қайғы-қасіреттің арғы себебі ғана меңзеледі. Айналып келгенде ол ұлттық тәуелсіздік мәселесімен сабақтас екені анық. Ақын жыры ұстатпайтын тәуелсіздік ұғымының тым алыс жатқан кездерін сезінумен ұлғаяды, сонымен қатар кеудесін мақтаныш сезімі мен қуаныш оты қатар кернейді. Көңілі тоқ. Болашақтың нұрлы болатынына сенімі зор, асқақ.

Поэмада ақынның азаматтық тұлғасы айқын шындала түседі. Жоғары пафоспен сөйлеу біреуге нанымсыз көрінсе де, Ж.Молдағалиев үшін жарасымды поэтикалық стиль нақышын танытады.

Халық өмірін, уақыт тынысын, заман ағымын, қоғам дамуын суреттеуде Жұбан ақын қаламымен де қайратымен де атсалысты. Шындықты тани отырып, оны өз туындыларында көркем бейнелеудің әртүрлі жолдарымен беруі суреткердің жазушылық талантын көрсететін ерекше бір қыры деп айтуымызға әбден болады. Суреткер қолданатын айрықша әдіс-тәсілдің бірі – шындықты шартты уақиғалар мен тартысты сюжет шеңберінде зерделеу барысында, түптеп келгенде осы арқылы қазіргі тіршілік қалтарыстарындағы адам баласының басты өмірлік мәселелеріне қозғау салу, сәйкесінше ұқсас жайттарды боямасыз суреттеу мақсатында жалпыадамзатқа тән адамгершілік, қайраткерлік қасиеттерді өз оқырмандарының алдына жайып салу. Мәселеге осы тұрғыдан келу арқылы күнделікті науқандық іс-әрекеттер ғана көтерілмейді, кейіпкердің үміт пен қиялға, мақсат пен мүддеге бағытталған келешекке деген құлшыныс айшықты бейнелер, терең ой мен тағылымды толғанысқа толы сезімдер арқылы ұтымды беріледі.

Олай дейтініміз, талдау нысанына алып отырған «Естімеппін Архимед есімін де», «Танытпадың надандық Сократты», «Гомерді де көп ғасыр тоқыратты», «Келсеші ғой далама бұрын олар, Коперник, Джордано Брунолар», «Сарыарқадан сарнады Асан қайғы», «Абылайды, Жәңгірді, хан Кенені» деген кезекті ой түйдектері ретінде сезім екпіні үдей түседі. Сана ағымы ұқсас құбылыстарды сабақтастыра баяндау нәтижесінде уақыт пен кеңістікке тән «мәңгілік» ұғымын соңғы ақиқат межесіне апаруға тырысушылық анық байқалады. Өзінен бұрынғылар да, өзі де мәңгілік мұхитынан еріп кетуден сақтану рух үшін негізгі мақсат болса керек. Жұбан ақын мәңгілік пен заматтық арасына дәнекер көпір орнатқысы келеді. Алайда табиғаттың өз заңдылығы бар екені ақиқат. Әділет тарих мұражайына уақыттың тыңғылықты тексеруінен өтіп барып қана орнығатыны баршаға аян. Поэманың әуезі, пафосы, ұйқастар толымдылығы, замана шындығы Ж.Молдағалиев талантының драмалық қуатына айғақ екеніне көзіміз жетеді.

Жалаң деректерді көркемдік идея шеңберінде қарастыруда, эстетикалық тамызық тұтатуда Жұбан шайырдың қаламына күш пен шығармашылық қуат дарытқан, сарыауыз балапан шағында естіген аңыз-әңгімелер аталмыш шығарма құрылысында үндестік тауып, поэтикалық құрылымына ерекше бояу жамайды. Бұл дегеніміз, сырттай қарағанда саяси тұрпайы «саясаттың» дәурені жүріп тұрған кезеңде көп айтыла бермейтін, айтпақ тұрмақ ауызға алынбайтын, батырлықпен суарылған көне тарихымыздың тәлімді сәттерін болашақ жас ұрпаққа жеткізуде орасан үлкен маңызға ие болды. Сөзіміздің дәлелі ретінде сонау көне түркілер заманынан бергі дәуірді тарихи фон ретінде алуын айтар едік. Қаламгер ең әуелі тілін, ділін, дінін ұмытып, мәңгірттене бастаған ұрпақтарымызға қайдан шыққанын, ата-бабасының кім болғанын, осы күнге талай өткелектерден өтіп жеткенін, қазақ ұлдарының рухты халық екенін баса айтуы ақынның кейінгі жастарға «тәрбие берсем, үлгі болсам» деген адал ықылас-ниетінде жатса керек.

Талданып отырған поэмада келісті шебер тілмен суреттелетін өмір көріністері, әлеуметтік психологиялық мәнге ие кереғарлықтар автордың танымымен сараланып, көңіл таразысына түседі. Жалпы осы тұрғыдан келгенде жер бетіндегі тіршілік иесінің мінезі мен сенімі қаршадай кезінен бастап қалыптасатыны белгілі. Тіпті көріп көкейге түйгендері мен естіп ойға тоқығандары арқылы ізгілік пен зұлымдық жайындағы жаңаша пайымдаулар түзе бастайтыны хақ.

Ұлтының ұлы арманын көксеген, халқының мұңын мұндап, жоғын жоқтаған, мүддесін қорғаған Жұбан ақын қазақ рухының қайта оянып, қайта жаңғыруына кәміл сенеді, елінің жарқын болашағына зор сеніммен қарайды. Отан үшін құрбан болған ерлерді негізгі желіге арқау етіп олардың ерлік істерін паш етеді. Асқақ рухты өршіл халқының терең тарих қойнауындағы қилы кезеңдерін жырмен айшықтап, ұлтының бағзы қасиетті болмысын мақтан етеді.

Мен – қазақпын, биікпін, байтақ елмін,
Қайта тудым өмірге қайта келдім,
Мен мың да бір тірілдім мәңгі өлмеске,
Айта бергім келеді, айта бергім [6, 326 б.].

Қорытынды

Ақынның азаматтық сарындағы өлеңдері әсіресе Отанға, қазақ ұлтына деген сүйіспеншілігін толғана айтқанда ресейлік ақын Булат Окуджаваның өлеңімен үндестік тауып жатады. Ресей ақыны бүкіл Ресейде бір ғана адам, яғни оның анасы ғана ол үшін жалғыз, әрі ұлы адам екенін жырлап, Ресеймен шектелсе, Ж.Молдағалиев Отанға, ұлтқа махаббатының арғы себебін асқақ леппен, мақтанышпен жырлайды. Орыс ақыны анаға махаббатын ғана әспеттесе, Ж.Молдағалиев «Мен – қазақпын» деп қазақ атаулыны арқасына сап тербететін қасиетті жер-Ананың, Отанның теңдесі жоқ құдіретін дәріптейді. Асқақ үнмен жырланатын туынды суреткердің ұзақ жылғы еткен еңбегі мен маңдай терінің өтемі екендігіне күмәніміз жоқ.

Қорыта айтқанда, Жұбан ақынның баяндау, суреттеу ерекшелігі, ой мен мазмұн үйлесімділігінің адамгершілік қасиеттерге иек артуы тұрғысынан азаматтық тақырыпты қаузаытын өлеңдері қазақ поэзиясының үздік үлгідегі бірегей туындылары қатарынан ойып орын алатындығы талас тудырмасы анық.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кекілбаев Ә. Дәуірмен бетпе-бет. – Алматы: Жазушы, 1972. – 184 б.

[2] Мәмбетов Ж. Жұбан Молдағалиевтің ақындық шеберлігі: филол.ғыл.канд.дисс.10.01.02. – Алматы, 1998. – 131 б.

[3] Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.8. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 448 б.

[4] Бейсенова Г. Жұбан Молдағалиев поэмаларының көркемдік ерекшелігі: филол.ғыл.канд.дисс.10.01.02. – Алматы, 2009. – 22 б.

[5] Молдағалиев Ж. Қызыл қайың. Таңдамалы. – Астана: Елорда, 2000. – 375 б.

[6] Молдағалиев Ж. Мен – қазақпын: өлеңдер мен поэмалар. – Орал: Ағартушы, 2009. – 348 б.

REFERENCES

[1] Kekilbaev Ä. Daurmen betpe-bet [Face to face with the era]. Almaty: Jazuşy, 1972, 184 b. [In Kaz.]

[2] Mämbetov J. Jūban Moldağalievtiñ aqyndyq şeberlıǵı: filol.ğyl. kand.diss.10.01.02 [The poetic skill of Zhuban Moldagaliev: dissertation of the Candidate of Philology.10.01.02]. Almaty, 1998, 131 b. [In Kaz.]

[3] Qirabaev S. Köp tomdyq şyğarmalar jınaǵy. T.8. [Multivolume collection of works. Vol.8.]. Almaty: Qazygurt, 2007, 448 b. [In Kaz.]

[4] Beisenova G. Jūban Moldağaliev poemalarynyñ körkemdik ereşelıǵı: filol.ğyl.kand.diss.10.01.02 [Artistic features of the poem by Zhuban Moldagaliev: abstract of the Candidate of Philology.10.01.02]. Almaty, 2009, 22 b. [In Kaz.]

[5] Moldağaliev J. Qyzyl qaiyñ. Tañdamaly [Red birch. Favorites]. Astana: Elorda, 2000, 375 b. [In Kaz.]

[6] Moldağaliev J. Men – qazaqpyn: öleñder men poemalar [I am Kazakh: verses and poems]. Oral: Aǵartuşy, 2009, 348 b. [In Kaz.]

ГРАЖДАНСКИЙ МОТИВ В ПОЭЗИИ ЖУБАНА МОЛДАГАЛИЕВА

*Секей Ж.¹, Амангазықызы М.²

¹Кандидат филологических наук, УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

²PhD, Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан

*¹e-mail: janbota2010@mail.ru

²e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема гражданского мотива в поэзии Жубана Молдағалиева. Цель статьи – современное исследование гражданских песен поэта, внесшего значительный вклад в национальную казахскую литературу, обогатившего наш духовный фонд. Поэт всегда критически относился к окружающим его сценам жизни и взвешивал человеческие отношения и поступки на весах совести.

Данное исследование имеет научное и практическое значение. Материалы данной работы предназначены для студентов, магистрантов, докторантов и преподавателей специальности «Казахский язык и литература» и могут использоваться на специальных курсах и семинарах

по истории казахской литературы в школах, колледжах и высших учебных заведениях.

Несмотря на то, что в стихотворениях Ж.Молдагалиева присутствуют все жанры лирики (природная, любовная, политическая, социальная, философская, гражданская), лирическое «я» Жубана близко именно к гражданскому лиризму. Ведь поэт, определивший таким образом свой стиль, проявил способность размышлять о социальных проблемах своего времени и, пойдя по стопам своих предшественников, сформировал свой собственный путь в поэзии. Творческий путь поэта, воплотившего свои мысли, чувства и мировоззрение в традиционных жанрах казахской поэзии, без излишних подражаний и стереотипов, неразрывно связан с творческим наследием поэтов прошлого. Тот факт, что в стихотворениях поэта точно отражены его место рождения, смена времён года, ритмы настроения, а также мечты и печали народа, свидетельствует о широте его лирического мировоззрения. В стихотворениях «Ат дубири», «Жыгайын десе мени ким», «Конил» мастерски описаны самоотверженные чувства в его сердце как верного сына нации.

Истинная поэтическая личность, отвечающая нашей самобытной поэзии своим монолитным характером, своим неповторимым стихотворным рисунком, ярко воплощает в стихотворениях гражданскую позицию поэта.

На основе научных идей ученых, изучающих казахскую поэзию, нами был проведен анализ содержательно-художественных аспектов лирики поэта, при научно-теоретическом подходе к истокам возникновения стихотворений на социальные темы определена поэтическая природа гражданской мелодии. На основе открытия идейно-художественной природы гражданской лирики поэта изучены особенности его творческой индивидуальности. Подробно изучена лирика поэта с поэтической точки зрения, выявлены и сформулированы такие идейно-художественные особенности, как содержание и форма, единицы мысли и слова, характерные для стиля поэта. Жанровый характер, тематический размах, художественно-эстетическая сила поэмы «Мен – казакпын» и другие конкретные примеры доказывают, что подробное рассмотрение вопросов гражданской лирики Жубана Молдагалиева способствует высокой оценке эпического размаха поэта.

Ключевые слова: казахская поэзия, творчество Жубана Молдагалиева, поэтическая личность, гражданский мотив, гражданская лирика, лирический персонаж, пафос, жанр.

THE CIVIC MOTIVE IN THE POETRY OF ZHUBAN MOLDAGALIEV

*Sekey Zh.¹, Amangazykyzy M.²

¹Candidate of Philology, «Alikhan Bokeikhan University»,
Semey, Kazakhstan

² PhD, The Eurasian humanities institute, Nur-Sultan, Kazakhstan

*¹e-mail: janbota2010@mail.ru

²e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Abstract. In this article, the issue of civil war in the poetry of Zhuban Moldagaliyev is considered. The purpose of the article is to study in a new way the civil melodies of the poet Zhuban, who made a significant contribution to the national literature, enriched our spiritual resources. The poet is always critical of the scenes of life around him and weighs human relationships and actions on the scales of conscience.

The study has scientific and practical significance. It can be used in special courses and special seminars on the history of Kazakh literature.

Zh. Moldagaliyev's poems contain all lyrical forms (nature, love, political and social, mood, civil). Personally, Zhuban's nature is close to civil lyricism. Having shown his skills in solving social problems in this direction, the poet formed his way in poetry following the footsteps of previous generations. The creative path of the poet Zhuban, who embodies his thoughts, feelings, and worldview in the style of Kazakh black poetry without any improper imitation or stereotypes, intertwines with traditional poets of the past. The fact that the poet's poems fully reflect his place of birth, the seasons, the rhythms of the mood, the dreams, and the sorrows of his nation, shows the breadth of his epic worldview. In the poems "At dubiri", "Zhygaiyn dese meni kim", "Konil" the selfless feelings in his heart as a child of the nation are skillfully described.

The poems of the poet, whose true poetic character, unique poetic expression, resonate with our poetry, clearly reflect the poet's civil position. Based on the scientific conclusions of scientists studying Kazakh poetry, an analysis of the content and artistic aspects of the poet's lyrics was carried out.

The scientific and theoretical approach to the channels of origin of his poems on civil music and social themes revealed the poetic essence. Based on the disclosure of the ideological and artistic nature of the poet's civic lyrics, the specifics of his creative personality were studied. The poet's lyrics were studied poetically, and ideological and artistic features such as content and form, units of thought, and words characteristic of the poet's style were analyzed and formulated. It is proved by concrete examples that the consideration of the issues of a genre character, thematic scope, the artistic and aesthetic power of the poem "Men – kazakpyn" serves to assess and give an appropriate assessment of the poet's epic abilities.

Keywords: kazakh poetry, Zhuban Moldagaliyev's work, poetic personality, civil motive, civil lyrics, lyrical hero, pathos, genre.

Статья поступила 19.01.2022

ӘОЖ 82-93(574)

XҒТАР 17.82.93

DOI 10.48371/PHILS.2022.64.1.025

**БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ
ЖАҢАШЫЛ ЖАЗУШЫСЫ – ТАУПЫҚ РЫМЖАНОВ**

*Тайманова С.¹, Байдаулетова А.Ө.², Сақтағанова А.Т.³

*¹ф.ғ.к., доцент Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қызылорда, Қазақстан

²ф.ғ.к., Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан

³магистр, №5 И. В. Панфилов атындағы мектеп-лицейі,
Қызылорда, Қазақстан

*¹e-mail: sara.taimanova@mail.ru

²e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

³e-mail: Akkenje_saktaganova@mail.ru

Андатпа. Мақалада жазушы Тауық Рымжановтың «Гүл ағашы», «Зәйтүн қарлығаштың ерлігі» т.б. ертегі-хикаятының көркемдік, танымдық тәрбиелік мәні жан-жақты қарастырылады. Сондай-ақ шытырман оқиғаларға толы шығарманың балалар әдебиетіне жаңалық әкелген өміршең туынды екені және автордың идеялық-көркемдік ізденістері айқындалады. Мақалада қазақ әдебиетіндегі қаламгерлердің ертегі, аңыз-әфсаналарын шығармаларының сюжеттік желісіне арқау етуі арқылы қоғамның өзекті мәселесін көтергені қарастырылады. Ертегі, хикая, фэнтези жанры туралы отандық ғалымдардың анықтамалары мен зерттеулері беріледі.

Мақаланың мақсаты – отаншылдық тақырыбына жазылған, ұлттық рухты насихаттауға арналған ертегі-хикаятың жанрлық, көркемдік, танымдық ерекшелігіне талдау жасау, бүгінгі күн тұрғысынан бағалау, жазушының авторлық ұстанымына көңіл бөлу.

Мақаланың негізгі бағыты өтпелі кезеңде болатын сілкініс пен серпілістің көшбасында Тауық Рымжанов тұрғаны баяндалып, оның әлем әдебиетіндегі қалыптасқан түрлі ағымдарға ұлттық реңк беріп, балалар әдебиетіне жаңашылдықтың жаңа сұрлеуін салған қаламгер екеніне тұжырым жасалады. Әдебиеттану ғылымындағы фэнтези жанрын меңгеру мен дамытуына ықпал еткені зерделенеді. Автор үш патшалықтың өкілі, олардың арасындағы тартысты суреттеу арқылы қазақтың кешегісін еске түсіріп, келешегіне бағыт береді. Оқырманның дүниетанымын кеңейтуге, мәдениетін жетілдіруге, ұлттық құндылықтарымызды құрметтеуге мүмкіндіктер ашады. Бұл білім алушылардың әдеби мәтінді талдау дағдыларын қалыптастыруға, зерттеу тәсілдерін меңгеруге мүмкіндік береді.

Мақаланың практикалық маңыздылығында білім алушылар «Гүл ағашы» шығармасына әдеби-теориялық, әлеуметтік-психологиялық талдау жүргізіп, мәтін талдау дағдылары қалыптасады. Адамгершілік, қанағат, төзімділік, рухани тазалық туралы білімдері кеңейіп, рухани азық алады. Нәтижесін қазіргі қазақ әдебиеті мен балалар әдебиетін оқытуда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: ертегі-хикаят, фэнтези, үш әлем, сиқырлы шұғыла, жұмақ кілті, имандылық.

Негізгі ережелер

Қазіргі балалар әдебиетінде көркем мәтінді танымдық-психологиялық тұрғыдан талдауға көп мән беріле бермейтіндігін ескерген жөн. Сондай-ақ аудиторияда және аудиториядан тыс уақыттарда көркем шығарманы түсініп оқуға ынталандыруды көздеу ескерілу қажет. Көркем мәтінді оқу арқылы оқырманның дүниетанымын кеңейтуі, эстетикалық-рухани азық алуы, өзін-өзі тәрбиелеуі назардан тыс қалмауы керектігін ескерген жөн. Ертегі философиясындағы жекеден жалпыға қарай өрілген көркем ойдың шешімін табу мақсатында логикаға құрылған түйінді сөздер мен оның түпкі мәнін түсінуге іздендіру негізгі мақсаттардың бірі болу керек. Автордың қандай нәтижеге қол жеткізгенін пайымдауда, оны әлемдік және отандық әдебиеттермен салыстыруда зерттеушілер еңбегіне сүйену маңызды.

Көркем мәтінді талдау барысында сөйлеу – көркем ойлау – ойды жүйелі көркем баяндау принциптерін ескеру де басты назарда болатын қағида. Осы қағидаларды ескере отырып, Тауық Рымжановтың балалар әдебиетіне қосқан жаңалығын тұжырымдау, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру, сондай-ақ қазақ әдебиетінің өткені мен бүгінін байланыстыру, бағалау маңызды.

Кіріспе

XX ғасырдың 80-90 жылдарының соңынан бастап-ақ қазақ әдебиетінде ежелгі түркілік сарындарды, мінәжат үлгісіндегі діни шығармаларды, батыстық үлгідегі модернистік, постмодернистік көркем туындыларды насихаттау белең ала бастады. Сонымен қатар мистикалық, мифологиялық бағытты темірқазық еткен қазақ қаламгерлері ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан аңыз-әфсаналарды шығармаларына негіз етіп, шытырман оқиғалар арқылы дәуір тудырған әлеуметтік шындықты ашуға ұмтылды.

Бұл кезеңнің қаламгерлері кеңестік идеологияны насихаттайтын шығармалардан бірте-бірте қол үзе бастады да, жабық тақырыптарға

[1,54 б.],- десе, М. Әуезов «Бұрынғы елдің қиялы өзіне таныс емес жат бір нәрсені құрдан-құр жанынан шығарып әңгімеге кіргізген емес, қайта бұрынғы заманда сол ертегіге кірген нәрсенің барлығы да даусыз шын сияқты көрінетін. Ол кездегі ертегі, бүгінгі елдің өмірінен алған шын әңгімелер сияқты, даусыз шын оқиға болып көрінген» [2,170 б], - деген еді. Қазіргі кезде ертегіні өз ойымен көркем баян, әсерлі хикая, шын оқиға сияқты жазып шығаратын жазушылар бар. Солардың бірі – Т. Рымжанов.

Бұл қазіргі қазақ қоғамының дамуына сай ертегі жанрының жаңарып келе жатқанын көрсетеді. Ертегі жанры өзінің ұзақ тарихында әр түрлі дәуірдің, қоғамның болмысы мен түсінік-пайымдарын біздің заманға жеткізіп келді. Ол фольклордың барлық жанрымен араласа дамыды. Өзінің өміршең жанры екенін көрсетті. Қазіргі қаламгерлер оны өздерінің шығармаларындағы негізгі оқиғаны суреттеуге қазық етіп алды. Сөйтіп ертегі-хикаят сынды жаңа жанр қалыптастырды.

Жазушы Т. Рымжанов «Гүл ағашы» ертегісін әдеттегідей дағдылы сөздерден емес, автордың негізгі қазығын білдіретін түйінді сөзінен бастайды. «Егер адамның бойындағы адами және перілік қасиеттерді алып тастайтын болсақ, ол толық мағынасында шайтанға айналар еді. Бұл ертегі кейіпкерлеріне берілетін мінездеме. Екінші:

Біз өмірге не үшін келдік? - деп сұрады Қарабек.

Өмірге өмір сүру үшін келдік, - деді перінің қызы.

Өмірге бүлдіру үшін келдік, - деді Шайтан.

Өмірге өлу үшін келдік, - деді Зарлыхан [3,11б.].

Бұл адамзат баласының танымында болатын үш қасиет, жазушы оны үш кейіпкердің арасындағы өмір үшін күрес барысында ашады. Үш кейіпкер – үш патшалықтың өкілі. Бірі – адамзат патшалығы, екінші – пері патшалығы, үшіншісі – шайтан патшалығы. Осы ертегі кейіпкерлері арқылы ертегі-хикаят қазақтың кешегісін еске түсіреді, ертеңгісіне бағыт береді. Әдеттегі ертегідей кемпір мен шалдың жалғыз баласы емес, кейіпкерлер – үш патшалықтың ұрпағы. Байқап отырсақ, диапазоны кең. Адамзат патшалығының өкілі – Бәдіғұл атты сұлу, пері патшалығының өкілі – Битаңба атты жас патша. Шайтан патшалығының өкілі – Иланшы патша.

Жазушы фольклордың көркем тілімен, ұлттық өзгешеліктерді, бояуды ертегінің өн бойында өрбіте отырып, түрлі бейнелі, образды мағынаға ие сөздер мен көркемдегіш салыстырулар, алмастыруларды, негізгі ойды кейіпкерлерінің диалогы арқылы, бірде суреттеу, баяндау тәсілдері арқылы дамытады. Жаратушы ием адамзат пен пері затына ортақ қасиет беріпті. Олардың өмірге икемділігі де, білім танымының

көңіл бөліп, олардың философиялық астарына мән берді, ұлттық құндылықтарды жазудың жаңаша үлгісіне көше бастады. Олардың қатарына Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парызы» мен М. Мағауиннің «Жармағын» жатқызуға болады. Бұл шығармалар қоғамдық санаға қозғау салып, үлкен дүмпу (резонанс) тудырды. Сондай-ақ Т. Нұрмағамбетовтің «Мешкей», Т. Әбдіқовтің «Ақиқаты», «Парасат майданы», Адам Мекебаевтың «Жезтырнақ» повестері тұмшаланған ұлттық сананың оянуына түрткі болған туындылар еді. Бұл көркем туындылар қазақ әдебиетіне тақырыптық та, идеялық та, формалық және стильдік жағынан да тың серпін әкелген дүниелер болатын.

Ал тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдегі әдебиетте ұлттық сөз өнері мен мәдениеттің негізі, қадір-қасиеті, әлемдік әдебиеттегі орны өркениет дамуындағы көркемдік сананы қалыптастыруға, дамытуға және қазақ халқының әдеби, мәдени мұрасының ұлттық ерекшелігін түсінуге бағытталды. Кеңестік кезде ашылмай қалған шынайы еркіндік рухы, ұлт-азаттық идеясы мен елдің тәуелсіздік жолындағы күресінің тарихи шындығы көркем сөзбен өріліп, тұмшаланған сананы оятуға қызмет атқара бастады. Дегенмен де біз бұрын-соңды мұндай шығармалар жоқ деп те айта алмаймыз. Қазақ әдебиетінде танымдық, стильдік-формалық жағынан өзгеше жаңа туындылар да болды. Олардың қатарына М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», О. Бөкейдің «Атаукере», «Қар қызы», «Жылымық», Т. Нұрмағамбетовтің «Кене», «Айқай», «Ұлттың дерті», Т. Әбдіктің «Оң қол», «Тозақ оттары жымыңдайды», Т. Шапайдың «Күлкі және көз жасы», «Үйдің иесі», Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар», Тауық Рымжановтың «Зәйтүн қарлығаштың ерлігі», «Гүл ағашы», «Күн перзенттері», «Ерден батыр» сынды балалар мен жасөспірімдерге арналған он шақты туындыларын жатқызуға болады. Бұл шығармаларда өмірдің сыры, адам өміріндегі мұң мен шер бар.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Балалар әдебиетінің көкжиегін кеңейтіп, рухын биіктетуге үлес қосып, жаңашылдықтың туын көтергендердің бірі Тауық Рымжанов болды. Оның ертегідегідей жын-шайтан, пері сияқты жаратылысы тұманды кейіпкерлері мен шытырман оқиғаларға толы шығармасы – «Гүл ағашы» ертегі-хикаяты. Оны өмірдің сыры мен жұмбағын ертегі әлемі арқылы қабылдап, тануға бар ғұмырын арнаған жазушы десек те болады.

Ертегіге бай елдердің бірі – қазақ халқы. А. Байтұрсынов «Ертегі қиялмен қисынын келтіріп, қызықты ету мақсатпен шығарған әңгімелер»

ауқымы да, тіршіліктегі шама-шарқы да әр түрлі. Бірі – хас сұлу, бірі – батыр. Ортақ қасиет – сұлулықты құрметтеу, батырлықты қастерлеу. Оқиға желісі Бәдиғұл сынды сұлу мен Битаңба сынды тепсе темір үзетін, шойын білек сұқсұрдай жігіт бір-біріне ғашық болыпты деп, желі одан әрі өрбиді.

Адамзат патшасы қызының бақытына араша түсе алмағанына қапаланып, жапа шегіп, запыран жұтып, қалған өмірін өкінішпен өткізеді. «Шайтан жүрген жерде адам баласының өзегі өкінішпен өртенумен болатынын айтқан патша өмірінің соңында:

– Адам баласының ғұмырын қысқартып, бойын өсірмей жүрген де осы өкініш! Өкініш деген пәледен құтылам десендер шайтан жұртымен күресудің жолын іздестіріңдер! [3,20 б.], - дейді. Азалы халқына, ұрпақтарына патшалықты шайтандардан аман сақтап қалу үшін олар бара алмай жүрген киелі Ұлар шыңы маңына көшуді өсиет етіп қалдырады.

Мақала жазу барысында әдеби-теориялық, әлеуметтік-психологиялық, салыстырмалы-зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер

Жазушы Тауық Рымжановтың балаларға арналған шығармаларының алға қойған мақсаты – шайтан, пері, адамзат арасындағы шиеленіскен тартысты суреттей отырып, адамзаттың ұрпағы жас Қарабек арқылы адалдықты, Зәйтүн қарлығаштың ерлігі арқылы елдің бірлігі мен тыныштығын дәріптеу және мәңгілік өмір мен білімді насихаттау.

Жазушы шығармаларына негіз болған ертегі-хикаяттар мен ондағы шытырман оқиғаларды суреттеу арқылы оқырманның отаншылдық рухын көтереді. Ат басындай алтынға бола шайтандардан алданып қалып, өмірдің сынағынан өткен Қарабек образы арқылы өмірдің сырын ашады. «Шайтан көрсе, періште жолдан таяды» деген халық танымы мен «жақсылық жасасаң өзіңе, жамандық жасасаң өзіңе» деген діни-пәлсапалық нанымның әлеуметтік-психологиялық мәнін ашады. Ұрпақты ертегі кейіпкерлері арқылы елге, туған жерге деген сүйіспеншілікке баулиды.

Тауық Рымжанов балаларға арналған шығармалары арқылы қазақ әдебиетінде ертегі-хикаят жанрын жаңаша дамытқан жазушы ретінде танымал. Жазушы фольклорлық жанрды ізденіспен дамыта отырып, балалар әдебиетін әлемдік деңгейге көтеруге үлесін қосты. Ертегі-повестерінде мәңгілік өмірді насихаттады. Ол – адамзаттың туған жерге деген махаббаты, елге деген адалдық, рухани жағынан байытатын білім

мен ғылым, ізгілікке, адамгершілікке баулитын тәрбие.

Тауық Нәбиұлы – қазіргі балалар әдебиетінде фэнтези жанрын негізін қалаған жазушы. «Зәйтүн қарлығаштың ерлігі», «Гүл ағашы», «Күн перзенттері», «Ерден батыр» шығармалары арқылы ұрпақтың санасын жаңғыртып, рухани дамуына ықпал етті, кітап оқуға қызығушылығын оятты.

Талқылау

Тауық Рымжановтың балаларға арналған шығармалары шытырман оқиғаға толы болып келеді. Жазушы ертегі сюжеті арқылы бірден бала қиялына ерік береді. Бірінде оқырман көрсе көзі тоймайтын Жаһұт шаһарының, бірде көкжиекте құлпырып тұрған Шұғыланың сырын ұғуға ұмтылады. Көрікті жерлерге көз тіккен Жортуылдың, зұлым Зуанның ойы батыр Әукебайдың, дана Таңасардың, ақылды Ағдемнің ауызбірлігінің арқасында жүзеге аспайды. Осы арқылы жаңашыл жазушы тойымсыздық пен зұлымдыққа қарсы елдің бірлігі мен бейбіт өмірін салыстырады. Бірлігі бар елді сыртқы жау да, ішкі жау да ала алмайды. Дегенмен, өмірде пендешілікке бармайтын адам жоқ. Ол адасып, өмірдің түрлі сынағынан өтеді, кедергілергі ұшырайды. Ертегіде дию, шайтан сөзіне еріп адасқан адамзат қиындықты тек ақыл-парасатымен, сертіне беріктігімен, төзімділігімен, қажыр-қайратының және адал достықтың арқасында жеңе алады.

Ерден батырды құтқару барысындағы Сұртырнақпен күрескен, Кенжекей ауылына тыныштық сыйлаған Зәйтүн қарлығаштың ерлігі баланы қызықтырмай қоймайды. Зәйтүн – Құран кітапта аты аталған қасиетті жеміс ағашы. Тамырын тереңге жайған мәңгілік ағаш. Автор осы арқылы мәңгілік өмірді насихаттайды. Жүрегінде иманы, жүзінде мейірімі бар, білімге, ғылымға құштар адамзат ұрпағы ғана мәңгілік. Оны автор ертегі-хикаятта Ағдем образы арқылы өрбітеді. Ағдем – әлемді жақсылыққа жетелейтін қаһарман.

Ертегі-повесть оқуға жеңіл. Гүл ағашын Қарабек шығармада алғаш рет Шайтанды арқасына мінгізіп, Мәжжис патшаға бара жатқанда көреді. Алдарында мың құбылып тұрған көкжиекті шайтан «Шұғыла» деп таныстырады. Жақындағанда мен мұңдалап, еліктіріп тұрған шұғылалы сәуленің кәдімгі гүл шашып тұрған ағаш екенін байқайды.

Ертегіде патшамен арадағы тартыста адамзат ұрпағы жеңіске жетеді. Қарабектің патша сарбаздарымен жекпе-жекте мықтылығын, төзімділігін, аманатқа қиянат жасамайтын адалдығын, нағыз ер азаматқа лайық қайсарлығын көреміз. Оны патша да мойындайды. Қалайда адамзаттан кек алуды ойлаған патша Қарабекті табыт сарайында жазаламақшы болады. Адамзат баласының алдында тағы бір сынақ. Осы сынақтан да Қарабек сүрінбей өтеді. Шайтан патшалығында жеңіске жеткен, еліне қайтуға рұқсат алған Қарабек екінші рет сарайдың аспан

таласқан зәулім төбесінен алау шашып тұрған ғажайып, жанып тұрған алауын көреді. «Құдай-ау, мына алау жолдағы сиқырлы шұғыла алауына ұқсас қой!.. Осы мен «сиқырлы шұғыла» дегенді қайдан тауып алдым? Ғажайып шұғыланы діңі шыны, ия алмас, ия жауһар түсті құз жартастай ғажайып ағаш шашып тұр емес пе? Жапырақтары қандай десеші! Гүлдерін айтсашы! Жапырағы гүлден, гүлі жапырағынан айырғысыз ғажап ағаш! Гүлі де, жапырағы да таңғажайып сәулелер шашып тұр! Ендеше оны «сиқырлы шұғыла» дегенше, неге Гүл ағашы демеске?» [3,119-122 бб.]– деп, іштей шайтандар ордасының шаңырағынан шашырап тұрған сәуленің құпиясын да көзімен көрді. Оған Гүл ағашы деп ат қойды. Жазушы осы арқылы жер бетінің, адамзат ұрпағының жеңісін аңғартқандай. Ол жеңіске адалдықпен, төзімділікпен жеткен қаһарманды көреміз.

Табыт сарайындағы шайтанмен шайқаста Қарабекке Бәдиғұл көмектеседі. Адамзатпен болған шайқаста жеңілген Иланшының аруағы тағы да адамзаттан жеңіледі. Бұл – аруақтар арасындағы тартыста да адамзат ұрпағы жеңіске жетеді дегенді аңғартады. Шайтандар Жаратушыға тағы да керек болмай қалды. Шайтандардың аруақтары о дүниеде жүріп адамзатты аяқтан шалумен болады. Шайтандар ортасынан шыққан басты кейіпкерлердің бірі Бөспе адамзат Қарабекке бір сәт көмектесіп, адамдыққа бет бұрам деп талаптанып, аяқ астынан Уай және Өйдөйт шайтандардың қолынан мерт болады. Осы үш шайтан мен шайтандар патшасы Мәжжис арасындағы қатынас арқылы «Шайтанның аты – шайтан» деген халықтық ұғымды ширата түсіп, опасыздық, сатқындық, берекесіздік, озбырлық, бөспелік, зымияндық сықылды жағымсыз қылықтардың бәрін «Шайтан ісі» төңірегінде сөз етеді.

Ертегіде Қарабек Шәки - Жамалдың кегін алып берді. Оның кегі осы табыт залында екенін Қарабек ұқты. Шәки-Жамал мен Бәдиғұл ананы, Қарабекті жеңіске жеткізген – бір-біріне деген махаббат пен сағыныш. Осы орайда біздіңше, автор әлемдік озық тәжірибелерге сүйене отырып, ілкі заманнан бастау алған ертегі-хикаяттан адамгершілік – имандылық – руханилық хақында үш қағиданы ұсынады. Ол Абайдың «Алланы сүю, адамды сүю, әділетті сүю» ұғымдарын дамыта отырып, өмір шындығын «имандылық», «жаратушыны мойындау», «еркіндік», «адалдық» атты түсінік аясында қарастырып, үш әлемнің еркін дамуының негізі – татулық пен бірлік деген тұжырымды меңзейді. Жазушы кейіпкерлерінің сезім күйлерін суреттеу арқылы сана мен сезімдегі жанды қозғалыстарды ашады. Сол арқылы көркемдік-эстетикалық ізденістердің жаңа жолын қалыптастырды.

Ертегі-хикаятта жұмақ кілтінің қайда екенін Бәдиғұл анадан білген Қарабек батырдың алдында тағы бір сынақ тұрды.

Шығармадағы Қарабек – батыр да аңғал, ерен күш иесі. Өзге Қарабектерге ұқсамайды. Дегенмен де оның танымында да кемшілік бар.

«Иә, адам баласы көп нәрсенің байыбына бара бермейді. Ғылымның түбіне жетем деп жүрсің бе?! - деп бірін-бірі сөгуге үйір. Мен сенің басыңнан да сондай жаман қасиетті көріп отырмын. «Жан», «тұс», «аруак», рух» туралы сөз қозғап едім, құлықсыз тындадың.

– Сүйіктім! Сөкпеші мені! Мен шынында рух, жан туралы ештеңе білмеймін» [3,856]. Міне, шығармадағы осы үзіндіден кешегі кеңестік идеологияның зардабынан дінсіз қоғамның имансыз ұрпағының қалыптасқанын автор осы Қарабек бейнесі арқылы меңзесе керек. Сымбатты да, қайсар ерен күш иесі Қарабектің бойындағы, дүниетанымындағы кемшілік осы. Осы кемшілікті жазушы Шәки-Жамал образы арқылы баяндайды. Шәки-Жамал сұлу Қарабекке адам баласының екі жаны, яғни рух рауан, рух сәкін жайлы бала күнгі тәрбиешілерінен алған ілімін айтады.

Шәки-Жамал сұлудың тілегін орындаған Қарабектің образы арқылы жазушы әрбір пенденің өмір сынағында төзімділік, сабырлық таныту қажеттегін ескертсе керек. Сонымен қатар еліне келген Қарабек Шәки-Жамалдың, жылан патшасы Мәлік-Ғафилдің көмегімен «Алтын!», «Алтын!» деп зарлап өмір сүріп отырған Зарлыхан патшаның ішкі шайтанын алып тастап, оны ел-жұрттың қамын жейтін адал патшаға айналдырады. Халқы да мұратына жетеді. Өзі де адамзат қызы Меруертке үйленіп, алтыннан ғылым, білім сарайын тұрғызып, бақытына жетеді.

Ертегі-хикаяттың негізгі арқауы, бағыты да – адамгершілік, парасаттылық болса керек. Ол кейіпкерлер арасындағы тартыс үстінде өрбиді.

«Тартыс (conflictus) – көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын, айрықша шиеленіскен түрде көрініс беретін қақтығыс, қайшылық, күрес» [4,619 б.]. Олай болса, шығармадағы үш әлемдегі (перілер әлемі, шайтандар әлемі, адамзат әлемі) тартыстан құндылықтың бастауы халықтың ілкі заманынан басталатынын аңғару қиын емес. Бұрыннан белгілі сюжетті жазып, көне мифтер мен культтерді жаңғырту – шығыста ежелгі Ассирия-Вавилон дәуірінен бастап дамыған үрдіс. Ассирия-Вавилон нәзирасы шумерлердің әдеби сюжеттерін жаңғыртқан. Мұндай мысалдар көп. Қазіргі әңгіме жанрына қалам тартушылар формалық және тақырыптық ізденістерді өз шығармаларында кеңінен пайдалануда. Тауық Рымжанов та әлем әдебиетіндегі қалыптасқан

түрлі жаңа ағымдарға ұлттық реңк беріп, жаңа сүрлеу жасады. Қатыгез, тозып бара жатқан қоғамды суреттеуде ешқандай асыра сілтеушілікке бармай-ақ, адами құндылықтарға баса назар аударады. Бұл әлем әдебиетіндегі фэнтезия (fantasy) жанрына жақындау.

Фэнтези жанры әдеби ертегінің шекпенінен шықты. Ерекшелігі автор шындық өмірден қашып, миф пен аңыздарды қайыра ой елегінен өткізуге бағыт ұстанып, ұлт үшін сын сағаттар болған сәтті ертегілік образдар мен мотивтер арқылы таныта біледі. ХХ ғасырда дүниеге келген бұл жанрды зерттеген Джон Рональд Руэл Толкин болды. Оны «фэнтезидің әкесі» деп атайды [5].

Фантастика өнердегі әдіс-тәсіл ретінде есте жоқ ескі заманнан белгілі. Алғашқы қауымдық мифтен қиял-ғажайып ертегіге, ертегі мен аңыздардан орта ғасырлық әдебиетке, одан кейінгі дәуір әдебиетіне дейінгі ұзақ жолды бастан кешті. Келе-келе ғылыми фантастика мен фэнтези қатар дамыды. Бұл жанрлар руханияты дамыған барша елдердің әдебиетінде бар.

Ғалым Әбіл-Серік Әліәкбардың «Бір ділді Алаш фэнтезиі ешқашан тілге бөлініп аламанбайды» [6] деген мақаласында Тауық Рымжановты «қазақ фэнтези жанрының негізін салушы, әм осы жанрдың атасы» дей отырып, оның шығармаларын зерттеу мен зерделеудің қажеттілігін айтқан болатын.

Кеңестік кезеңде қазақ соцреализмінің идеологиялық жүйесі күйреуге ұшырай бастаған кезде ұлттық фэнтезидің алғашқы нышаны балалар әдебиетінде Тауық Рымжановтың туындыларында көрініс тапты. Ғылыми фантастика кеңестік режимге қызмет етсе, фэнтези бұған көнбеді. Өйткені, ол сана мен қисынға емес, сезім мен арманға арқа сүйегендіктен бейсанасыз болып келіп, ешбір идеологияның ырқына көнбейді. Сондықтан бұндай жанрға ескіні көздеушілік деген танба басылып, аяқ басқан қаламгерлер билеуші топтың қарсылығына да ілікті. Қазір бұл жанрға қалам тартушылар ұлттық нақыштар төңірегінде ой толғайды. Фэнтезидің барша әлем әдебиетіне ортақ нышан-белгісі – біздің әлемде болмайтын дүниені сөз етулері болып табылады. Жазушының ұлттық құндылықтарға суарылған ертегі-повестері – қазақ халқының рухани қажеттілігін қанағаттандыратын, халықтың сұранысы мен қажеттілігіне жауап бере алатын өміршең туынды.

Қорытынды

«Гүл ағашы», «Зәйтүн қарлығаштың ерлігі» ертегі-хикаятының тақырыбы – туған елді сүю, елдің бірлігі мен тұтастығын сақтау. Идеясы – жақсылықтың жамандықты жеңіп шығуы.

Тауық Нәбиұлы Рымжанов – ертегі-хикаяттары арқылы қазақ балалар әдебиетіндегі фэнтези жанрын дамытқан жаңашыл жазушы.

Ұлттық ерекшелігіміздің барша рухани-мәдени құндылықтарын сақтай отырып, ертегінің көркемдік әлемі арқылы рухани сананы жаңғыртуға ықпал етті. Қазақ қоғамының басты проблемаларын астарлап, өткен күндердің оқиғаларымен сабақтастырып суреттеуді шығармашылықпен дамытты. Осылайша, автор біздің әлеуметтік өміріміздегі өзекжарды мәселені мифпен өрілте түсіндіріп, романтизм әдісі арқылы шығармаға ұлттық реңк берді. Оқырманын шынайы өмірдің ішінде жүргендей әсерге бөлеп, балалар әдебиетіне өмірдің көлеңкелі тұстарын түсінудің, суреттеудің жаңа тәсілін енгізді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 224 б.

[2] Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 250б.

[3] Рымжанов Т. Гүл ағашы [Мәтін] : жоғары сынып оқушылары мен жасөспірімдерге арналған ертегі-хикаят / Т. Рымжанов. – Алматы : Балалар әдебиеті, 2018. – 320 б.

[4] Қазақ әдебиеті энциклопедиясы. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Қазақстан даму институты, 1999. – 752 б.

[5] Дереккөз//<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%8D%>

[6]Әбіл-Серік Әліәкбар. Бір ділді Алаш фәнтезиі ешқашан тілге бөлініп алаланбайды//Ақпарат дереккөзі: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/>

REFERENCES

[1] Bajtұrsynov A. Әdebiет tanytқыsh (Literary critic) –Almaty: Ana tili, 1991.–224b. [In Kaz.]

[2] Әueзов M. Әdebiет tarihy. (History of literature) –Almaty: Ana tili, 1991.– 250b. [In Kaz.]

[3] Rymzhanov T. Gүl aғashy [Mәtin] : zhоғary synyp оқushylary men zhasөspirimderge арналған ertegi-hikayat / T. Rymzhanov. (Flower tree [text]: a fairy tale-a story for high school students and teenagers / T. Rymzhanov) – Almaty : Balalar әdebieti, 2018. – 320 b. [In Kaz.]

[4] Қазақ әdebieti enciklopediyasy(Encyclopedia of Kazakh literature). – Almaty: Қазақстан Respublikasy Bilim zhөne ғылым ministrliги, Қазақстан даму институты, 1999. – 752 b. [In Kaz.]

[5] Derekkөz//<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%8D%> [In Kaz.]

[6]Әbil-Serik Әliәkbar. Bir dildi Alash fentezii eshqashan tilge bөlinip alalanbajdy (One-language Alash fantasy will never be divided into languages)// Ақпарат derekkөzi: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/syn/58282/>[In Kaz.]

ТАУПЫК РЫМЖАНОВ – НОВАТОР ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

*Тайманова С.¹, Байдаулетова А.О.², Сактаганова А.Т.³

¹к.ф.н., доцент Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Казахстан

²ф.ғ.к., Кызылординский университет «Болашақ», Кызылорда, Казахстан

³магистр, Школа-лицей №5 им. И. В. Панфилова, Кызылорда, Казахстан

*¹e-mail: sara.taimanova@mail.ru

²e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

³e-mail: Akkenje_saktaganova@mail.ru

Аннотация. В статье подробно рассматривается художественное, познавательное-воспитательное значение сказок-рассказов писателя Таупыка Рымжанова «Цветочное дерево», «Подвиг оливковой ласточки» и др. Также определяется, что произведение, наполненное приключениями и идейно-художественными изысканиями автора, является жизнеспособным произведением, принесшим новизну в детскую литературу. В статье отмечается, что казахские писатели поднимали наиболее актуальные проблемы общества, помещая сказки, легенды и предания в сюжетные линии своих произведений. Даются определения отечественных ученых о жанрах сказки, повести, фэнтези.

Цель статьи – проанализировать жанровые, художественные, познавательные особенности сказочно-повествовательной повести, посвященной пропаганде национального духа, написанной на патриотическую тему, оценить ее с точки зрения сегодняшнего дня, обратить внимание на авторскую позицию писателя.

Основной акцент статьи сделан на том, что в переходный период в лавине потрясений и прорывов стоял Таупык Рымжанов, который внес новый вклад в детскую литературу, придав национальный оттенок различным течениям мировой литературы. Исследуется вопрос о том, что способствовало освоению и развитию жанра фэнтези в литературоведении. Автор - представитель трех царств, описывая борьбу между ними, напоминает казахское прошлое и дает направление на будущее. Открывает возможности для расширения кругозора читателя, совершенствования его культуры, воспитания уважения к нашим национальным ценностям. Это позволяет сформировать у обучающихся навыки анализа литературного текста, овладеть способами исследования.

Практическая значимость статьи в том, что у обучающихся, осуществляющих литературно-теоретический, социально-психологический анализ произведения «Цветочное дерево», формируются навыки анализа текста. Знания о нравственности, удовлетворенности, терпимости, духовной чистоте расширяются, они получают духовную пищу. Результаты могут быть использованы в преподавании современной казахской литературы и детской литературы.

Ключевые слова: сказка-рассказ, фэнтези, Три мира, волшебное сияние, райский ключ, вера.

TAUPLYK RYMZHANOV – INNOVATOR OF CHILDREN'S LITERATURE

*Taimanova S.¹, Bidauletova A.O.², Saktaganova A.T.³

¹can.of Philol.Sc., docent, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan

²can.of Philol.Sc., Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan

³Master, I. V. Panfilov Lyceum №5, Kyzylorda, Kazakhstan

*¹e-mail: sara.taimanova@mail.ru

²e-mail: Ayiagoz_i@mail.ru

³e-mail: Akkenje_saktaganova@mail.ru

Abstract. The article examines in detail the artistic, cognitive and educational significance of the fairy tale-story of the writer Taupyk Rymzhanov "Flower Tree", "The Feat of the Olive Swallow". It is also determined that a work filled with adventures is a viable work that has brought novelty to children's literature, and the ideological and artistic research of the author. The article considers that writers of Kazakh literature raised the most pressing problems of society, placing fairy tales, legends and myth in the storylines of their works. Definitions and studies of domestic scientists on the genres of fairy tales, novellas, fantasy are given.

The purpose of the article is to analyze the genre, artistic, cognitive features of a fairy-tale narrative story dedicated to the promotion of the national spirit, written on a patriotic theme, to evaluate from the point of view of today, to pay attention to the author's position of the writer.

The main emphasis of the article is made on the fact that during the transition period, Taupyk Rymzhanov stood in an avalanche of shocks and breakthroughs, who made a new contribution to children's literature, giving a national shade to various currents of world literature. It is studied what contributed to the development and development of the fantasy genre in literary studies. The author is a representative of the three kingdoms, describing the struggle between them, recalls the Kazakh past and gives direction for the future. It opens up opportunities for expanding the reader's horizons, improving his culture, and respecting our national values. This will allow students to form the skills of analyzing a literary text, to master the methods of research.

In the practical significance of the article, students conduct a literary-theoretical, socio-psychological analysis of the work "Flower Tree", the skills of text analysis are formed. Knowledge about morality, contentment, tolerance, and spiritual purity expands and receives spiritual nourishment. The results can be used in teaching modern Kazakh literature and children's literature.

Keywords: fairy tale-story, Fantasy, three worlds, magic rays, the key to paradise, spirituality.

Статья поступила 09.02.2022

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

1 (64) 2022
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 25.03.2022 г.
Формат 70x90 1/8. Объем 40,5 п.л. Заказ № 3078. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru